GL SANS 891.21 KAL	niparparparparparparparpar		
128637 LBSNAA	भी राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी Academy of Administration		
octroc roctro	मसुरी MUSSOORIE		
acirciro.	पुस्तकालय LIBRARY — 125637		
ट्ट ट्टें अवाप्ति संख्या ट्टें Accession No	4545		
हैं वर्ग संख्यद्गार्ड हैं Class No.	ens 891.21		
ट्टे पुस्तक संख्या ट्टे Book No	कालिद KAL		

KA'LIDA'SA'S

KUMÂRASAMBHAVA.

Cantos I-VII.

EDITED WITH

0000

the commentary of Mallina'tha, a literal English translation, Notes and Introduction

RY

M. R. Kâle, B. A.

Author of 'A Higher Sanskrit Grammar' \$c. \$c. \$c.

SECOND EDITION.

Thouroughly revised and enlarged

SOLD BY

THE STANDARD PUBLISHING Co.,
BOMBAY.

1917.

PRICE Rs. 2-12-0.

All rights reserved by the Author.

Printed by C. S. Deole at the Bombay Vaibhav Press, Servants of India Society's Buildings, Sandhurst Road, Girgaon, Bombay;

and

Published by Vishnu Pandurang Tendulkar, Proprietor of The Standard Publishing Company, 99, 100, Shantaram's Chawl, Girgaum, Bombay.

INTRODUCTION.

* I THE POET.

HIS LIFE AND WORKS.

At the outset it must be admitted that we have absolutely no trustworthy information regarding the personal history of Kâlidása, the brightest jewel of the His Life. mine of Indian poets The curiosity of the querist who would ask-'Where and when was he born'? Who were his parents'? 'When did he die? &c.'-must ever reamin unsatisfied The poet has studiously observed utter silence about himself in his works. Read them howsoever we may, we find no allusion, no incident mentioned that may directly shed any light either on his person or any remarkable event of his life. In the words of Hazlitt 'he was the least of an egotist that it was possible to be. His poetical productions alone stand as an immortal monument of his surpassing poetic excellence. And we must content ourselves with gathering what little information we can about a poet of such world-wide repute from external sources and a few incidents found here and there in his works which have a distant bearing upon the history of his life. Reserving for a future section the question about the date of the poet, we proceed here to state the few facts that can thus be known about him. A time-honoured tradition, supported by internal and external evidence, associates the name of Kâlidâsa with that of the epoch-making king, Vikramâditva of Ujjavini. The keen interest and the filial love with which poet in his Meghadûta describes the Mahákala and Siprá, and the other beauties of Ujjayini, unmistakably point to the conclusion that he must have been a native of that city. various covert references to the name of Vikrama in his Vik. in fully eulogistic terms, which are doubtless meant to immortalize that king, are inexplicable if that monarch be not regarded as the poet's patron. Kálidása also botrays considerable acquaintance with court-life in his works. This circumstance coupled with the fact that there is no allusion in his writings to the Goddess of Wealth having ever frowned upon him shows that he was in affluent circumstances and had not the misfor-

^{*} The first two sections are mostly taken **rbatim from our introduction, to Vik. and Rag.

tune ever to drink the bitter cup of poverty. He was a Brahmana by caste and was a devout worshipper of Siva though by no means a sectarian. He seems to have travelled a good deal. at least in Northern India. For, as Dr. Bhan Dail remarks, he is the only poet who describes a living saffron flower, the plant of which grows in Kashmir. His graphic description of the Himalayan scenes in the first and the eighth cantos of the Kumarasambhava looks very much like that of one who was an eve-witness. Unlike Bhavabhati and many other brotherpoets he appears to have enjoyed great popularity in his lifetime. He was 'an admirer of field-sports and describes their beneficial effects with the exactness of a true sportsman.' Though fond of pleasures he was not the unscrupulous voluntuary he is supposed to be by some critics, as is clear from the many noble sentiments expressed in the Eakuntala (cf. अनिर्वर्णनीय प्र-कलनं &c. S'ák. V. and our note ad loc.). It also appears from the same play that he was against love-marriages though always actuated with the most generous sentiments towards the fair sex. His works bear further testimony to his considerable acquaintance with the Vedas, the philosophy taught by the Upanishads, the Bhagavadgita, the Puranas, the systems of the Sankhya, Yoga, and Vedanta, as propounded by Badarayana, medicine and the rudiments of astronomy. Beyond these few facts nothing is known for certain about our poet at present. A few conjectures have been advanced as to some other particulars but to test their correctness or otherwise falls within the province of the antiquary.

The poet's silence about himself in his works gave opportunity to many unscrupulous inferior poets to His Works. father their own works upon him. The following is a list of the works attributed to him:—
(1) शाकुन्तल, (2) विक्रमोवंशीय, (3) मालविकामिमित्र, (4) रघुवंश, (5) कुमारसंभव, (6) मेघदूत, (7) कुन्तेश्वरतेत्य, (8) ऋतुसंहार, (9) अम्बास्तव, (10) कालीस्तोत्र, (11) काज्यनाटकालंकाराः (?), (12) घटकपर, (13) चिल्डकादण्डकारतोत्र, (14) दुर्घटकाध्य, (15) नलोवय, (16) नवरत्नमाला, (17) पुष्पद्याणविलास, (18) राक्षसकाब्य, (19) लघुस्तव, (20) विद्वदिनोदकाच्य, (21) वृन्दावनकाज्य, (22) ध्रद्धारितलक, (23) जृङ्कारसार, (24) ज्यामलादण्डक, (25) भृतवोध, (2') सेतुवन्ध. Of these the first six are acknowledged by all critics to be his. (7) is not yet discovered, but is quoted as

Kālidasa's by the Kashmirian Scholar Kshemendra in his Auchityavicháracharcha The authorship of (8) is somewhat doubtful; while the rest are certainly to be dismissed as the productions of other poets. Here, therefore, we are concerned with the first six alone. The most convenient and reliable method of studying the development of the poet's mind and its relations to his productions would be to read his works in their chronological order But we have no external evidence whatsoever to ascertain the chronology of Kâlidása's works. therfore, be based wholly on internal evidence. Judged as such the works would stand in this order—Foems—EHIECO मंघदत and रघवंश. Plays-माल . विक्रमी o and शाक्रनतल: or both indiscriminately as क्रमार . मालविका , विक्रमो , मघहत, शाकन्तल and Space will not permit us even to refer to these briefly. We will only remark in passing that the last three are the outcome of the poet's matured poetic faculties and riper years.

The genius of Kálidása has been recognized and appreciated by the whole of the literary world. It has attracted the scholars and distinguished Orientalists of Europe and America. His poetic genius has brought Sanskrit poetry to the highest refinement consistent with purity and without any extravagant colouring. An unaffected simplicity of expression and an easy-flowing language mark his writings which are embellished with unparalleled similes and general truths. He is universally praised for the beauty of his representations, the tenderness of feeling, and the richness of his imagination. Among Sanskrt writers the earliest reference to him is in the Aihole inscription of Pulakes'i II (634 A. D.) where Ravikîrti is described as having attained the literary glory of In his introduction to the Harsha-Kalidasa and Bharavi. Charita Bána speaks of him in the following words:-

" निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सुक्तिषु । प्रीतिर्मधुरसार्द्रोसु मअरीब्विव जायते ॥"

'As soon as Kálidása's sweet sayings went forth from him was there any one who did not rejoice in them as in honey-laden flowers?' Kumárila, who flourished about the first half of the eighth century, in his Tantravártika, quotes with approval the passage from the S'âkuntala—'' सता हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तः-कर्णप्रस्त्यः' The tame and colourless character of the description of our poet as contained in these earlier references, would

naturally lead to the conclusion that his superior merits, as a poet, were not properly appreciated and the literary supremacy that has for upwards of a thousand years been assigned to him was never thought of in those days. And this evidently for the reason that these medieval writers were incapable of appreciating the internal excellence of his poetic genius, his lively imagination and faithful delineation of character, as their own taste was vitiated by an undue fondness for long compounds, double-meaning and obscure words &c.—a fondness which made them sometimes sacrifice sense to the external beauty of words. It was only in later times that intelligent and unbiased minds began to recognize his superior merits and since that the Pandits and especially foreign scholars have been the loudest and most sincere in singing the praises of the immortal bard of Sanskrit Literature, the Shakespeare of India. One Pandit has said—

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे किनिष्ठिकाऽधिष्ठितकालिदासा । अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका साऽर्धवती वसूव ॥

"While once enumerating the poets, the first finger was occupied by Kâlidása (as being the first). But the second finger remained true to its name (প্ৰনামিকা=nameless) as his second has not yet been found by whom it can be occupied."

Pandit Govardhanacharya thus speaks of our poet-

साक्त्रमधुरकोमलविलासिनीकण्टक्तित्राये। शिक्षासमयेऽपि सुरे रतलीलाकालिकासोक्ती॥

"Two things only viz. love-sport and Kálidása's poetry delight the heart even at the time of instruction as they consist of the sweet, tender and touching words of a sportive girl." Almost every Pandit has in his mouth the following memorable verse—

काव्येषु नाटकं रम्यं तन रम्यं शकुन्तला । तमापि च चतुर्थोऽङ्गस्तम भोकचतुष्टयम् ॥

"Among poetic compositions the drama is most pleasant, and among dramas S'âkuntala is the best. Even there the fourth act and especially four s'lokas therein are most beautiful." Every reader of the S'ákuntala can easily find out for himself the four memorable S'lokas referred to here. The highest place is assigned to Kâlidása among poets for the construction of happy similes, when it is said—

They are—यास्यत्यद्य शकुन्तलेति &c.; शुश्रुवस्य ग्रुक्त्. &c.; अभिजनवती भर्तुः
 श्रुवस्य &c.; and भ्रुत्वा चिराय चतुरस्तमहीसपली &o.

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगीरवम् । दण्डिनः परकालिस्बं माघे सन्ति त्रयो ग्रणाः॥

Pandit Jayadeva speaks of our poet as कवितृत्रग्रह, 'the lord' of poets' and the विलास 'sporting place' of the damsel of poetry.

Goethe, the celebrated poet, philosopher and critic of Germany thus describes the poet in his well-known linest-

"Wouldst thou the young years, blossoms and fruits of its decline,

And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed:

Wouldst thou the earth and heaven itself in one sole name combine?

I name thee, O S'akuntalá! and all at once is said."

When we remember that Goethe himself was the greatest poet of Germany and one of the greatest of the world, we realize the importance of his estimate of our poet. The well-known philosopher and traveller, Humboldt, pronounces the following judgment—"Kálidása, the celebrated author of the B'akuntalá, is a masterly describer of the influence which nature exercises upon the minds of lovers; * * * Tenderness in the expression of feeling and richness of creative fancy have assigned to him his lofty place among the poets of all nations". The celebrated critic Schlegel also has assigned him a very high position amongst the glorious company of the 'Sons of Song.'

Several eminent Orientalists have also offered their tribute of praise to our Indian Shakespeare, as Sir Williams Jones was the first to call him—the very comparison of Kálidása to Shakespeare is the highest form of eulogy that could be bestowed upon him by foreign critics. Sir M. Monier—Williams while writing about the S'akuntala thus expresses himself—"No composition of Kálidása displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions, his familiarity with the workings and counterworkings of its conflicting feelings—in short, more entitles him to rank as the Shakespeare of India." Prof. Lassen—we are sorry for want of space we cannot quote him fully—calls

[†] Translated by Mr. Eastwick and quoted in Dr. Bhau Daji's Essay on Kali..

him 'the brightest star in the firmament of Indian (artificial?) poetry.* We thus find that Kálidása has established his sovereignty in the hearts of all alike. Now it may be asked 'what is there in Kálidása which establishes his undisputed claim to the highest honour which is thus bestowed upon him?' Unless this question is answered satisfactorily, Kálidása's merits as a poet cannot be said to be determined. We have discussed this question in the last section of our Introduction to the S'ákuntala to which the student is referred.

Now we shall briefly consider Kalidasa's poetry, his style and diction in general. His poetic genius has brought Sanskrit poetry to the highest elegance and refinement. His style is peculiarly pure and chaste, 'It has neither the laxity of the Paranas nor the extravagant colouring of later poems. It is unartificial and characterized by brevity consistent with perspicuity. An unaffected simplicity of expression and an easy-flowing language mark his writings which are embellished with similes unparalleled for their beauty and appropriateness. and pithy general savings. His diction is marked by absence of long compounds, involved constructions, and overwrought rhetoric, and by very few puns. Kálidása excels other poets in his description of the sublime and the beautiful. It is a principle recognized by all modern critics that 'Nature must be the life and essence of poetry;' and in this respect Kalidasa may be said to be essentially a poet of Nature (of course in the limited sense of the term which it is possible to attach to it in those times of gay luxury and general prosperity). He describes with most effective touches the gorgeous scenery of the Himâlaya—its snow-clad and mineral-covered summits, the peaks where snn-shine ever reigns, the fragrant and cool breezes blowing there, the wilds with the hunters, the musk-deer, the potent herbs shedding lustre at night, the chamura deer, the Manasa lake &c.; and his description of the Ganges and the peaceful hermitage life is very striking and life-like. His descriptive powers are great and some of the scenes in the S'ak., the Kumara., the Meg. and the Rag. are so enchanting as to hold his readers spell-bound.

^{--:0:---}

^{*} Lassen's Alterthumskunde, Band ii. p. 458; for the quotation see Dr. Bhau Dàjî's Literary Remains, p. 2.

THE DATE OF THE POET.

We turn now to the much vexed question about the date of Kalidasa and, thanks to the labours of Prof. R. N. Apte and Mr. Nandargikar, it may now be said to have been finally established. But we have neither the time nor space at our disposal even to fully quote their arguments on the point. We shall, therefore, give a brief summary of the main arguments on which they (and especially the former) have based their conclusions Tradition mentions Kálidasa as a contemporary of king Vikramaditva, as one of the nine gems at his court. King Vikramáditva, who was an epoch-maker, founded the era known after him, which is almost universally accepted as commencing from 56 B. O A few antiquarians, however, do not accept this as the correct date of that monarch but bring him down to A. D. 544 propounding a theory of their own which is known as

THE KORUR THEORY

The battle of Korurt marks a turning point in Indian history. Vikramáditva having defeated in it the 544 A. D. Mlechchhas. Mr. Fergusson held that to commemorate this important event an era was invented and that its beginning was placed back six hundred years. So he supposed the true date of Vikramaditya to be A. D. 544; and this theory for a time held sway; for a long time after the researches of scholars had commenced in the field of ancient Indian chronology, no inscription was discoverred bearing a date prior to 600 of the Vikrama era. Such an inscription, however, has been lately discovered, tviz. the Mandasor Inscription, dated the year 494 of the Vikrama era. Its great support being thus taken away the Korur Theory collapses and the time-honoured authority of the traditionary account remains unshaken. Then there is

^{*} Kalidasa was once unscrupulously dragged down to the 11th century A. D. by some Western scholars. But the discovery of the Aihole inscription (which is dated 634 A. D.) at once furnished the 7th century A. D. as the downward limit of the poet's date.

[†] About this battle there is no evidence other than that of Albiruni; but as Dr. Max Muller says, Albiruni does not invent battles, but tells us what he was told.

[†] Dr. Peterson's Essay on Panini.

THE THEORY OF THE NINE GEMS. धन्त्रन्तरिक्षपणकामरसिंहश्रुकृतालभ्रहपटकर्षरकालिशासाः ।

स्यासो वराहिनीहिरो नृपतः सभायां रत्नानि वे वरहिष्यनंव विकासस्य ।
Nine eminent men called 'the nine gems' adorned the Court of Vikramáditya. Of these Amaradeva or Amarasimha is said to have lived between the visits to this country of Fa Hian and Hiouen Thsang in 414 A. D. and 642 A. D. respectively. For in Fa Hian's time the great shrine at Gayâ, which an inscription says was built by Amaradeva, was not in existence, while it has been referred to in the account of the second Chinese pilgrim. Varáhamihira is supposed to have died in 587. On the evidence of these contemporaries of the poet, Dr. Kern, who is a strong supporter of this theory, places Kâlidása in the latter half of the sixth century. Next there is

Propounded by Dr. Max Muller. He divides the whole Sanskrit literary period into two parts, the first beginning with the Vedas and ending with the first century of the Christian Then comes what the great Doctor calls 'an interregmnm'a period during which foreigners invaded India and so the literary genius was dormant. Dr. Max Muller places the Renaissance of Sanskrt learning in the 6th century A. D. with the reign of Vikramaditya. The period called 'Interregnum' was really speaking not destitute of literary productivity, as has been shown by Drs. Peterson and G. Bühler and therefore. if Kalidasa is to be considered as the first poet of the new school, he must be placed considerably earlier than Dr. Max Muller does. This theory is also weakened by the fall of the Korur theory. Thus these two theories cannot be regarded as perfectly sound, whereas the theory of the nine gems is but imperfectly put forth, and not without many a priori conclusions and speculations as to probabilities. If the tradition about the nine gems proves anything, beyond doubt it proves the connection of Kalidasa with king Vikramaditya, being corroborated by other kind of evidence, such as the covert allusions to that king in the Vik. &c. As for the contemporaneity of the nine gems the tradition cannot be true.

There are some minor things which have been pushed into the controversy.* These are the alleged covert references to Dinnaga

^{*} For some of the anecdotes referring to Kalidasa in connection with this point see our Intro. to Raghu. p. 11.

and Nichula in the Meghadúta, the former a foe and the latter a friend of Kalidasa, the identity of Matrgunta, a king of Kash. mir, and Kâlidûsa (for names in Sanskrit are often titles and Matrigunta, lit. 'protected by the mother' may also be taken as Káligupta or Kálidása) and the supposed astronomical references in the works of Kalidasa to the astronomical theories of A'ryabhata who lived in 479 A. D. Prof Apte has examined all these at some length and on the first point he comes to the conclusion that Dinnaga and Nichula were not contemporaries of the great Kálidása, but must have been contemporaries of some other Kalidasa. On the second point he observes that Måtrgupta and Kálidása were two different persons, since they are differently quoted by Kshemedra and other writers and commentators (and among them by Raghavabhatta). The supposed astronomical references* have really no astronomical significance at all and it cannot be said that Kalidasa was acquainted with the astronomical works of A'rvabhata. Mr K. B. Páthak, the latest exponent of the 6th century theory repeats the arguments given above but principally grounds his conclusion on his theory about the Húna kings, allusion to whom is made by the poet in the Raghuvams'a. He argues that since there is no mention made of the Hunas in the Ramayana, the conclusion follows that Kalidasa unconsciously refers to the Huna kings of his own time who held sway over the Punjab and Kashmir, and especially to Mihiracula who, about the vear 532-533 retired to the Punjab after his overthrow by Yas'odharman and Baladitya. But this rests merely on assumption: for there are references to the Hu'nas even in Mah. Bha'r.-Prof. Apte has also shown that just beyond Bactria or the threshold of ancient India, the Hûnas had instituted a powerful empire from the middle of the 3rd century B. C. to the end of the 1st or the 2nd century A. D.

Vatsabhu'ti, the auothor of the Mandasor inscription, copies several ideas from Kâlidâsa; the latter must, therefore, have lived prior to 473 A. D. Again As'vaghosha, the author of a life of the great Bhuddha in Sanskrit, has numerous pa-

^{*} Notable among these is छाया हि धूमे: शाशीनो मलखेनारीपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः (Rag. XIV. 40) where छाया is wrongly translated as 'the shadow of the earth', its correct significance being 'a reflection 'as clearly interpreted by Malli. The word छाया is similarly used in S'ak. VII.32.

ssages similar to those occurring in the works of Kálidása. Now Kálidása was an original poet borrowing his subjects from Válmíki and other ancient authors. A'svaghosha was more of a philosopher than a poet and may with greater probability be supposed to have borrowed his ideas from Kálidása. The date of A'svaghosha is given as 78 A.D., and if we suppose him to have borrowed from Kálidása, the latter will have to be placed earlier than 78 A.D. And in this view Dr. Peterson also concurs when he says "Kálidása stands near the beginning of the Christian era, if, indeed, he does not overtop it."

There is also internal evidence pointing to the same con-We have first the evidence obtained from the state of the law of inheritance and the penalty for theft as they are indicated in passages in the S'ak. The passage in the sixth Act of the drama anouncing the death of the merchant Dhanamitra who was dying heirless, seems to Prof. Apte to refer to a period when the widow of a deceased person could not inherit his estate. Such a period is to be found only before the Christian era, when Manu, A'pastamba and Vasishtha held sway, and Brhaspati, S'ankha, Likhita and Yajnavalkya had not yet written their codes. The penalty for theft as indicated in the prologue to the sixth Act seems to have been the extreme one, it being the theft of a jewel. There is also a passage of similar import in the Vik. (आत्मनी वधमाहता &c. V. 1.) in which the feathery thief that had stolen away the king's favourite gem is referred to. The penalty for theft has been from time to time mitigated with the progress of civilization. Manu and A'pastamba lay down the extreme penalty, the option of fine being introduced later on as we find it in the Smrti of These two circumstances tend to show that Kalidasa flourished at a period which is anterior to Brhaspati, the latter being generally placed in the first century A. D.

Prof. Apte further calls attention to the fact there is no reference to the Nyáya philosophy in the works of Kálidása, except perhaps in Rag. XIII. 1, in which the word মুহ্মুণা (i.e. আকার্য) occurs but which the poet might have borrowed from the Sánkhya philosophy and concludes that he must have lived before the development of that philosophy. Then again we have the evidence of style. The artificiality of diction and fondness for long compounds and double-meaning words which

mark the writings of Dandin (who in his Kávyádars'a says that an abundance of compounds forms the very life of poetry), Bána, Bhavabhú'ti (7th century A. D.) and other mediæval writers, are entirely absent in Kálidása, a fact which shows that he must be placed some six or seven centuries before them-a period necessary to cause such a revolution in the art of literary composition considering the scanty means of the propagation of learning in those times. From the above-mentioned fow facts it is abundantly clear that Kálidása lived in the 1st century B. O. at the latest (the upward limit of his date being 300 B. O. according to some writers).

Some modern scholars, however, have adopted the view that Kalidasa must have flourished under one or more of the Gupta kings. The Gupta period (about 300-650 A.D.) was notable in the ancient history of India for a revival of Sanskrit learning and arts. Mr. Vincent A. Smith in his "The Early History of India" (3rd ed., 1914) believes that Kalidasa must have flourished in the reigns of one or more of these Gupta kings:—

Chandragupta II. (C. 357-413) Kumaragupta I. (413-455) Skandagupta (455-480)

Both Chandragupta II. and Skandagupta had adopted the title Vikramâditya.

Mr. Smith says:—"It is not unlikely that the earliest works of Kâlidasa, namely, the Ritusamhâra (if that be his), and the Meghadúta, may have been composed before A. D. 413, that is to say, while Chandragupta II. was on the throne, but I am inclined to regard the reign of Kumāragupta I. (413-455) as the time during which the poet's later works were composed, and it seems possible, or even probable, that the whole of his literary career fell within the limits of that reign. It is also possible that he may have continued writing after the accession of Skandagupta." Mr. Smith thus makes Kâlidâsa's literary career extend over a period of not less than thirty years. There is thus nothing wrong in the tradition about Vikramâditya being our poet's patron; only we must arrive at an understanding as to which Vikramâditya is referred to.

II.

THE POEM.

The Kumárasambhava or "the poem descriptive of the birth of Kumára" is a Mahákāvya. It is is a S'ravya Kāvya or poetry to be chanted and heard and is a metrical composition. Besides the Mahákávyas, S'ravya Ka'vya includes:—(1) Khandakāvyas, such as the Meghadūta, which are also metrical (2) Vrittagandhi, Kathā and A'khyáyikā, which are all composed in prose; and (3) Champus &c. which are mixed.

A Mahâkavya ought to consist of cantos not less than eight and more than thirty in number, and not containing less than thirty and more than two hundred s'lokas each.* It may be concerned with the description of the life of a single hero like the S'is'upa'lavadha or the Vikrama'nkadevacharita, or of Kartikeva, the hero of the present poem. If there be one hero he must be either a celestial character as in the present case or a Kshatriya of noble descent and possessed of the qualities of a Dhirodatta Nayaka t, and if more than one, they must all be good Kshatriyas sprung from the same racet. Every canto must have a uniform metre which is allowed to change only at the close, though there may occasionally be a canto containing a variety of metress, such as Kir. V. or S'is', IV. At the end of each canto there should be a reference to the subject of the next succeeding canto. The predominant sentiment should be either Syngara or Vira or S'a'nta, i. e., the sentiment of Love, or of Heroism, or Tranquillity.

º अष्टसर्गाच तु न्यूनं त्रिशरसर्गाच नाधिकम् । Is'ana Samh.

नात्यन्तविस्तरः संगीक्षशतो या न चीनता । द्विशत्या नाधिकं कार्यमेतत्त्रयस्य लक्षणम् ॥

Deviations from the first rule are sometimes found. The Haravijaya, published in the Kâvyamâlå, has as many as 50 cantos.

[†] A hero of sublime qualities or Dhirodâtta is one, who is possessed of great mental strength, grave, patient, not boasting, and of firm resolve, with his spirit controlled by modesty, as Râma in the Râmâyaṇa or Jîmútavâhana in the Nâg. महासस्वीतिगंभीरः क्षमावानविकरवनः । स्थिरो निग्रदाईकारो धीरोदाची हदबतः ॥ Das'. Rû.

[‡] सर्गवन्थो महाकाव्यं तंत्रेको नायकः हरः । सद्दंशः क्षत्रियो बापि धीरोदाच्युणान्त्रितः । बकवंशमवा भूपाः कुलजा बहवोपि वा ॥ Sab. Dar.

[§] एकवृत्तमयैः पदीर्वसानेन्यवृत्तकैः । नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते Sah. Dar.

[¶] शृङ्खारवीरशानानामेकोङ्गी रस इष्यते । Sab. Dar.

The object of such compositions should be the attainment of the four objects of human desire (i. e. they should be written in such a way that their perusal would point out the means of attaining these); viz., पूर्व, अर्थ, काम and मोझ. A Maháka'vya must, as well, contain a description of great cities, oceans, mountains, seasons, the rise of the sun and the moon, sporting with ladies in gardens and water, carousings, separations and unions of lovers &c. &c. The style should be embellished with rhetorical ornament and be fully sentimental*. Nothing that violates the dignity of Kávya or poetry, such as unmeaning talk &c. should be introduced in a Mahákávya. 'If a poem be written with due attention to these canons,' remarks Dandín, 'it will endure to the end of a Kalpa.'

The Kuma'rasambhava has all the requirements of a Mahákávva and is classed as such by Sanskritists. available recension of the Kâvva consists of 17 cantos or Sargas though some believe that it has twenty-two in all. commentary by Mallinatha upto eight cantos only. It is now generally believed that only these eight are the work of the poet, the rest were written either by some later writer or by some disciple of Kálidâsa. The commentator Râmagovinda states that the Kumarasambhava extends to eight cantos only. Again it may be remarked that the title "The Birth of Kumara" cannot very well apply to the whole of the poem. The eighth canto properly leads up to the twa (not actual but potential) of the War-God, and the poem may naturally end there. If the poet goes on describing the war against the demon Taraka in Heaven, as is done in the succeeding cantos, it would be inconsistent with the scope and plan of the poem as suggested by its title. If the defeat and the death of Taraka were to be the subject-matter, it should have been called by some other name, such as तारकवध. the evidence of style conclusively proves that cantos 9-17 are certainly not written by the author of the first eight.

[े] चतुर्वर्गफळोपेतं चतुरोदात्तनायकम् । नगरार्णवशैलंतुचन्द्राकीद्यवर्णनैः ॥ उद्यानसिल्लक्षी-डामधुपानरतोस्तवेः । वित्रलम्भेविंबिष्ठेश्च कुमारोद्यवर्णनैः ॥ मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाम्धुद्दैरपि । अलंकुतमसंक्षित्रं रसभावनिरन्तरम् ॥ • ० ० कः वर्षं कल्पान्तरस्थायि जायत सदलंकुति ॥ Dandin. Kav. I. 15. 18.

K. I. 2

Such is not the opinion of Dr. Ryder, however. He accepts the later cantos as genuine on what seem to us to be triffing and inconclusive arguments. The learned Doctor argues, for instance, that the last nine cantos are worse poetry than the first eight, because love, and not fighting, was Kâlidâsa's forte. Does Dr. Ryder forget the spirited fighting scenes in the Raghuvams'a?

The hero of this poem is a divine being and one of the Dhîrodatta class. The prevailing sentiment, as far as the first eight cantos are concerned, is Sṛngâra, Karuṇa and S'ânta, though not very prominent, being accessories to it. The 3rd and 5th cantos are a good illustration of Vipralambha, the 4th that of Karuṇa, and the 7th of Viváha. The subject of each following canto is hinted at the end of the preceding one. The description of cities, seasons &c. can be easily marked. It must, however, be remarked here that the poet, in his zeal to describe a lover just married, has spoiled the character of S'iva, which he had well maintained in the first six cantos.

THE STORY.

(CANTOS I-VIII.)

Sati, the daughter of Daksha and once the wife of S'iva, was born as the daughter of the mountain Himilava and Mena and was sent, on attaining youth, at Nárada's advice to attend npon S'iva who, ever since he was bereft of his wife, had been practising penance on one of the Himalayan peaks. meanwhile the gods, who were harassed by the demon Taraka, invincible in his might by a boon from God Brahmâ, went, with Indra at their head, to the self-existing God, Brahmá, for counsel. The gods propitiated him with appropriate prayers and he discovered himself to them, and suggested them a way to remove Táraka, their powerful enemy. The only hero to lead the host of Heaven against him and to destroy him was the son of the Dark-necked God, S'iva; so it was ordained. And the gods were told to induce the Trident-holder to take Uma to wife. Indra, the leader of the gods, thought of Kama and the Mind-born presented himself before his master for orders. (Cantos I. II.)

The boasting deity was entrusted with the mission of shaking the self-restraint of S'iva, who had been practising austeri-

ties on the snow-clad peaks of the Himálava, ever since the self-immolation of Satî. The god of the flowery bow started on the mission, accompanied by his faithful consort Rati and his comrade Vasanta. He appeared on the peaks of the Himalaya, and all of a sudden trees and plants put out fresh sprouts, the earth became clad untimely with vernal glory, the beast of the forest and the fowl of the air showed the influence of Kama. and even the anchorites found it hard to control their senses. Káma found an unconscious weapon in Umâ who was there. with the permission of her father, to attend upon God S'iva. whom she secretly loved and wanted to marry. The God of love succeeded in disturbing the peace of mind of S'iva for a moment only. But the fire of anger flashed through his third eye on discovering the cause of his disturbance and burnt Kama even as he was preparing to strike him. S'iva then vanished from sight, and Parvati, discomfitted at heart, returned home with her two companions. Ratî, on seeing her consort turned into a mere heap of grey ashes, lamented over the sad loss, and called upon Vasanta to arrange a funeral pyre, on which she declared her intention of burning herself. The preparations were being made when suddenly a voice in the air commanded them to desist, as Rati would be united once more with Kama as soon as the Trident-holder would lead Uma to the altar. (Cantos III, IV.)

Párvatî, sorely disappointed, cursed her unmatched beauty and seeing no other way to gain her object resolved to practise penance and, permitted by her father, resorted to a forest for that purpose, though much against the wishes of her mother. There she continued mortifying the flesh by all the known processes and was not daunted by the severest tests of penance. ever undergone by the ascetics. S'iva at last relented and came to the penance-forest, disguised as a Sanyasin, to test the strength of Umá's attachment. He found fault with the great God, called him bad names, laughed at his poverty and declared him altogether unworthy of her hand and of any heroic attempts at austerities to that end, till at last Umå could bear it no longer, and in great anger desired her maid to turn him out. Then did the great God discover himself to her and declared that he was thenceforward entirely at her disposal being won over by her penance. Párvatî requested him formally to apply to her father for her which he consented to do. The great

God then mentally summoned the seven sages to his presence and, on their presenting themselves before him with due respect, he asked them to go to Himálava and request him on his behalf to bestow his daughter in marriage on him The sages praised Siva in suitable terms and started on their mission. space of time they reached Oshadhiprastha, the capital of Himalaya, the beauty of which they much admired and descended into the palace of the Mountain Himâlaya received them with proper respect and veneration and after praises had been mutually bestowed-by the Mountain upon the sages and by the sages upon the mountain-asked them in courteous terms the purpose of their visit. That they told him and the Mountain showed his delight by asking his daughter to salute the sages as S'iva's bride. They then fixed the date of the marriage for the fourth day from that day, returned to S'iva, informed him of the success of their mission and, permitted by him, went back to their celestial abode. (Cantos V. VI.).

Himalaya made great preparations for the coming marriage in which the townsmen also took an active part. The city was splendidly decorated and when the auspicious time came the bride was made to bathe and the marriage decorations were put on her an arrowabeing placed in her hand as enjoinded in the case of a Kshatriva maiden. The bride-groom's party, formed of all the principal divinities, arrived in due season and was received in great pomp by the bride's party. The ladies of the town greatly admired the bride and the bridegroom and praised Brahmá for having united two persons so worthy of each other. The marriage was concluded at the auspicious hour, all the rites attendant upon a Hindu marriage being duly performed. The newly married couple then saluted Brahmâ who pronounced a blessing upon it. The goddess Sarasvati also blessed the two. After the conclusion of the marriage the guests dispersed, while S'iva lived at the house of the bride. The first month after marriage was spent by S'iva and Párvatí in the palace of Himâlaya in Oshadhiprasttha. After that the happy couple wandered through various mountain tracts until once at sunset they reached the summit of the mountain Gandhamadana, where seated on a stone-slab, S'iva described the sunset to Parvati. There they drank wine brought to them by the guardian deity of the Gandhamadana grove. S'iva, with Parvati, then entered a house of precious stones

furnished with all luxuries, called into existence by his mental power and passed twenty five years there enjoying the happy company of his wife. (Cantos VII-VIII.).

CRITICISM.

In the Kumarasambhava Kalidasa chooses a higher plane for the play of his genius. In the Raghuvams'a his heroes are men in the Meghadûta the story refers to the Yakshas who occupy in their semi-divine nature a position midway between In the 'Birth of Kumara' the poet deals men and gods. solely with gods and beings of another world, though in doing so he does not fail to invest them with human sentiments, without which, indeed, the poem would have lost most of its charm. The scene is laid among the valleys and on the slopes of the Himalava, a mountain which is, as we are told in the very first verse, देवनात्मा: and all subsequent actions that take place there are divine and superhuman. Then follows a description of graff and this is done so skilfully that the master-hand for a while makes us forget that we are reading about a goddess and not about a woman on earth'. The scene of the second canto is laid in Brahmaloka and here, as in the tenth canto of the Raghuvams'a. Kâlidâsa shows his intimate knowlege of the leading ideas of Hindu philosophy. The third canto gives him an opportunity for a description of spring and he has wonderfully succeeded in drawing a picture true to Nature and at the same time of an unsurpassed poetic beauty. Very few descriptions in other poets would compare with this in the Kumara beginning with कबेरगुटनां दिशमुद्रणरहमी गन्तं प्रवत्ते समयं विलक्ष्य। दिग्दक्षिणा गन्धवहं सखेन व्यलीकानिः स्वासिमेवीत्ससर्ज॥ (III. 25). The fourth canto shows Kâlidása to be a master of Karunarasa, and the lament of Rati is so splendid that some timorous rhetoricians have considered that the excess and recurrence of emotion has become a fault (रसगतो दोष:। पुनः पुनर्रिप्तिः । यथा कुमारसंभवे रतिविलापे ।). The student will find that this lament has its counterpart in the अजिलाप of the 8th canto of the Raghuvams'a. In the fifth canto पार्वती is described in the rôle of a tapasving where saa comes to visit her, disguised as a Brahmacharin. Their dialogue is one of the best-known passages in Kalidasa's works, where his powers of repartee, humour and piquancy of style are seen at their best. The sixth canto is rather a tame one, only enlivened by the fine

description of APPENER, the capital city of Himâlaya. The seventh canto is devoted to a very detailed description of the marriage-ceremany and the processions, and he has given it a human touch again by the prevailing tone of domesticity throughout. The eight and the last canto is considered by many to be a crowning achievement of Kálidása's poetical skill, and the quotations from this canto occurring in standard critical works like ansurement, attendarement and others are more numerous than from any other canto. Indeed, it may be said without exaggeration that in the descriptions of the sunset, twilight and nightfall on the mountain, Kâlidâsa has excelled himself; they abound with the finest similes and the grandest imagery.

It is difficult to judge, owing to its shortness, whether the Kumârasambhava is as great a poetic triumph as the Raghuvams'a; in this difficulty itself lies, we think, the evidence of the greatness of Kálidása's genius. Dr. Ryder rightly prefers the Raghuvamsá, but is constrained to remark that "there are passages in The Birth of the War-God of a piercing beauty which the world can never let die."

THE SOURCES OF THE POEM.

The story of the poem closely follows the one given in S'ivapuraṇa, and Kâlidâsa seems to have drawn considerably upon the original both in point of facts and language. In a few places he follows the Brahma-Puraṇa and the Kâlikâ-Puraṇa. We subjoin the following extracts from the S'. P. which will not only throw light on some of the incidents mentioned in the poem, but enable the student to see how far Kâli. has improved upon the original.

Canto I. राजते स्म हरिस्तत्र (सृष्टें।) वैराजः पुरुषः प्रभुः । सत्यं पदमुपाश्रित्य स्थितोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ तपोलोकं समास्थाय ब्रह्मातिष्ठत्तपोधनः । ततश्च
मानसाः पुत्रा ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा । ते चोध्वरितसः सर्वे पश्चाद्वन्यानृषीन् प्रभुः ॥
ते विरक्ताश्च संजाताः पश्चात्कोधमवाप सः । तेनैव रोदनं चके ततश्चेवाभवद्धरः ॥
रोदनादुद्रनाम्नेति प्रसिद्धो भगवान्भवः ॥ ...ततो ब्रह्मा ऋषीन् सप्त भृग्वादीन्
निर्ममे तदा । उत्संगान्नारदं श्रेष्ठं छायायां कर्दमं पुनः । अंगुष्ठाच तथा दक्षं ...॥
पष्टिः कन्यास्तथा जाता दक्षाच्चेव महात्मनः ॥ दत्ता दक्षेण ताः कन्या विधिवदिषसत्तमाः ॥ देवाश्च दनुजाश्चेव...। प्रसूता दक्षकन्याभिर्व्याप्तमेतच्चराचरं ॥ सती नाम
तथा कन्या रहाय च महात्मने ॥ दत्ता दक्षेण सा देवी भवानीति प्रकीर्तिता । गूण-

स्पा महाकाली या वै रुद्रमुपाश्रिता । पुनश्च पार्वती जाता सा शिवं समुपागता । पूर्व दक्षस्य रुद्रस्य रपद्धां जाता महारमनः । ततो दक्षः स्वयं यश्चं कृतवान्देवसित्रधौ ॥ अनाहूय तथा रुद्रं पूर्वमृषिसमन्वितः । ततो देवी सती नाश्ची पित्रा नाकारिता यदा ॥ तदा गता पुनस्तत्र नाहूतापि पितुर्गृहे । प्राप्यावश्चां तु सा तत्र देहत्यागम्धाकरोत् ॥ सतीदेहसमुत्पन्ना ज्वाला लोकभयावहा । पतिता पर्वते यत्र पूजिता मुखद्ययिनी ॥ ज्वालामुखीति सा प्रोक्ता सर्वकामफलप्रदा । इदानीं पूज्यते लोकैः सर्वकामफलप्रये ॥ सा देवी शैलराजस्य पत्नी मेनेति विश्वता । पितृणां मानसी कन्या तस्यां जन्म समाद्ये ॥ ततश्च पार्वती नाम प्रसिद्धमभवत्तदा । सा पुनः शिवमाराध्य भर्तारं समुपाश्रिता ॥ अ० ५, ६.

Canto II. ब्रह्मा सर्वे सुनिश्चित्य देवाज्ञापरिसाधकः । वरं दातुं तदाः तत्रा जगाम इंसवाहनः ॥ यत्रैष तारको नाम तपस्तप्यति दारुणम् । उवाच वचनं तस्मै वरं ब्रूहि यथेप्सितम् ॥ दैत्य उत्राच...यदि प्रसन्नो देवेशो यदि देयो वरी मम । वरद्वयं तदा देयं श्रूयतां च पितामह ॥ त्वया च निर्मिते लोके मत्तुल्यो बलवान्नहि । शिववीर्थसमुत्पन्नः पुत्रः सेनापतिर्यदा । भूत्वा शस्त्रं क्षिपेन्मह्यं तदा मे मरणं भवेत् ॥ दैत्योऽपि (तारकः) तपसस्तस्माद्विरराम महामुने । वंर लब्ध्या शुभं तत्र शोणिताख्यं पुरं गतः ॥ सर्वं वै पीडितास्तेन तारकेण दुरात्मना । दवा वा दानवाश्वान्ये यक्षाः किंपुरुषास्तदा ॥ पीडिताः सर्व एवेते तेभ्यो रत्नान्यः पाददे । इन्द्रादिभिश्व दिक्पालैः स्त्रीयं रत्नं समर्पितम् ॥ इन्द्रेणोचैः अवास्तस्मै धर्मेण दण्डरत्नकम् । कुवेरेण गदा तस्मै निधयो नव एव च ॥ वरुणेन हया-शुद्धा ऋषिभिः कामधुक् तथा । यत्र यत्र शुभं दष्टं तत्तदानीतवांस्तदा ॥ समुद्रश्च तथा रत्नान्यदात्तस्मै पुरा मुने । सूर्यश्च तप्यते तावद्यावदृदुःखं न जायते ॥ चन्द्रस्तत्र सदा दर्यो वायुः सर्वानुकूलवान् । देवानां चैव यद्धव्यं पितृणां कव्यमेव च । त्रैलोक्यं चैव तत्सर्वे तारकाज्ञापरायणम् ॥ ते देवाश्च सदा तत्र सेवामार्गपरायणाः । देवोद्यानानि सर्वाणि तीर्थान्यपि महामुने । आनीतानि गृहे तेन न किंचिदवशे-षितम् ॥ एवं वर्षाण्यनेकानि गतानि पीडितास्तदः । सर्वे देवा मिलित्वा च ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ ते सर्वे च तदा गत्वा ब्रह्माणं जगतः प्रभुम् । नमस्कृत्य स्थितास्तत्र नम्रीभूता ऋषीश्वराः ॥ तान् विषण्णांस्तदा तत्र दृष्ट्रोवाच पितामहः । यूयमत्र कथं प्राप्ताः किं दुःखं भवतां पुनः ॥ तदहं स्फोटयाम्यद्य साध्यं यदि भवेदिह । इत्येत-द्वचनं श्रुत्वा तदीयं परमर्षय: ॥ देवाः सानुचराः सर्वे वचनं चेदमबुबन् । भवतः किमनिज्ञातं दुःखं च यदुपस्थितम् । तारकाचैव यद्दुःखं संभूतं परमेश्वर ॥ इत्येवं वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा वचनमाददे ॥ मत्तो नैव वधो योग्यो मत्तो दृद्धिमुपागतः । उपायं वा दिशाम्यद्य श्रूयतां ऋषिसत्तमाः ॥ शिववीर्यसमुत्पन्नः पुत्रश्चैनं हनिष्यति । हिमवच्छिखरे रम्ये शंभुस्तव्यति नित्यशः । सखीभ्यां सहिता तत्र परिचर्यी शिषस्य ह ॥ वचनात्रारदस्यैव उमा पित्रानुशासिता ॥ करोतीह ऋषिश्रेष्ठास्तस्याः

संयोगतां व्रजेत् ॥ शिववीर्ये समाधातुं क्षमा नान्या शिवां विना ॥ यथा वीर्ये मदीयं वै जलक्ष्पधरः शिवः । समाधातुं समर्थोऽस्ति तस्मादन्यो न वै पुनः । तथापायं करिष्यध्वं तदा सिद्धिभीविष्यति । इत्येवं वचनं तस्य श्रुत्या ते सर्वे एव हि । नमस्कृत्य सुरास्तत्र विचार्यं तु परस्परम् ॥ जग्मुस्ते मुनयो देवाः स्वं स्थानं मुदान्विताः ॥ गतेषु तेषु देवेन्द्रः सस्मार मकरध्वजम् । आगतस्तत्क्ष-णादेव रत्या युक्तः स वै प्रमुः ॥ अ. ९, १०.

Canto III. (स्मरः) प्रणामं च ततः कृत्वा स्थित्वा प्रांजलिरव्रवीत्। किं कार्य ते समुत्पन्नं स्मृतोऽहं केन हेतुना ॥ तत्त्वं कथय देवेश तत्कर्तुं समु-पागतः । इत्युक्त्वा तु महेन्द्राय स्थितस्तूष्णीं प्रियया सह ॥ इन्द्रोऽपि वचनं श्रुत्वा कंदर्पस्य महात्मनः । उवाच वचनं तं वे युक्तं युक्तमिति स्तुवन् । त्वया साधु समारव्यं यत्ते कार्यमुपस्थितम् । तत्कर्तुमुद्यतोसि त्वं धन्यस्वं मकरध्वज ॥ जयार्थे मम देवेन निर्मितं वज्रमुत्तमं ॥ अन्यदस्त्रं भवानेव देवेन निर्मितः पुरा । वर्ज्र हिंसात्मकं विद्धि भवान् मुखकरं मम ॥ द्वयोरिप भवानय श्रेष्टः सर्वेषु चोत्तमं । वजं च निष्फल स्याद्वे त्वं तु नैव कदा।पे हि ।। यतः कार्य प्रजायेत ततः किं तु प्रियः सदा । तस्मात् मित्रवरस्त्वं च कार्थं कर्तुं ममाईसि ॥...न केवलं मदीर्यं च कार्य देवसुखावहं ॥ वयं च याचितारः स्मः कार्य कार्य त्वया शुभम् । इत्येवं मघवद्-(तत्कार्थे कियतां त्वया । इत्येवं मधुरं) वाक्यं श्रुत्वा तु मकरध्वजः ॥ उवाच प्रेमगंभीरं गद्गदं स्मितपूर्वकं ॥ किमर्थं भाषसे देव नान्तरं ह्यावयोरिह । तथापि च महाराज कथयामि शृणुष्व तत् । मुक्तिमार्ग समापन्नं ते शत्रुं पातया-म्यहं । ते पदं कार्षतुं यो वै तपस्तप्यति दारुणं ॥ क्षणेन पातयाम्यय कटाक्षेण स्त्रियास्तथा । देवं वा दानवं वापि ऋषि वा देवसत्तमाट् ॥ मानुषाणां न वै मेऽय गणना पातने मता। वर्ज तिष्ठतु दूरे वै शस्त्राण्यन्यान्यनेकशः॥ किं ते कार्ये करिष्यन्ति मित्रे स्थिते प्रभी । अन्येषां गणना नास्ति पातयामि हरं यदि ॥ एवं तु वचनं तस्य श्रुत्वा हर्षमुपागतः। उवाच प्रीणयन् वाचा कामं कांतासुखावहं ॥ यत्कार्यं मनसोहिष्टं तत्कार्यं कथितं त्वया । श्यु काम प्रवक्ष्यामि यदर्थं स्मरणं तव । तारकाख्यो महादैत्यो ब्रह्मणो वरमुत्तमं । संप्राप्य पाञ्चिते लोकान्नष्टा धर्मा ह्मनेकशः ॥ दुःखिता देवताः सर्वो ऋषयश्च तथामलाः। देवानां चायुधान्यत्र विफ-लान्यभवन प्रभो ॥ मरणं नैव तस्येत्यं भविष्यति कदाचन । एतस्य मरणं प्रोक्तं शंसुबीयीद् दुरात्मनः ।। एतत्कार्ये त्वया साध्यं देवानां परमं सुखम् । ममापि हि हितं लोके कर्तुमईसि सांप्रतम् ॥ शंभुश्च गिरिराजे वै तपः परममास्थितः ॥ तत्समीपे व सेवार्थे पार्वती सिखसंयुता ॥ संतिष्ठति महाराज पित्राज्ञया मया श्रुतम् । यथा तस्यां रुचिस्तस्य शिवस्य परमात्मनः। जायते नितरां काम तथा कार्ये त्वया ध्रुवम्॥ इत्युक्तो वचनं तस्मै तथेत्योमिति तद्वचः ॥ गृहीत्वा शिरसा कामः सदारः सवसं-तकः । यत्र चैव हरः साक्षात्तपते परमं तपः ॥ तत्र गत्वा मधुखादौधर्मान् विस्ता-

रयन् स्थितः ॥ वसंतस्य च ये धर्मास्ते धर्मास्तद्वने गताः ॥ वनानि च प्रफुलानि पलाशानां च तद्वने ।। पुष्पाणि सहकारेषु अशोकवनिकासु च । बकुलेषु च पुष्पाणि भ्रमराकुलितानि च ॥ तिलकेषु तथैतेषु कोकिलाकलकुजितम् । भ्रमराणां तथा शब्दो हानेको अनुमहासुने ।। चन्द्रस्य विशदा ह्यासन् किरणा दृतिका इव । मानिनः प्रेर-अप्रामुह्मिकाले कामदर्पितान् ।। मारुतश्च सुख्यात्र वदौ विरहिणां प्रियः । कामो वनौकसां तत्र मुनीनां दुःसहे। ह्यभूत् ॥ अचेतनानां तत्रैव कामशक्तिः सचेतसाम् । अकालिनी प्रवृत्तिं च मधीर्वीक्य हरस्तदा ॥ आश्वर्ये परमं गत्वा तपः परमद्रकरम् । तपयामास तत्रैव हरो दुःखहरः परः ।। वसंते प्रस्ते तत्र कामो रतिसमन्वितः । चूतवाणं समाकृष्य स्थितः पार्श्वे तु वामतः ॥ रत्या युक्तस्तदा कामं दृष्टा को वा न मोहितः'। एतस्मिन्नन्तरे देवी पुष्पाभरणभूषिता ॥ सखीभ्यां संयुता तत्र यत्रातिष्ठद्धरः स्वयं । जगाम शिवपूजार्थे नीरवा पुष्पाण्यनेकशः ॥ पृथिव्यां यादशं लोके सौंदर्थे विविधं महत्। तत्सर्वे चैकतस्तस्यां पार्वत्यां समुपिस्थतम् ॥ आर्तवाणि च पुष्पाणि धृतानि च तया यदा । तत्सीन्दर्भ कथं वर्ण्यमपि वर्षशतैरपि ॥ यदा शिवसमीपे तु गता सा पर्वतात्मजा । तदैवाकर्षयचापं रुच्यर्थं शूलपाणिनः । तचापं पतितं हस्तात्पार्थे तस्य महात्मनः ॥ (यथा निरंतरं सा नै धागच्छति तथा तदा ।) तयागत्यो-त्पलाक्या वे दष्टः शंभुः स्वयं यदा ॥ नमस्कृत्य तदा पूजां कृत्वासीत्पूरतः स्थिता । सा दृष्टा प्रभुणा तत्र सुन्दरांगं वितृण्वती ॥ शिवोपि वर्णयामास तदंगं संदरं तदा । इत्येवं वर्णियत्वा तु तपसो विरराम ह ॥ स्त्रीस्वभावात्तदा सा च लिजिता सुंदरी स्वयम् । विवृण्वती तथांगानि पश्यन्ती च मुहुर्मुहुः ॥ एवं चेष्टां तदा दृष्टा शंभुमीहमुपागमत् । यद्यालिंगनमेतस्याः करोमि कि पुनः सुखम् ॥ क्षणमात्रं विचार्थैवं किमहं मोहमागतः । एवं विवेकमासाय बन्धनं दृढम् । रचयामास सर्वात्मा ईश्वरः किं पतेदिह । धैर्थस्य च्यवनं दृष्टा विचारे तत्परः शिवः। कारणं किंचिदुरपन्नं नान्यथेदे भवेदिति। दिशो विलो-कयामास परितः शंकरस्तदा ॥ वामभागे स्थितं कामं ददरी बाणकर्षिणम् । तं रष्ट्रा क्रोधसंयुक्तः संजातस्तत्क्षणादिष ॥ तृतीयात्तस्य नेत्राद्वै निःससाराग्नि-रुच्छिखः । भस्मसात् कृतवान् तेन मदनं तावदेव हि ॥ यावच महतां वाचः क्षम्यतां वै प्रभो त्वया । भवेन च ततः पूर्वे हतोऽसौ मकरध्वजः ॥ शिवोपि तःक्षणादेव विद्वायाश्रममुस्थितः ॥ वेगदीर्घाकृतात्मा च गिरिराजः सुतां तदा । समादाय सखीयुक्तां जगाम मंदिरं स्वयं।। क्षणमात्रं रतिस्तत्र विसंज्ञा ह्य-भवत्तदा । भर्तृजन्यं च यद् दुःखं न ज्ञातमृषिसत्तमाः ॥ अ. १०।११.

Canto IV. जातायां चैव संज्ञायां रतिर्दुःखसमन्विता । विललाप तदा तत्र वनमासीत्युदुःखितम् ॥ मयूराश्चैव नृत्यं हि बृक्षाश्च चलनं जहुः । मृगाश्च अमणं ब्रह्मन् भृंगा गुंजारवं पुनः ॥ पक्षिणश्च तदा विप्रा मूकाश्च मुनयो यथा । वायवश्चलनं हित्वा वाति नैव दिशो दश ॥ रतिरुवाच । किं करोमि क गच्छामि

किं कृतं दैवतैरिह ॥ स्वामिनं तु समाहूय हाहा प्रिय प्रियेति च ॥ हस्तौ पादौ तथास्माल्य केशानुत्रोटयत्तदा । ब्रह्मणा सहशो योगो न सोढो मम कर्मणा ॥ तिद्वलापं तदा श्रुत्वा देवाः शिवसुपाययुः ।...प्रसन्नं कृतवन्तस्ते शिवं लोकसुखा-वहम् । प्रसन्नो भगवौस्तत्र वचनं चेदमब्रवीत् । अनगस्तावदेव स्याद्यावच किमणीपितः । द्वारकायां स्वयं स्थित्वा पुत्रानुत्पादियष्यिति ।...इत्युक्वांतर्देधे छहो देवानां स्तुवतां तदा । देवास्तां च समासाय छद्रस्य वचनाद्रितम् । उक्त्वां वचस्तदीयं च स्वं सुवनमाययुः ॥ अ. १०

Canto V. पितुर्गृहं तदा गत्वा मिलित्वा मातरं मुदा। पुनर्जातं तदा-त्मानं मेने सा पर्वतात्मजा। निनिन्द च स्वकं रूपं हा हुतास्मि तदाऽष्रवीत्। तिष्ठंती च सर्खीमध्ये धियूपं च मदीयकं। इति सा दुःखिता तत्र समरन्ती हरचेष्टितं । एतिसमन् समये तत्र नारदो ह्यगमत्तदा । पूजितः सुखमासीनः पृष्टः प्राप्तौ शिवस्य च । उक्तवान्वचनं ह्येतत्तपःसाध्यो हरः स्वयं । नान्यया लभ्यते देवि देवैर्वद्मादिकैरिप । पार्वती च तदा श्रुत्वा वचनं नारदस्य च । तपःसाध्यं हरं मेने तपोर्थं मन आददे । मातरं पितरं चैव सखीभ्यां पर्य-पृच्छत ।। सख्यावूचतुः ।। हिमवन् श्रूयतां पुत्र्या वचनं बुध्यतेधुना । साफल्यं चैव देहस्य रूपस्य च तथा पुनः । भवतश्च कुलस्यास्य साफल्यं कर्तुमिच्छति । इत्येवं च तदा पृष्टे गिरिराजोऽबवीदिदं । महां च रोचते सख्यौ मेनायै रुच्यतां पुन: । जग्मतुर्मातरं सख्यौ तदाङ्गप्ते मुनीश्वराः । गत्वा तु मातरं तस्या वचनं ह्यूचतुस्तदा । तप्तुकामास्ति ते पुत्री शिवार्थे परमं तपः । प्राप्ता-नुज्ञा पितुथैव तुभ्यं च परिपुच्छति । समाकर्ण्य वचस्त्वेतन्मेना दुःखमुपागता । समाहूय तदा पुत्रीमुवाच विह्वला सती। कुत्र यासि तपः कर्तु देवाः सन्ति गृहे मम । तीर्थानि च विचित्राणि सन्ति किं न पितुर्गृहे । शरीरं कोमलं वत्से तपस्तु कठिनं महत् । इत्येवं बहुधा पुत्री मात्रापि वारिता सती । सुखं नैवात्र संपेदे ह्यनाराध्य शिवं तदा ॥ दुःखं ज्ञात्वा तदीयं सा मात्राज्ञसा जगाम ह । सर्वाभ्यां सहिता तत्र तपस्तप्तुमुपाययौ । हित्वाभरणान्यनेकानि वस्त्राणि विविधानि च । वल्कलं च तदा भृत्वा मौंजीं बध्वा सुराभनां । हित्वा हारं तदा चर्म मृगस्य परमं शुभं । जगाम तपसे तत्र शुंगे स्यात्तीर्थमुत्तमं । गौरी-शिखरनामासीत्तपतः करणादिह । सुन्दराश्च दुमास्तत्र पवित्राः फलभाजिनः । भूमिशुद्धिं ततः कृत्वा विधाय वेदिकां शुभां । उपविश्यासने तत्र चकार परमं तपः । तया तपः समारब्धं मुनीनामपि दुष्करं । चांचल्यं च तदा त्यक्त्वा शरीरस्य विशेषतः । दीप्तानां च तथामीनां मध्ये स्थित्वा तु वर्मके । वर्षामु स्थंडिले स्थित्वा शीते जलसमीपगा । एवं तपः प्रकुर्वाणा षृक्षानारोपयत्तदा । सिंचती प्रत्यहं तत्र ह्यातिथ्यं चाप्यकल्पयत् । वातश्चेव तथा शीतो वृष्टिश्च विविधा तदा । दुःखं च विविधं तत्र गणितं न तया तदा । तथा तपस्तया तप्तं मुनिभिध सुदुष्करं । श्रुत्वा च ऋषयस्तत्र विस्मयं परमं गताः । दर्शनार्थे समाजग्मुः कीटक् तप्तं तपोऽनया । महतां धर्मवृद्धेषु गमनं श्रेष्ठमुच्यते । प्रमाणं तपसो नास्ति मान्यो धर्मः सदा बुधैः । श्रुत्वा टप्टा तप-स्तस्याः किमन्यः कियते तपः। जल्पन्तस्ते तदा तत्र कठिनांगाश्च ये पुनः। तदाश्रमगता थे च विरोधरहितास्तदा । सिंहा गावस्तथान्ये च रागादि-दोषसंयुताः । तन्मिहस्रा च ते तत्र न बाध्यन्ते परस्परं । वृक्षाश्च सफलास्तत्र तृणानि विविधानि च । पुष्पाणि च विचित्राणि तत्रासन् ऋषिसत्तमाः । तद्वनं च तदा सर्वे कैलासेन समन्वितं । जातं च तपसस्तस्याः सिद्धिरूपमभूत्तदा । एतस्मिन्समये देवा ऋषयो नारदादयः। पार्वत्यास्तत्तपो दृष्टा तेजता ब्यापि-तास्तथा । जग्मुस्ते च तदा तत्र यत्रास्ते वृषभध्वजः ॥ (त ऊचुः)--पार्वस्या तु तपस्तप्तं दारुणं लोकशायणं । अपूर्वेदष्टं नो भावि देवदानवदुर्लभम् । कुरु कार्य तथा शीघ्रं शिव त्वं पुरिपालकः। इत्युक्ते नारदप्रह्यैः शंभुर्वचनमत्रवीत् । तया पर्वतराजस्य सुतया तपसा हाई। क्रीतोऽस्मि वचनं तस्याः करिष्यामि भवत्त्रियम् । इत्युक्त्वा च तदा देवान् विसृज्य शंकरस्तदा। जटिलं रूपमास्थाय जगाम पार्वेतीवनं । तमागतं तदा दृष्टा शिवाप्यपूजयत्तदा । पार्वती कुशलं तं वै पप्रच्छ त्वं कुतो गतः । इति पृष्टे तया तत्र ह्युक्त्वा स्वीयं च तां पुनः । पृष्टवान् कपटेनैव गोपयन् रूपमुत्तमं । अयि देवि जलं होतत् फलादि च निरंतरं । । अविच्छिन्नं भवेदत्र यथाशाक्ति तपस्यास । नवेपि देवि वयास कृतं वै तप उत्तमं । अतः किंचिद्धि पृच्छेयं कथनीयं त्वयाधुना । पूजाविधिस्त्वया देवि कृतो वै सर्वधात्मना। तस्मान्मैत्री च संजाता रहस्यं नैव गोप्यतां। किं वांछिस वरं देवि प्रष्टुमिच्छाम्यतः परं। वरार्थे च तपश्चेद्वे तिष्ठतु तप एव तत् । रत्नं तु ग्रहीतारं वे न पृच्छति ग्रहीध्यति । ईटशं चैव सोंदर्य तत्तु व्यर्थं कृतं त्वया । हित्वाभरणान्यनेकानि चर्मादि च धृतं त्वया । तत्सर्वे कारणं ब्रूहि दृष्टा हर्षमुपागमे । इति पृष्टा तदा तेन सर्खी प्रेरयती तदा । तन्मुखेनैव तत्सर्व कथयामीति सुवता । तया च प्रेरिता तत्र सखी जटिलमाह तत् । श्रणु साधो प्रवक्ष्यामि यदि त्वं श्रोतुमिच्छसि । यदर्थमेतया सख्या ह्यारब्धं तप उत्तमं । हित्बेंद्रप्रमुखान् देवानैश्वर्थसंयुतानिप । पति पिनाक-पाणि वै प्राप्तुमिच्छति सांप्रतं । इयं सखी मदीया वै वृक्षान!रापयत् पुरा। तेषु वृक्षेषु संजातं फरुं पश्य पुरः प्रभो । मने।रथांकुरं त्वस्याः पश्यामि न कर्थ-चन । रूपहार्थे शिवं देवं मदनस्यानुहारिणम् । तस्माच नारदादेशात्तपस्तप्यति दारुणं । यत्ते पृष्टं मयाख्यातं सख्याश्च समभीष्सितं । इत्येवं वचनं श्रुत्वा जिटलो वाक्यमज्ञवीत् । सख्येदं कथितं सत्यं परिहास उतापि वा । यथार्थे न कथं देवि मुखेन परिभाषसे । इत्युक्ते च तदा तेन जटिलेन महात्मना । उवाच पार्वती देवी तत्त्रथैव न चान्यथा । मनसा वचसा साक्षाद्वृतो वै शंकरो मया । जानामि दुर्लर्भ बस्तु कथं प्राप्यं मया भवेत । तथापि मनसौरमुक्यात्तव्यते च मयाधुना । इत्युक्ते

च तया तत्र स्थित्वोवाच स दंडधूक् ।...हित्वा सुवर्णमुद्रां च काचं प्रहीतुमिच्छसि। हिस्या च चंदनं ग्रश्नं कर्दमं लेप्तमीहसे । इंद्रादिलोकपालांश्च हित्वा शिवमनुवता । नैतयुक्तं हि लोकेषु विरुद्धं द्रयतेऽथुना । क त्वं कमलपत्राक्षि क चासौ च त्रिले-चनः । शशांकवदना त्वं च पंचवक्त्रः शिवः स्मृतः । कवर्याश्चैव ते रूपं वर्णितं नैव शक्यते । जटाजूटं शिवस्यैव प्रसिद्धं परिचक्षते ॥ चंदनं च त्वदियांगे चिताभस्म शिवस्य च । क दुकूलं त्वदीयं वै गजाजिनमधाशमं । क्रांगदादीनि दिन्यानि क सर्पाः शंकरस्य च । क वरा देवताः सर्वाः क च भूतावितः प्रिये । भवत्याश्व शिवस्यैव न युक्तं रूपमुत्तमम् । वपुथैव विरूपाक्षं जन्म न ज्ञायते कदा । धनं भवेत्तस्य कथं दिगंबरो भवेत् । वरेषु ये गुणाः प्रोक्ता नैकोऽपि च शिवे स्मृतः । वाहनं च बलीवदीं वसनं चर्म एव च । यदि प्राही (गृही) भवेत्सो वै क्यं च मदनं दहेत् । जातिने लभ्यते तस्य विद्या ज्ञानं न दर्यते । क च हारस्त्व-दीयो वै क च वै मुंडमालिका । सर्वे विरोधि रूपं च तव चैव शिवस्य च । महां न रोचते देवि यदिच्छिस तथा कुरु । स मया विदितो देवः अमशाने वासमीहते । असद्वस्त च यतिकचित्ततसर्वे सेवते स्वयं । निवर्तय मनस्तस्मान्नो चेद्रच्छेः समीपतः । इत्येतद्वचनं श्रुत्वा पार्वती कोधसंयुता । उवाच कुध्यमानासौ शिवनिदापरं चतं । त्वयोक्तं विदितो देवस्तदछीकं वचस्तव । यदि च विदितः स्याद्वै विरुद्धं नोच्यते स्वया । कुतो जातिभेवेत्तस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः । सर्वोक्षामपि विद्यानामधिष्ठानं सदाशिवः । किं तस्य विद्यया कार्ये पूर्णस्य परमात्मनः । सर्वेषां चादिभूतस्य वयो-मानं कृतः स्मृतं । कल्याणरूपिणस्तस्य सेवया किं भवेदिह । सप्तजन्म दिरदः स्यात्सेवते यदि शंकरम् । तस्यैव दुर्लमा लोके लक्ष्मीः स्यादनपायिनी । यदम्रे सिद्धयोऽष्टै। च नृत्यन्ति प्रतिवासरं । अवाङ्मुखाः सदा तत्र कृतो वित्तं सुदूर्रुभम् । यदप्यमंगलानीह सेवते शंकरः सदा । तथापि मंगलं तस्य स्मरणादेव जायते । यद्यपूर्वं भवेद्धस्म चितायाश्च त्वयोदितं । नृत्यस्यापगमे देवैः शिरोभिर्धार्यते कथम् । कथं तत्त्वं विजानन्ति त्वादशा हि वहिर्मुखाः । शिवनिन्दां करोतीह तत्त्वमज्ञाय यः पुमान् । आजन्म संचितं पुण्यं तस्माद्भस्मीभविष्यति ॥ त्वत्पूजा च कृता यस्मास-स्मात्पापं भजाम्यहम् ।...यथा तथा भवेत्सो वै ममाभीष्टतमो मतः ॥ पुनर्वचन-मादातुं प्रक्रमे तावदेव हि । उवाच गिरिजा देवी सखीं दुष्टमना हासौ ॥ वारणियः प्रयत्नेन शिवनिनदां करिष्यति । न केवलं भजेत्पापं निंदाकर्ता शिवस्य च ॥ यो वै श्रणोति तां निंदां पापभाक्ं स भवेदिह । स्थलमेतत्तथा हित्वा यास्यामोन्यत्र मा चिरं ॥ इत्युक्त्वा चलनायासौ पदमुत्क्षिपते यदा । तदासौ च शिवः साक्षादाललंबे प्रियां सतीं ।। कृत्वा स्वीयं स्वरूपं च यथाध्यातं तया तथा । दशीयत्वा पुनस्तां च ह्युवाचावाद्यमुखीं शिवां।। कुत्र यास्यसि मां हित्वा न त्वं त्याज्या मया पुनः । अध प्रभृति ते दासस्तपोभिः प्रेमनिर्भरः । क्रीतोस्मि तव सौंदर्शाक्षणमेकं युगायते । इत्युक्ते देवदेवेन जही दुःखं पुरातनं । तपसश्चैव यजातं महद् दुःखं गतं तदा । फले जाते श्रमः पूर्व जातो नाशमवाप्रयात् ॥ अ. १२-१४.

Canto VI. उवाच बीडिता देवी वचः स्मृत्वा पुरातनम् । सर्खामुखेन सा तत्र शिवं सम्यान्यवस्थितम् ॥ एहि यामो गृहं देवि कथं चैतं विलम्बसे । एवं बुवन्तं तं देवं पावैती वचनात्सखीं ॥ यदि प्रसन्नो देवेश करोषि च कृपां यदि । उ तदैवं च त्वया कार्य कृपां कृत्वा ममोपरि ॥ पितुर्गृहं मया सम्यग् गम्यते त्वदनु-इया । पितुमें सफले जन्म कुरुविव गृहाश्रमम् ॥ इत्येवं वचनं श्रुत्वा शिवोऽपि च शिवां तदा । उवाच वचनं त्वं च यदिच्छिस तथेति तत् ॥ इत्युक्त्वांतर्देध शंभ-र्गत्वा काशीं विचारयन । सस्मार च ऋषीन सप्त विरहाविष्टमानसः । पार्वस्यपि सखीयका रूपं करवा त सार्थकम् । जगाम च स्वकं धाम पितुर्विरहकातरा ॥ आश्रमें सफलं मेने कुपुत्रास्पुत्रिका वरा । हिमवानारदं तत्र प्रस्तुवन्साध साध्विति ॥ ऋषयध्वैव ते सर्वे शंभना च स्मृता यदा । तदाजग्मुश्च ऋषयः कल्पवक्षा इवापरे । परं ब्रह्म गृणंतश्च हेमवरूकलधारिणः । मुक्ताफलैविंचित्रैश्च भृषिता भृषणैः परेः । अर्ध्यत्या तथा युक्ताः साक्षात्सिद्धिरिवापरा । तान् दृष्टा सूर्यसंकाशान् जही लजां हरः स्वयम् । स्थित्वामे ऋषयः श्रेष्टा नमस्कृत्य शिवं मुदा । मेर्निरे च तदारमानं कृतार्थं ते तपस्विनः । इति विस्मयमापना नमस्कृत्य स्थिताः पुरः । प्रोचुः प्राज्ञलयस्ते वै शिवं लेकमलापहम् । व्यापंकाय नमस्तुभ्यं व्याप्यरूपाय ते नमः। पराय पररूपाय सर्वोत्कृष्टाय ते नमः । इत्येवं च स्तुवंतस्ते पुनरूचुः परात्मने । भाग्यं कि वर्ण्यतेऽस्माभिः स्वीयं किंतु पुनः पुनः। तपस्तप्तं त्रिधा पूर्व वेदाध्ययनमुत्तमम् । अग्नयश्च हुताः पूर्वे यज्ञाञ्च विविधाः कृताः । तपासि च विचित्राणि सर्वाण्यपि विशेषतः । दामानि च तथा पूर्व तीर्थानि विविधानि च। वाड्यनःकायजं किचित्पुण्य वा कर्मसम्ब । यो वै भजीत निर्देश खाँ कृतकृत्यों भवेतरः । कि भारये वर्ण्यतेऽस्मांकं इतं नः स्मरणं त्वया । सर्वेत्कृष्टास्तया जाताः स्मरणाते सदीशिव । दरीनं मंबतीऽयैव जातं तद्वसंदुर्लभम् । अयीप्रभृति लोकेषुं मान्याः पात्रतमा वर्षे । जातीस्तेऽनुमेहदिव उन्नैःपद्मुपाश्रिताः । अत्र कि बहुनीस्तिन जन्म साफिल्यती गर्तम् । पूर्णीनां कि च कर्तेश्यमस्ति चेरपरमा कृपा । सहशं सेव-कानी तु देयं कार्य शुभे त्वया । इस्येवं वचर्न श्रुत्वा तेषां वचनमाददे । ऋषयश्र सदा पुज्याः कारणात्स्मरणं कृतम् । ममावस्था भवद्भिश्च ज्ञायन्ते ह्यंपकारकाः । देवानी दुःखमुत्पन्नं तारकात्मुदुरात्मनः । ब्रह्मणा च वरो दत्तः कि करोमि दुरा-सदः । मूर्तियोऽष्टी च याः प्रोक्ता महीया परमर्पयः । ताः सर्वा उपकारार्धे न तुं स्वीथिमिति स्कुं रस् । तथात्रं कर्तुकामी डहं विवाहं शिवया सह । तयापि च तपस्तिमं दुष्करे परमिषिभः । तस्याः फल वर देयमभीष्टं तिद्धतावदम् । तस्मा-द्भवेन्ती गच्छन्तु हिमीबलैंग्रह धुव । तंत्र गरवा हित बैतत्तरिपत्नी तु पुनस्तथा । कर्यनीय प्रयसिन यथा स्यीतकार्यमुत्तमम् । हिमाचलपृहे पुत्री पार्वती च गुणा-विता । अस्पर्देश च ता तत्र प्रार्थनीयो हिमाचलः । तत्त्रया च प्रवक्तव्यं देवाना

च हितं भवेत् । भवद्भिः कल्पितो यो वै विधिः स्यादविकल्पकः । भवतां नैव कथ्येत भवन्तः कार्यभाजिनः । इत्येवं वचनं श्रुत्वा मुनयस्तेऽमलाशयाः । आनन्दं लेभिरे सर्वे प्रभुणानुप्रहीकृताः । गताश्राकाशमार्गेण यत्र स्याद्धिमवत्पुरं ॥ ततो दृष्टा परं दिव्यमृष्यस्तेऽतिविस्मिताः । ऊचः परस्परं सर्वे किमेतिदिति संस्फुटं । अलकायाश्व स्वर्गाया भोगवत्यास्तथा पुनः । विशेषोऽत्रामरावत्या दःस्यते ऋषि-सत्तमाः । किं गृहाणि सुरम्याणि स्फाटिकैविविधेरिह । मणिभिर्वा विचित्राणि रवितान्यङ्गणानि च ॥ गृहे गृहे विचित्राश्च वृक्षाः स्वर्गसमुद्भवाः । तोरणानां तथा लक्ष्मीर्द्रयते च गृहे गृहे । वितानानि विचित्राणि चैलपल्लवतोरणैः । उद्यानानि विचित्राणि पुष्पेश्व भरितानि वै। नराश्व देवताः सर्व क्रियश्वाप्सरसस्तथा। कर्ममार्गपरा नित्यं सदा यौवनशालिनः । यावन दृष्टनेतच तावत्स्वर्गपरा नराः । इत्येवमृषिवयोस्ते वर्णयंतस्तथा पुरम् । गता हिमालयस्याथ गृहं सर्वसमृद्धिमत् 🖡 तान् दृष्टा सूर्यसंकाशान् हिमवान्विस्मितस्था । सूर्याः सप्त कथं चात्र आयान्तीमे गृहं प्रति । एतस्मित्रंतरे ते वै ह्याकाशादपतंस्तदा । सन्मुखो हिमवान् दृष्टा यथौ मानपुरःसरम् । पूजां विधाय तेषां च दण्डवत्प्रपपात ह ।...इत्युक्त्वासनमानीय ददौ भक्तिपुरःसरम् ॥ आसनेपूपविष्टेषु तदाज्ञप्तः स्वयं स्थितः । उवाच हिमवां-स्तत्र ऋषीन् ज्योतिर्मयांस्तदा । लोकेषु दर्शनीयोऽहं बहुतीर्थसमा मतः । यस्मा-द्भवंती मद्गेहं ह्यागता विष्णुरूपिणः । पूर्णीनां चैत्र किं कार्य कृपणानां गृहेषु च । तेषां च दुःखनाशार्थं गृहेषु गमनं सताम् । महेह्पावनार्थं च भवंतः सुसमागताः । तथापि किंचित्कार्ये हि सदशं सेवकस्य च। कथनीयं भवद्भिश्च सफलोऽस्त ममाश्रमः । महतामाज्ञया लोको मान्यतां गच्छति ध्रवं । तस्माच क्रत्रचित्कार्ये योज्योऋहम्षिसत्तमाः । एवं वचनमाकर्ण्ये ऋषयस्ते प्रहर्षिताः । उन्चस्ते गिरिराजं वै स्मृत्वा स्मृत्वा शिवस्य च । शिवः परोपकारार्थं कर्तुकामः प्रजासुखं । अस्मन्मु खेन ते पुत्रीं याचते शंकरः स्वयं । जगद्भरोगुरुस्त्वं च भविष्यसि न संशयः । जग-न्माता तु ते पुत्री तस्यैवानुप्रहाद्भवेत् । जगियता शिवः प्रोक्तो जगन्माता शिवा स्मृता । तस्मै देया त्वया कन्या सार्थक्यं ते भविष्यति । एवं वचनमाकण्यं गिरिराजोऽबवीदिदं । मदीयं च शरीरं वै पत्नी मेना च या मता। ऋद्धिः सिद्धिर्निधिश्वान्यो श्रीमेदीया न चान्यथा। एवसुक्ता तदा पुत्री हात्वा लोकस्य मातरं । भूषियत्वा तदंगं च ऋष्युत्संगे न्यवेशयत् । इदं भैक्यं मया (क्षमुमा) नाम दत्तं वै ऋषिसत्तमाः ॥ (ऋषय ऊनुः) अस्मद्विधा भिक्षुकाश्च दाता नैव भवान् स्वयं । मैक्यं च पार्वती प्रोक्तं किमतः परमुत्तमं । हिमवत् शिखराणां ते मनसः सदशी गतिः । एवमुक्त्वा तु तां कन्यामृषयो विमलाशयाः । आशिषं दलवंतस्ते शिवाय सुखदो भव ॥ मिलित्वा च गृहं तेदा वर्षियध्यन्ति नित्यशः । इत्युक्तवा ऋषयः सर्वे गिरिराजं परस्परं । पुष्पाणि फलयुक्तानि व्यत्ययं चिकरे तदा । अर्रुथती तत्र दृष्टा मेनां साधुमुखीं तदा । गुणैश्र ले।भयामास शिवस्य परमा सती । ततस्व ते चतुर्थेऽहि निर्धाय लगमुत्तमं । परस्परं च संहृष्य जगमुस्ते शिवसित्रिधिम् । महाकाशीं प्रयातास्ते यत्रास्ते शंकरः स्वयं । विवाहस्य विधिं सम्यगुजुस्ते ऋषिसत्तमाः । तदाज्ञप्ताश्च ते तत्र गताश्चागमनाय वै । शिवोपि सगणस्तत्र प्रसन्नमुखपंकजः । कैलासमगमदेवो विवाहरचनाय वै ॥ अ. १५.

Canto VII. हिमवानिप तत्रैव स्वानाहूय सुहद्रुतः । विधिवत्कारयाम स मण्डपादिविधि क्रमात् ॥ विविधानि विचित्राणि तोरणानि तथा पुनः । ध्वजांश्रैव विविन्नांश्च चकार परया मुदा ॥ वस्त्रालंकारसंयुक्ताः सर्वे दृषसमाकुलाः । कार्य चकुश्च तत्रत्यं हिमवद्गृहसंभवम् ॥ कन्यां चैव तु दानार्थे मुस्नाप्यालंचकार सः । विवाहविधियोग्यं च वेषं सम्पाद्य संस्थितः ।। देवतापूजनं कृत्वा नानोपकरणानि व ।। प्रतीक्षां वरवर्गस्य कृत्वा च हिमवान् स्थितः ॥ मातरः सप्त तास्तत्र शिवभूषा-विधि परम् । चिकरे च मुदा युक्ता यथायोग्यं तथा पुनः । चन्द्रस्तु मुकुटस्थाने सांनिष्यमकरोत्तदा । तिलकं सुन्दरं ह्यासीन्नयनं तु तृतीयकम् । भृतिश्र चन्दनं ह्यासीहुकुलं चर्म उच्यते । सर्पा ह्याभरणान्यासन्मणयो विविधार्थे ये । एत-स्मिन्समये देवा आजग्मुः प्रभुसेवया । ब्रह्मा तु **इंसमार्**ख । नमस्कृत्य स्थितस्तत्र तावद्विष्णुः समागतः । **्हितस्तदा** यमश्रीव कुबेरो वरुणस्तथा। अन्ये ते लोकपालाश्च स्वीयचिहसमन्विताः नद्यो गंगादयः सर्वी नागाः सर्वे तथाविधाः । सेवावसरमाञ्चाय समाज-ग्म्भुदान्विताः । निःससार ततस्तस्मात्कैलासात्पर्वतोत्तमात् । शिवः परमसंतुष्टो देवा-न्कृत्वा पुरस्तदा । आजगाम महावार्यः सर्वसिद्धिसमन्वितः । तमागतं तदा श्रुत्वा हिमवान् बलसंयुतः । जगाम संमुखस्तत्र धन्योहमिति चिन्तयन् । देवसेना तथा दृष्टा हिमवान विस्मयं गतः । देवा हि तद्वलं दृष्टा विस्मयं परमं गताः । पर्वतानां तथा सेना देवानां च तथा पुनः । मिलित्वा तु तथा रेजे मन्यते सागरावुभौ । रिचरवा शिविरं सम्यक् संस्थाप्य देवताबलम् । जगाम पर्वतस्तत्र यत्र स्याद्विधिवे-दिका । कारियत्वा विशेषेण चतुःकं तोरणैयुतम् । एतिस्मन्नन्तरे तावदुद्रेण रूपमु-त्तमम् । धृतं तु भक्तवात्सल्यात्कृपालुत्वं प्रदर्शितम् ॥ सूर्यकोटिप्रतीकाशं सुनेत्रैर्भूष-णैर्युतम् । मुकुटेन विराजन्तं विचित्रवसनं ग्रुभम् ॥ सूर्येण छित्रतो योऽसौ चन्द्रेण वीजितस्तथा । सिद्धयोऽष्टी प्रनृत्यं च कुर्वन्ति स्म तद्यतः ॥ गंगा च यमुना चैव चामरे दधतुः शुभे । शिवोपि च तथा द्वारि गतो देवगणैः सह । मेना तं पूजया-मास ब्रह्मविष्णुसमन्वितम् । तावत् ख्रियः समाजग्मुर्हित्वा कामाननेकशः । मजनं कुर्वती काविच्चूर्णेन संयुता ययौ । काचित्त बालकं हित्वा बातृप्तं द्रष्टुमाययौ । रशनां बध्नती काचित्तयैव संयुता ययौ । वस्तं च विपरीतं च भूता काचितुपाययौ । काचिद्धस्ते शलाकां च भूत्वांजनसमीन्वताम् । आदर्शे च तथान्यस्मिन् नीत्वा नेत्र-मुपाययौ । काचितु कामिनी पादं रंजयन्ती यदा तदा । श्रुत्वोद्धोषं च तदित्वा दरीनार्धमुपागता । इत्यादि विविधं कार्ये हित्वान्याः समुपागताः । दृष्टा च शांकरं

रूपं मोहं प्राप्ताश्च पुत्रिकाः । सम्यक् कृतं तु पार्वास्या नान्यथा यद्भवेदिह । अहो प्रयत कि रूपं वर्णनीयं कथं भवत ॥ नेत्राणि सफलान्यासन हिमवतप्रवासिनाम । पार्वत्या साधितं सर्वे शिवार्थे त तपः कृतम् । यदीदं यगलं ब्रह्मा संगमायाक्षमो भवेत । तदा च सफलोप्यस्य श्रमो निष्फलतामियात ॥ सम्यक्र कृतं तथा तेन मेलितं यरमसत्तमम् ॥ कथास्तथाविधाः शण्वन शिवो द्वारि समागतः ॥ सर्वे देववरास्तत्र ह्यच्यताद्याः शिवं प्रति । स्थितास्तत्र शिवस्यार्थे...। तावच हिमवान स्नात्वा सपत्नीकः स्वयं गतः । ब्रह्मा सर्वे च तत्रत्यं कारयामास वै तदा । आवाहनं तथा पादां सर्वे च विधिपर्वकम् । दुक्लं सुन्दरं तेन दत्तं तस्मै महारमने । तिलकं पुष्पद्वारं च काञ्चनस्य यथाविधि । संस्थाप्याप्रि पुनस्तन्न वैवाह-मकरोदिधिम् । अक्षतारोपणं तत्र स्त्रियश्चकस्तदाज्ञया । प्रदक्षिणं तथा चामेश्चतुर्धा च कृतं तदा । अनुजां चैव दत्त्वा त कन्याये स पितामहः । ध्रवस्य दर्शनं तत्र कार्यामास वै तदा ॥......गिरिराजोपि तत्रैवं सम्पादा विधिमसम्म । मेने कृतार्थमात्मानं सफलं च ग्रहाश्रमम् ॥ तौ दंपती तदा तत्र संपूज्य कुलदेवताम् । वर्धाप्य मण्डपं तत्र हाद्रहा कोतुकोषधिम् । ऋषीनप्रणस्य सर्वोस्ताश्वकाराज्ञमहं शिवः ॥ हिमवानि तत्रैव यथायोग्यमपूजयत् । गिरिराज्ञं तथैवात्र संप्रार्थ्य देव-तागणाः। दत्त्वा च साशिषस्तस्मै वंदिता ते युर्भदा॥ हिमनत्पत्रिकां सर्वे वादागा-नपरायणाः । अन्वगच्छन्त ते तत्र मिरिराजादयक्ष ये ॥ अन्यताबाक्ष ये देवा ऋषयो निर्मलाश्रयाः । समागत्य त बैळासं संस्थाप्य मन्दिरे शिवम् ॥ प्रत्या युक्तं च संप्रार्थ्य दत्तानुङ्गा ययुश्च ते ॥

It is more probable, however, that this part of the S'iva P. is a mere version of the Kum. by some meddle some plagiarist unscrupulously inserted in the Purana. A great poet like Kálidasa is not likely to borrow either the exact language or the ideas of such Puranas.

MALLINATHA.*

We cannot close this brief preface without referring to Mallinatha, the well-known commentator of the five Mahakavvas and the Meghadûta. While writing about the noet we had to remark that he says absolutely nothing about himself in his writings and the same may almost be said of his great scholiast Malli. The late Pandit Durga prasada savs in his introduction to the Sis upalavadha that he was a Brahmana of the Vatsagotra and a native of Tribhuvanagiri, in the district of Kadappa, in Telangana (Andhrades'a). He seems to have helieved that he is the same as Mallinatha the father of Narabari, otherwise called Saraswatitirtha, the author of Bâlachittánurangini, a commentary on the Káv. Pra. Pandit Vámanâchárya in his Kâv. Pra. emphatically asserts that he is not to be confounded with Mallinatha referred to above and says that he was a Brahmana of the Kas'yapa gotra and that his descendants are still living at Gajendragada in the Dharawad district

HIS DATE—(The first quarter of the 14th century). "Malli. quotes Bopa Deva in one of his commentaries. Bopa Deva was one of Hemadri's protagees; and Hemadri was a minister of Mahadeva and Ramchandra, the Yadava kings of Devagiri who reigned from 1260 A. D. to 1309, A. D. Bopa Deva must have taken sometime to establish his reputation as author. Under these circumstances Mallinatha must have lived after the 13th century. (See Prof. Aufrecht's Oxford Cat. No. 218)." Mr. S. G. Deshpande. (The latter half of the 14th century)-Dr. R. G. Bhandarkar has shown in his Mal. Mad. (Preface pp. XIX. XX) that Malli. lived before Jagaddhara, the commentator of the Malati Madhava, the Venisamhara, and the Vasavadatta, since the latter alludes to him in his com. on the Mâl. Mád. (Dr. Bhândârkar's Ed. P. 286). In the Introduction to his vocabulary the author of the Medini mentions Madhava. If this Madhava is the same as the great minister of Bukka and Harihara, Medini must have been written after the 3rd quarter of the fourteenth century. Rayamukuta, in his com, on Amarakos'a quotes the Medini and Ravamukuta, as he himself tells us, wrote his com. in 1383 Saka or The author of the Medini therefore lived between 1431 A. D.

^{*} Taken for the most part from my introduction to Raghu.

1375 and 1431 A. D. (Dr. Bhandarkar's Preface to Mal. p. XXI). And since Mallinatha never quotes the lexicon Medini in his vast commentories the conclusion follows that the lexicon was not in existence then, and that Mallinatha is a predecessor of the Medinikara. He therefore lived in the latter part of the 14th century.

Mallinatha is a commentator of great merit and literary acumen. He has written commentaries as stated above on the principle five Kávvas, the Bhattikávva, the Ekavalî, a work on poetics (published in the Bombay Sanskrit Series) and (according to Mr. Deshpande) on the Kavyadars'a of Dandin. He might have written commentaries on other works also. was a profound grammarian, well versed in the Nyàva and Vais'eshika philosophies and thoroughly acquinted with the Pauranic and Tantra literature, as he himself tells us in his indroductory slokas* to the Rag.: and the extreme popularity of his commentaries shows that this was not an idle boast. His commentaries are preeminently adopted to the wants of the general reader. They are sufficiently expressive without being prolix. He never makes a vain display of his knowledge but strictly follows the method once laid down by himself viz. नामलं लिख्यते किंचित्रानपेक्षितम् च्यते । He is perhaps the only commentator on the poems of Kálidása who shows great appreciation of poetry and endeavours to preserve, as far as possible, the genuine readings of the poets studiously rejecting the spurious substitutions either of single words or phrases, and the occasional interpolations of whole stanzas. He has called his commentary on each of the three poems of Kalidasa the Sanitant or what reinspires with life "the Speech of Kálidasa that lay in a trance under the effect of the poison of bad commentaries. " He modestly expressest his inability to grasp the real pith of Kálidása's poetry but he says that he would follow in the footsteps of Dakshinavarta and Natha, two old commentators, whose commentaries were supposed to have been lost till recently, when they were discovered in South India. From what we have seen of them they are not undeserving of the praise bestowed upon them by Mallinatha.

[©] वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच वैयासकीमन्तस्तन्त्रभरंस्त पश्चग**पवीग्रम्फेषु वाजागरी**त् । बाचामाकलयद्ग्वस्यमस्विलं यश्चाक्षिपादस्कुरां लोकेभूचदुप्तमेव विदुषां सीजन्यज्नस्यं यशः ॥

[🕇] कालिवासगिरां सारं कालिदासः सस्स्वती । चतुर्सुः लोकवा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु माहशाः ॥

PREFACE.

In revising the 2nd edition of the Kumarasambhava (Cantos I-VII) special attention was given to the wants of the students of the different Indian Universities. The translation is so rendered as to explain the text intelligibly The prose order of each sl. has been given in the com. by using bold type; the compound words not actually given by Malli, being enclosed in rectangular brackets. The notes which have been considerably increased explain all allusions, all grammatical points not touched by Malli, &c. &c. To enable the students to grasp the whole story at once the contents of all the eight cantos have been briefly given in English. main out-line of the original story, as given in the S'iva Purána, has also been given in original Sanskrit. concluding I thankfully acknowledge the help derived from Mr. Deshpande's edition, to which I am also indebted for a few quotations from the Puranas, especially from the S'iva Purana. I have also to thank S'rish Chandra Chakravarti B. A., whose edition of the text was useful to me in solving some points of grammar.

-:0:--

Bombay, June 1917.

M. R. Ka'le.

ABBREVIATIONS USED IN THE WORK.

A II. V.—Prof. Tilak's Artic Home in the Vedas.

Ait .- Aitareyopanishad.

Amara. -- Amarakosha

Av. - Avachuri Commentator.

Bhag. or Bg.-Bhagavadgita.

Bhâ. D.—Bhânuji Dikshit (a

Bha. N.—Bhartyhari's, Nîtis'a-

B. P. Bhâgavat Purâna.

Brah. P. Brahma Purâna.

Br. Samh-Brhatsamhità.

Brha. Up.—Brhadaranyakopani-

Brah. Su.—Brahmasutrabhâshya of S'añkarâchârya.

Chhân.—Chhândogyopanishad. Châr.—Châritravardhana (commentator).

D.-Mr. Deshpunde Ed. Kum.

D. K. Das'akumâracharita.

D. R .- Das'aru'paka.

H. V .- Hari-vams'a.

Jin. :Jinsamudrasfirikrita Bâlavabodhinî

Kav. P.—Kavipanchaka by Chiplunkar.

Katho.-Kathopanishad.

Kâd-Kâdambari.

K. P.-Kavyaprakasa.

K. Pr.—Kâvyapradîpa.

Kas .- Kas'ikhanda.

Kir.-Kirâtârjunîya.

Kuv .- Kuvalaya'nanda.

Mand. Up.—Mandukvopanishad.

Mah. Bh-Ma'hâbhârata.

Mal. Mad.—Malatîmadhava.

Mat. P .- Matsyapurana.

Meg.-Meghadûta.

Mund,-Mundakopanishad.

Mrch.-Mrchchhakatika.

Pâr. P.—Pârvatiparinayam.

Pat Yog.—Pâtañjalayoga sútras.

Rag.-Raghuvams'a.

S. D.-Sâhityadarpana.

S'ak.-Abhijnanas'akuntala.

Rat.—Ratnâvali

S'ar. Bh-S'arirabhashya.

Sân. K.—Sânkhyakârikâs of 1s'-

S. P .- S'iva Purâna.

Sar. K .- Sarasvatikanthabharana.

Sid. Kau.-Siddhantakaumudi.

Udar.-Udararaghava.

Vâ .- Vâchaspatya.

Vg.-Vijayagani (commentator).

Ved. S-Vedantsutras of Badarâyana.

Vik. - Vikramorvasiya.

Vikrama'.—Vikramankadevacharita.

V. P.-Vishnupurâna.

And others which are self-explanatory.

॥ श्रीः ॥

कुमारसंभवम्

॥ संजीवन्या समेतम् ॥

मथमः सर्गः ।

मातापितृभ्यां जगतो नमा वामार्धजानये । सद्यो दक्षिणहक्पातसङ्कृ बद्धामहष्ट्ये ॥ अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमाचिन्त्यवैभवम् । तन्नरं वपुषि कुन्नरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥ शरणं करवाणि शर्भदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् । करणामस्णैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥

इहान्त्रयमुखेनैव सर्वे व्याख्यायते मया । नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्छिता । एषा संजीवनी व्याख्या तामद्योजीवियध्यति ॥

तत्र भवान्कालिदासः कुमारसंभवं कान्यं चिकीर्षुः आशीर्नमस्क्रियावस्तुनि-वैशो वापि तन्मुखम् इति शास्त्रात्कान्यादौ वक्ष्यमाणार्थातुगुणं वस्तु निर्दिशति—

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमाळयो नाम नगाधिराजः । पूर्वापरौ तोर्यनिधी वेगास

स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥

अस्तीति॥ उत्तरस्यां दिशि। अनेनास्य देवभूभित्वं सूच्यते। [देवतातमा] देवता आत्मा आधिष्ठाता यस्य सः। एतेनास्य वक्ष्यमाणमेनकापरिणयपार्वतीजन-नादिचेतनन्यवहारयोग्यत्वसिद्धः। हिमस्यालयः स्थानमिति हिमालयः नाम हिमालय इति प्रसिद्धः। अधिको राजा अधिराजः॥ राजाहाःसिक्षभ्यष्ट्व्॥ म यच्छन्तीति नगा अचलास्तेषामधिराजो नगाधिराजः आस्ति। कथंभूतः। पूर्वापरी प्राच्यपश्चिमौ तोयनिधी समुद्रौ वगाह्य प्रविश्य अतएव पृथिन्याः भूमेर्मानं हस्तादिना परिच्छेदः। भावे ल्युट्॥ तस्य दण्डः। यद्वा मीयतेऽनेनिति

मानम् ॥करणे त्युट् ॥ स चासौ दण्डश्च [मानदण्डः] स इव स्थितः आयाम-परिच्छेदक दण्ड इव स्थित इत्यर्थः । पूर्वापरसागरावगाहित्वं चास्य हिमालयस्या-स्येव । उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—कैलासा हिमवांश्चैव दक्षिणे वर्षपर्वतौ । पूर्व-पश्चिमगावेतावर्णवान्तरुपस्थितौ ॥ अत्र हिमाचलस्योभयान्धिन्याप्तिसाम्यान्मान-दण्डत्वेनोत्प्रेक्षालंकारः । प्रकृतेऽप्रकृतगुणिकयादिसम्बन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृतस्य संमा-वनमुत्प्रेक्षा इत्यलंकारसर्वस्वकारः । अस्मिन्सर्गे प्रायेण वृत्तमुपजातिः । क्वि-दिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे च । तल्लक्षणं तु—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ। अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ इति ॥

इतःपरं षोडशभिः श्लोकैहिंमादिं वर्णयति । तत्र नगाधिराजत्वं निर्वोद्धमाह—

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे । भास्त्रन्ति रत्नानि महौषधीश्र पृथुपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥ २ ॥

यमिति ॥ सर्वे च ते शैलाश्च सर्वशीलाः ॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनव-केवलाः समानाधिकरणेन इति समासः ॥ यं हिमालयं वत्सं परिकल्प्य विधाय दोहदक्षे दोहनसमर्थे मेरी दोगधरि स्थित सति ॥ यस्य भावेन भावलक्षणम् इति सप्तमी । पृथुपदिष्टां पृथुना वैण्येनोपदिष्टामीहक्तया प्रदर्शितां धरित्रीम् । गोरूपधराभिति शेषः। 'गौर्भृत्वा तु वसुन्धरा दिति विष्णु-पुराणात् । अकथितं च इति कमैत्वम् ॥ भास्वन्ति च भास्वत्यश्च भास्वन्ति द्यतिमन्ति । ओषधिविशेषणं चैतत् ॥ नपुंसकमनपुंसकेन-इत्यादिना नपुंसकशेषः । रत्नानि मणीजातिश्रेष्ठवस्तुनि च । रत्नं श्रेष्ठे मणाविप इति विश्वः ॥ जातौ जातौ यदुः हुष्टं तद्र लिमिति कथ्यते । इति यादवः ॥ महौषधीश्च संजीवनीप्रभृतीश्च । क्षीरत्वेन परिणता इति शेषः । ताः क्षीरपरिणाभिनीः इति विष्णुपुराणात् ॥ बुदुबुः॥ दुहियाचि-इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ अत्र प्रयोजकत्वेऽपि शैलानां पश्चिमिहेलैः कर्षति प्रामं प्रामणीः इतिवत्तत्समर्थाचरणात्कर्तृत्वेन व्यपदेशः । दुहेः स्वरितस्वे-Sप्यक्त्रीभप्रायविवक्षायां परस्मैपदम् । अत्रार्थे प्रमाणम् —गौर्भुमिरचलाः सर्वे कर्तारे।ऽत्र पर्यासि च । औषध्यश्चेव भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च । वस्सव्य हिमवानासीद्देगधा मेर्क्महागिरिः । इति ॥ एतेन वत्सस्य मातुः प्रेमास्पद्त्वादस्य सारप्राहित्वं गम्यते । तथा चास्य नगस्य रत्नविशेषभोक्तत्वान्नगाधिराज्यं युक्त-मिति भावः ॥ अत्र हिमवद्वर्णनस्य प्रकृतत्वात्तद्गतौषधिरत्नानां द्वयानामि प्रकृत-त्वात्तेषां दोहनकियारूपसमानधर्मसम्बन्धादौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्राकरणिकविष-यस्त्रह्ययोगिता नामालंकारः । तदुक्तम्---प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुस्यधमैतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥ न चात्र रूपकपरिणामायळंकारशङ्का कार्यो तेषामारोपहेतुत्वात् । हिमहेमाचलादिषु वत्सत्वदोग्धृत्वादीनामागम-सिद्धत्वेनानारोप्यमाणत्वादिति ॥

ननु हिमदोषदूषितस्य तस्यात्यन्तमनाभेगम्यत्वाच्छित्रण इव सर्वमपि सौभाग्यं विफलमित्याशङ्कर्याह—

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविद्योपि जातम्। एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्गः॥ ३॥

अनन्तिति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । [अनन्तरत्नप्रभवस्य] अनन्तानामपरिमितानां रत्नानां श्रेष्ठवस्तूंनां प्रभवस्य यस्य हिमादेः हिमम् ॥ कर्तृ ॥ सुभगस्य भावः सौभाग्यम् ॥ हद्धगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च इत्युभयपदवृद्धिः ॥ तिह्र्ष्ट्रभ्पतीति सौभाग्यविलोपि सौन्दर्यविघातकं न जातं नाभूत् । तथा हि । एकः दोषः गुणसिक्षपाते इन्दोः किरणेष्वङ्क इव निमज्जिति । अन्तर्लीयत इत्यर्थः । नहि स्वल्पा दोषोऽमितगुणाभिभावक एव किंतु कश्चिदिन्दु-कलङ्कादिवदुणैरिभिभूयते । अन्यथा सर्वरम्यवस्तुहानिप्रसङ्कादिति भावः । अत्रोप-मानुप्राणितोर्थोन्तरन्यासालंकारः । तक्षक्षणं तु—क्षेयः सोऽर्थोन्तरन्यासो वस्तु प्रस्तृत्य किंवन । तस्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥ इति दण्डी ॥

यश्वाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपाद्यित्रीं शिखरैर्विभर्ति । बलाहकच्छेदविभक्तरागा-

मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

यखेति ॥ [च] किंचेति वकारार्थः । यः हिमाहिः [अप्सरोविस्नममण्ड-नानां] अप्सरसां विश्रममण्डनानि विलासालंकरणानि । अथवा विश्रमो विपरा-तन्यासः । विश्रमस्त्वरयाकाले भूषास्थानविपर्थयः । इति दशरूपकात् ॥ तेन मण्ड-नानि तेषां संपाद्यित्रीम् । एतद्वातुरागद्शिन्योऽप्सरसः संध्याश्रमेण प्रसाधनाय त्वरन्त इति भावः ॥ तथात्वे श्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते ॥ कर्तृकर्मणोः कृति इति कर्मणि वष्ठी ॥ [बलाहकच्छेद्विभक्तरागां] वारीणां वाहका बलाहकाः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ तेषां छेदेषु खण्डेषु विभक्तः संक्रमितो रागो ययाताम् । एतेनादेरश्रंकषत्वं गम्यते ॥ इदं विशेषणद्वयं संध्यायामिष योज्यम् ॥ धातवः सिन्द्र-रगैरिकादयोऽस्य सन्तीति धातुमान् । नित्ययोगे मतुष् ॥ तस्य भावो धातुमत्ता तां [धातुमत्ताम्] धातुयोगित्वमिति संन्वधोऽपि वाच्यार्थः ॥ समासकृतद्वितेषु संबन्धामिधानं भावप्रत्ययेन इति वचनात् । लक्षणया नित्यानुषङ्किषातुमित्यर्थः॥ अकालसन्ध्यामिव अनियतकालप्राप्तसन्ध्यामिव शिखरैः विभार्ति धर्ते ॥ अत्र संभ्याशब्दस्य जातिवाचित्वाजात्युत्प्रेक्षा ॥

> आमेखळं संचरतां घनानां छायामधःसानुगतां निषेच्य । उद्देजिता दृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥ ५ ॥

अभेखलमिति ॥ सिद्धाः अणिमादिमिद्धा देवयोनिविशेषाश्च ॥ पिशाचो गुक्कः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः । इत्यमरः । आ मेखलाभ्यः आमेखकं नितम्बर्पयन्तम् ॥ मेखला खण्डवन्धे स्यात्काश्चीशैलनितम्बयोः । इति विश्वः ॥ आङ् मर्यादाभिविष्योः इत्यव्ययीभावः। संचरतां घनानां मेघानाम् [अधःसानुगतां] अधःसानुनि मेघमण्डलादधस्तयनि गतां प्राप्ताम् ॥ द्वितीया श्रिताती-तपतितगतात्यस्तप्राप्तापत्रैः इति समासः ॥ छायाम् अनातपम् ॥ छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविभ्वमनातपः । इत्यमरः ॥ निषेट्य वृष्टिभिः उद्वेजिताः क्षेशिताः सन्तः ॥ उद्वेगस्तिमिते क्षेशे भये मन्थरगामिनि । इति । शब्दार्णवः ॥ यस्य हिमादेः आतपवन्ति सातपानि शृङ्गाणि आश्रयन्ते । आश्रित्य स्थिता इत्यर्थः । अतिमेघमण्डलमस्यौन्नत्यमिति भावः ॥

पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं
यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम् ।
विदंन्ति मार्ग नखरन्ध्रमुक्तैग्रिक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥ ६ ॥

पदिमिति ॥ यस्मिन् अद्रौ किराताः [तुषारस्त्रतिधौतरक्तं] तुषारस्त्रिति मिहिंमिनस्यन्दैधौतं क्षालितं रक्तं शोणितं यस्य तत्तथोक्तम् । अतो दुर्गदिमिति भावः । इता द्विपा गजा यस्तेषां हतद्विपानां केस्तिरणां सिंहानां पदं पाद-प्रक्षेपस्थानम् अहङ्कापि [नखरन्ध्रमुक्तेः] नखरन्ध्रैनेखद्रोणिभिर्मुक्तेः मुक्ता-फर्लेः मार्ग विद्नित जानन्ति ।अत्र स्थाधाः सिंहघातिनो गजेन्द्राश्च मुक्ताकरा इति भावः ॥ करीन्द्रजीम्रतवराहशंखमस्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रियतानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भववेष भूरि ॥

न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरविन्दुशोणाः ।

१ छायामिषे. २ विन्दन्ति.

व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणा-मनङ्गलेखित्रययोपयोगम् ॥ ७ ॥

न्यस्ताक्षरेति ॥ यत्र हिमाद्रौ धातुरसेन सिन्द्रस्त्रेण ॥ शृङ्कारादौ विषे वीय गुणे रोगे द्रवे रसः । इत्यमरः । न्यस्ताक्षराः क्रिंखतवणी अतएव [कुत्ररिबन्दुशोणाः] कुष्ठरस्य ये विन्द्वः काये वयोविशेषभाविनः पद्मकाख्याः । पद्मकं बिन्दुजालकम् । इत्यमरः ॥ ते इव शोणा रक्तवर्णाः । क्रिखितभागे विति शेषः । भूर्जत्वचः भूर्जपत्रवत्कलानि ॥ भूर्जपत्रो मुजो भूर्जो मृदुत्वकचिमका अपि । इति यादवः ॥ विद्याधरसुन्द्ररीणाम् । [अनङ्गलेखिकयया] लिख्यते येषु ते लेखाः पत्रिकाः । अनङ्गस्य लेखास्तेषां क्रियया । कामव्यक्षक-लेखकरणेनेत्यर्थः । उपयोगम् उपकारं व्रजन्ति । दिव्याङ्गनाविहारयोग्योऽयं शैल इति भावः ॥

यः पूरयन्कीचकरन्ध्रभागा-न्दरीमुखोत्थेन समीरणेन । उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां तानंपदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥

यं इति ॥ यः हिमाद्रिः । [दरीमुखोत्थेन] दरी गृहा सैव मुखं तस्मादुत्थेनोत्पन्नेन। आतथोपसर्गे इति कप्रत्ययः । समीरणेन वायुना । [कीचकरन्ध्रभागान्] कीचका वेणुविरोषाः । वेणवः कीचकास्ते स्युर्थे स्वनन्त्यनिलोद्धताः । इत्यमरः ॥ तेषां रन्ध्रमागाञ्छिदप्रदेशान् पूरयन् ,धमयन् । वांशिकोऽपि वंशरन्ध्राणि
मुखमास्तेन पूरयतीति प्रसिद्धिः । उद्गास्यतां देवयोनित्वादुचैर्गान्धारमामेण गानं
करिष्यताम् ॥ उक्तं च नारदेन-षङ्जमध्यमनामानी प्रामी गायन्ति मानवाः । न तु
गान्धारनामानं स लभ्यो देवयोनिभिः । इति ॥ किचराणां देवगायकानां तानप्रदायित्वम् । तानो नाम स्वरान्तरप्रवर्तको रागस्थितिप्रवृत्त्यादिहेतुरंशापरनामा
वंशवायसाप्यः प्रधानमूतः स्वरविशेषः ॥ तानस्वंशस्वरो मतः इत्यभिवनगुप्तः ॥
गाता यं यं स्वरं गच्छेतं तं वंशेन तानयेत् । इति भरतः ॥ तत्प्रदानशीलस्वं तानप्रदाथित्वं वाशिकस्वम् उपगन्तुमिच्छिति इव इत्युत्प्रेक्षा । सा च दरीमुखोत्येनेत्येकदेशविवर्तिकपकोज्जीविता । मुखसाध्यत्वात्तानप्रदायित्वस्य । यत्रावयवरूपणादवयविकपणं गम्यते तदेकदेशविवर्ति रूपकम् । गम्यते चात्रावयविनः पुंसो रूपणं
यच्छन्दनिर्दिष्टे हिमादावित्यलं बहुना ॥

कपोळकण्ड्रैः करिभिविंनेतुं विघिट्टतानां सरलद्भुमाणाम् । यत्र स्नुतक्षीरतया पंस्तुतः सानुनि गैन्धः सरभीकरोति ॥ ९ ॥

कपोलेति ॥ यत्र हिमाहो करिभिः गजैः कपोलकण्ड्ः गण्डस्थलकण्डः विनेतुम् अपनेतुं विघट्टितानां घार्षतानां सरलद्वमाणां संबन्धीनि स्रुतानि करिकपोलघर्षणारक्षरितानि क्षीराणि येषां तेषां भावस्तत्ता तया [स्रुतक्षीरतया] हेतुना प्रसूतः उत्पन्नः गन्धः सानूनि सुरभीकरोति ॥ एतेनास्य गजाक-रतं गम्यते । तथा च गजायुंवैदे-हिमवद्विन्ध्यमलया गजानां प्रभवा नगाः इति ॥

> वनेचराणां विनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ॥ भवन्ति यत्रौषधयो रजन्या-मतैलपुराः सुरतप्रदीपाः॥ १०॥

वनेचराणामिति ।। यत्र हिमाद्रौ रजन्यां [द्रीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः] दर्यः कन्दरा एव गृहास्तेषामुत्सङ्गेष्वभ्यन्तरेषु निषक्ताः संकान्ता भासो यासां ताः ओषधयः तृणज्योतीिष । अमावोषधीषु च तेजो निघाय रिवरस्तं याति इत्यागमः । विनतानां सखायो विनतासखाः । राजाहःसखिभ्यष्टच् । तेषां [विनितासखानां] रममाणानामित्यर्थः । वने चरन्तीित वनेचराः किराताः । चरेष्टः इति टप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहुलम् इत्यलुक् । तेषां विनचराणाम् । अतेलपूराः । अन-पेक्षिततैलसेका इत्यर्थः । [सुरतप्रदीपाः] सुरते सुरतकर्मणि प्रदीपाः मवन्ति । अत्रोषधीष्वारोप्यमाणस्य प्रदीपत्वस्य प्रकृतसुरतोपयोगित्वात्परिणामालंकारः । तदु-कम्-आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः । इति । तथा प्रदीपकारणतैलपूरण-निषेधादकारणकार्यात्पत्तिलक्षणा विभावना चेत्युभयोः संसृष्टिः ॥

उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान्मार्गे शिलीभूतिहमेऽपि यत्र ।
न दुर्वहश्रोणिपयोधराती
भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥

उद्वेजयतीति ॥ यत्र हिमाद्रौ । शिलीभूतं घनीभूतं हिमं यत्र तस्मिन् [शिली-भूतहिमे]अतएव [अङ्गुलिपार्डिणभागान्] अङ्गुलीनां पार्णानां च भागान्प्रदे-

१कण्डम. २ समीरः, ३ गन्धेः,

शान् उद्वेजयितअतिशैत्यात्क्रेशयति अपि मार्गे श्रोणयश्च पयोधराश्च श्रोणिपयोधरम्। दुर्वहृश्चे दुर्घरेण श्रोणिपयोधरेणार्ताः पीडिताः [दुर्वहृश्चोणिपयोधरार्ताः]॥ आङ्पूर्वादिच्छतेः क्तः ॥ उपसर्गादित धातौ इति दृद्धिः ॥ अश्वानां मुखानीव मुखानि यासां ताः अश्वमुख्यः किंनरित्वयः ॥ उष्ट्रमुखवत्समासः ॥ स्यात्किनरः किंपुक्ष-स्वर्दनो मयुः । इत्यमरः । मन्दां मन्धरां गितं न भिन्दन्ति । न त्यजन्ती-त्यर्थः । पादपीडाकरेऽप्यतिभारभङ्करशरीरतया न शीष्टं गन्तुं शक्यत इति भावः ॥

दिवाकराद्रक्षिति यो गुहासु लीनं दिवाभीतिमवान्धकारम्। क्षुद्रेऽपि नृनं श्वरणं प्रपन्ने ममत्वम्रुचैः शिरसां संतीव॥ १२॥

दिवाकरादिति ॥ यः हिमादिः विदा दिवसे भीतं भयाविष्टम् इव । उल्क्सि-केति च ष्वनिः । गुहासु लीनम् अन्धकारं ध्वान्तम् । दिवा दिनं करोतीति दिवाकरस्तस्माद् दिवाकरात् । दिवाविभानिशाप्रभाभास्कर—इत्यादिना टप्रत्ययः । भौत्रार्थानां भयहेतुः इत्यपादानत्वात्पश्चमी ॥ रक्षति त्रायते ॥ नतु क्षुद्रसंरक्षण-मनहैमित्याशङ्करणह--क्षुद्र इति । उज्जैःशिरसां उन्नतानां शरणं प्रपन्ने शरणागते सुद्रे नीचे अपि सति सजने इव नूनं ममत्वं ममायमित्यभिमानः । अस्तीति शेषः ॥ ममशब्दात्त्वप्रत्ययः ॥ अर्थोन्तरन्यासोऽलंकारः ॥

> लाङ्कलिक्षेपविसापिशोभै-रितस्ततर्श्वन्द्रमरीचिगौरैः। यस्याथयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यजनैश्वमर्यः॥ १३॥

लाङ्गलेति ॥ चमर्यः मृगीविशेषाः इतस्ततः [लाङ्गलिविशेपविसार्प-शांभैः] लाङ्गलानि बालधयः । पुच्छोऽस्री लोमलाङ्गले बालहस्तश्च बालधिः । इत्य-मरः ॥ तेषां विक्षेपैर्विधूननैर्विसर्पिण्यो विस्मराः शोभाः कान्तयो येषां तैः । [चन्द्र-मरीचिगीरैः] चन्द्रमरीविभिरिव गैरिः शुभैः । गौरः करीरे सिद्धार्थे शुक्ले पीतेऽरुणे-ऽपि च । इति यादवः ॥ उपमानानि सामान्यवचनैः इति समासः बालव्यजनैः चामरेः यस्य हिमादेः गिरिराजशब्दं गिरिराज इति संज्ञाम् अर्थयुक्तम् अमिषयवन्तं कुर्वन्ति । राजानो हि छत्रचामरादिचित्निता इति भावः ॥

> यत्रांशुकाक्षेपविलक्षितानां यहच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ॥

[?] भतीव. २ चान्द्र.

दरीगृहद्वारिवलम्बिवन्बा-स्तिरस्करिण्यो जळदा भवन्ति ॥ १४ ॥

यत्रेति ॥ यत्र हिमादौ । [अंशुकाक्षेपाविलक्कितानाम्] अंशुकाक्षेपेण वस्नापहरणेन विलक्कितानां किंपुरुषाङ्गनानां किंनरस्रीणां यहच्छ्या दैवगत्या [दरीगृहद्वारविलम्बिबम्बाः] दरीगृहद्वारेषु विलम्बिबम्बाः लम्बमान-मण्डलाः जलदाः तिरस्करिणयः जवनिकाः भयन्ति ॥ प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा । इत्यमरः ॥ तिरसोऽन्यतरस्याम् इति सत्वम् । अत्र जलदेष्वारोष्यमाणस्य तिरस्करिणीत्वस्य प्रकृतीपयोगित्वात्परिणामालंकारः ॥

भागीरथीनिर्झरशीकराणां

वोढा मुद्दुः कम्पितदेवदारुः । यद्वायरन्विष्टमगैः किराते-

रासेव्यते भिन्नशिखण्डिबईः ॥ १५॥

भागीरथीति ॥ भागीरथीनिर्झरशीकराणां गङ्गाप्रवाहपाथःकणा-नाम् । कर्मण षष्ठी । वाद्धा प्रापकः ॥ वहेस्तृच् ॥ मुद्धः पुनःपुनः सद्यो वा । पौनःपुन्थे भशार्थे च सद्या वा स्थान्मुहुःपदम् । इति वैजयन्ती ॥ [किम्पितदेव-द्वासः] कम्पिता देवदारवो थेन स तथोक्तः । [भिन्नशिखणिङवर्द्धः] भिन्नानि विश्लेषितानि शिखण्डिनां बर्हाणि गतिलाघवार्थे किरातकिटबद्धानि येन स तथोक्तः । क्रमाद्विरोषणत्रयेण शैत्यसौरभ्यमान्द्यान्युक्तानि । यस्य हिमादेवीयुः [यद्वायुः] अन्विष्ठमृगैः मार्गितसृगैः ॥ श्रान्तैरिति भावः ॥ अन्विष्टं मार्गितं सृगितम् इत्यमरः ॥ किरातेः आसेटयते ॥

सप्तर्षिहस्तार्वेचितावशेषाण्यघो विवस्वान्परिवर्तमानः ।
पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
प्रवोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ।। १६ ।।

सप्तर्पति ॥ [सप्तर्षिहस्तावित्तवावशेषाणि] सप्त च ते ऋषयश्व सप्तर्षयः । दिवसंख्ये संज्ञायाम् इति समासः । तेषां हस्तैरवितिभ्यो छ्नेभ्योऽवशे-षाण्यविशिष्टानि । शेषोऽप्रधाने संतापे त्रिष्वन्यत्रोपयुज्यते । इति केशवः ॥ कर्मण्य-प्रत्ययः ॥ अनेन पद्मानां साफल्यं सूचितम् । यस्य हिमाहेः । [अग्रसरोष्ठ-हाणि] रोहन्तीति रहाणि ॥ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः इति कप्रत्ययः ॥ अप्र उपिर यानि सरोसि तेषु रहाणि पद्मानि अधः परिवर्तमानः अमन विवस्वान् सूर्यः

१ द्वारि २ आचरित.

ऊर्ध्वमुर्खैः मयूर्षैः प्रक्षोधयति विकासयति । न कदाचिद्धोमु**र्खैः** । अतिमार्त-**ण्डमण्ड**लत्वादमभूमेरिति भावः । सप्तर्धिमण्डलं ध्रुवादप्यूर्ध्वमिति ज्योतिषिकाः । अतस्तेषामप्रसरोरुद्दभागित्वं युक्तम् ॥

> यज्ञाङ्ग्योनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च । प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं श्रैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥

यज्ञाङ्गिति ॥ यस्य हिमाद्रेः [यज्ञाङ्गयोनित्यम्] यज्ञाङ्गानां यज्ञसाधनानां सोमलतादीनां योनिः प्रभवस्तस्य भावस्तस्वम् । यज्ञाङ्गार्थे मया सृष्टो हिमवान-चलेश्वरः । इति विष्णुपुराणात् ॥ श्वरित्रीधरणक्षमं भूभारघरणयोग्यं सारं बलं च ॥ सारो बले स्थिरांशे च इत्यमरः ॥ अवेश्व्य ज्ञात्वा प्रजापतिः स्वयम् एव [काल्पितयज्ञभागं] कल्पितो यज्ञभागो यस्मिस्तत्तथोक्तम् ॥ सोमस्य राज्ञः इरङ्ग इन्दोः शृङ्गी समुद्रस्य शिशुमारो हिमवतो इस्ती इति श्वेतेरिति भावः । [शैलाधिपत्यम्] शैलानामाधिपत्यमधिपतित्वम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् इति यक्प्रत्थयः ॥ अन्वतिष्ठत् । ददाति स्मेत्यर्थः । उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे-केकानां हिमवन्तं च नदीनां चैव सागरम् । गन्धर्वाणामधिपतिं चके वित्ररथं विधिः ॥ इति ॥

सम्प्रति कथां प्रस्तौति ।

स मानसीं मेरुसखः पितृणां कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिकः। मेनां म्रनीनामपि माननीया-मात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥ १८॥

स इति ॥ मेरोः सखा मेरुसखः । बन्धुसंपन्न इति भावः । स्थितिज्ञः भर्यादाभिन्नः । अनेन श्रुतसंपत्तिः सूच्यते । हिमवान् पितृणां मानसीं मनःसंकल्पजन्यां मुनीनामपि माननीयाम् । योगन्नह्मवादाभ्यां पूज्यामिन्त्यर्थः । उक्तं च विष्णुपुराणे-तेभ्यः ग्रुभास्पदं जन्ने मेनका हरिणी तथा । ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे द्विज ॥ इति ॥ आत्मानुस्त्पां कुलशिलसौन्द-र्यादिभिः सहशी मेनां मेनकादेवीति नामवतीं कन्याम् । कुल्स्य स्थितये प्रतिष्ठायै । विधिना यथाशास्त्रेण उपयेमे परिणीतवान् ॥ उपाद्यमः स्वकरणे इत्यात्मनेपदम् ॥ तेषां तु मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः । पत्नी हिमवतो यस्याः पुत्रो मैनाक उच्यते ॥ इति ब्रह्माण्डपुराणात् ॥

कालक्रमेणाथ तयोः प्रवृत्ते
स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।
मनोरमं यौवनमुद्रहन्त्या
गर्भोऽभवद्भधरराजपत्न्याः ॥ १९ ॥

कालकमेणेति ॥ अथ कालकमेण । गच्छता कालेनेत्यर्थः । तयोः मेनकाद्दिमवतोः स्वरूपयोग्ये सौन्दर्यानुगुणे । रूप्यते निश्चीयतेऽनेनेति रूपं हाषं तथोग्ये । शास्त्रःनुसारिणीत्यर्थः । सुरतप्रसङ्गे सुरतकर्मणि प्रवृत्ते सित मनोरमं यौवनमुद्गहन्त्याः भूधरराजपत्न्याः मेनकायाः गर्भः अभवत् ॥

> अस्त सा नागवधूपभोग्यं मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम् । कुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्रा-ववेदनाइं कुलिशक्षतानाम् ॥ २०॥

अस्तेति ॥ सा मेना नागयधूपभोग्यम् । नागकन्यापरिणेतारिमत्यर्थः । अभ्भोनिधिना बद्धस्तव्यं समुद्रकृतमैत्रीकम् । सख्यस्लं सूचयति—पश्च-च्छिन् पक्षच्छेत्तरे ॥ सत्सृद्विष इत्यादिना किष्प्रत्ययः ॥ वृत्रदात्रो कुछे कुपिते सित अपि कुछिदाक्षतानां वज्रप्रहागणाम् । संबन्धसामान्ये षष्ठी । [अवे-क्नाइं] जानातीति इः ॥ इगुपधज्ञा—इति कप्रत्ययः ॥ वेदनानां इः । अथवा वेदनां जानातीति वेदनाइः ॥ आतोऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्ययः ॥ उपपदमतिङ् । इति समासः ॥ स न भवतीत्यवेदनाज्ञस्तम् । कुछिदाक्षतवेदनानिम्हामित्यर्थः ॥ सापेक्षत्वेऽपि गमकन्वात्समासः ॥ पक्षच्छेदोद्यतदाकात् त्राणाय शरणागमनमनयोः सख्यम्लमिति भावः । मैनाकं पुत्रम् असृतः । सर्वपर्वतपक्षच्छेदेऽप्ययमच्छिन्नपक्ष प्वेति मैनाकस्योत्कर्षः । तादक्पुत्रवत्वं हिमाद्रेरिति सार्थकं मैनाकस्य वर्णनम् ॥ पिता न हायते यस्या आता यदि न विद्यते । नोपयच्छेतु तां कन्यां धर्मलोप-भयात्सुधीः ॥ इत्यश्चातृककन्यापरिणयनिषेधात्प्रकृते पार्वती श्चातृमत्येवेति सूचनार्थं मैनाकवर्णनमिति तात्पर्यार्थः ॥

अथावैमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी । सती सती योगविसृष्टदेहा तां जन्मने शैळवधूं प्रपेदे ॥ २१ ॥ अधिति ॥ अथ मैनाकजननानन्तरं दृक्षस्य प्रजापतेः कन्या [अयपूर्व-पत्नी] भवस्य महादेवस्य पूर्वपत्नी पूर्वभायों सती पतिवता ॥ सती साष्ट्री पति-वता इत्यमरः । सती नाम देवी पितुः दृक्षस्य ॥ कर्तरि षष्टी ॥ अवमानेन स्वभत्रेवह्नया प्रयुक्ता प्रेरिता [योगिवसृष्टदेहा] योगेन योगमार्गेण विसृष्टदेहा त्यक्तदेहा सती । जन्मने पुनरुद्भवाय तां शिलवधूं मेनकां प्रपेदे । अत्र पुरा किल सती देवी दक्षाध्वरे तत्कृतां स्वभत्रेवङ्गामसहमाना पितरं प्रमूं चोपेक्ष्य म-त्कर्तव्यकार्यं त्वज्ञामातैव करिष्यतीति निर्धार्य देवकार्याणि साधियतुं च योगाप्तिना स्वश्रीरं ददाहेति पुरावृक्तकथानुसंधेया ॥

सा भूधराणामिधपेन तस्यां समाधिमत्यामुद्रपादि भव्या । सम्यक्त्रयोगादपरिक्षतायां नीताविवोत्साहगुणेन संपत् ॥ २२ ॥

सेति ॥ भव्या कल्याणी सा सती भूधराणामिष्यिन हिमवता समा-धिमत्यां नियमवत्यां तस्यां मेनकायां सम्यक्प्रयोगात् साध्वाचरणाद्धेतोः अपरिक्षतायाम् अश्रष्टायां नीतौ उत्साहगुणेन उत्साहशक्त्या । कत्र्वा । संपद् इव उदपादि । उत्पादिता । उत्पयतेण्येनतात्कर्मणि छुङ् । चिण्मावक-मंणोः । इति चिष्प्रत्ययः । चिणो छुक् इति तस्य छुक् ॥

प्रसम्नदिवपांशुविविक्तवातं शङ्क्षंत्स्वनानन्तरपुष्पदृष्टि । शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जनमदिनं वभूव ॥ २३ ॥

प्रसन्नेति ॥ प्रसंत्रा निर्मेला दिशो यिस्मस्तत् प्रसन्नादिक् । [पांशुविविक्त-वातं]पांशुविविका रजोराहिता वाता यिस्मस्तत्त्रयोक्तम् । [शङ्कस्यनानन्तरपुष्प-वृष्टि] शङ्कस्य स्वनात्स्वनस्य वा अनन्तरं पुष्पवृष्टियेस्मिस्तत्त्रथोक्तं । तज्जन्मदिनं । तस्याः प्रावेत्या जन्मदिनम् । [स्थावरजङ्कमाना] स्थितिशीलाः स्थावराः शैल-वृक्षादयः । स्थेशभासपिशकसो वरच् इति वरच्प्रत्ययः ॥ जङ्कम्यन्ते भशं गच्छ-तीति जंगमा देवतिर्यङ्मनुष्यादयः । स्थावराश्च जङ्कमाश्च तेषां द्वयानामिय सरीरिणां सुखाय आनन्दाय सभूव ॥

तया दुहित्रा सुतरां संवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे। विट्टूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्धित्रया रत्नशलाकयेव॥ २४॥

त्येति ॥ स्फुरप्रभामण्डलया तया दृहित्रा सवित्री जनयित्री । स्वरतिसूतिसूयितिधुन्दितो वा इतीडागमः । विदूरस्यादेः प्रान्तभूमिः विदूरसूमिः । अविद्रे विद्रस्य गिरेस्तुङ्गरोधसः । काकतालीयसीमान्ते मणीनामाकरो भवेत् ॥ इति बुद्धः ॥ नवमेघशव्दादुद्धिस्या रत्नशलाकया रलाङ्करेण इष स्वतरां चकासे रराज ॥

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा । पुपोष लावण्यमयान्विशेषा-ज्ञोत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥ २५ ॥

दिन इति ॥ लब्ध उदयो यया सा लब्धोद्या । उत्पन्नेत्यर्थः । अस्युद्धित-त्यन्यत्र । दिने दिने प्रतिदिनम् ॥ नित्यवीष्सयोः इति वीष्सायां द्विश्विष्तः ॥ परिवर्धमाना उभयत्र समानमेतत् । सा वाला । चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी लेखेव लावण्यमयान् कान्तिविशेषश्रचुरान् ॥ मुक्ताफलेषु लायायास्तरलवः मिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिद्दोःच्यते ॥ इति भूपालः ॥ विशेषान् अवयवान् ॥ विशेषोऽन्यये व्यक्तौ इत्युत्पलमालायाम् ॥ ज्योत्स्नायामन्तरमन्त-धानं येषां तानि ज्योत्स्नान्तराणि ज्योत्स्नयान्तिर्दितानि । तन्मयानीति यावत् । अन्याः कलाः कलान्तराणि इय ॥ सुप्तुपेति समासः । स्थानात्मीयान्यतादर्थ्यर-ध्यान्तिर्धिषु चान्तरम् । इति शाश्वतः । पुषोष उपचितवती ॥ इयं वाक्योपमेत्याद्द दण्डी । तल्लक्षणं तु—" वाक्योर्यनेव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते । एकानेकेव-शन्दलात्सा तु वाक्योपमा द्विधा ॥

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुिपयां बन्धुजनो जुहाव। उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमारूयां सुमुखी जगाम॥ २६॥ तामिति ॥ बन्धुप्रियां तां बालां बन्धुजनः पित्रादिः । अभिजनादागतेन आभिजनेन । पित्रादिपूर्वसंबन्धोपाधिकेनेत्यर्थः । अभिजनाः पूर्वबान्धवाः
इति काशिका ॥ नामा । पर्वतस्यापत्यं क्री पार्वती । तस्यापत्यम् इत्यण्यत्ययः ॥
इति जुहाव आहूतवान् ॥ ह्रयतेलिटि रूपम् । पर्वतजन्यत्वोपाधिना पार्वतीति नाम्ना
प्रसिद्धिरिति भावः । पृश्चाद् अभिजननामप्रवृत्त्यनन्तरं मात्रा जनन्या ॥ उ इति
संबोधने ॥ उ इति वितर्कसंबोधनपादपूर्णेषु इति गणव्याख्याने ॥ माशब्दो
निषेधे ॥ उ हे बत्से मा मा कुरु इति एवं रूपेण । तपसः तपश्चर्यायाः ॥ वार
णार्थानामीप्सितः इत्यपादानत्वात्पश्चमी ॥ निष्द्वा निवारिता सती सुमुखां
सा बाला उमेत्याख्यां नामधेयं उमाख्यां जगाम ॥

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मित्रपत्ये न जगाम तृप्तिम् । अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसंङ्गा ॥ २७ ॥

महीभृत इति ॥ पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः ॥ श्रातृपुत्रो स्वस्दुद्दितृभ्याम् इत्येकशेषः । तेऽस्य सन्तीति पुत्रवान् ॥ भूमार्थे मतुप् ॥ तस्य पुत्रवतोऽपि बहुपत्यस्यापीत्यर्थः । महीभृतः हिमाद्रेः दृष्टिः चक्षः तास्मन् अपत्ये तोके । अपत्यं तोकं तथोः समे इत्यमरः ॥ तस्यां पार्वत्यामित्यर्थः । तृप्तिं न जगाम । तथा हि । अनन्तपुष्पस्य नानाविधकुषुमस्यापि मधोः वसन्तस्य संविधनी द्विरेफमाळां भृङ्गपङ्किश्चृतस्य विकारे चूते चूतकुषुमे ॥ अवयवे च प्राण्योषिध वृक्षेभ्यः इति विकारार्थोत्पन्नस्याण्यत्ययस्य छन्प्रकरणे पुष्पमूलेषु बहुलम् इति पठनाहुक् ॥ [सविशेषसङ्गा] सविशेषः सातिशयः सङ्गो यस्याः सा तथोक्ता । अत्यन्तासकेत्यर्थः ॥

प्रभागहत्या शिखयेव दीप-स्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः । संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पृतश्च विभूषितश्च ॥ २८ ॥

प्रभेति ॥ प्रभामहत्या प्रकाशाधिकया शिख्या ज्वालया दीपः इव शि-खादीपयोरवयवावयविभावाद्भेदेन व्यपदेशः॥ त्रयो मार्गा यस्यास्तया त्रिमार्गया मन्दाकिन्या । [बिद्यिक्य] तृतीया थै।लोंकः इति त्रिदिवः स्वर्गः ॥ वृत्तिविषये त्रिशब्दस्य त्रिभागवत्पूरणार्थत्वम् । पृथोदरादित्वाद्भिष्ठव्दादकारागमः । पुंस्त्वं स्रोकात् । दीव्यतेर्षवर्थे कविधानम् । दीव्यन्त्यत्र जना इति दिव इति क्षीरस्वामी ।

१ सङ्घा, सज्ञा-

तस्य मार्ग इव । [संस्कारवत्या] संस्कारो व्याकरणजन्या श्रुद्धिस्तद्वस्या गिरा बाचा । भद्रैषां लक्ष्मीनिंहिताधिवाचि इति श्रुतेरिति भावः ॥ मनस ईषा मनीषा सास्यास्तीति मनीषी विद्वान् इव ॥ शकन्थ्वादित्वास्साधुः ॥ तया पार्वत्या स हिमवान् पूतः शोधितश्र विभूषितश्च ॥ अत्र शिखागिरोरविशिष्टयोख्यमाना-नहेत्वात्र विशेषणाधिवयदोषः । इयं मालोपमा ॥

> मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च। रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निर्विज्ञतीव बाल्ये॥ २९॥

मन्दाकिनीति ॥ सा पार्वती खाल्ये वयसि कीडानां रसः स्वादः । क्वि-रिति यावत । तं क्रीडारसम् ॥ रसो गन्धे रसः स्वादे इति विश्वः ॥ निर्वि-रातीव भुजानेव । निर्वेशो स्विभोगयोः इति विश्वः ॥ आच्छीनद्योर्जुम् इति विकल्यानुमभावः । सखीनां मध्यगता सती [मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः] मन्दाकिन्याः सैकतेषु पुलिनेषु वेदिकाभिः कन्दुकैः ॥ [क्रुत्रिमपुत्रकैः] कियया निर्वृत्तैः कृत्रिमैः । ड्वितः वित्रः इति वित्रप्रत्ययः । क्रैमेप्रित्यम् इति मबागमध ॥ पुत्रकैः पाद्यालिकाभिः पाद्यालिका पुत्रिका स्याद्वस्रदन्तादिभिः कृत्। । इत्यमरः ॥ संद्वायां कन् इति कन्प्रत्ययः ॥ च मुद्धः पुनः पुनः रेमे ॥

तां इंसमालाः शरदीय गङ्गां
महीषधिं नक्तमिवात्मभासः ।
स्थिरोपदेशामुपदेशकाले
प्रपेदिरे पाक्तनजन्मविद्याः ॥ ३०॥

तामिति ॥ [स्थिरोपदेशां]स्थिरः स्थेयानुपदेशः प्राग्मवीयो यस्यास्तादशीम् ।
मेघाविनीमित्यर्थः । तां पार्वतीम् उपदेशकाले प्राक्तनजन्मविद्याः । पूर्वजम्माभ्यस्तिविद्या इस्यर्थः शरि गङ्गां हंसमालाः इव नक्तं रात्री महीविधि तृणविशेषम् आत्मभासः स्वदीसयः इव प्रपेदिरे ॥ उपमानसामर्थादुपदेशमन्तरेणैवेति गम्यते ॥

असंभृतं मण्डनमङ्गर्यष्टे-रनासवारूयं करणं मदस्य । कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परं साथं वयः व्यपेदे ॥ ३१॥ असंस्तिमिति ॥ अथ सा पार्वती । अङ्गयष्टेः असंभृतम् अयत्निसिद्धं मण्डनं प्रसाधनम् अनास्त्रवाख्यम् आसवाख्यारितं मदृस्य कर्णं साधनं कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तम् अस्त्रम् विद्यायाः प्रसाध्यन्ते मायन्ते काम्यन्ते नेति भावः । अत्र द्वितीयपाद आसवस्पकारणाभावेऽपि तत्कार्यमदोक्ति-विभावनाष्टिकारः । तद्वक्तम् —कारणाभावे कार्योत्पत्तिर्विभावना इति ॥ प्रथमन्तृतीययोस्त्वारोप्यमाणयोर्मण्डनमदनास्त्रत्वयोः प्रकृतोपयोगात्परिणामालंकारः तस्त्रक्षणं तक्तम् ॥

उन्मीकितं तूकिकयेव चित्रं सूर्योश्चिभिभिन्नमिवारविन्दम् । बभूव तस्याश्रतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयोवनेन ॥ ३२ ॥

उन्मीलितमिति ॥ नवयौवनेन प्रथमयौवनेन विभक्तम् अभिन्यशितम् । पीनअघनादिसंस्थानमित्यर्थः ॥ तस्याः पार्वत्याः वपुस्तुलिकया कृर्विकया । शलाकयेत्यर्थः । तृलिका कथिता लेख्यकृर्विका तृलशय्ययोः । इति विश्वः ॥ उन्मीलितं रश्चनद्रन्थेणोद्धासितं समुत्कीणम् । रूपमिति यावत् । चित्रम् आलेख्यम् । सूर्योश्चमिकं विकसितम् अरिबन्दं पद्मम् इव । चतसः अन्यये यस्य तश्चतुरमन्यूनातिरिकं यथा तथा शोभत इति चतुरस्रद्योभि ॥ ताष्णील्ये णिनिः । वभूव । चित्रारविन्दयोस्त्लिकातराणिकिरणसंबन्ध इव स्वतःसिदस्येवाङ्गसौष्ठवस्य यौवनप्रादुर्भावोऽभिन्यश्वको बभूवेत्यर्थः ॥

देवतानां रूपं पादाङ्कुष्ठप्रभृति वर्ण्यते मानुषाणां केशादारभ्येति धार्मिकाः । संप्रति समदशभिः श्लोकैः पार्वत्याः पादादिकेशान्तवर्णनमारभते—

> र्श्वभ्युत्रताङ्करष्टनखप्तभाभि-र्निक्षेपणाद्रागिभवोद्धिरन्तौ । आजद्दतुस्तचरणौ पृथिव्यां स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥ ३३ ॥

अभ्युत्रतेति ॥ [अभ्युक्तताङ्कृष्ठनस्यप्रभाभिः] अभ्युत्रतयोरङ्गुष्ठनस्ययोः प्रभाभिनिभित्तेन निश्लेषणात् निर्भरन्यासाद्धेतोः । रागम् अन्तर्गतं स्वौद्दियम् । रागः क्रुशादिके रक्ते मात्सर्ये स्वोद्दितादिषु । इति शाश्वतः ॥ उद्गिरन्तौ वमन्तौ । बिहिनिःसारयन्ता इत् स्थिताविस्यर्थः ॥ अत्रोद्गिरतेर्गौणार्थत्वात्र प्राम्यतादोषः । प्रस्युत गुण एव । यथाह दण्डी—निष्ठयूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिस्यपाश्रयम् ।

१ अत्युचता.

भतिसुन्दरमन्यत्र प्राम्यकक्षां विगाहते ॥ इति । तस्याश्वरणौ तश्चरणौ । पृथिव्यामव्यवस्थां व्यवस्थारिहताम् । संचरिणीमित्यर्थः । स्थलारिबन्द-श्रियम् आजहृतः । स्थलविशेषणानियतलौहित्यलामः । अत्र सामुद्रिकाः —यस्या रक्ततलौ पादावृन्नतायौ तलस्पृशौ । निगृहगुरूकौ निहतौ सा स्यान्नृपतिसंमता ॥ इति । अत्रोपमानधर्मस्यारिवन्दिश्रयश्वरणयोष्ठपमेययोरसंभवादरिवन्दिश्रयमिव श्रियमिति प्रतिबिम्बीकरणाक्षेपान्निदर्शनालंकारः । सा च संबन्धेऽसंबन्धक्षणाति-शयोक्तरयनुप्राणिता । अव्यवस्थामित्यनेन स्थलारिवन्दस्य स्थैर्यसंबन्धेऽप्यसंबन्धाभिधानात् । निदर्शनालक्षणं तु —असंभवद्धर्मयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतिबिम्बिन्दान्या गम्या यत्र सा स्थान्नदर्शना ॥ इति ॥

सा राजहंसैरिव सर्वताङ्गी गतेषु छीछाश्चितविक्रमेषु । व्यनीयत प्रत्युपदेशछुब्धै-रादित्सुभिर्नृपुरसिञ्जितानि ॥ ३४ ॥

सेति ॥ प्रत्युपदेशलुड्येः ॥ गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा । अथवा विद्यया विद्या चतुर्थी नोपपदाते ॥ इति न्यायादिति भावः । तदेव न्यनिक्त— नूपुरसिक्षितानि आदित्सुभिः आदानुभिच्छुभिः। मर्श्वारसिक्षितमञ्जुकूजितो-पदेशिमच्छद्भिरित्यर्थः। राजहंसैः सन्नताङ्गी । कुचभारादिति भावः । सा पावती जिलाश्चितिवक्षमेषु] लीलाभिर्विलासेरिखताः पूजिता विक्रमाः पादन्यासा येषु तषु । अद्येः पूजायाम् इतीडागमः । लीला विलासिक्षययोः इत्यमरः ॥ गतेषु विषयेषु टयनीयत इव विनीता किमु । अन्यथा कथमस्या हंसगमनित्युत्येक्षा ॥

दृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे जङ्घे ग्रुभे सृष्ट्वतस्तदीये । शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातु-र्छावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥ ३५ ॥

वृत्तेति ॥ वृत्ते वर्तुले पूर्वमनुगते अनुपूर्वे । गोपुच्छाकारे इत्यर्थः । वृत्ते च ते अनु-पूर्वे च वृत्तानुपूर्वे न आति ही घें च । महाविभाषया न समासः । नश्रो विशेषणत्वं चशब्दप्रयोगादेव ज्ञेयम् । शुभे मङ्गले । तस्याः इमे तहीये जङ्के प्रस्ते ॥ जङ्का तु प्रसृता इत्यमरः ॥ सृष्टवतः निर्मितवतो विधातुः स्रष्टुः सेषाङ्गिनिम्णविधौ । जङ्काव्यातिरिक्तावयवनिर्माणार्थमित्यर्थः । उत्पाद्ये पुनः संपाद्ये लाव्यये कान्तिविशेषविषये । लावण्यलक्षणं तक्कम् । यत्वः

१ सन्ततांसा. २ विभ्रमेषु. ३ लब्धैः.

आस इव बभ्वेवेत्युत्प्रेक्षा । उपादानमन्तरेण कार्यस्य दुष्करत्वासदङ्गानां च लाव-ण्योपादानकरवारपूर्वसंपादितस्य च जङ्घार्थमेव कारस्न्येन विनियोगात्पुनर्लावण्य-संपादने यत्नः स्यादेवेत्येतादक्सौन्दयें तज्जङ्घे इति भावः । आसेति बभ्वार्थे तिङन्तप्रतिरूपकमन्ययमित्याद शाकटायनः ॥ वह्रभस्तु—न तिङन्तप्रतिरूपकम-व्ययम् अस्तेर्भूः इति भ्वादेशनियमात्तादिक्तङन्तस्यैवाभावात् । किंत कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोग इत्याद् । वामनस्तु—अस गतिदीप्त्यादानेष्विति धातोर्छिटि रूपमिदमित्याद् । अस इत्यनुदात्तेदीप्त्यर्थे । आस दिदीपे । प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

> नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वा-देकान्तशैत्यात्कदछीविशेषाः । छब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्वोरुपमानवाद्याः ॥ ३६ ॥

नागेन्द्रेति [नागेन्द्रहस्ताः] नागेन्द्राणामैरावतादीनां हस्ताः कराः त्वचि वर्माण कर्कदात्वात् कद्छीविदेशिषाः राजरम्भादयः एकान्तदौत्यात् हेतोः छोके परिणाहि वैपुल्ययुक्तम् ॥ परिणाहो विशालता इत्यमरः । रूपं छडध्वापि । अपिशब्दात्करिकदलीमात्रस्य तादक्परिणाहो नास्तीति भावः । तस्या कर्वोः तद्वोः उपमानबाह्या जाताः उपमानिकयानही बभूवुः । तद्वेनि कार्कश्यं नाप्येकान्तरौत्यामिति भावः ॥

एतावता नन्वनुमेयशीभि काश्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः। आरोपितं यद्गिरिशेन पश्चा-दनन्यनारीकमनीयमङ्कम् ॥ ३७॥

एतावतिति ॥ अनिन्दितायाः अनवद्यायाः पार्वत्याः कार्श्वागुणस्थानं नितम्बिम्बम् एतावता ननु एतावतेव । प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु । इत्यमरः । शोभत इति शोभि ॥ अवस्यके णिनः । ततस्त्यप्रत्ययः ॥ अनुमेयं शोभित्वं शोभा यस्य तद् अनुमेयद्योगि । त्वप्रयस्तु गतार्थत्वात्र प्रत्युत्यक्तः इत्याह वामनः ॥ पश्चात् । आदौ नैःस्पृद्येऽपि तपश्चर्यानन्तरामत्यर्थः । गिरौ शेते इति गिरिशः शिवः ॥ गिरौ बस्छन्दास इति बप्रत्ययः ॥ भाषायार्भाप कचि-दिष्यते । अथवा गिरिः कैळासोऽस्यास्ति गिरिशः ॥ शोमादित्वाच्छप्रत्ययः । तन मिरिशेन [अनन्यनारीकमनीयम्] अन्यासां नारीणां कमनीयः कामियं शक्यो न भवतीत्यनन्यनारीकमनीयस्तम् अङ्कं निजोत्सङ्गम् आरोपितम् इति यत्व । एतावता छिङ्गेनेति पूर्वेणान्वयः ॥ गेद्रतेर्ण्यन्तात्कर्मण कः । हृहः पोऽन्य-

तरस्याम् इति इकारस्य पकारः । गत्यर्धविवक्षायां द्विकर्मकत्वम् । प्रधाने कर्माणे कः । गिरिजानितम्बिबम्बं विश्वातिशायिसौन्दर्थं गिरिशाङ्कारूढत्वाद्वयतिरेकेण नार्यन्तरिनितम्बिबम्बवत् । विपक्षे हेत्वनुक्तिरेव बाधिका । दाक्षायणीनितम्बिबम्बस्य तु पक्षसपक्षयोरन्यतरभावानतिवृक्तिनिष्कळङ्कमनुमानमित्यलमस्थानसंरम्भेण ॥

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं रराज तैन्वी नवलोमराजिः । नीवीमतिकम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥ ३८ ॥

तस्या इति ॥ नीवीं वस्त्रप्रत्थिम् ॥ स्नोकटीवस्नबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि-च । इत्यमरः ॥ अतिक्रम्य अतीत्य [नतनाभिरन्धं] नतं निम्नं नाभिरन्धं पविष्या प्रविशन्ती तन्त्री सूक्ष्मा तस्याः पार्वत्याः नवलोमराजिः सिते-तरस्य असितस्य इन्द्रनीलस्थेत्यर्थः । [तन्मेखलामध्यमणेः] तस्या-पार्वत्या मेखला तन्मेखला । तस्या इत्यनुवृत्तौ पुनस्तन्छन्दोपादानं वाक्यान्तरत्वा-त्सोढन्यम् । यद्वा तस्या नीन्या मेखला तन्मेखला तत्र तदवस्थानात् । तस्या मध्यमणेः अर्चिः प्रभा इव रराज ॥ ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः । इत्यमरः ॥

मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या विल्वत्रयं चारु बभार बाला। आरोहणार्थं नैवयौवनेन

कामस्य सोपानमिव शयुक्तम् ॥ ३९ ॥

मध्येनेति ॥ वेदिः परिष्कृता भूमिः इत्यमरः ॥ वेदिविलग्नमध्या वेदिवः त्कृशमध्या । तनुमध्येति यावत् । सा बाला पार्वती । मध्येन मध्यमागेन चारु सुन्दरं विलित्रयं कामस्य आरोहणार्थं नवयौवनेन प्रयुक्तं रिवतं सोपानमिव बभार इत्युत्प्रेक्षा ॥

> अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पकाक्ष्याः स्तनद्वयं पाण्डु तथा मृहद्भम् । मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणाकसूत्रान्तरमप्यस्रम्यम् ॥ ४० ॥

१ नीला. २ राजीः ३ नवगीवनस्य. ४ चारु. ५ विद्वृद्धम्. ३८-४९ क्षोकयोर्मध्येऽयं क्षोको दृश्यते— गम्मीरमामी(मि) श्वदसन्तिषाने (वेशे) रराज नीला (तन्नी) नवजीमराजिः । सुखेन्दुभीइ(त) स्तमचक्तवाकचन्युच्युता श्रैवकम्य (वक्क) रीव ॥

अन्योन्येति ॥ अन्योन्यं परस्परम् ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये इति द्विकित्तः ॥ समासवच बहुलम् इति बहुलवचनादसमासपक्षेऽपि पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः ॥ उत्पीखयद् उपरूप्धत् पाण्डु गौरम् उत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयम् तथा तेन प्रकारेण प्रवृद्धम् ॥ कर्तरि कः ॥ इयाममुखस्य कृष्णन् वुकस्येति स्वरूपवर्णनं तस्य स्तनद्वयस्य मध्ये यथा येन प्रकारेण मृणालस्वान्तरं विसतन्तुमात्रावकाशः अपि अलभ्यं लब्धुमशक्यम् ॥ अन्तरमवकाशावधि-परिधानान्तरविभेदताद्थ्यं । इत्यमरः ॥ अत्र संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्त्य-लंकारः । कुचयोः पीवरत्वातिशयार्थमवकाशसंबन्धेप्यसंबन्धाभिधानादिति ॥

लोके मुकुमारत्वमेव कुमुमाख्नस्य साधकत्विमिति स्थिते सत्याह-

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यों
बाहू तदीयाविति मे वितर्कः ।
पराजितेनापि कृती हरस्य
यो कण्ठपाश्रो मकर्ष्वजेन ॥ ४१ ॥

शिरीषेति । तस्या इमौ तद्गीयौ बाह् [शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यो] शिरीषपुष्पादिकं सौकुमार्यं मार्दवं यथोस्तथोक्तौ इति मे वितर्कः छहः । कृतः । यौ बाहू पराजितेनापि पूर्वे निर्जितेनापि मकर्ष्यजेन कामेन हरस्य कण्ठपाशौ कण्ठबन्धनरज्ज्वौ कृतौ । कण्ठालिक्षनं प्रापितावित्यर्थः । तदसाध्यसाधनात्तत आधिक्यमिति भावः ॥ अत्र बाह्वोरारोपितकण्ठपाशत्वस्य प्रकृतवैरनिर्यातनोपयोगात्परिणामालंकारः ॥

कण्डस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य द्वक्ताकछापस्य च निस्तछस्य । अन्योन्यशोभाजननाद्वभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥ ४२ ॥

कष्ठस्येति ॥ स्तनबन्धुरस्य स्तनाभ्यां बन्धुरस्योन्नतस्य तस्याः पार्वत्याः कण्ठस्य गलस्य निस्तलस्य वर्तुलस्य मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य च । बर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तून्नतानतम् । कलापा भूषणे बहें तूणीरे संहताविष । इति वामरः ॥ अन्योन्यशाभाजननाद् भूषणभूष्यभाषाः अलंकारालंकार्यभाषः साधारणः समानो सभूत्व । उमावष्यन्योन्यस्य भूष्यो भूषणे च बभूवतुरित्यर्थः ॥

४१-४२ क्षेकियोर्मध्येऽयं क्षेको हृद्यते— निर्मस्तिताशोकदलमञ्जलि पाणिह्यं चाइनखं तदीयस् । नवोदिनेन्द्रमतिमस्य ग्रोमां ध्योषः प्रदोषे विफ्लीचकार् ॥

अत्र कष्ठमुक्ताकलापयोः शोभाक्रियाद्वारेणान्योन्यभूषाजनकत्वादन्योन्यालंकारः । तदुक्तम्—परस्परक्रियाजननमन्योन्यम् । इति ।।

इदानी पार्वतीबदनं चन्द्रकमलसदशमित्येतदेव वचीभङ्गचाह-

चन्द्रं गता पद्मगुणात्र भुङ्के पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिष्याम् । उमाम्रुखं तु मतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप कक्ष्मीः ॥ ४३ ॥

चन्द्रमिति ॥ लोला चपला । परिश्रमणशीलेत्यर्थः । लक्ष्मीः कान्त्यभिमानिनी देवता चन्द्रं गता प्राप्ता सती पद्मगुणान् सौगन्ध्यादीन् न भुद्धेः नानुभवति । पद्माश्रिता सती चन्द्रमस इमां चान्द्रमसीम् आभिख्यां शोभाम् ॥ अभिख्या नाम शोभयोः । इत्यमरः । अमृतवदानन्दिनीं न भुद्धेः । उमामुखं प्रतिपद्य तु दे चन्द्रपद्ये संश्रयः कारणं यस्यास्तां द्विसंश्रयां प्रीतिम् आनन्दम् अवाप । तत्रोभयगुणसंभवादितिभावः ॥ अत्रोपमानभृतचन्द्रपद्यापेक्षयोपमेयस्योमामुखस्या- धिकगुणवत्त्वोत्त्या व्यतिरेकालंकारः ॥ तदुक्तम्—भेदप्राधान्येनोपमानादुपमेयस्या- धिकगुणवत्त्वोत्त्या व्यतिरेकालंकारः ॥ तदुक्तम्—भेदप्राधान्येनोपमानादुपमेयस्या- धिकमे विपर्यये वा व्यतिरेका इति ॥

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्या-मुक्ताफ्लं वा स्फुटविद्वमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्याद्विश्वदस्य तस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥ ४४ ॥

पुष्पमिति ॥ पुष्पं पुण्डरीकादिकं [प्रवालोपहितं] प्रवाले बालपल्लव उपहितं निहितं स्याद्यादे । प्रवालो वलकीदण्डे विद्रुमे बालपल्लवे । इति विश्वः ॥ मुक्ताफलं वा स्फुटे निर्मले विद्रुमे तिष्ठतीति स्फुटविद्रुमस्थं स्याद्यदि । तत तिर्हे विद्रुमे तिष्ठतीति स्फुटविद्रुमस्थं स्याद्यदि । तत तिर्हे विद्राइस्य ग्रुश्रस्य ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचः ताम्रे अरुणे ओष्ठे पर्यस्ता प्रस्ता रुक्तातिर्वर्थस्य तथोक्तस्य तस्याः पवित्याः स्मितस्य अनुकुर्यात् । स्मितमनुकुर्योदित्यर्थः । अत्र माषाणमाश्रीयात् इति वत्संबन्धमात्र अविवक्षया षष्ठी । अत्र पुष्पप्रवालयोर्मुक्ताविद्रुमयोक्षासंबन्धेऽपि संबन्धेक्तरया अतिशयोक्तः । सा च संभावना इत्यलंकारसर्वस्वकारः । विशेषतस्य पुष्पमुक्ताफलयोर्ष्यमानयो प्रकृतोरकर्षाः श्रमुपमेयताकरपनारप्रतीपालंकारः । तदुक्तम्—उपमानस्याक्षप उपमेयताकरपनं वा प्रतीपः । इति । स च पूर्वोक्तातिशयोक्त्यनुप्राणित इति ॥

स्वरेण तस्याममृतास्रुतेव मजिल्पतायामभिजातवाचि ।

अर्प्यन्यपुष्टा प्रतिक् लर्शब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताडचमाना ॥ ४५ ॥

स्वरेणेति ॥ अभिजातवाचि मधुरमाधिण्यां तस्यां पावत्याम् अमृतस्नुताअमृतस्नाविणा इव ॥ किप् ॥ स्वरेण नादेन प्रजलिपतायाम् आलपन्याम् ।
कर्तरि कः ॥ अन्यैः काकादिभिः पुष्टा अन्यपुष्टा कोकिला आपि ॥ मुख्यया वृत्त्या
जातिवचनत्वाभावाद्डीबभावः ॥ ताड्यमाना वाद्यमाना विषमबद्धा तन्त्रीः वितनत्री इव ॥ अवितृस्तृतिन्त्रभय ईः इति तन्त्रीधातोरौणादिक ईप्रत्ययः । डीबभावात्र इल्ड्याब्भ्यः—इति सुलोपः । तदुक्तम्—अवील्क्ष्मीतरीतन्त्रीद्दीधिर्शणामुणा
दितः । स्रीलिङ्कानाममीषां तु न सुलोपः कदाचन इति । एते डीबन्ता न भवन्तीस्यर्थः ॥ श्रोतुः जनस्य प्रतिकृतस्याद्यः कर्णकठोरनादा भवतीति शेषः ॥

प्रवातनीळोत्पलनिर्विशेष-

मधीरविशेक्षितमायताक्ष्या ।

तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्य-स्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥ ४६ ॥

प्रवाति ॥ प्रवात नी छोत्पछ निर्विशेषम् प्रवाते प्रभूतवातस्थले यन्नी-लोत्पलं ततो निर्विशेषं निर्भेदम् । तत्सदशिमत्यर्थः । अधीर विप्रेक्षितं चिकत-विलोकितम् आयताक्ष्या विशालनेत्रया तथा पार्वत्या मृगाङ्गनाभ्यः हरिणीभ्यः गृहीतम् अभ्यस्तं नु ॥ अथवा मृगाङ्गनाभिः स्ततः स्तस्याः पार्वत्याः ॥ पञ्चम्यास्तिसल् ॥ गृहीतं ॥ अत्र विवक्षितस्य परस्परप्रहणस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षेति केचित् । तदुपजीविसन्देदालंकार इत्यन्ये । उभयोः सङ्कर इत्यपरे ॥

> तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव कान्तिर्भ्रुवोरायतकेखयोर्या । तां विक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं ग्रुमोच ॥ ४७ ॥

तस्या इति ॥ आयतलेखयो दीर्घरेखयो तस्याः पार्वत्या भ्रुवोः संबन्धिः नी [शलाकाञ्जननिर्मिता] शलाकयाञ्जनेन निर्मित इव स्थिता या कान्ति-

१ अन्यपुष्टाः २ शब्दाः ४५-४६ श्लोकयोर्भध्ये इमी श्लोकी दृश्येते— कर्णद्वयस्यं नगराज्ञपुत्र्यास्ताटङ्क्षयुग्मं छ (नि) तरां रराज (बमासे, चकासे) म (ज्ञा)त्वा भवित्रीं त्रिपुरारिपत्नीं तां सेवमाना (सेवासमेता) विव पुष्पवन्ती ॥ ताटङ्कपत्रं (युग्मं) विरराज तस्याः शैलात्मजायाः श्रवणद्वयस्थम् । मस्वा भवित्री मदनारिपत्नीं सेवासमेताविव पुष्पव (द) न्तौ ॥ ३ कोलाम्.

लीलाचतुरां विलाससुमगां तां कान्ति बीक्ष्य अनङ्गः स्वचापसीन्वर्यमदं स्वचापसीन्दर्यमदं

छजा तिरश्चां यदि चेतिस स्या-दसंशयं पर्वतराजपुत्रयाः । तं केश्वपाशं मसमीक्ष्य कुर्यु-बीलिपियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥ ४८ ॥

लजेति ॥ तिरश्चां तिर्यग्जातीनां चेतिस लज्जा स्याद्यदि । संशयाभावः असंशयम् । सन्देहो नास्तीत्यर्थः । पर्वतराजपुज्याः । शार्क्षरवायलो हीन् इति हीन् ॥ तं प्रसिद्धं केशपाशं केशकलापम् ॥ पाशः पक्षश्च हस्तश्च कला-पार्थाः कचात्परे इत्यमरः ॥ प्रसमीक्ष्य दृष्ट्या चमर्यः मृगीविशेषाः बालाः प्रिया यासामिति विष्रहे बालप्रियास्तासां भावो बालप्रियत्वम् । प्रियबालत्विमित्यर्थः । आहिताभ्यादिपाठाद्वा परनिपातः । त्वतलोगुणवचनस्येति पुंवद्भावः । शिथलं कुर्युः । निर्कन्नत्वात्र शिथलयन्तीत्यर्थः ॥ अत्रप्वात्र निर्लन्नत्वभ शिथलयन्तीत्यर्थः ॥ अत्रप्वात्र निर्लन्नत्वभ शिथलयन्तीत्यर्थः ॥ अत्रप्वात्र निर्लन्नत्वभ काव्यलिङ्गाख्यालेकारः । तदुक्तम्—हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम् । इति ॥

सर्वोपपाद्रव्यसमुचयेन यथापदेशं विनिवेशितेन । सा निर्मिता विश्वस्रजा प्रयत्ना-देकस्थसौन्दर्यदिदक्षयेव ॥ ४९ ॥

सर्वोपमिति ॥ किंग्हुना सा पार्वती विश्वसृजा विघात्रा एकस्थसी-न्वर्यविद्वक्षया एकत्र तिष्ठतीत्येकस्थं तस्य सौन्दर्यस्य । सर्ववस्तुगतस्यत्यर्थः । दिदक्षया इव प्रयत्नात् यथाप्रदेशं कमाद् विनिवेशितेन स्थापितेन सर्वोपमाद्वव्यसमुख्ययेन सर्वेषामुपमाद्रव्याणां चन्द्रारविन्दाशुपमानवस्तूनां समुख्येन समाहारेण निर्मिता ॥ दिदक्षयेवेति फलोत्प्रेक्षा दर्शनार्थित्वाद्वि-श्रमृज इति ॥

तां नारदः कामचरः कदाचित्कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे।
समादिदेशैकं वधूं भवित्रीं
प्रेमणा शरीरार्थहरां हरस्य।। ५०॥

१ एकवण्: २ प्रीत्या,

तामिति ॥ कामेनेच्छया चरतीति कासचरः नारवः कवाचित् पितुः हिमवतः समीपे कन्यां तां पार्वती प्रेक्ष्य किछ प्रेम्णा न त्वन्यथा हरस्य शिव-स्यार्थं हरतीत्यर्थहरा ॥ हरतेरनुयमनेऽच् इत्यच्यस्यः ॥ शरीरस्यार्थहरां शरीरार्थ-हराम् । कुलधुरन्धरादिवदवयवद्वारा समुदायिवशेषकत्वात्समासः । अन्यथा त्वर्थस्य समप्रविभागवचनत्वादर्धशरीरेति स्यात्॥ एकष्यभूम् असपत्नीकां मार्याम् । पूर्वकाल-इत्यादिना समासः ॥ भिविजीं भाविनीं समादिश । हरस्यार्थाङ्गहरिष्येकपत्नी भविष्यतीत्यादिष्टवानित्यर्थः ॥

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्या-स्तथौ निष्टचान्यवराभिलाषः । ऋते कृशानोर्ने हि मन्त्रपूत-महीन्त तेजांस्यपराणि हव्यम् ॥ ५१ ॥

गुरुरिति ॥ गुरुः पिता । गुरुगींष्पतिपित्रायौ इत्यमरः । अतः नारदवचन नादितोः अस्याः पार्वत्याः प्रगरुभे वयासि अपि यौवने सत्यपि [निवृत्ता-न्यवराभिस्ठाषः] निवृत्तेऽन्यस्मिन्वरे जामातर्यभिस्ठाषो यस्य स तथोक्तः सन् । वरो ना रूपजामात्रोः इति वैजयन्ती । तस्थौ । वरान्तरं नान्यष्टवानित्यर्थः ॥ ननु कृतोऽसौ निर्वन्य इत्यत आह्-ऋत इति ॥ तथाहि [मन्त्रपूतं] मन्त्रेः पूतं संस्कृतं हुयत इति हृज्यम् आज्यादिकं कृशानोः पावकाद् ऋते कृशानुं विना ॥ अन्यारादितर-इत्यादिनापश्चमी ॥ अपराणि तेजांसि सुवर्णादीनि नार्हन्ति । न भजन्तीत्यर्थः । ईश्वरादन्यस्य दयोग्यस्यत्भावादुपेक्षेति भावः ॥

ति तमेवाह्य दीयतामित्याशक्र्याह-

अयाचितारं नहि देवदेव-मद्रिः सुतां ग्राहयितुं श्वशाक । अभ्यर्थनाभन्नभयेन साधु-र्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवकम्बतेऽर्थे ॥ ५२ ॥

अयाचितारमिति ॥ अद्भिः हिमवान् अयाचितारम् अयाचमानं देवहेवं महोदेवं सुतां पार्वतीं माह्यितुं स्वयमाह्य परिमाह्यितुं न शशाक नोत्सेहे। प्रहेद्विकर्मकत्वम् । तथा हि साधुः सम्बनः ॥ साधुर्षाधुंविके नारौ सन्ने नाभिधे-यवत् । इति विश्वः । अभ्यर्थनाभङ्गभयेन याच्यावैपत्यमीत्या इष्टेट्यर्थे विषये माध्यस्थ्यम् औदासीन्यम् अवस्त्रस्वते ॥

१ अम्बतर.

न च तथैव स्थितः कि तूपायान्तरं चिन्तितवानिति वंजुं प्रस्तौति—
यदेव पूर्वे जनने शरीरं
सा दक्षरोषात्सुदती ससर्ज ।
र्तदा प्रभृत्येव विम्रुक्तसङ्गः
पतिः पश्कतामपरिग्रहोऽभूत् ॥ ५३ ॥

यदेति ॥ शोभना दन्ता यस्याः सा सुद्दती ॥ वयसि दन्तस्य दृतृ इति दृत्रदिशः ॥ उगितश्च इति ङीप् । सा पार्वती पूर्वे जनने पूर्विस्मङ्गन्मनि ॥ पूर्विदिभ्यो नवभ्यो वा इति स्मिन्नादेशविकल्पः ॥ पूर्वे ज्वलते इति पाठे पूर्वे दाक्षा-यणीत्वे ज्वलने योमामौ । यदा यस्मिन्काले दृक्षरोषात् शरीरं देहं ससर्जतत्याज । तदाप्रभृत्येव तदायेव यथा तथा पश्चां पतिः शिवः विमुक्तसङ्गः स्यक्तविषयासङ्गः सन् । अपरिग्रहः अपत्नीक अभूत्। स्थन्तर न परिजयहिन्त्यर्थः ॥ पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः । इत्यमरः ॥

स कृत्तिवासास्तपसे यतातमा गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु । प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि किंचित्कणत्कित्ररमध्युवास ॥ ५४ ॥

स इति ॥ कृत्तिवासाः वर्माम्बरः । अजिनं वर्म कृतिः स्त्री इत्यमरः । यतात्मा नियतिक्तः स पशुपितः तपसे तपोऽर्थ [गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु] गङ्गाप्रवाहेणोक्षिताः सिक्ता देवदारवो यरिमस्तत्तथोक्तम् । मृगनाभिगन्धि कस्तूरी-गन्धवत् । कस्तूरीमृगसंजारादिति भावः । मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी वाथ कोलकम् । इत्यमरः । [क्रणित्किसरं] कणन्तो गायन्तः किन्नरा यस्मिस्तत्तथोक्तम् । किंचित् किमि हिमादेः प्रस्थं सानुम् अध्युवास । कुत्रवित्प्रस्थ उवासेत्यर्थः । उपान्वध्याइसः इत्याधारस्य कर्मत्वम् ॥ प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः इत्यमरः ।

गणा नमेरुमसवावतंसा भूजेत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः । मनःशिळाविच्छुरिता निषदुः शैळेयनद्धेषु शिळातळेषु ॥ ५५ ॥

गणा इति ॥ गणाः प्रमथगणाः ॥ गणाः प्रमथसंख्योघाः इति वैजयन्ती ॥ मभेरुप्रसवावतंसाः पुरपुत्रागकुषुमशेखराः ॥ नमेरः सुरपुत्रागः इति विश्वः । स्पर्शावतीः सुखस्पर्शाः । मृद्वीरित्यर्थः । प्रशंसायां मद्वप् ॥ भूर्जत्वचः भूर्जवल्कः

१ स्वयम्रस्सत्तर्जः २ ततः प्रभृति, ३ जितात्माः ४ वसानाः,

लानि । दधानाः । वसाना इत्यर्थः । [मनःशिलाविच्छुरिताः] मनःशिलाभिर्धातुविशेषैविंच्छुरिताः अनुलिप्ताय सन्तः । [शैलेयनद्भेषु] शिलायां भवं शैलेयं गन्धौषधिविशेषः । शिलायाः स्त्रीभ्यो हक् इति भावार्थे हक् ॥ शिलाजतु च शैलेयम् इति यादवः । तेन नद्धेषु व्याप्तेषु शिलातलेषु निषदुः । उपविविशुरित्यर्थः ॥

तुषारसङ्घातशिलाः खुराग्रैः
सम्रिल्लिखन्दर्पकलः ककुद्यान् ।
दृष्टः कथंचिद्रवयैर्विविग्रैंरसोदसिंहध्वनिरुत्रनाद् ॥ ५६ ॥

तुषारिति ॥ [तुषारसङ्घातिशिळाः] तुषारसङ्घाता हिमघनास्त एव शिळास्ताः खुराग्नेः समुह्यिखन् विदारयन्दर्पण कलो मधुरध्वानिर्यस्य स दर्पकळः विविक्षेतः भीतैः गवयेः गोसदशमृगविशेषैः कथंचित् कृच्छ्रेण दृष्टः ककुदमस्यास्तीति ककुद्मान् वृषभोः असोढः सिंहानां ध्वनिर्यन सः [असोढसिंहध्वनिः] सिंहध्वनिमसहमानः सन् । उन्ननाद् उच्चैनेनाद जगर्जेत्यर्थः। स्वभावोक्तिरलंकारः । तदुक्तम्—स्वभावोक्तिरसौ वाह यथावद्वस्तुवर्णनम् । इति ॥

तत्रांग्निमाधाय समित्सिमिँदं
स्वमेव मृत्यंन्तरमष्टम्तिः।
स्वयं विधाता तपसः फळानां
केनापि कामेन तपश्चचार ॥ ५७॥

तत्रेति ॥ तपसः फलानाम् इन्द्रत्यदीनां स्वयं विधाता जनयिता । दातित्यर्थः । अष्टो सूर्तयो यस्य सः अष्टमूर्तिः ईश्वरः । भूतार्कचन्द्रयज्वानो सूर्तयो- ऽष्टा प्रकीर्तिताः । इति ॥ तत्र प्रस्थे स्वं स्वकीयम् एव मूर्त्यन्तरं सूर्ति- भेदं समित्समिद्धं समिद्धः समिद्धं दीपितम् अग्निम् आधाय प्रतिष्टाप्य केनापि कामेन क्यापि फलकामनया तपश्चचार चके ॥ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते इति न्यायात्कामेनेत्युक्तम् । तस्यावाप्तसमस्तकामत्वात्केनापी- त्युक्तम् ॥

अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः स्वर्गीकसामित्तमचियत्वा । आराधनायास्य सखीसमेतां समादिदेश पयतां तनुजाम् ॥ ५८॥ अन्वधिति ॥ अद्रीणां नाथः अद्भिनाथः हिमवान् । अर्धे मूल्यमर्हतीत्यन्यः । मूल्ये पूजाविधावर्षः इत्यमरः ॥ दण्डादिभ्यो यत् इति यत्प्रत्ययः ॥ अन्यों न भवतीत्यन्ध्यंस्तम् अन्वध्यम् । अम्लयमित्यर्थः । स्वर्गं ओकः स्थानं येषां तेषां स्वर्गोकसां देवानाम् अचितम् । देवैः पूज्यमानमित्यर्थः । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्व इति वर्तमाने कः ॥ क्तस्य च वर्तमाने इति षष्ठी ॥ तम् ईश्वरम् अद्येण पूजार्थोदकेन । पादार्घाभ्यां च इति यत्प्रत्ययः । षट् तु त्रिष्वध्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि। इत्यमरः । अर्चियत्वा पूज्यत्वा अस्य ईश्वरस्य आराधनाय सस्वीभ्यां जयाविजयाभ्यां समेतां [सरवीसमेतां] प्रयतां नियतां तनूजां सुतां समादिदेश आज्ञापयामास ॥

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूपपाणां गिरिशोऽनुमेने । विकारहेतीं सति विकियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ ५९ ॥

प्रत्यचीति ॥ गिरिद्याः शिवः समाधेः प्रत्यर्थिभूतां प्रतिपक्षभूताम् । सुर्युपेति समासः । आपि श्रोतुमिच्छन्तीं शुश्रूषमाणां नेवमानाम् । सेवका हि सेव्ये दत्तकर्णा भवन्ति । इच्छार्थे सन्प्रत्ययः । ज्ञाश्रुस्मृहशां सनः इत्यात्मनेपदम् । तां पार्वतीम् अनुमेने अङ्गीवकार । न प्रतिदिद्धवानित्याभिप्रायः । न चैतावता धीरस्य कश्चिद्वकार इत्याशयः ॥ धीरत्वभेवार्थान्तरन्यासेनाइ—विकारति ॥ [विकारहतो] विकारस्य प्रकृतेरन्यथात्वस्य हेती स्त्रीसिन्नधानादिकारणे सिति विद्यमाने अपि येषां चेतांसि न विक्रियन्ते न विक्रति नीयन्ते ते एव धीराः । विक्रियन्ते इति कमीणे लट् ।

शुश्रूषाप्रकारमेवाह---

अवितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा नियमविधिजलानां विहेषां चोपनेत्री । गिरिश्रमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी नियमितपरिखेदा तच्छिरश्रन्द्रपाँदैः ॥ ६०॥

अविविति । सुकेशी शोभनमूर्वजा ॥ स्वाङ्गाचीपसर्जनादसंयोगोपधात् इति हीप् ॥ सा पार्वती अविवितानि लूनानि बलिपुष्पाणि पूजाकुसुमानि यया सा [अव-चितविलपुष्पा] [वेदिसंमार्गदक्षा] वेदेनियमवे देकायाः संमार्गे संमार्जने दक्षा । [नियमविधिजलानां] नियमविधिनित्यकर्मातुष्ठानस्य यानि जलानि तेषां विद्यां कुशानां चउपनेत्री आनेत्री सती [तिष्कुरश्चन्त्रपादैः] तस्य गिरि-शस्य शिरिस चन्द्रस्य पादैरिनिमिः । पादा रश्म्यकृष्ठितुर्योशाः इत्यमरः । निय-

मितपरिखेदा निवर्तितपरिश्रमा सतोअहन्यहिन प्रत्यहम् । अञ्ययं विभक्तिसमीप-समृद्धि —हत्यादिना नियतार्थेऽव्ययोभावः । नपुंसकादन्यतरस्याम् इत्यच्यत्ययः । गिरिदास् उपचचार श्रृश्वांचके॥

इति श्रीमन्महामहोषाध्यायकोलाचलमलिनाथसूरिविरचितया संजीबनीसमास्यया त्यास्यया समेतः श्रीकालिदासकृती कुमारसंभवे महाकाव्ये उमोत्यक्तिः नाम प्रथमः मर्गः ।

द्वितीयः सर्गः।

तस्मिन्विपकृताः काळे तारकेण दिवौकसः । तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायंभ्रवं ययुः ॥ १ ॥

तस्मिन्निति ॥ तास्मिन्काले पार्वतीशुश्रूषाकाले तारकेण तारकनामः वज्रणखपुत्रेण केनिचदसुरेण विश्वकृताः उपख्रता दिवमे कः स्थानं येषां ते दिवो क सः
देवाः । दिवं स्वर्गेऽन्तारक्षे च इति विश्वः। योरोक इति पक्षे पृषोदरादित्वात्माधुः।
तुरं त्वरितं साहयत्यभिभवतीति तुराषाट् । साहयतेश्वौरादिकाक्तिप् । निहृतृतिवृषि—इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रकृतिम्रहणे प्रातिपदिकस्यानि महणात् ।
सुग्धबोधकारस्तु तुराशब्दष्टाबन्त इत्याचष्टे ॥ तं तुरासाहं देवेन्द्रम् । अजादिषु
साङ्क्ष्यभावात् सहेः साडसः सः इति पत्वं न भवति ॥ पुरोधाय पुग्रकृत्य ।
स्वयंभुतो ब्रह्मण इदं स्वायंभुवम् । संज्ञाप्रीकिविधेरनित्यत्वात् ओर्गुणः इति
सुणो न । धाम स्थानं ययुः ब्रह्मलोकं जग्मुरित्यर्थः ॥

तेषामाविरभूद्धवा परिम्लानमुखियाम् । सरसां सुप्तपद्मानां पातर्दीचितिमानिव ॥ २ ॥

तेषामिति ॥ [परिम्लानमुखिश्रयाम्] परिम्लाना परिक्षीणा मुखर्थाः मुखकान्तिः येषां तथोक्तानां तेषां देवानां ब्रह्मा सुत्रपद्मानां मुकुलितारावन्दानां सरसां प्रातः द्वीधितिमान सूर्यः इव आविरभूत् । प्रक शेंऽभूदिन्यर्थः । प्रकाशे प्रादुराविः स्यात् इत्यमरः ॥ सूर्योपमानेन तेषां म्यानिइरणत्व सूचितम् । अत्रोपमालंकारः । तल्लक्षणं तु—स्वतःसिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः । साम्यनमन्येन वर्णस्य वाच्यं चैकपदोपमा ॥ इति ॥

अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोग्रुखम् । बागीशं वाग्भिरध्योभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥ अथेति ॥ अथ आविभीवानन्तरं सर्वे ते देवाः सर्वतः समन्ततो मुखानि यस्य तं सर्वतोमुखम् । चतुर्मुखमित्यर्थः । [वागीदां] वाचा विद्यानामीदां सर्वस्य जगतः धातारं स्रष्टारं ब्रह्माणं प्रणिपत्य नमस्कृत्य । अर्थादनपेताभिः अद्याभिः । अर्थयुक्ताभिरित्यर्थः । धर्मपत्यर्थन्यायादनपेते इति यत्प्रत्ययः । वाशिभः उपतस्थिरे । तुष्टुवुरित्यर्थः । उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रपथिष्विति कक्तस्यम् इत्यात्मनेपदम् ॥

म्तुतिप्रकारमाह नमः इत्यादिभिर्द्वादशभिः श्रोकैः—

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं पाक्सृष्टेः केवलात्मने । गुणत्रयविभागिया पश्चाद्धेदंग्रुपेयुषे ॥ ४ ॥

नम इति ॥ हे भगवित्रत्यध्याहार्य व्याख्येयम् । सृष्टेः प्राक् ॥ अन्यारात्इत्यादिनाञ्चूलंरपंदयोगे पश्चमी ॥ केंबिलात्मने एकरूपाय ॥ आत्मा वा इदमेक
एवाप्र आसीत् इति श्रुतेः ॥ निर्णाते केवलमिति त्रिंलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः । इत्यमरः ।
पश्चात् सृष्टिप्रवृत्तिकाले । विभज्यते ऽनेनेति [विभागः । [गुणत्रयविभागाय]
गुणानां सत्त्वादीनां त्रयमेव विभागो यस्य तस्मै । गुणाः सत्त्वं रजस्तमः इत्यमरः ॥
भेदम् उपाधिम् । स्रपृत्वादिकमित्यर्थः । उपेयुषे प्राप्तवते । उपोयिवाननाश्चानन्
चानश्च इति निपातः । अतएव त्रिमूर्तयं बद्मविष्णुस्द्रकृपिणे तुम्यं नमः ।
नमःखस्ति-इत्यादिना चतुर्था । उक्तं च—नमो रजोजुषे सृष्टौ स्थितौ सत्त्वमयाय
च । तमोकृपाय संहारे त्रिकृपाय स्वयंभवे ॥ इति ॥

यदमोघमपामन्तर्हेंमं बीजमज त्वया । अतश्वराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥

यदिति ॥ न जायत इत्यजः । हे अज । अपां जलानाम् अन्तः त्यया यद् अमोघम् अवन्ध्यं बीजं वीर्यम् उतं । निक्षितम् । मुक्तम् इति पाठे विस्रष्ठ-मित्यर्थः । गुकं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च । इत्यमरः ॥ अतः ते बीजात् चराच्चरं स्थावरजङ्गमात्मकम् ॥ समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ विश्वं जगन् । उत्पन्नमिति शेषः । तस्य विश्वस्य । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं गीयसे ॥ अदश्यराश्चरं विश्वं प्रसवस्तस्य गीयते इति पाठे अद इदं चराचरं विश्वं तस्य बीजस्य प्रसवो गीयते हैं। लोक इति शेषः ॥ अत्र मनुः—अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजन् । तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ॥ इति ॥

तिसृभिस्त्वमवस्थाभिमीहमानमुदीरयन । प्रसंधितसंगीणामेकः कारणतां गर्तैः ॥ ६ ॥

तिसुभिरिति ॥ एकः सृष्टे प्रकिवलस्त्वं तिसृभिः अवस्थाभिः त्रैगुण्यमवी-भिर्हरिहरबद्यस्वरूपाभिः महिमानं निजशक्तिम् उदीरयन् विजृम्भयन् प्रलय- स्थितिसर्गाणाम् अन्तस्थित्युत्पत्तीनां कारणतां गतः । इदं पश्चाद्धेदमुपे-युषे (२।४) इत्यस्य विवरणमतो न गतार्थत्वदोषः ॥

भूतसृष्टिकर्तृत्वगुक्त्वा मिथुनगृष्ट्यर्थे मूर्तिमतो ब्रह्मणो भेदमाह—

स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्तः सिसृक्षया । प्रसृतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ समृता ॥ ७ ॥

स्रीपुंसाविति ॥ स्री च पुमांश्च स्त्रीपुं सो ॥ अचतुर—इत्यादिनाच्यत्ययान्तो निपातः । सिसृश्चया स्वष्टुमिच्छया भिन्नमूर्तः द्विवाकृतविष्रहस्य ते तवात्मनो देहस्य भागे आत्मभागो । आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मि । इति विश्वः । तावव भागे प्रसूतिभाजः उत्पत्तिभाजः । [सर्गस्य] सुज्यत इति सर्गस्तस्य । निजसृष्टिरित्यर्थः । माता च पिता च पितरो ॥ पिता मात्रा इत्येक-शेषः । स्मृतो । वृद्धैरिति शेषः ॥ अत्र मनुः—द्विधा कृत्वात्मना देहमधैन पुरुषोऽभवत् । अर्थेन नारी तस्यां स विराजमस्जद्रभुः ॥ इति ॥

स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिंदिवस्य ते। यो तुं स्वमाववोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥ ८॥

स्वकालेति ॥ [स्वकालपरिमाणेन] स्वकालस्य परिमाणेन चतुर्युगसह-स्नाणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते इत्युक्तरूपेण । [टयस्तरात्रिदिवस्य] व्यस्तं विभक्तं रात्रिदिवं राज्यहनी यस्य तस्य । यद्यपि अचतुरेत्यादिसृत्रेण रात्री च दिवा च रात्रिदिवमिति सप्तम्यथं वृत्तौ द्वन्द्व इत्युक्तं तथापि दोषामन्यमहः दिवामन्या रात्रिः इत्यादौ कमवदत्रापि प्रातिपादिकार्थवृत्तित्वं कथंचित्प्रयोगवलादाश्रयणीयम् ॥ ते तव यौ तु स्वप्नावंबोधो तो एव भूतानां प्रलयादयो संहारसर्था । यदाहुः—यदा स देवो जागतिं तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वापित ज्ञान्तात्म तदा सर्वे प्रलीयते ॥ इति ॥ एतच दैनांदिनसृष्टिप्रलयाभिप्रायकं महाप्रलयस्य ब्रह्मणो वर्षशतान्ते भावित्वात् ॥

जगद्योनिरयोनिस्त्वं जँगदन्तो निरन्तकः । जगदादिरनादिस्त्वं जँगदीशो निरीश्वरः ॥ ९ ॥

जगदिति ॥ हे भगवन् । त्वं जगद्योनिः जगत्कारणं स्वयम् अयोनिः भनादित्वादकारणकस्त्वम् । [जगद्दन्तः] अन्तयतीत्यन्तः । पवाद्यव् । जगते। उन्तो जगत्संहर्ता स्वयं निरन्तकः नित्यत्वादन्तरहितः । त्वं जगतामादिः जगदादिः । सृष्टेः प्रागपि सन्नित्यर्थः । अतएव त्वम् अनादिः आदिरहितः । त्वं जिगदीहाः] जगतामीशो नियन्ता स्वयं निरिश्वरः । अनियम्य इत्यर्थः ।

१ भावी २ परिणामेन. ३ सी स्वप्तबाधी तावेव; स्वप्नावबाधी भूनानां नावेव. ४ अनन्तो जगदन्तकः; जगदन्तोष्यनन्तकः ५ जगदीशोष्यनीश्वरः.

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिश्चतिरेवात्र प्रमाणम् ॥ अत्रायोनिरीत्यादौ नञ्तत्पुरुषाश्चयणे विरोधाः । बहुवीद्दिणा तु तत्परिहार इति विरोधाभासालंकारः । यथाहुः—विरोधाभासत्वे विरोधः इति ॥

तव तु न प्रपश्चस्येव जन्मतिरोधानज्ञानेषु परापेक्षेत्याह-

आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना । आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रश्लीयसे ॥ १० ॥

आत्मानमिति ॥ हे भगवन् । त्वमात्मानं लोकानुप्रहार्थं ब्रह्मरूपेणोत्पिपाद-यिषितं स्वस्वरूपम् आत्मना एव वेत्सि जानासि । सर्वापि क्रिया कर्त-व्यार्थज्ञानपूर्विकेति भावः । तथा आत्मानमात्मना एव । आत्मन्येवेत्यत्रापि संबध्यते । स्वस्मिन्नेव सृजस्ति । अधिष्ठानमपि स्वयमेवेत्यर्थः । स्वे महिन्नि प्रतिष्ठितम् इति श्रुतेः ॥ कृतिना समर्थेन । इदं सर्वत्र संबध्यते । आत्मना स्वेनेव आत्मन्येव प्रलीयसे स्वस्मिन्नेव प्रलीनो भवसि ॥ लीयतेर्दैवादिका-त्कर्तेरि लट् । प्रकृत्यादिभ्य जपसंख्यानम् इति वार्तिकात्सर्वत्रात्मनेति तृतीया । न हि ते प्रपञ्चस्येव ज्ञानोत्पत्तिलयेषु परापक्षेति फलितार्थः ॥

द्रवः संघातकठिनः स्थूलः स्क्ष्मो लैघुर्गुरुः। व्यक्तो व्यक्तेतस्थासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥ ११ ॥

द्रव इति । त्वमित्यनुष्ण्यते । हे भगवन् । त्वं द्रवः सरित्समुद्रादिवदसात्म-कोऽसि । [संघातकाठिनः] संघातेन निविडसंयोगेन कठिनो महीधरादिवत् । स्थूलः इन्द्रियप्रहणयोग्यो घटादिवत् । सूक्ष्मः अतीन्द्रियः परमाण्वादिवत् । लघुः उत्पतनयोग्यस्तुलादिवत् । गुरुः हेमाद्रिवदचलनीयः । ट्यक्तः कार्य-रूपोसि । ट्यक्तेतरः कारणरूपः च असि । एवं विभृतिषु आणिमादिषु ते तव । प्रकामस्य भावः प्राकाम्यं यथाकामत्वम् ॥

र्डद्धातः प्रणवो यासां न्यायैश्विभिरुदीरणम् । कर्मयज्ञः फर्छं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥ १२ ॥

उदात इति ॥ हे भगवन् । यासां गिरां वाचाम् उद्धातः उपक्रमः भणवः ओङ्कारात्मकः ॥ ओङ्कारप्रणवौ समौ इति । स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः इति चामरः । इदमुपसंहारस्याप्युपलक्षणम् ॥ ब्रह्मणः प्रणवं कुर्योदादावन्ते च सर्वतः । दहत्येनः कृतं पूर्वे परस्ताच विशेषतः ॥ इति निरुक्तपरिशिष्टयोर्यास्कः ॥ नीयन्त एभिरर्थविशेषा इति न्यायाः स्वराः । उक्तं च स्वरविशेषादर्थप्रति-पत्तिः । यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् इति ॥ यासां गिरां । विशिः स्यायैः उदात्तानुदात्तस्वरितैः स्वरैः उदीरणम् उचारणम् । यासां कर्म । प्रतिपाद्यमि-

१ गुरुलंघुः. २ उद्गीधः.

त्यर्थः । यहाः ज्योतिष्टोमादिः । न तु चैत्यवन्दनादिरिति भावः । 7लं स्वर्गः । कर्मद्वारेति शेषः । कर्मस्वर्गे ब्रह्मापवर्गयोरप्युवलक्षणे । त्यं तास् । गिराम् । वेदानामित्यर्थः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । प्रणेता स्मर्ता व। मतभेदेन ॥ सांख्यमतेन स्तुर्वान्त---

त्वामामनित प्रकृति पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् । तद्दर्शिनमृदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ १३ ॥

त्वामिति ॥ हे भगवन् । त्वां पुरुषस्यार्थो भोगापवर्गरूपस्तदर्थे प्रवर्तत इति तां पुरुषार्थप्रवर्तिनीं प्रकृतिं त्रेगुण्यात्मकं सूलकारणम् ॥ प्रकृतिः पश्चभू-तेषु प्रधाने सूलकारणे । इति यादवः ॥ आमनन्ति कथयन्ति ॥ स्ना अभ्यासे इति धातोर्कर् । पाघ्राध्मास्थासा—इत्यादिना मनादेशः ॥ प्रकृतिपुरुषभेदाग्रहणा-त्प्रकृतिपुरुषभेदव्यपदेशः । त्वामेव तां प्रकृतिं साक्षित्वेन पश्यतीति तद्दर्शिनम् उदासीनं कृटस्थं पुरुषं विदुः विदन्ति ॥ विदो लटो वा इति क्षेर्जुसादेशः । भजामेकां लोहितशुक्रकृष्णाम् इति श्रुतिरत्र प्रमाणम् ॥

त्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता । परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि॥ १४॥

स्वमिति ॥ हे भगवन् । त्वं पितृणाम् अभिष्वात्तादीनाम् अपि पिता । तेषामपि तर्पणीय इत्यर्थः । देवानाम् इन्द्रादीनाम् अपि देवता । तेषामपि यजनीय
इत्यर्थः । परतोऽपि परश्चासि । सर्वोत्तरोऽसीत्यर्थः ॥ इन्द्रियेभ्यः परा हार्यो
अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महांस्ततः । महतः परमञ्चलः
मञ्चलात्पुरुषः परः । पुरुषात्र परं किनित्सा काष्टा सा परा गतिः ॥ इति सर्वोत्तरत्वाभिधानात् ॥ वेधसां दक्षादीनाम् अपि विधाता स्रष्टा असि ॥

त्वमेव इव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः । वेद्यं चं वेदिता चासि ध्याता ध्येयं च यत्परम् ॥१५॥

त्वमेवेति ॥ शश्वित्सिद्धः शाश्वतः । शैशिकोऽण्यत्ययः । यद्यपि कालाङ्ग् इति ठलपवादः अतएव सूत्रकारस्यापि प्रयोगः—येषां च विरोधः शाश्वितिक इति । तः पापि प्रयोगवशात्साधुरिति वामनः । शाश्वत इति प्रयुक्तेः इति । शाश्वतः त्वमेव । इत्यतः इति ह्वरां इविराज्यादिकम् । जुहोतीति होता यजमानः च असि । भोज्यम् अभ्यवहार्यमन्नम् । भोज्यं भक्ष्ये इति निपातनात्कुत्वाभावः । भोक्ता अन्नादः चासि । वेद्यं साक्षात्कार्यं वस्तु वेदिता साक्षात्कर्तो चासि । ध्याता स्मर्ता च यत्रारं वस्तु ध्येयं तत् चासि । साक्षात्कारसाधनभूतप्रत्ययविशेषप्रवाहो ध्यानम् ॥

इति तेम्यः स्तुतीः श्रुत्वा यंथार्था हृदयङ्गमाः । प्रसादाभिष्ठुखो वेषाः प्रत्युवाच दिवीकसः ॥ १६ ॥

१ वेद्यं वेदयिता, वेदश्च वेदिता. २ यथार्थ. ३ असा.

इतीति । वेधाः ब्रह्मा इति तेभ्यः देवेभ्यः । आख्यातोपयोगे इत्यपादानत्वा-त्पञ्चमी ॥ यथार्थाः सत्या अतएव हृदयं गच्छन्तीति हृदयंगमाः मने।हराः । खच्यकरणे गमेः सुष्युपसंख्यानम् इति खच्यत्ययः । अर्हार्द्वपदजन्तस्य सुम् इति सुमागमः । स्तुतीः स्तोत्राणि श्रुत्वा प्रसादाभिसुखः अनुग्रहप्रवणः सन् । दिवौकसः देवान् प्रत्युवाच ॥

अथ कविराह---

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता । पद्यक्तिरासीच्छव्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥ १७॥

पुराणस्येति ॥ द्रव्यगुणिकयाजातिभेदेन चत्वारे। Saयवा यस्या इति चतुष्ट्यी चतुर्विधा ॥ संख्याया अवयवे तयप् ॥ इति तयप् । टिङ्कृाणञ्द्रयसम्— इत्यादिना डीप् ॥ दाढदानां प्रवृत्तिः वैखरीप्रमुखा वाग्यात्तः । उक्तं च-वैखरी शब्दिनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा । द्योतितार्था च परयन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥ इति । पुराणस्य पुरातनस्य ॥ पृषोदरादिः वात्साधुः ॥ कवेः कवियतः तस्य ब्रह्मणः [चतुर्भुखसमीरिता] चतुर्भिर्मुखैः समीरिता सती । तद्धितार्थ- इत्यादिने। त्तरपदसमासः । समाहारे चतुर्भुखीति स्थात् ॥ चरितार्था अन्वभी आसीत् । चतुर्मुखोचारणाचातुर्विध्यं सफलमासीदित्यर्थः ॥

भगवानाह-

स्वागतं स्वानधीकारान्त्रभावैरवलम्ब्य वः । युगपद्यगवाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥ १८ ॥

स्वागतिमिति ॥ हे प्राज्यिकमाः प्रभूतपराकमा देवाः ॥ प्राज्यं भूरि प्रभूतं च इति यादवः । स्वान् स्वकीयान् अधीकारान् नियोगान् ॥ उपसर्गस्य घिन—इति वा दीर्घः ॥ प्रभावैः सामर्थ्यैः अवलम्ब्य आस्थास । यथाधिकारं स्थित्वापीत्यर्थः । युगपत् समकालं प्राप्तेभ्यः । युगपत्प्राप्त्या महस्कार्यमनुमीयते इति भावः । युगबाहुभ्यः । दीर्घबाहुभ्य इत्यर्थः । आजानुबाहुत्वं भाग्यलक्षणम् । वः युप्तभ्यम् । बहुवचनस्य वस्नसाँ इति वसादेशः । कर्मणा यमिभिप्रेति इत्यत्र कर्मपदेन क्षियाप्रहणात्संप्रदानत्वम् ॥ स्वागतं शोभमान-मागमनम् । काकुरत्रानुन्सधेया ॥

किंमिदं द्युतिमात्मीयां न विभ्राति यथा पुरा।

हिमक्चिष्टप्रकाँशानि ज्योतींषीय मुखानि वः ॥ १९ ॥ किमिति ॥ वत्साः इत्युत्तरश्लोकीयं (श्लो० २८) संबोधनमत्राप्यनुषज्जनीयम् । हे वत्साः पुत्रकाः । [हिमक्चिष्टप्रकाशानि] हिमेन नीहारेण

९ इमाम्, इति. २ प्रभावाणिः

क्षिष्टप्रकाशानि मन्दप्रभाणि ज्योतीं बि नक्षत्राणि इव ॥ दीप्तिताराहुताशेषु ज्योतिः इति शाश्वतः ॥ वः युष्माकं मुखानि पुरा यथा पूर्वमिव आत्मायां युर्ति न विभ्रति । इदं किम् । किनिवन्धनमित्यर्थः । किमिदमित्यनेन वाक्यार्थः परामृक्यते ॥

उक्तंमव प्रपन्नयति सप्ताभिः श्लोकैः—

पशमादचिषामेतदं नुद्गीर्णसुरायुधम् ।

हत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते ॥ २० ॥ प्रश्नादिति ॥ अचिषां तेजसां प्रश्नात् निर्वाणाद अनुद्गीर्णसुरायुधम भनुदिनचित्रप्रभमित्यर्थः । एतद् वृत्रस्य हन्तुः इन्द्रस्य कुलिशं वज्रम् । कुण्ठिताः अश्रयो यस्य तत् कुण्ठिताश्चि कुण्ठितकोटि इव लक्ष्यते दृश्यते ॥

कि चायमिरिदुर्वागः पाणी पात्रः प्रचेतसः । मन्त्रेण इतवीर्यस्य फणिनो डैन्यमाश्रितः ॥ २१ ॥

किं नेति ॥ किं च अयम् अरीं दुर्वारः रिपुदुष्प्रधर्षः प्रचेतसः वरुणस्य । प्रनेता वरुणः पाशी इत्यमरः ॥ पाणौ पाशः रज्जुरायुधविशेषः । मन्त्रेण गारुडेन हतवीर्यस्य प्रतिबद्धशक्तेः फणिनः सर्पस्य दैन्यं शोच्यत्वम् आ-श्रितः ॥ अत्र फणिनष्टदैन्यस्य पाशेऽसंभवादैन्यमिव दैन्यमिति कल्पनादसंभव-इक्तुसंबन्धो निदर्शनालंकारः ॥

कुबेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् । अपविद्धगदो बाहुर्भग्नशाख इव द्रुमः ॥ २२ ॥

कुबेरस्येति ॥ अपविद्धा त्यक्ता गदा थेन सः अपविद्धगदः । अतएव भग्नशाखः द्रुम इव स्थितः कुबेरस्य बाहुः मनःशाल्यम् । दुःखहेतुत्वान्मनसः शल्यप्रायमित्यर्थः । पराभयम् । शत्रकृतमिति शेषः । शंसतीव कथ-यतीव । लक्षणयानुमापयतीत्यर्थः ॥ वाहौ मुख्यकथनस्यासंभवादिवशब्दोऽप्यत एव ।

यमोऽपि विलिखन्भूमिं दण्डेनास्तमितित्वषा । कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालातलाघवम् ॥ २३ ॥

यम इति ॥ [अस्तमितित्वषा] अस्तं नाशिमतः प्राप्तः ॥ अस्तमिति मकारान्तमन्ययम्। तस्य द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्वस्तप्राप्तापत्रैः इति समासः । अस्तमिति स्वाप्ति सम्भित्व स्वाप्ति सम्भित्व स्वाप्ति सम्भित्व स्वाप्ति स्वापति स

१ अनुदूर्ण, अनुगूर्ण. दुर कुण्टितश्री. ३ अपि.

अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः ।

चित्रन्यस्ता इव गताः प्रकामालो हनीयँताम् ॥ २४ ॥

अमी इति ॥ [प्रतापक्ष तिज्ञीतलाः] प्रतापक्षत्या तेजसां क्षयेण शीतलाः अमी आदित्याश्च । द्वादशेति शेषः । कथम् । केन हेतुनेत्यर्थः । चित्र-न्यस्ताः चित्रांलखिताः इच । [प्रकामालोकनीयताम्] प्रकाममत्यन्त-मालोकनीयता द्वस्तां गताः प्राप्ताः ॥

पर्योकुलत्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते । अम्भसामोघसंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥ २५ ॥

पर्थोकुलेति ॥ महतां वायूनाम् । सप्तसप्तानामिति शेषः । पर्योकुलत्वात् स्विलितगितत्वाद्धेतोः [वेगभङ्गः] वेगस्य भङ्गो अम्मस् । जलानां प्रतीप-गमनात् उत्तानावरोहादित्यर्थः । [आधसंरोधः] ओषस्य संरोधः प्रवाह-प्रतिबन्धः इव अनुमीयते ॥

आवर्जित नटामौलिविलम्बिश्विकोटयः । रुद्राणामपि मूर्यानः क्षवहुक्कारसंसिनः ॥ २६ ॥

आवर्जितेति ॥ [आवर्जितजटामीलिविलम्बिश्चित्राहोकोटयः] भावितितेषु परिभवदुःखावनम्रेषु जटानां मौलिषु जटाजूटेषु विलम्बिन्यः संसिन्यः शिक्षेकोटयश्चन्द्ररेखा येषां ते तथोक्ताः । सदाणामिष । एकादशानामिति शेषः । सूर्धानः [क्षतहुङ्कारशांसिनः] क्षतं हुङ्कारं शंसन्तीति तथोक्ताः । हुङ्कारस्वरिनुमापका इत्यर्थः । हुङ्कारशस्त्रा हि सदा इति भावः ॥

लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूर्यं कि बलवत्तरैः । अपवादैश्वित्सर्भाः कृतव्यादृत्तयः परैः ॥ २७ ॥

लब्धेति ॥ प्रथमं पूर्वे लब्धप्रतिष्ठाः लब्धस्थितयः । लब्धावकाशा इत्यन्यत्र । यूयं बलवत्तरेः पौरुषाति कात्प्रबलतरेः । निग्वकाशारत्यपरत्र । परेः सन्त्रभः । उत्सर्गाः सामान्यवास्त्राणि मा हिस्त्रात् इत्येवमादीनि । अपोन्धन्त एभिरिति अपवादैः गामालभेत इत्यादिभि वैशेषशास्त्रेः इव कि क्वतव्यान्वृत्तयः कृतप्रतिष्ठाभद्धाः । कृतविषयसङ्कोचस्प्रधा इत्यन्यत्र । विषयसङ्कोच एव बाधः इत्याचार्याः । निषधश सस्य वैदिकहिसापरिहारेण लौकिकमात्रे व्यवन्ध्यापादिषयसङ्कोच इत्यल्यमितगहनावगाहनेन ॥

तद्भून वत्याः किनितः प्रार्थेयध्वं सपागताः । माय सृष्टि हैं लेकानां रक्षा युष्पास्ववस्थिता ॥ २८ ॥

१ आयाताः. २ दर्शिनः, दर्शनम्. ३ अहंकार. ४ न खलु स्थ बलात्तरैः. ९ पाथर्यक्षे. ६ भूतानाम्.

तदिति ।। तत् तस्मात्कारणात् । हे वत्साः पुत्रकाः । वत्सस्त्वर्भकपुत्रायोविषे वस्सं तु वक्षसि । इति विश्वः ॥ स्वयं पितामहत्वाद्वत्सा इत्यामन्त्रयते । संभूयागताः समागताः इतः मत्तः कि प्रार्थयध्यम् । किमिच्छतेत्यर्थः । बूत । छोकरक्षणे यूयमेव कर्तार इत्याह—मार्य छोकानां सृष्टिः रक्षा युष्मासु-अवस्थिता । अतस्तदर्थमपि नास्ति मदपेक्षेत्यर्थः ॥

ततो मन्दानिलोद्धृतकमलाकरशोभिना । गुरुं नेत्रसहस्रेण नोदयामास वासवः ॥ २९ ॥

तत इति ॥ ततः भगवत्प्रश्नानन्तरं वासवः इन्द्रः गुरुं वृहस्पतिम् ॥ गुरु गीष्पतिपित्रायौ इत्यमरः । [मन्दानिलोद्धृतकमलाकरशोभिना] मन्दानिलोध्दूतो यः कमलाकरः स इव शोभत इति तेन तथोक्तेन [नेत्रसहस्रेण] नेत्राणां सहस्रेण नोद्यामास प्रेरयामास । सहस्रप्रहणमास्थातिशयार्थम् । अनिमे-पाणामपि प्रयत्नवशादक्षिस्पन्दो न विरुद्धयते ॥

स द्विनेत्रं दरेश्रश्चः सँग्सनयनाधिकम् ॥ वाचस्पतिकशचेदं पाञ्जिलिजेलजासनम् ॥ ३० ॥

स इति ॥ हरेः इन्द्रस्य ॥ इन्द्रो दुश्ववनो हरिः इति हलायुधः ॥ सहस्रान्त्रयनेभ्योऽधिकं सहस्रनयनाधिकम् । तदगोचरदार्शित्वादिति भावः । द्वे नेत्रे यस्य तद् द्विनेत्रम् । प्रामिद्धाचक्षपोऽयं विशेष इत्यर्थः । चक्षुः चक्षुर्भृतः । चक्षुष्ठारोपस्य प्रकृतोपये गात्परिणामालंक रः ॥ स वाचस्प तः ॥ कस्कादित्वा-दुष्ठकसत्वे ॥ षष्ठ्याः पतिपुत्र--इन्यादिना सर्त्वामिति स्वामी तत्र छन्दाविषयन्त्वात् ॥ प्राञ्जालिः सन् । जलजासनं ब्रह्माणम् इद्मुवाच ॥

एवं यदात्थ भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम् । प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यांसि पभो ॥ ३१॥

एविमिति ॥ हे भगवन् पहुणैश्वर्यनंपन्न । यदात्थ कृतव्यावृत्तयः परैः (२१२७) इति यद्भविष ॥ त्रुवः पद्यान म्—इत्यादिनाहादेशः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्यः इति वर्तमानप्रयोगः । वामनस्तु श्रान्तोऽयं प्रयोग इत्याद । आहेति भूते णलन्तश्रमवदिति । आहेत्युपलक्षणम् ॥ तद् एवं सत्यम् । नः अस्माकं पद्म् अधिकारः पः शत्रुभिः आमृष्टम् आक्षिप्तम् । ह प्रमो प्रत्येकं प्रति-पुरुषं विनियुक्तात्मा प्रवेशि स्वरूपः । सर्वान्तर्यामीत्यर्थः । कथं न ज्ञा-स्यस्ति न वेत्सि । वर्तमानेऽपे वचनमङ्गया भविष्यित्रदेशः प्रसिद्धः ॥ अपह्रवे इः । अकर्मकाच इत्यात्मनेपदिविकल्यः ॥

१ चोदयामासः, प्रत्यामासः २ वृत्रहाः ३ द्विनेत्रः. ४ दशचक्षुःशताधिकम्. ५ यथाः ६ शस्यति प्रशुः

उक्तमेव प्रपन्नयति-

भवछब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः । उपप्रवाय लोकानां धृमकेतुरिवोत्थितः ॥ ३२ ॥

भविदिति ॥ [भवल्रब्धवरोदीर्णः] भवतस्त्वत्तो लब्धेन वरेणोदीर्ण उद्धतः । तारक इत्याख्या नामधेयं यस्य स तारकाख्यः । महानम्रशे महासुरः । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः इति तत्पुरुषः । धूमकेतुः उत्पातविशेषः इव लोकानाम् उपप्रवाय उपद्रवाय उत्थितः उत्पन्नः ॥

> पुरे तावन्तमेवास्य तैनोति रविरातपम् । दीर्घिकाकमछोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥ ३३ ॥

पुर इति ॥ अस्य तारकस्य पुरे रिवः सूर्यः तावन्तं तावन्मात्रम् एव आ-तपं तनोति यावन्मात्रेण यावतैव । यावती मात्रा मितिर्यस्य यावनमात्रं तेन वा । अल्पपरिमाणेनेत्यर्थः ॥ मात्रा परिच्छदे । अल्पे च परिमाणस्यानमात्रं कात्स्न्यें-ऽवधारणे ॥ इत्यमरः ॥ [दीर्धिकाकमलोनमेषः] दीर्धिकासु क्रीडावापिषु कमलानामुन्मेषो विकाशः साध्यते निष्पाद्यते । कठोरिकरणोऽपि मन्दोष्णः सन्नेव तद्भीत्या पुरे प्रकाशते इत्यमिप्रायः ॥

सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते । नादत्ते केवलां लेखां हरचूडामणीकृताम् ॥ ३४ ॥

सर्वाभिरिति ॥ चन्द्रः तं तारकं सर्वदा । कृष्णपक्षेऽपीत्यर्थः । सर्वाभिः कलाभिः निषेचते । कला तु षांडशे भागः इत्यमरः ॥ केवलां हरचूढा-मणीकृतां शिवशिरोमणीकृतां लेखां न आद्त्ते न एह्नाति ॥

व्यारृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेयसाध्वसात् । न वाति वायुस्तत्पार्श्वं तालरूनतानिलाधिकम् ॥३५॥

व्यावृत्तेति ॥ वायुः [कुसुमस्तेयसाध्यसात्] स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयं चौर्यम् ॥ स्तेनायत्रलोपश्च इति यत्प्रत्ययो नलोपश्च ॥ कुषुमानां स्तेयं तस्मात्स्तेयाभियोगाइण्डाद्वा साध्वसं भयं तम्माद्धेतोः उद्याने व्यावृत्तगतिः निवृत्तोयानसंचारः सन्नित्यर्थः ॥ सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ तत्पार्श्वे तत्समीपे । [तालवृन्तानिलाधिकम्] तालस्य वृन्तैरुद्ध्यते । तालस्य वृन्तमस्येति वा तालवृन्तं तस्यानिलाद्वयजनसंचारपवनादिधकं यथा तथा न वाति ॥ व्यजनं तालवृन्तकम् इत्यमरः ॥

पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसंभारतत्पराः । जद्यानपाळसामान्यमृतवस्तम्रुपासते ॥ ३६ ॥

१ स्वया दत्त, भवइत्त. २ कराति.

पर्यायेति ॥ ऋतवः षड् वसन्तादयः पर्यायसेवां कमसेवाम् उत्सृज्य [पुष्पसंभारतत्पराः] पुष्पाणां संभारे संग्रहे तत्पराः। आसक्ताः सन्तः इत्यर्थः॥ तत्परे प्रतितासक्तौ इत्यमरः। [उद्यानपालसामान्यं] उद्यानपालेख्यानाधिकृतैः सामान्यं साधारणं यथा भवति तथा तं तारकम् उपासते सेवन्ते । शीतोष्णादिदोषप्रकाशनं तु दुरापास्तीम अर्थः॥

तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सम्ति पतिः । कथमप्यम्भसामन्तरानिष्यत्तेः प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥

तस्येति ॥ सरितां पतिः समुद्रः तस्य नारकस्य [उपायनयोग्याःनि] उपायनानां प्राप्ततानां योग्यःनि । प्रभृत तु प्रदेशनम् । उपायनम् । इत्यमरः । रत्नानि अम्भसामन्तः आनिष्पत्तेः परिपाकपर्यन्तम् ॥ विकल्पाद नमिसः । कथमपि महता यत्नेन प्रतीक्षते । कदा वा परिपच्येरिकत्ये काष्रेण पालयतीत्यर्थः ॥

ज्वलन्मणिशिखाश्चैनं वासुकिर्पप्रसा निशि । स्थिरपदीपतामेत्य भुजङ्गाः पर्युपासते ॥ ३८ ॥

ज्वलदिति ॥ किं च इति नार्थः । [ज्वलन्मिणिशिखाः] ज्वलन्यो मणीनां शिरोरस्नानां शिला ज्वाला येषां ते वासुिकप्रमुखाः भुजङ्गाः सर्पाः ।सिद्धाश्च ध्वन्यन्ते ॥ भुजङ्गः सिद्धभर्पयोः इत्यमरः ॥ निश्चि स्थिरप्रदीपताम् अनिर्वाणदीपत्वम् एत्य एनं तारकं पर्युपासते परिवृत्य सेवन्ते ॥

तत्कृतानुग्रहापेक्षी तं मुहुर्दूतहारितैः । अनुकूळयतीन्द्रोऽपि कैल्पद्रमविभूषणः ॥ ३९ ॥

तरकृतेति ॥ इन्द्रः अपि [तत्कृतानुमहापेक्षी] तेन तारकेण कृतं तत्कृतमनुमहं प्रसादमपेक्षते इति तथोक्तः सन् । मुद्दः दृतहारितः दृतप्रापितः [कल्पदुमाणां विभूषणैः । तत्प्रस्नैरित्यर्थः । तं तारकम् अनुकूलयति अनुकूलं करोति ॥

इत्थमाराध्यमानोऽपि क्रिश्नाति सुवनत्रयम् । शाम्येत्प्रत्यंपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥ ४० ॥

इस्यमिति ॥ इत्थम् उक्तप्रकारेण रविशाशिपवनोदांधभुजङ्गसुरेन्द्रैः आराध्यः मानः अपि भुवनत्रयं क्लिश्वाति भीडयति । तथाहि । दुर्जनः प्रत्यप-कारेण प्रतीकारेणैव शाम्येत् शान्तो भवेत् । उपकारेण तु न शाम्येत प्रस्युत प्रकुप्यतीति भावः ॥

१ प्रहिताः. २ प्रत्यहं. ३ स्वर्गद्व ०. ४ प्रत्युपकारेण.

तेनामरवधूईस्तैः सदयाल्नपल्लवाः।

अभिज्ञा छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनदुमाः ॥ ४१ ॥

तेनिति ॥ तेन तारकेण अमरवधूहस्तैः सुकुमारैरिति भावः । तैरिष [सद्यालूनपछ्याः] सदयमालूना अवर्तसार्थ छिन्नाः पछ्या येषां ते नन्दनहुमाः [छेदपातानाम्] छेदाश्र पाताश्र छेदपातास्तेषाम् । अभिजानन्तीति अभिज्ञाः । कृदोगात्कर्मणि पष्टी । क्रियन्ते ॥

वीज्यते स हि संसुँप्तः श्वाससाधारणानिलै:। चामरैः सुरवन्दीनां वाष्पसीकरवर्षिभि:॥ ४२॥

वीज्यत इति ॥ हि यस्माकारणात् स तारकः संसुप्तः सन् । [श्वास-साधारणानिलै:] श्वाससाधारणो निःश्वाससमानोऽनिलो येषां तैः।ततोऽत्या-धिक्ये निदाभङ्गभयादिति भावः। बाष्यसीकरवर्षिभिः। तासां स्नीणा रादनस्थायमवसर इति भावः। सुरबन्दीनां सुरप्रप्रहस्नीणां संबन्धिभिः। प्रप्रहावप्रही बन्द्याम् इत्यमरः। चामरेः वीज्यते॥

उत्पाट्य मेरुशृङ्गाणि क्षुण्णानि इरितां खुरैः । आक्रीडपर्वतास्तंन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसु ॥ ४३ ॥

उत्पाट्य इति ॥ तेन तारकेण हरितां सूर्याश्रानाम् ॥ हरित्सूर्यं च सूर्याश्रे वणं च हरिते दिशि । इति विश्वः ॥ खुरैः शफेः श्रुणणानि चूर्णितानि एतेन तेषामत्यौत्रत्यं सूचितम् । मेरुशृङ्गाणि उत्पाट्य स्वषु वेश्मसु । वेश्मस्विति बहुवचनेनास्य भुवनत्रयनिवासः सूचितः । [आक्रीडपर्वताः] आक्रीडन्त एष्वित्याक्रीडाः । ते च ते पर्वताः कतिएताः कृताः ॥

मन्दााकिन्याः पयः शेषं दिग्वारणमदाविस्रम् ।

हेमाम्भोरुइसस्यानां तद्वाप्यो धाम सांप्रतम् ॥ ४४ ॥

मन्दाकिन्या इति ॥ सांप्रतं संप्रति मन्दाकिन्याः भागीरथ्याः [विग्वा-रणमदाविलं] । दिग्वारणानां दिग्गजानां मदैराविलं कञ्चषं पयः जलमेव शिष्यत इति शेषं शिष्टम् ॥ कर्मणि घल् प्रत्ययः । त्रिष्वन्यत्रोपयुज्यते इति नषुंसकत्वम् । तिर्हं कनककमलानि क गतानीत्याह—हेमेति । [हेमाम्भोरुहसस्यानां] हेमाम्भोरुहाण्येव सस्यानि तेषां तु तस्य वाप्यः तद्वाप्यः एव धाम स्थानम् । सर्वाण्यप्युत्पाव्य स्वदीषिकास्वेव प्रतिरोपितवानित्यर्थः ॥

भुवनाळोकनपीतिः स्वर्गिभिनीनुभूयते । खिळीभूते विमानानां तदापातभयात्पथि ॥ ४५ ॥ भुवनेति ॥ [तदापातभयात्] तस्य तारकस्यापातात्समापत्तेर्भयात् विमाननानं पथि खिलीभूते अप्रहृतीभूते सीत्॥द्वे खिलाप्रहृते समे इत्यमरः ॥ स्वर्गिभिः देवैः [भुवनालोकनप्रीतिः] भुवनानामालोकने प्रीतिः नानुभूयते॥

यज्वभिः संभृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः । जातवेदोम्रुखान्मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः॥ ४६॥

यज्वभिरिति ॥ यज्वाभिः विधिवदिष्टवाद्भः । यज्वा तु विधिनेष्टवान् इत्यमरः । स्थजोङ्ग्विनिष् इति द्वृतिष्प्रत्ययः । विततेषु अध्यरेषु यज्ञेषु संभृतं दत्तं हृदयं हिवः मायी म।यावी । त्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । स तारकः नः । अस्माकं मिषतां पश्यताम् । पश्यत्य सत्स्वित्यर्थः । षष्ठी चानादरे इति षष्ठी । जातवेदा यक्षिरेव मुखं तस्मात् जातवेदोमुखात् आच्छिनात्त । आक्षिष्य गृह्यातीत्यर्थः॥

उचैरुचैःश्रवास्तेन हयरत्नमहारि च । देहबद्धमिवेन्द्रस्य चिरकालार्जितं यशः ॥ ४७ ॥

उचैरिति ।। किं च इति चार्थः । तेन तारकेण उच्चैः उन्नतः उच्चैःश्रयाः नाम । ह्यो रत्नमिव ह्यरत्नम् अश्वश्रेष्ठः । रत्नं श्रेष्ठे मणाविष इति विश्वः । अस्य शुअत्वादुःप्रेक्षते—देहचद्धं बद्धदेहम् । मूर्तिमदित्यर्थः ।। आहिताम्यादित्वाः निष्ठायाः परिनपातः । चिरकालार्जितम् इन्द्रस्य यदाः इव अहारि अपहृतम् ॥ तर्हि सामायुपायास्तत्र कथं न प्रयुक्ता इत्यत्राह—

तस्मिन्नपायाः सर्वे नः क्रूरे प्रतिहतिकयाः। वीर्यवन्त्योषधानीव विकारे सान्निपातिके ॥ ४८॥

तस्मिन्निति ॥ ऋरे घातुके । नृशंसी घातुकः क्रूरः इत्यमरः । तस्मिन् अस्ररे नः अस्माकं सर्वे उपायाः सन्तिपातदोषत्रयस्य प्रकोपने सान्निपातिके विकारे ज्वरादौ ॥ सन्निपाताच इति वक्तव्याद्वक् ॥ वीर्यवन्ति सारववन्ति औषधानि इय प्रतिहतक्रियाः विकल्प्प्रयोगा भवन्ति ॥

तदेव प्रतिहतित्रयत्वमाह-

जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा । हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कंमिवार्पितम् ॥ ४९ ॥

जयाशेति ॥ [च] किं च इति चार्थः । नूनमनेन हरिचकेण वर्य जेष्याम इति यत्र हरिचके अस्माकं जयादाा विजयाशंसा । आसीदिति शेषः । [प्रतिघातो-त्थिताचिषा] प्रतिघातेन प्रतिहत्योत्थितार्चिषोद्गततेजसा तेन हरिचकेण विष्णोः सुदर्शनेन अस्य तारकस्य कण्डे निष्कम् उरोमूषणम् अर्णितमिव

१ पियतास् । २ निष्कः, ३ अपितः,

इत्युन्प्रेक्षा । स्वयमेव निष्कमिव स्थितमित्यर्थः । तारकशिरव्च्छेदाय हरिणा चकं त्यक्तं तदिप नष्टशक्ति जातिमिति भावः ॥ साष्टे शते सुवर्णानां हेर्रयुरामूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री इत्यमरः ॥

तदीयास्तोयदेष्त्रच पुष्करावर्तकादिषु ।

अभ्यस्यन्ति तैटाघातं निर्जितेरावता गजाः ॥ ५० ॥ तदीयेति ॥ अद्य संप्रति [निर्जितेरावताः] निर्जित ऐरावतो यैस्ते तथोक्ताः । तस्य तारकस्येमे तदीयाः गजाः पुष्करावर्तकादिषु पुष्कराय्यतिकावि वप्रकीडाम् अभ्यस्यन्ति ॥

तदिच्छामो विभो संंष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये । कर्मवन्धच्छिदं धर्म भवस्येव मुम्रुक्षवः ॥ ५१ ॥

तिदिति ॥ तत् तस्मात्कारणात् । हे विभो स्वामिन् । मोक्तं भवं त्यक्तिमिन् छवः मुमुक्षवः विरक्ताः भवस्य संसारस्य शान्तयं निवृत्तये [कर्मवन्धिन्छवं] कर्मैव बन्धस्तं छिनत्तिति कर्भवन्धिच्छतं धर्मम् इव । आत्मज्ञानहेतुभूतिमिति शेषः । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति इति ज्ञानादेव मुक्तिः । तस्य तारकरय शान्तये नाशाय । सेनां नयतीति सेनानीश्रमूपतिः । सत्सुद्विष—इत्यादिना किष् ॥ तं सेनान्यं कंचित् स्रमुम् इच्छामः ॥ वयमिति शेषः ॥

सेनानीसृष्टेः फलमाइ---

गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् । प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रियम् ॥ ५२ ॥

गोप्तारमिति ॥ सुरसैन्यानां देवतासेनानां गोप्तारं रक्षितारं यं सेनान्यं पुरस्कृत्य पुरोधाय ॥ पुरोऽव्ययम् इति गतिस्वात् नमस्पुरसोगेत्योः इति सकारः ॥ गां पृथ्वीं त्रायन्त इति गोत्रास्तान्भिनत्तीति गोत्रभित् इन्द्रः जयश्रियं बर्न्दामिय बर्न्दाकृतां श्चियमिव दात्रुभ्यः सकाशात् प्रत्याने- ज्याति प्रत्याहरिष्यति । तं स्रष्टमिति पूर्ण संबन्धः ॥

वचस्यैवसिते तैस्मिन्समर्ज गिरमात्मभूः । गर्जितःनन्तर्भ दृष्टि सौभाग्येन जिगाय साँ ॥ ५३॥

वचनीति ॥ तस्मिन् वार्हस्पत्ये वचिस अवसिते परिसमाप्ते सित आत्मभूः ब्रह्मा गिरं वाचं सत्तर्ज जगादेत्यर्थः । सा गीः सौभाग्येन मनोहरत्वेत ॥ हृद्भगनिन्धन्तं पूर्वपदस्य च इत्युभयपदवृद्धिः । [गर्जितानन्तरां] गर्जितावर्णिन

१ तटाघातानः २ सर्षं. ३ उपरंते । ४ तस्यायः

तस्य वानन्तरं प्रश्नतां वृष्टिं जिगाय जितवती । गर्जितपरत्वादृष्टीरेव तद्विज्ञापन फलत्वाद्गिरः सुभगत्वभिति भादः ॥

> संपत्स्यते वः कामोऽयं कालः कश्चित्पतीक्ष्यतःम् । न त्वस्य सिद्धौ यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना॥५४॥

संपत्स्यत इति ॥ अयं वः युष्माकं कामः मनारथः सेनानीहपः संपत्स्यते सेत्स्यति । कश्चित् कियानिप कालः प्रतीक्ष्यताम् । तु किंतु अस्य सेनान्यः सिद्धौ विषये आत्मना स्वयं [सर्गव्यापारं] सर्गः स्विरेव व्यापारसं न यास्यामि । नाहं सक्ष्यामीत्यर्थः ॥

कृत इत्याशङ्क्रचाह-

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीनेत एवाईति क्षयम् । विषद्वक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांपतम् ॥ ५५ ॥

इत इति ॥ इतः मत्त एव प्राप्तश्रीः लब्धोदयः स दैत्यः तारकासुरः इतः मत्त एव क्षयं नाशं न अर्हति । तथाहि—अन्यो नृक्षस्तावदास्ताम् । विषस्य वृक्षो विषयुक्षः अपि संवर्ध्य कृतश्चित्कारणात्सम्यग्वधीयत्वा स्वयं छेत्तुमसां-प्रतम् अनर्हः । असांप्रतमित्यनेन निपातेनाभिहितत्वादृक्षः इति द्वितीयान्तो न मवति अनभिहिते कर्मणि द्वितीयाभिधानात् । यथाह वामनः—निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्म विभक्तिः । परिगणनस्य प्राथिकत्वात् इति ॥

र्द्धंतं तेनेदमेव पाँङ् मया चास्मै प्रतिश्रुतम् । वरेण शौमतं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः ॥ ५६ ॥

वृतमिति ॥ प्राक्त पूर्वे तेन असुरेण इदमेच देवैरवध्यत्वमेव वृतं प्राधितम् । मया च अस्मे तारकाय प्रतिश्चतं प्रातेकातम् ॥ प्रत्याङ्भ्यां श्ववः पूर्वस्य कर्ता इति संप्रदानत्वाचतुर्थी ॥ कर्तव्यं चेतिदत्याह—लेकान्दरधुम् अलं शक्तम् । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु इति तुमुन्प्रत्ययः ॥ तस्य तपः तत्तपः वरेण वरदानेन ज्ञामितं हि । मयेति शेषः ॥

संयुगे सांयुगीनं तमुँचन्तं प्रसद्देत कः । आंश्वदते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥ ५७ ॥

संयुग इति ॥ संयुगे युद्धे उद्यन्तं व्याप्रियमाणम् । संयुगे साधुं सांयुनी-मम् । प्रतिजनादिभ्यः खश् इतिखञ्प्रत्ययः ॥ तं तारक निधिक्तस्य कि चे-त्क्षेत्रे क्षरितस्य । [नीळळोहितरेतसः] नीलः कष्टे लोहितश्च केशोध्वति नीळलोहित इति पुराणम् । इति स्वामी ॥ तस्य नीळलोहितस्य धूर्जेटे रेतसः

१ सिद्धे. २ वृत. ३ अध्य आदौ. ४ अशमितम्. ५ उधतम्.

ग्रुकस्य अंशाद् ऋते अंशविना अन्यः कः प्रसहेत अभिभवेत् ॥ प्रसहनम-भिभवे इति वृत्तिकारः ॥

कथमसावीहक्शक्तिरित्याह---

स हि देव: परं ज्योतिस्तमःपारे व्यवस्थितम् । पारिच्छिन्नमभावर्धिर्न मया न च विष्णुना ॥ ५८ ॥

स इति ॥ स देवः नीललोहितः [तमःपारे] तमसः पारे परतो द्यव-स्थितं तमोगुणातीतं परं ज्योतिः परमात्मा हि । अतएव मया परिच्छि-स्वप्रमायधिः अवगादमहिमातिशयः न भवति तथा विष्णुना च न । अतस्त-स्यासार्थं नास्तीत्थर्थः ॥

संप्रति तदंशोत्पत्तावुपायं दर्शयति-

उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः। शंभोयतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत्॥ ५९॥

उमिति ॥ ते कार्यार्थिनः यूर्यं संयमस्तिमितं समाधिनिश्रठं शंभोः मनः उमारूपेण उमासीन्दर्येण । रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पद्युशन्दर्योः । प्रन्थाकृतौ नाटकादावाकारश्लोकयोरिप । इति विश्वः ॥ अयस्कान्तेन मणिविशेषेण । कस्कादिषु च इति सकारः । छोह्यत् अयोधातुमिव । तेन तुल्यं किया चेद्वतिः इति वतिप्रत्ययो सृग्यः । आक्रष्टुम् आहर्तुं यतध्यम् उद्युक्ता भवत ॥

उभे एव क्षमे वादुमुभयार्वीजमाहितम्। सा वा शंभोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम ॥ ६० ॥

वभे इति ॥ उभयोः शंभोर्मम च आहितं निषिक्तं बीजं तेजो वोहुं सा बा उमा शंभोः अष्टमूर्तेः तस्य इयं तदीया जलमयी मूर्तिः वा मम । उमे एव क्षमे । न तृतीयेत्यर्थः ॥ वाशब्दो द्वन्द्वार्थे, न त्वन्यार्थे । एतदेवोदाह्त्येत्थमेव ज्याख्यातं गणव्याख्याने ॥ अत्र दीपकालंकारः प्राकरणिकयोकमामहेश्वरयोरप्राकर-णिकयोबद्धां जलमूर्त्योश्वीपम्यस्य गम्यत्वात् । यथाह भोजराजः— प्रस्तुतानाम-प्रस्तुतानां चापम्यस्य गम्यत्वे दीपकम् इति ॥ न चेयं तुल्ययोगिता तस्याः केवलप्रस्तुतविषयत्वेन केवलाप्रस्तुतविषयत्वेन चोत्थानादिति ॥

तस्यात्मा जितिकण्डस्य सैनापत्यग्रुपेत्य वः। मोक्ष्यते सुरबन्दीनां वेणीर्वार्यविभूतिभिः॥ ६१॥

तस्येति ॥ तस्य शितिकण्ठस्य अष्टमूर्तेः आत्मा । पुत्र इत्यर्थः ॥ आत्मा वै पुत्रनामासि इति श्रुतेः ॥ वः युष्माकं सेनापतेर्भावः सेनापत्यम् ॥ पत्यन्त-

१ प्रतिष्ठितस्, २ सोहुस्. ३ सेनापरयम् ४ बेाणेबन्धानद्वितान्.

पुरेहितादिभ्यो यक् इति यक्प्रत्ययः ॥ उपेत्य प्राप्य वीर्यविभृतिभिः शौर्यक्षेपत्तिभिः सुरवन्दीनां वेणीः मोक्ष्यते विस्रंसयिष्यति ॥ तारकासुरं हनिष्यतीति भावः ॥

इति व्याहृत्य विबुधान्त्रिश्वयोनिस्तिरोद्धे । मनस्याहितकर्तव्यास्तेऽपि देवा दिवं ययुः ॥ ६२ ॥

इतीति ॥ [विश्वयोनिः] विश्वस्य योनिः कारणम् ॥ योनिः स्त्रीणां भगस्थाने कारणे ताम्निके पणे । इति वैजयन्ती । विवुधान् सुरान् इति व्याहृत्य अभिधाय तिरोद्धे अन्तर्हितवान् । ते देवाः अपि मनसि [आहितक-तेव्याः] आहितं कर्तव्यं येस्ते तथोक्ताः सन्तः दिवं स्वर्गं आयुग्धः प्रापुः ॥

तत्र निश्चित्य कन्दर्पमगमत्पाकशासनः। मनसा कार्यसंसिद्धौ त्वराद्विगुणरंहसा॥ ६३॥

तत्रिति ॥ [पाकशासनः] पाको नाम कश्चिदसुरस्तस्य शासन इन्द्रः तत्र इरिन्ताकर्षणक्रस्य कन्दर्प निश्चित्य । साधकत्वेनेति शेषः ॥ कार्यसंसिद्धौ [त्वराद्विगुणरंहसा] त्वरयौत्यक्षयेन द्वौ गुणौ यस्य तद्विगुणं द्विरावृत्तं रंहो वेगो यस्य तेन तथाकेन । गुणस्तु वृत्तिशब्दादिज्योन्द्रियामुख्यतन्तषु । इति वैज-यन्ती ॥ मनसा अगमत् । सस्मारेत्यर्थः । गमेर्छड् । छिदित्वाचलेरङादेशः ॥

अथ सं लिलतयोषिद्भूलताच।रुश्रृं इं रतिबलयपदाङ्के चापमासज्यं कण्ठे। सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्करास्तः

श्वतमखमुपतस्थे प्राञ्जिलिः पुष्पधन्वा ॥ ६४ ॥

अर्थति ॥ अथ स्मरणानन्तरम् । स स्मृत इत्यर्थः । पुष्पं धनुर्यस्य स पुष्पंधन्वा कामः । वा संज्ञायाम् इत्यनङ् ॥ [लालितयोषिद्धलताचारु-श्रृंकं] लिलं त्रिषु सुन्दरम् इत्यमरः । लिलतायाः सुन्दर्या योषितो भ्रुवौ लतं इव चारणी श्रृष्टे कोटी यस्य तत्त्रयोक्तं चापम् । [रितवलयपदाक्टें] रितः स्मरिया इत्यमरः । तस्या वलयपदानि कङ्कणस्थानान्यङ्कश्चितं यस्य तथोक्तं काण्ठे आसज्य लग्यित्वा ॥ चापकण्ठिवशेषणाभ्यां श्रृङ्गारैकनि-धिस्निभुषनैकवीरस्य शृङ्कारवीरोपकरणेषु तुल्यरसक्तं व्यज्यते । [सहचरमधुइस्तन्यस्त

१ कर्म-कार्यन्संसिद्धिः कार्यसंसिद्धचै. २ सुललितः ३ शार्क्सम्. ४ भासाद्यः ५ **८५कतुः.**

चूताङ्करास्तः] सहचरस्य सख्युर्भधोवसन्तस्य इस्ते न्यस्तं चूताङ्करमेवास्तं यस्य स तथोक्तः । प्राञ्जलिः सन् । इतमाखम् इन्द्रं उपतस्थे सङ्गतवान् ॥ सङ्गतिकरणार्थादात्मनेपदम् ॥ अत्र स्वभावोक्तिः—स्वभावोक्तिरसौ चाहयथावद्व-स्तुवर्णनम् । इति ॥ मालिनीवृत्तमेतत्—ननमयययुतेयं मालिनी मोगिलोकैः । इति तलक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महामहोषाध्यायकोलाचलमालिनाथस्रारिविरचितया संजी-वनीसमाक्ष्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये ब्रह्मसाक्षात्कारो (ब्रह्मानिगमनो) नाम द्वितीयः सर्गः।

> तृतीयः सर्गः । तस्मिन मघोनस्त्रिदशान्विहाय सहस्रमक्ष्णां युगपत्पपात । प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥

तस्मिकिति ॥ मघोनः इन्द्रस्य अक्ष्णां सहस्रं त्रिरावृत्ता दश परिमाणमेषामिति त्रिद्शान् देवान् । संख्ययाव्ययासन्नादुराधिकसंख्याः संख्येये इति
बहुवीहिः । बहुवीहौ संख्येये-इति डच्प्रत्ययः । उक्तार्थत्वात्सुचो निवृत्तिः ।
विहाय त्यक्त्वा तास्मिन् कामे युगपत् पपातः । सहस्रेणाक्षिभिरदाक्षीदित्यादरातिशयोक्तिः । ननु सुचिरपरिचितानेकसुरपरित्यागेन भगवतो महेन्द्रस्य कथमकाण्डे
तिस्मिकेकस्मिन्पक्षपात इत्याशङ्क्रयार्थान्तरं न्यस्यति-प्रायः मून्ना प्रभूणाम्
आश्रितेषु सेवकेषु विषये गौर्यम् आदरः प्रयोजनापेक्षितया कार्यार्थित्वन
हेतुना चलं चश्चलम् । फलतन्त्राः प्रभवो न तु गुणतन्त्रा इति भावः ॥

स वासवेनासनसिक्कष्टिमितो निषीदेति विस्र्ष्टिभूमिः। भर्तः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना वक्तं मिथः पाकमतैवमेनम्॥२॥

स इति ॥ स कामो वासवेन इन्द्रेण असनस्य सिंहानस्य सिंग्छ्रेष्टं सिंग्निहि-तम् आसनसिंग्निष्टुष्टं यथा तथा ॥ शेषषष्ट्यायं समासः कृशोगलक्षणयातु न । न लोकान्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् इति षष्टीनिषेधात् ॥ इतः निषीद् इहोपविश इति विसृष्टभूमिः दत्तावकाशः सन् । भर्तुः खामिनः प्रसाद्म् अनुपदं मूर्घा

१ निस्रष्ट. २ मतिबन्दा.

प्रतिनन्द्य संभाव्य मिथः रहिंसे ॥ मिथोऽन्योन्यं रहस्यिपे । इत्यमरः ॥ एनम् इन्द्रम् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण वक्तुं प्राक्रमत उपकान्तवान् ॥ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् इत्यात्मनेपदम् ॥

आज्ञापय ज्ञातविशेषपुंसां छोकेषु यत्ते करणीयमस्ति । अनुग्रहं संस्मरणप्रदृत्तिमच्छामि संबैधितमाज्ञया ते ॥ ३ ॥

आज्ञापयेति ॥ हे पुंसां ज्ञातिविद्रोष ज्ञातसार । ज्ञातपुंतिशेषेरमर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वातसमासः ॥ आज्ञापय । तिति शेषः । उत्तरवाक्ये यच्छव्दप्रयोगात्र पूर्ववाक्ये तच्छव्दप्रयोगनिर्वन्धः ॥ किं तिदित्याहः—छोकेषु ते तव
यत्करणीयं कर्तव्यम् अस्ति । संस्मरणेन प्रवृत्तं उत्पन्नं ते तव अनुग्रहं
प्रसादम् आज्ञया नियोगेन संविधितं वृद्धं गमितम् इच्छामि । संस्मरणकृतमनुग्रहं केनचित्रियोगेन वर्धय । कचित्कर्माणे नियुद्क्वेत्यर्थः । अन्यथा मे
नास्ति परितोष इति भावः ॥ तुमुत्रन्तपाठे णिजर्थं यत्नः कार्यः ॥

न च मे किंचिदसाध्यमस्तीत्याह-

केनाभ्यस्या पँदकाङ्किणा ते नितान्तदीर्धेर्जनिता तपोभिः। यावद्भवत्याहितसायकस्य मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती॥ ४॥

केनेति ॥ पदकाङ्किणा स्वराज्यकामेन केन पुंसा नितान्तदीर्धैः अतिप्रभूतैः तपोभिः ते तव अभ्यसूया ई॰र्या जनिता । ब्र्हीति शेषः । किमर्यम् । यावत् यतः स भवद्वैरी आहितसायकस्य संहितवाणस्य अस्य मत्कार्मुकस्य निदेशे वर्तत इति निदेशवर्ती आज्ञावशः भवति । अविलम्बेनैव
भविष्यतीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा इति लट् ॥

संप्रति चतुर्वर्गे मोक्षमधिकृत्याह —

असंमतः कस्तव मुक्तिमार्ग पुनर्भवक्रेशभयात्मपन्नः। बद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणा-मारेचितभ्रूचतुरैः कॅटाक्षैः॥ ५॥

असंमत इति ॥ तव असंमतः कः पुनक्तपितः । संसार इति यावत् । तत्र ये क्केशा जन्मजरामरणाद्यस्तेभ्यो भयात् मुक्तिमार्गे प्रपन्नः तं वद । यतः सोऽपि [आरेचितभ्रू चतुरैः] आरेचिताभिरेकैकशो विवर्तिताभिर्भूभिश्वतुरैः सुन्द-

१ संवर्धितुम् २ फल, ३ तावत्. ४ आरोपित, ५ विलासैः.

रीणां कटाक्षेः बद्धःचिरं तिष्ठतु । आरेचितलक्षणं तु स्याद्भुवोर्ललिता-क्षेपादेकस्या एव रेचितम् । तयोर्म्लसमुत्क्षेपं कौटिल्याद्भूकृटिं विदुः ॥ इति ॥ धर्मार्थावधिकत्याह—

अध्यापितस्योशनसापि नीतिं प्रयुक्तरागर्पणिधिर्द्विषस्ते । कस्यार्थधर्मो वद् पीडयामि सिन्धोस्तटादोघ इव प्रवृद्धः ॥ ६ ॥

अध्यापितस्थिति ॥ उद्यानसाः शुक्रंण नीतिं नीतिशास्त्रम् अध्यापितस्य आपि । अपिशब्दाच्छुकशिष्याणामप्रशृष्यत्वं गम्यते । गतिष्ठाद्धि—हत्यादिना द्विक-मंकादिङ्धातोर्ण्यन्तात्प्रधाने कर्माण क्तः । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तृश्च कर्मणः इति वचनात् । ते द्विषःतत्र शत्रोः कस्य अर्थधर्मो [प्रत्युक्तरागप्रणिधिः] प्रयुक्तः प्रहितो रागो विषयाभिलाष एव प्रणिधिर्दृतो येन सोऽहम् । प्रणिधिः प्रार्थने चरे इति यादवः । प्रवृद्धः ओघः प्रवाहः सिन्धोः नद्याः तटौ इव पीडयामि वद ॥

काममधिक्रस्याह-

कामेकपत्नीत्रतदुःखशीलां लोलं मनश्रारुतया प्रविष्टाम् । नितम्विनीमिच्छसि मुक्तलज्जां कण्टे स्वयंग्राहनिषक्तवाहुम् ॥ ७ ॥

कामिति ॥ [एकपत्नी व्रतदुःखद्दीलां] एकः पतिर्थस्याः सैकपत्नी पति-व्रता । नित्यं सपत्यादिषु इति डीप् । तस्य वर्तं पातिव्रत्यं तेन दुःखशीलां दुःखस्वभावाम् । इडवतामित्यर्थः । शीलं स्वभावे सद्भृत्ते इत्यमरः । चारुतया सुन्दरत्वेन हेतुना लोलं मनः त्वचितं प्रविष्टां कां नितम्बिनीं नारी सुक्तलज्जां सतीं कण्ठे स्वयंग्राहानिषक्तवाहुम् । स्वयं गृह्णातीति स्वयंप्राहा । विभाषा प्रहः इति णप्रत्ययः । न च जलचर एव प्राह इति नियमो जलचरे प्राह एवति नियमादिति । स्वयंप्राहा च सा निषक्तवाहुश्च तां तथाभूताम् इच्छिसि । त्वद्यं पतिव्रतामि व्रताद्श्रशंथिष्यामीत्यर्थः । एतचेन्द्रस्य पारदारिकत्वादुक्तम् । तथा च श्रुतिः—अहल्याये जारः इति ॥

त्रिविधा नायिका । स्वकीया परकीया साधारणी चेति । तत्र परकीयां प्रत्यु-क्तम् । इतरे प्रत्याह—

१ प्रणिधेः.

कयासि कामिन्सुरतापराघा-त्पादानतः कोपनयावधृतः । तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं प्रवालशस्याशरणं शरीरम् ॥ ८ ॥

कयेति ॥ हे कामिन् कामुक सुरतापराधात् । अन्यासङ्गादित्ययः । पादानतः प्रणतः सन् । कोपनया कोपनशीलया कया स्निया अवधूतः ति-रस्कृतः असि। तस्याः शरीरं दृढानुतापं गाढपश्चात्तापमत एव प्रवालश-ट्याशरणं करिष्यामि इति ॥

प्रसीद विश्वाम्यतु वीर वर्जं शर्रेमदीयैः कतमः सुरारिः। विभेतु मोघीकृतवाहुवीर्यः स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः॥ ९॥

प्रसीदेति ॥ हे वीर प्रसीद प्रमन्नां भव । वज्रं कुलिशं विश्वास्यतु । उदास्ताः मित्यर्थः । मदीयैः शरैः मो घीकृतबाहुर्वार्यः विफला कृतभुजशिक्तः कृतमः दैत्यदानवादिषु यः कश्चन सुरारिः ॥ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमन् इति डव-मन्त्रत्ययः ॥ [कोपस्पुरिताधराभ्यः] कोपन स्फुरिताधराभ्यः स्त्रीभ्योऽपि विभेतु । किमु वक्तव्यं पुम्भ्य इत्यर्थः । सक्त्रद्वीतः सवतो विभेतीति भावः । भीत्रार्थानां भयहेतुः इत्यपादानत्वात्पश्चमी ॥

तव प्रसादात्कुसुमायुघोऽपि
सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।
कुर्या हरस्यापि पिनाकपाणेधैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥ १० ॥

तवेति ॥ किं बहुना तव प्रसादात् अनुमहात् कुसुमायुधोऽपि अतिद्व-र्वलास्त्रोऽप्यदृम् एकं मधुं वसन्तम् एव सहायं छट्ध्वा [पिनाकपाणेः] विनाकः पाणौ यस्य स पिनाकपाणिः। प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ । तस्य हरस्यापि । हरः पिनाकी चेत्यतिदारुण इति भावः। धैर्यस्युति धैर्यदानि कुर्याम् । कर्तु शक्रुयामित्यर्थः । शिक लिङ् च इति शक्यार्थे लिङ् ॥ अन्ये धन्विनः धनुर्भृतः मम के । न केऽपि इत्यर्थः । किं शब्दः कुत्सायाम् । कुत्साप्र-श्रवितर्केषु क्षेपे किंशब्दः इष्यते इति शाश्वतः॥

१ सहसापराधः.

अथोरुदेशाद्वतार्थ पाद-माक्रान्तिसंभावितपादपीठम् । संङ्कटिपतार्थे विद्यतात्मशक्ति-माखण्डलः काममिदं वभाषे ॥ ११ ॥

अथेति ॥ अथ स्मरवाक्यश्रवणानन्तरम् आखण्डलः सहस्राक्षः ऊरुद्दे-शात् पादम् [आकान्तिसंभावितपादपि उम्] आकान्त्याक्रमणेन संभावितं पादपीठं यस्मिस्तद्यथा तथा अवतार्यं सङ्कृत्पितार्थे इरिचत्ताकर्षणरूपे विषये विवृतात्मशक्तिम् ' कुर्यो इरस्यापि'—इत्यादिना प्रकटीकृतस्वसामर्थ्यं कामं स्मरम् इतं वश्यमाणं चभाषे ॥

सर्वे सखे त्वय्युपपन्नमेतदुमे ममास्ने कुलिशं भवांश्व ।
वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं
त्वं सर्वतोगामि च साधकं च ॥ १२ ॥

सर्वमिति ॥ हे सखे । सखे इति संबोधनं गौरवार्थम् । सर्वमेतत्त्विय उप-पसं सिद्धम् । मम कुल्टिशं वज्रं भवांश्चोभे अस्त्रे । तत्र वज्रं [तपोवीर्य-महत्स्यु] तपोवीर्थेण तपोबलेन महत्सु प्रबलेषु कुण्टं प्रतिबद्धप्रसरम् । त्वम् असं सर्वतोगामि च साधकं च । तापसेष्वत्यकुण्टमित्यर्थः ॥

अवैभि ते सारमतः खलु त्वां
कार्ये गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये।
व्यादिक्यते भूधरतामवेक्ष्य
कृष्णेन देहोद्वहनाय शेषः॥ १३॥

अवैमीति ॥ हे सखे ते सारं बलम् अवैमि वेशि । अतः खलु अतएव आत्मसमं मतुल्यं त्वां गुरुणि महति कार्ये—'तस्मै हिमाद्रेः'— (३१९६) इति वक्ष्यमाणे नियोक्ष्ये । स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम् इति वार्तिकादात्मनेपद-नियनः । तथाहि । सारपरीक्षापूर्वेक एव सर्वत्र नियोग इत्याह-कृष्णेम विष्णुना धरतीति घरः । पचाद्यच् । भुवो धरो भूधरस्तस्य भावस्तत्तां भूधरताम् । भूधरणशक्तिमित्यर्थः । अवेक्ष्य झात्वा दोषः सर्पराको देहोद्वहनाय स्वदेहमुद्दोद्धम् । 'कियार्थोपपदस्य'-इत्यादिना चनुर्यो । व्यादिइयते नियुज्यते । शेषशायी हि भगवान् ॥

१ अकान्ति. २ सङ्खल्पितेऽथे.

नियागिक्रीकारं सिद्धवतकर्तुमाह— आशंसता वाणगति द्वषाङ्के कार्ये त्वया नः प्रतिपन्नकरूपम् । निवोध यज्ञांश सुजामिदानी सुचैद्विषामीप्सितमेतदेव ॥ १४॥

आशंसेति ॥ वृषाक्के हरे बाणगतिं बाणप्रसरम् आशंसता कथयता । कुर्या हरस्यापि पिनाकपाणेः (३१९०) इत्यादिनेति शेषः । त्वया नः अस्माकं कार्य प्रतिपन्नकल्पम् अङ्गाकृतप्रायम् । 'ईषदसमाप्तौ '-इत्यादिना कलपप्रत्ययः । कथमेतदत आह—इदानीं उचैः उन्नता द्विषो येषां तेषाम् उचिद्विषां यज्ञांश्युजां देवानाम् । एतेन द्विपक्षुप्तयज्ञभागत्वं सूच्यते । ईिप्सतम् आप्तु-मिष्टम् एतदेव हरेः वाणप्रयोगरूपमेत्र निवोध । हरायत्तं बुःयस्वेत्यर्थः । वुधवेषमे इति धातोळींट् । अत्र आशंसता प्रार्थयमानेन इति नाथव्याख्यान मनाथव्याख्यानम् । आङ्पूर्वथोः शास्तिशंसत्योरिच्छार्थत्वे आत्मनेपदिनयमात् । याङ्गार्थत्वस्याप्रामा-णिकत्वात् 'कुर्या हरस्यापि'—(३१७०) इत्यन्नानयोरभावादयोगाचेति ॥

कि तत्कार्य कथं वा तस्य हरायत्तत्वं कृतो वा मदपेक्षेत्यत्राह-

अमी हि वीर्यप्रभवं भवस्य जयाय सेनान्यग्रुशन्ति देवाः । स च त्वदेकेपुनिपातसाध्यो

ब्रह्माक्षभूर्बह्माणि योजितात्मा ॥ १५ ॥

अमी इति ॥ हि यसमात् अमी देवाः जयाय शतुजयार्थं भवस्य इरस्य वीर्यप्रभवं तेजःसंभूतं सेनान्यं सन्तित्वत् उद्दान्ति कामयन्ते । वक्ष कान्तौ इति धातोर्छट् । ब्रह्मणां सद्योजातार्यमन्त्राणामङ्गानां हृदयादिमन्त्राणां भूः स्थानं ब्रह्माङ्गभूः । कृतमन्त्रन्यास इत्यर्थः । ब्रह्मणि निजतत्त्वे । वेदस्तत्त्वं तपा ब्रह्म ब्रह्मा इत्युभयत्राप्यमरः । योजितात्मा नियमितिचित्तः । मन्त्रन्या-सपूर्वकं ब्रह्म ध्यायित्रत्यर्थः । स भवः च [त्वदेकेषु।निपातसाध्यः] त्वदेके षोस्तवैकवाणस्य निपातेन साध्यः । अनन्यसाध्योऽयमस्मिन्नवसर इति भावः ॥

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां
यतात्मने राचियतुं यतस्व ।
योषितसु तद्वीयीनिषेकभूमिः
सैव क्षमेत्यत्मासुवापदिष्टम् ॥ १६ ॥

१ अर्थमत्र. २ शहानियोजितात्माः ३ जितात्मने.

तस्मा इति ॥ यतात्मने नियतिवत्ताय तस्मै भवाय । रूच्यर्थानां प्रीयमाणः इति संप्रदानत्वाचतुर्था । प्रयतां हिमाद्रेस्तनूजां पार्वतीं रोचयितुं यतस्व । भवितव्यं चात्र पार्वत्यैवेत्याह-योषित्सु स्रीषु मध्ये । यतश्च निर्धारणम् इति सप्तमी । क्षमा शक्ता [तद्गीर्यनिषेकभूमिः] तस्य हरस्य वीर्ये रेतः तस्य निषेकः क्षरणं तस्य भूमिः क्षेत्रं सा पार्वती एव इति आत्मभुवा ब्रह्मणा उपदिष्टम् । उभे एव क्षमे वोद्धम् (२।६०) इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥

सापीदानीं सनिकृष्टैव तस्येत्याह—

गुरोर्नियोगाच नगेन्द्रकन्या
स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।
अन्वांस्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः
श्रुतं मया मत्प्रणिधिः स वर्गः ॥ १७ ॥

गुरोारिति ॥ नगेन्द्रकन्या पार्वती च गुरोः पितुः नियोगात् शासनात् अधित्यकायां हिमाद्रेरू र्वभूमौ । सूमिरू र्वमधित्यका इत्यमरः । उपाधिन्यां त्यकन्नासनारूढयोः इति त्यकन्नत्त्ययः । तपस्यन्तं तपश्चरन्तम् । कर्मणो रोमन्थन्तपोभ्यां वर्तिचरोः इति क्यइप्रत्ययः । ततः शतृप्रत्ययः ॥ स्थाणुं छ्द्रम् अन्वास्ते उपास्त इत्यर्थः । इति इदं मया अप्परसां मुखेभ्यः श्चतम् । न चैतदैतिह्यमात्रमित्याह—स वर्गः सोऽप्सरसां गणः मत्प्रणिधिः मम गूढचरः । प्रणिधिः प्रार्थने चरे इति यादवः ॥

तद्गच्छ सिद्ध्ये कुरु देवकार्य-मर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव । अपेक्षते प्रत्ययम्रत्तमं त्वां वीजाङ्करः पागुदयादिवाम्भः ॥ १८ ॥

तदिति ॥ तत् तस्मात् सिद्ध्ये कार्थसिष्यर्थं गच्छ । देवकार्यं कुरु । आशिष छोट् ॥ अयमर्थः प्रयोजनम् अर्थान्तरभाव्यः कारणान्तरसाष्यः एव । तक्ष कारणान्तरं पार्वतीसिन्नधानमिति भावः । अर्थः प्रकारे विषयं वित्तकारणवस्तुषु । अभिष्ये च शब्दानां वृत्तौ चापि प्रयोजने ॥ इति विश्वः ॥ तथापि बीजसाष्य-अङ्करः बीजाङ्करः उद्यात् उत्पत्तेः प्राक् अम्भः इव त्वाम् उत्तमं प्रत्ययं चर्में कारणम् अपेक्षते ॥ प्रत्ययोऽधीनशप्यज्ञानविश्वासहेतुषु । इत्यमरः । तस्मा-दिसम्मर्थे तव चरमसहकारित्वादनन्यसाध्योऽयमर्थे इति भावः ॥

तैस्मिन्सुराणां विजयाभ्युपाये तवैव नामास्त्रगतिः कृती त्वम् ।

१ अध्यास्ते. २ पत्ययसङ्गलच्यो. ३ अस्मिन्, ४ काम.

अप्यप्रसिद्धं यञ्चसे हि पुंसा-मनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १९ ॥

तस्मिश्रिति। सुराणां विजयाभ्युपाये जयस्योपायभूते तस्मिन् हरे अस्त्र-गतिः अस्त्रप्रसरः तवैव नाम ॥ नामेति संभावनायाम् । अन्येषां तु संभावनायि नास्तीति भावः । अतः स्त्वं कृती कृतमस्यास्ताति कृती कृतार्थः । तथाहि । अप्रसिद्धम् अपि अनन्यसाधारणमेव कर्म पुंसां यशसे हि । इदं तु प्रसिद्धमसाधारणं नेत्यतियशस्करमिति भावः ॥

प्रोत्साहनार्थं स्तौति-

सुराः समम्यर्थयितार एते
कार्य त्रयाणामिष विष्टपानाम् ।
चापेन ते कर्भ न चातिहिंसमहो बतासि स्पृहणीयवीर्यः ॥ २० ॥

सुरा इति । एते सुराः समभ्यर्थियतारः याचितारः । कार्ये प्रयोजनं त्रयाणां विष्टपानामपि संबन्धि। सर्वलोकार्थिमित्यर्थः। कर्म ते तव चापेन । न त्वन्येनेति भावः । अतिहिंस्रम् अतिघातुकं च न । अहो चत इति संबोधिने ॥ अहो वतानुकम्पायां खेदे संबोधने ५० च । इति विश्वः ॥ अथवा अहो आश्चर्ये । बतत्यामन्त्रणे सन्तोषे च इति । बतामन्त्रणसन्तोषखेदानुकोद्याविस्मये । इति विश्वः । स्पृहणीयवीर्यः असि आश्चर्यविक्रमोऽसि ॥ आश्चर्ये स्पृहणीयं च इति । नाम्यकोद्याः ॥

मधुश्च ते मन्मथ साहचर्या-दसावनुक्तोऽपि सहाय एव । समीरणो नोदयिता भवेति व्यादिक्यते केन हुताक्षनस्य ॥ २१ ॥

मधुरिति । हे मन्मथ । असौ मधुश्च वसन्तोऽपि ते साहचर्यात् सह-वरत्वात् एव अनुक्तोऽपि अप्रेरितोऽपि सहायः सहकारी एव । तथाहि । समीरणः वायुः हुताशानस्य अभेः नोद्यिता प्रेरकः भवेति केन व्यादि-भ्यते ॥ अत्र मधुसमीरणयोशक्तिमन्तरेण सहायताकरणं सामान्यधर्मः । स च वाक्यद्वये वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथिपिदिष्ट इति प्रतिवस्तूपमालंकारोऽयम् । तदुक्तम्-यत्र सामान्यनिर्देशः पृथग्वाक्यद्वये यदि । गम्यौपम्याधिता सा स्यारप्रतिवस्तूपमा मता इति ॥

१ समीरणश्चोदयिता, समीरण मेरियता.

तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञा
मादाय मूर्झा मदनः मतस्ये।

ऐरावतास्फालनकर्कशेन

इस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः ॥ २२ ॥

तथेति ॥ तथा अस्तु इति भर्तुः स्वामिनः शेषाभिव प्रसाददत्तां मालाभिव । प्रसादान्निजनिर्माल्यदाने शेषेति कीर्तिता। इति विश्वः ॥ माल्याक्षतादिदाने स्त्री शेषा इति वैज्ञयन्ती केशवौ । आज्ञां मूर्घ्वा आदाय शिरसा एहीत्वा मदनः प्रतस्थे । समवप्रविभ्यस्थः इत्यात्मनेपदम् । इन्द्रः [ऐरावतास्फालनककेशेन] ऐरावतास्फालनक प्रोत्साहनार्थेन ताडनेन ककेशेन पर्षण हस्तेन तद्दं मदनदेहं पस्पर्शे । हस्तस्पर्शेन संभावयामासेत्यर्थः । शेषामिवाज्ञाम् इत्यत्र साधकबाधकप्रभाणाभावादुपमोत्येक्षयोः सन्देहसङ्कर इति । यदि भत्री शेषापि दत्ता तदा तामा-क्षामिवेत्युपमा । अथ न दत्ता तिर्हं शेषात्वेनोत्प्रेक्षिता । शेषादानं तु सन्दिग्धमिति ॥

स माधवेनाभिमतेन सख्या

रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः । अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः

स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम ॥ २३ ॥

स इति ॥ स मदनः अभिमतेन त्रियेण सख्या सुहृदा माधवेन वसन्तेन रत्या स्वदेन्या च साञ्चाङ्कं सङ्कटमापतितमिति सभयम् अनुप्रयातः सन् । तथा [अङ्कट्ययप्राधितकार्यसाद्धः] अङ्कस्य व्ययेनापि प्रार्थिता कार्यसिद्धियेन स तथोक्तः । शीर्त्वा मृत्वापि सर्वथा देवकार्य साथायायामीति कृतनिश्चयः सिन्न-स्वर्थः । हैमवतं हिमवति भवं [स्थाणवाश्चमं] स्थाणो ख्रस्याश्चमं जगाम ॥

तस्मिन्वने संयमिनां मुनीनां तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती ।

सङ्कल्पयोनेरभिमानभूत-मात्मानमाधाय मधुर्जजूम्भे ॥ २४॥

तिस्मिनिति ॥ तिस्मिन्वने स्थाण्वाश्रमे संयमिनां समाधिमतां सुनीनां [तपःसमाधेः] तपसः समाधेरेकाप्रतायाः प्रतिकृत्वं वर्तत इति प्रतिकृत्ववर्ती विरोधी मधुः वसन्तः संकत्पयोनेः मनोभवस्य अभिमानभूतम् । गर्वहेतुभू-तिमित्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदोपचारः । आत्मानं निजस्वरूपम् आधाय सिन्निः भाय जजुम्मे प्रादुर्वभून । वसन्तधर्मान् प्रवर्तयामासेत्यर्थः ॥

१ विग्बारणा. २ कर्मसिद्धिः.

वसन्तधर्मानाह---

कुवेरगुप्तां दिशमुष्णरक्ष्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घच । दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिःश्वासमिवोत्समर्ज्ञ ॥ २५ ॥

क्रवेरेति ॥ उष्णर्हमौ सूर्यं साहसिकं च नायके समयं दक्षिणायन-कालं सङ्गमकालं च विलङ्गन्य अकाण्डे व्यातिकम्य क्वेरगुप्तां धनपतिपालिता कुत्सितशरीरेण केनचिद्रक्षितां च विश्वाम उदीची स्वीलिङ्गाक्षिप्ता कांचित्रायिका च गन्तुं चलितुं सङ्गन्तुं च प्रवृत्ते सति दक्षिणा दिक दाक्षिण्यवती नायिका च मुखेन अग्रभागेन वक्त्रेण च । वहतीति वहः । पचादाच् । गन्धस्य वहं गन्धवहम् अनिलं व्यलीकेन दःखेन निःश्वासस्तं व्यलीक-निश्वासमिव । दुःखे बैलक्ष्ये व्यलीकमित्रयाकार्यवस्तुनोः । इति वैजयन्ती । उत्ससर्ज प्रवर्तयामास । स्वभर्तरि समयोक्षञ्जनेन पराङ्गनासङ्गति प्रवृत्ते सति श्रियो दाक्षिण्यादिकाचिद्वदा दुःखान्निश्वसन्तीति भावः । उत्तरायणे सति मलया-निलाः प्रशृत्ता इति वाक्यार्थः । अत्रीत्प्रेक्षालंकारः । न च समासोक्तिरेवयमुत्पेक्षानु-प्रविष्टेति शक्कितव्यम् । केवलविशेषणसामर्थ्योदेवाप्रस्तुतप्रतीतौ सोत्तिष्टते । अत्र तु दक्षिणिति विशेष्यसामर्थ्यादिप नायिका प्रतीयते । न च श्रेष एव प्रकृताप्रकृतिव-षयः उभयश्चेषे श्विष्टविशेष्यानङ्गीकारात् । तस्माच्छन्दशक्तिमूलोऽयं घ्वनिः । स च व्यलीकनिःश्वासरूपचेतनधर्मसंभावनार्थं दक्षिणस्या दिशो नायिकया सहामेदमासा-दयन्नभेदलक्षणातिशयोक्त्युपजीविनीं निश्वासिमवेति वाच्योत्प्रेक्षां निर्वहतीति वाच्य-सिद्धयङ्गभूत इत्युत्पश्यामः ॥

अस्त सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात्मभृत्येव सप्छवानि । पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां संपर्कमासिञ्जितनुपुरेण ॥ २६ ॥

असूतेति ॥ अशोकः वृक्षविशेषः सद्यः स्कन्धात् प्रकाण्डात् प्रभृत्येव । स्कन्धादारभ्येत्यर्थः । भाष्यकारवचनात्रभृतियोगे पश्चमीति कैयटः । भाष्यं च मूलात्रभृत्यप्राद्धक्षांस्तक्षणुवन्ति इति । कार्तिक्याः प्रभृत्याप्रहायणी मासे । इत्यादि । सपछ्वानि कुसुमानि असूत । उभयमप्यजीजनादित्यर्थः । [आसिन्नितानु-पुरेण] आसिन्नितो नुपूरो यस्य तेन । सिन्नधातोरकर्मकात् गत्यर्थाकर्मक-इत्यादिना कर्तरिकः । सुन्दरीणां पादेन संपर्कं ताडनं ना अपैक्षतः । सन्पुररवेण जी-

चरणेनामिताडनम् । दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत् ॥ इति । तथाहि— पादाहृतः प्रमद्या विकसत्यशोकः शोकं जहाति बकुलो सुखसीधुसिक्तः । आस्रो-कितः कुरुवकः कुरुते विकाशमालेडितस्तिलक उरक्रलिको विभाति ॥

सद्यः प्रवालोद्गमचारुपत्रे नीते समाप्ति नवचृतवाणे । निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥२७॥

सग्र इति ॥ मधुः वसन्त एवेषुकारः [प्रवालोद्गमचारुपत्रे] प्रवालोद्गमः पल्लवा-कुरा एव चारूणि पत्राणि पक्षा यस्य तस्मिन् । पत्रं वाहनपक्षयोः इत्यमरः ॥ नवं चूतं चूतकुसुमं तदेव बाणस्तस्मिन् नवचूतवाणे समाप्तिं नीते सित सद्योः मनोभवस्य धन्विनः नामाक्षराणीव द्विरेफान अमरान् निवेशयामास निद्यौ ॥ अत्र प्रवालपत्रे इत्याद्येकदेशाविवार्तिरूपकं मधोरिषुकारत्वनिरूपणं सूचय-त्रामाक्षराणीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तमित्येकदेशविवार्तिरूपकोत्यापितेयमुत्प्रेक्षा ॥

वर्णप्रकर्षे सति किंगकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः। प्रायेण सामग्रयविधौ गुणानां

पराङ्ग्रुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥ २८॥

वर्णेति ॥ किणिकारं किणिकारकुसुमम् । अवयवे च प्राण्योषिधवृक्षेभ्यः इत्यु-त्पन्नस्य तिद्वतस्य पुष्पफलस्लेषु बहुलम् इति लुक् । एवमन्यत्रापि इष्टव्यम् । वर्ण-प्रकर्षे वर्णोत्कर्षे सिति अपि निर्गन्धतया हेतुना चेतः दुनोति स्म पर्यता-पयत् । लट् स्मे इति भूतार्थे लट् । तथाहि । प्रायेण विश्वसृजः विधातुः प्रवृत्तिः गुणानां सामग्र्यविधो साकत्यसंपादनविषये पराङ्मुखी । सर्व-त्रापि वस्तुनि किंचिद्रैकत्यं संपादयति । यथा चन्द्रे कलङ्कः । अतः कर्णिकारेऽपि नैर्गन्थं युज्यत इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥

वाळेन्दुवऋाण्यविकाशभावा-

द्वभुः पळाश्चान्यतिळोहितानि । सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थळीनाम् ॥ २९ ॥

बालेन्द्रिति ॥ अविकाशभावात् निर्विकाशलात्मुकुलभावादेतोः [बालेन्द्रुचकाणि]बालेन्द्रित वकाणि अतिलोहितानि अतिरक्तानि पछा-शानि किञ्चकपुष्पाणि । पलाशे किञ्चकः पर्णः इत्यमरः । वसन्तेन पुंसा-समागृतानां सङ्गतानां वनस्थलीनां श्लीणां सद्यः सवो दत्तानि । पुराणे-

१ निगंनधमिति.

ज्वतिलोहित्याभावादिति भावः। नखक्षतानीच चभुः। अत्र वसन्तस्य वनस्थर्लानां च विशेषणसाधारण्यात्रायकव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिस्तावदस्ति । नखक्षतानीव इति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा वक्रत्वलौहित्यगुणनिमित्ता जागिति । सा च नायकव्यवहारा- श्रितसमासोक्तिगर्भिण्येवोत्तिष्ठत इत्युभयोरेककालतैव । विशेषणसामर्थ्योदप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरिष्यत इति हि लक्षणम् ॥

छप्रद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं मुले मधुश्रीस्तिळकं प्रकार्य । रागेण बाळारुणकोमळेन चूतपवालोष्टमळश्चकार ॥ ३० ॥

लमेति ॥ मधुश्रीः वसन्तलक्ष्मीः [लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं] लग्नद्विरफो एवाजनभक्तयः कज्ञलरचनास्ताभिश्चित्रं वित्रवर्णे तिलकं पुष्पविशेषमेव तिलकं विशेषकम् । मुखं प्रारम्भस्तिस्मन्नेव मुखे वक्त्रे प्रकाश्य प्रकटय्य वालारुण-कोमलेन वालार्केयुन्दरेण रागेण अर्हाणन्ना तेनैव लाक्षारागेण चूतप्रवाल एवेष्ठिस्तं चूतप्रवालोष्ठम् अलञ्जकार प्रसाधयामास ॥ अत्र हपकालंकारः ॥

मृगाः पियाँ छद्रुममञ्जरीणां रजःकणैर्विधितदृष्टिपाताः । मदोद्धताः पत्यनिलं विचेरुर्वनस्थलीर्परपत्रमोक्षाः ॥३१॥

मृगा इति ॥ [पियालद्भममञ्जरीणां] पियालद्भमा राजादनवृक्षाः । राजादनं पियालश्च इत्यमरः । तेषां मज्जर्थस्तासां रज्ञःकणैः [विधितदृष्टिपाताः] विधिताः सज्जातविद्या दृष्टीनां पाताः प्रसादा येषां ते तथोक्ताः मदोद्धताः मृगाः प्रत्यिनलम् अनिलाभिमुखं [मर्भरपत्रमोक्षाः] मर्भरा मर्भरशब्दवन्तः पत्रमोक्षा जीर्णपर्णपाता यासु ताः यनस्थलीः विचेकः वनप्रदेशेषु चरन्ति समः देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । इति चरतेः सकर्मकत्वम् ॥

१ निवेश्य । २ प्रियाल-लु।

चूताङ्करास्वादकषायकण्टः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुक्क्ज । मनस्विनीमानविधातदक्षं तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥३२॥

चूताङ्करिति ॥ [चूताङ्करास्वाद्कषायकण्ठः] चूताङ्कराणामास्वादेन कषायकण्ठो रक्तकण्ठः । सुरभावपथे रक्ते कषायः इति केशवः । पुमान्कोकिलः पुंस्कोकिलः । पुंप्रहणं प्रागल्भ्ययोतनार्थम् । मधुरं चुकूज इति यत् तत् कूजनम् एव [मनस्विनीमानविधातदृक्षं] मनस्विनीमां मानविधाते रोषनिरासे दक्षं स्मरस्य वचनं मानं त्यजतेत्याज्ञानवचनं जातम् । कोकिलकूजितश्रवणानन्तरं समराज्ञप्ता इव मानं जहुरित्यर्थः ॥

हिमन्यपायाद्विश्वदाघराणार्मापाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम् ॥ स्वेदोद्रमः किंपुरुपाङ्गनानां चके पदं पत्रविश्वेषकेषु ॥३३॥

१ आपाण्डुरीभूत.

िमेति॥ [हिमन्यपायात्] हिमस्य व्यपायादपगमात् [विशदाधराणां] विशदा नीक्ष्णा अधरा ओष्ठा यासां तास म् । आपाण्डरी भूतमुख च्छवीनाम् कुङ्कमपरिहारादिति भावः । किंपुरुषाङ्कनानां पत्राविश्वकेषु पत्ररचनाषु स्वदोद्गमः पदं चके । धर्मोदयास्वदेदियो भू दिग्यर्थः । विशदाधरस्वं मधूच्छि-ष्टराहित्यादिति भावः । हेमन्तेषु नार्था बिम्बाष्टेषु मधूच्छिष्टं शीतभयाद्धतीति प्रासद्धम्॥

तपस्त्रिनः स्थाणुवनौकसस्तामाकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् । प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां कथाविदीका मनसां वभूतुः ॥३४॥

तपस्विन इति ॥ [स्थाणुवनौकसः] स्थाणोर्वनमोको येषां ते तपस्विनः तत्रत्या मुनयः समानकाल आधन्तावस्या आकालिकाम् । अकालभवत्वादुत्पन्यन्तरिवाशिनीमित्यर्थः । आकालिकडाद्यन्तवचने इति समानकाल।दिक्र्यस्यः प्रकृतेराकाल आदेशश्च निपातितः । 'टिइ णव्'—हत्यादिना डीप् । केचिदकालाई-हाध्यात्मादित्वाद्भवार्थे टिगत्याहः । तामाकालिकीं मधुप्रवृत्तिं वीक्य [प्रयत्नसंस्तिमितविक्रियाणां] प्रयत्नेन संस्तिमितविक्रियाणां निरुद्धवि-काराणां मनसां कथंचिदीशा नियन्तारा चभूवुः ॥

तं देशमारोपितपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।

काष्ट्रागतस्त्रहरसानुविद्धं द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवतः ॥३५॥
तमिति ॥ [आरोपितपुष्पचापे] आरोपितमधिज्यं कृतं पुष्पचापं येन
तिस्मन् [रितिद्वितीये] रितिर्द्वितीया यस्य तिस्मन् रितसहाये मदने तं देशं
स्थाण्वाश्रमं प्रपन्ने प्राप्ते सित द्वन्द्वानि स्थावराणि जङ्गमानि च मिशुनानि
[काष्टागतस्त्रोहरसानुविद्धं] काष्टा उत्कर्षः । काष्टीत्कर्षे स्थितौ दिशि
इत्यमरः । तां गतो यः स्नेहः इष्टसाधननिबन्धनः प्रेमापरनामा ममताभिमानः ।
प्रेमा ना प्रियता हार्दे प्रेम स्नेहः इत्यमरः । स एव रसस्तेनानुविद्धं संपृक्तं सावं
रत्याख्यं श्वन्तारभावं कियया कार्यभूतया चेष्टया विवतः प्रकटीचकुः ।
श्वन्तरचेष्टाः प्रार्वतन्तेत्यर्थः ॥

ताश्रेष्टा आह मधु इत्यादिभिश्रतुर्भिः—

मधु द्विरेषः कुसुमैकपात्रे पपौ पियां स्वामनुवर्तमानः । शृङ्गोण चै स्पर्शानिमीलिताक्षां मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः॥३६॥

मिश्विति ॥ द्वी रेफी वर्णिविशेषौ यस्य स द्विरेफीः श्रमरः । उपचारासदर्थोऽिप द्विरेफ उच्यते । यथाह कैयटः-शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते । यथा श्रमर-शब्दस्य द्विरेफत्वाहिरेफी श्रमरः । [कुसुमैकपात्रे] कुसुममेवैकं साधारणं पात्रं तिस्मन् मधु मकरन्दम् । मधु मये पुष्परसे इति विश्वः । स्वां प्रियां सङ्गीम् अनुवर्तमानः अनुसरन् पपौ । तत्पीतरोषं पपावित्यर्थः । कृष्णश्वासौ सारः शव-लक्ष कृष्णसारः कृष्णमृगः वर्णो वर्णेन इति समासः च । [स्पर्शनिमीलि-ताक्षीं]। स्पर्शेन स्पर्शसुखेन निमीलिताक्षीं मृगीं शृङ्गेण अकण्ड्यत कर्षितवान् ॥ कण्ड्वादिभ्यो यग् इति यक् । ततः कर्तरि लङ् ॥

ददौ रसात्पर्क्क् जरेणुगन्धि गजाय गण्ड्रषजलं करेणुः । अर्थोपमुक्तेन विसेन जायां संभावयामास रथाङ्गनामा ॥ ३७ ॥

ददाविति । रसात् अतिरागात करेणुः करिणा ॥ करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्य-मरः । पङ्काजायत इति पङ्कजं तस्य रेणुः पङ्कजरेणुस्तस्य गन्धे।ऽस्यास्तीति पङ्क-जरेणुगन्धि गण्डूषजलं मुखान्तर्भृतजलं गजाय ददौ । रथाङ्गनामा चक्रवाकः अर्ध यथा तथोपभुक्तेन [अर्घोपभुक्तेन] अर्धजग्येन विसेन जायां संभावयामास । स्वजग्यशेषं ददावित्यर्थः ॥

गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः

किंचित्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् । पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किंपुरुपश्चैचुम्बे ॥ ३८ ॥

गीतान्तरेष्विति ॥ किंपुरुषः किन्नरः श्रमवारिलेहीः स्वेदोदिबन्दुभिः [किंचित्समुद्ध्यासितपत्रलेखम्] किंचिदीषत्समुद्ध्यासिता विश्लेषिताः पत्रलेखा यस्य तत् । [पुष्पासवाद्यूर्णतनेत्रशोभि]पुष्पाणामासवो मणं पुष्पासवः पुष्पोद्धवमद्यमित्यर्थः । वसन्ते मधूकस्य संभवात् । पुष्पवासितमिति केंचित् । तेनाव्यूर्णताभ्यामुद्भान्ताभ्यां नेत्राभ्यां शोभत इति तथोक्तं प्रियामुखं गीतान्तरेषु गीतमध्येषु चुचुम्बे चुचुम्ब ॥

पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः स्फुरत्यवाकोष्ठमनोहराभ्यः । कतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजवन्धनानि ॥३९॥

पर्याप्तिति ॥ [पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्यः] पर्याप्ताः समग्राः पुष्पस्तबका एव स्तना यासां ताभ्यः ॥ स्वाङ्गाचोपसर्जनादसंयोगोपधात् इति विकल्पान्न अप ॥ [स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः] स्कुरन्तः प्रवालाः पत्नवाः एवौष्ठा-स्तर्भनोहराभ्यः [लतावधूभ्यः] लता एव वध्वस्ताभ्यः सकाशात् तरवोऽपि

१ सरपङ्कज. २ चुचुम्बे. ३ संजात. ४ आनम्र.

शिक्नादेव पुंस्त्वं गम्यते । [विनम्नशाखाभुजवनधनानि] विनम्नः शाखा एव भुजास्तैर्वन्धनानि अवापुः । ताभिरालिक्निता इत्यर्थः । स्थावराणामपि मदन-विकारोऽभूत्किमुतान्येषामिति भावः। एतच तरुलतानामपि चेतनत्वादुक्तम् । यथाद्द मनुः—अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः । इति । अत्र रूपकालंकारः ॥

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः प्रसंख्यान परो बभूव । आत्मेश्वराणां न हि जातु विद्याः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति॥४०॥

श्रुतेति ॥ अस्मिन्क्षणे वसन्ताविभीवकाले भगवान् हरः श्रुताप्सरोगीतिरिप । दिव्याङ्गनागानमाकर्णयन्नपीत्यर्थः । प्रसंख्यानपरः आत्मानुसन्धानपरः
बभ्व । तथाहि । [आत्मेश्वराणाम्] आत्मनश्चित्तस्येश्वराणां नियन्तृणाम् ।
विश्वनामित्यर्थः । विहन्यन्त एभिरिति विद्वाः प्रत्यृहाः । घलर्थे कप्रत्ययः । जातु
कदाविदिप । [समाधिमेद्प्रभवः] समाधिभेदे समाधिभन्नने प्रभवः समर्थाः
न भवन्ति ॥

ळतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी वामप्रकोष्ठापितहेमवेत्रः । ध्रुखापितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव माचापलायेति गणान्व्यनैषीत् ॥४१॥

लतेति ॥ अथ [लतागृहद्वारगतः] लतागृहद्वारं गतः [वामप्रकोष्ठा-पितहेमवेत्रः] वामे प्रकोष्ठेऽपितहेमवेत्रो धारितहेमदण्डः नन्दी नन्दिकेश्वरः । नन्दी भृङ्गिरिटस्तण्डुनन्दिनौ नन्दिकेश्वरे । इति कोशः । [मुखापितैकाङ्गिल-संज्ञ्या] मुखेऽपितायाः सरोषविस्मयस्तिमितावलोकं निहिताया एकस्या अङ्गलेस्तर्जन्याः संज्ञ्या सूचनया एव । संज्ञा स्याचेतना नाम हस्तादौर्थ-सूचना । इत्यमरः । गणान् प्रमथाम् चापलाय चापलं कर्तु मा भवत इति । कियार्थोपपदस्य इत्यादिना चतुर्था । टयनैषीत् शिक्षितवान् ॥

न केवलं गणा एव विनीताः किंतु जरायुजादिन्वतुर्विधं प्राणिजातमपीत्याह—

निष्कम्पद्यक्षं निभृतद्विरेषःं
मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।
तच्छासनात्काननमेव सर्वे
चित्रार्षितारम्भमिवावतस्थे ॥ ४२ ॥

निष्कम्पेति ॥ निष्कम्पवृक्षम् । इदमुद्धिजोपलक्षणम् । निभृतद्विरेफं निश्रलभृङ्गम् । स्वेदजोपलक्षणमेतत् । मूकाण्डजं निःशब्दपक्षिसरीमृपादिकम् । एतेनाण्डजजातिरुक्ता । शान्तमृगप्रचारम् । जरायुजोपलक्षणमेतत् । सर्वे एव काननं तच्छासनात् नन्दीश्वराज्ञया चित्रापितारम्भं चित्रलिखितारम्भम् इय अवतस्थे ॥ नृगवाया जरायुजाः । स्वेदजाः कृमिदंशायाः पक्षिसर्पादयोऽण्ड-षाः । उद्विदस्तरगुल्मायाः । इत्यमरः ॥

दृष्टिमपातं परिहृत्य तस्य कामः पुरःशुक्रमिव प्रयाणे । पान्तेषु संसक्तनमेरुशाखं ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश ॥४३॥

दृष्टिप्रपातिमिति ॥ कामः प्रयाणे यात्रायां पुरेगितः शुको यस्मिन्देशे तं पुरःशुक्रं देशम् इव । प्रतिशुकं प्रतिवृधं प्रत्यङ्गारकमेव च । अपि शुक्रसमो राजा इतसेन्यो निवर्तते ॥ इति प्रतिषेधात् । तस्य दृष्टिप्रपातं दिन्वषयं परिहृत्य प्रान्तेषु पार्श्वदेशेषु [संसक्तनमेरशाखं] संसक्ता अन्योन्यसंसृष्टा नमेरूणा सुरपुत्रागानां शाखा यस्य तत् । तिरोधानयोग्यमिति भावः । भूतपतेः शिवस्य ध्यानास्पदं समाधिस्थानम् । आस्पदं प्रतिष्टायाम् इति निपातः । विवेश ॥

स देवदारुदुमवेदिकायां शार्दूळचर्मव्यवधानवत्याम् । आसीनमासन्नशरीरपातस्त्रियम्बकंसंयमिनं ददर्शे ॥ ४४ ॥

स इति ॥ आसच्चरारीरपातः भासन्नमृत्युः स कामः [शार्बूळचर्मव्य-वधानवत्याम्] शार्बूळचर्मणा व्यवधानवत्याम् । व्याग्नवमीसृततायामित्यर्थः । मोक्षश्रीव्याग्नवर्मणि इति प्राशस्त्यादिति भावः ॥ देवदारुद्धमवेदिकायाम् आसीनम् उपविष्टं संयमिनं समाधिनिष्टं त्रियम्बकं त्रिनेत्रं दृद्शं । केवि-त्साहसिकाः त्रिलोचनम् इति पेदः । त्र्यम्बकमित्युक्ते पादपूरणव्यत्यासात्रियम्बक-मिति पादपूरणार्थाऽयिमयङादेशश्च्छान्दसो महाकविष्रयोगादिभयुक्तेरङ्गीकृतः ।

तमेव देवं षद्भिः क्लोकैर्वर्णयति—

पर्यङ्करबन्धस्थिरपूर्वकायगृज्वार्यतं सन्नमितोभयांसम् । उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्प्रफुछराजीवमिवाङ्करमध्ये ॥ ४५ ॥

पर्यद्वेति ॥ [पर्यद्ववनधास्थरपूर्वकायम्] पर्यद्ववनधेन वीरासनेन स्थिरपूर्वकायं निश्चलोत्तरार्धम् [ऋज्वायतं] ऋजुरायतश्चर्जायतःतं [संन-भितोभयांसम्]सन्नभितानुभावंसौ यस्य तं तथोक्तम् । यृत्तिविपये उभशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोग इत्युक्तं कैयटेन । [उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्] उत्तान ऊर्ध्वतलो यः पाणिद्वयस्य सन्निवेशः संस्थानं तस्मात् अङ्कमध्ये [प्रफुल्ल-राजीवम्] प्रफुल्लं राजीवं पङ्कां यस्य तम् इव स्थितम् । वीरासने विसष्टः—एकं पादमथैकस्मिन्वन्यस्थारौ तु संस्थितम् । इतरस्मिस्तथैवोहं वीरासनमुदाहतम् ॥ इति । तथा योगसारे—उत्तानिते करतले करमुत्तानितं परम् । आदायाङ्कगतं ऋत्वा ध्याथेयस्तस्य सोऽन्तरम् ॥ इति ॥

भुजङ्गमोक्त्रद्धजटाकलापं कर्णावसक्तं द्विगुणाक्षसूत्रम्। कण्ठत्रभासङ्गविशेषनीलां कृष्णत्वंचं ग्रन्थिमती दधानम्॥४६॥

१ ऋज्वायतासं ०. २ उद्वद्ध, आयद्ध, आविद्ध. ३ कर्णावतंस. ४ मृगत्वचम्

भुजङ्गमेति। [भुजङ्गमोन्नद्धजटाकलापं भुजङ्ग मेनोन्नद्ध उन्नमध्य बद्धो जटाकलापो येन तं तथोक्तम्। कर्णायसक्तम्। कर्णायलक्रमी-त्यर्थः। अतएव द्विगुणाक्षस्त्रमम् द्विगुणं द्विरावृत्तमक्षसूत्रमक्षमाला यस्य तम्। कण्ठप्रभासङ्गविदेशवनीलां] कण्ठप्रभाणां सङ्गेन मिश्रणेन विशेषनीलामतिनीलां ग्रान्थिमतीं बन्धनयुक्तां कृष्णत्यचं कृष्णम्गाजिनं दधानम्॥

किंचित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारैभूतिकियायां विरंतप्रसङ्गेः ।
नेत्ररिवस्पन्दितपक्ष्ममालैर्लक्ष्यीकृतघाणमधोमयुर्वैः ॥ ४७ ॥

किंचिदिति ॥ [किंचित्प्रकाद्यास्तिमितोग्रतारैः] किंचित्प्रकाशा ईषत्प्रकाशास्तिमिता निश्चला उप्राश्च ताराः कनीनिका येषां तैः । तारकाक्षणः कनीनिका इत्यमरः । स्त्रूचिकियायां श्रूबिक्षेपे विरतप्रसङ्गः प्रसक्तिरहितैः । अविस्पन्दितपक्ष्ममालैः अचिलितपक्ष्मपंक्तिभिरधः प्रसृता मयूखा येषां तैः अधीनमयूखैःनेन्नैः। त्रिनेत्रत्वाद्वहुवचनम् लक्ष्यिकृतग्राणं नासाप्रनिविष्टदिष्टिमित्यर्थः। करणान्यवहिष्कृत्य स्थाणुवित्रश्चलात्मकः । आत्मानं हृदये ध्यायेन्नासाप्रन्यस्तलोच्चः ॥ इति योगसारे ॥

अदृष्टिसंरम्भिमवाम्बुवाहमपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् । अन्तश्चराणां भरुतां निरोधानिवातनिष्कमपीमव पदीपम्।।४८॥

अवर्ष्टीति ॥ [अन्तश्चराणां] अन्तश्चरन्तीत्यन्तश्चराः नेषां मरुतां प्राणादीनां निरोधात् हेतोः अवृष्टिसंरम्भम् अिवानानवर्षसंश्रमम् अम्बुवाहम् इव स्थितम् । एतेन प्राणनिरोधः सूचितः । अनुत्तरङ्गम् अनुदूततरङ्गम् अपामाधारं हदं इव स्थितम् । एतेनापाननिरोधः सूचितः । तथा [निवातनिष्क-म्पम्] निवातं निर्वातदेशे निष्कम्पं निश्चलं प्रदापम् इव स्थितम् । एतेन शेष-वायुनिरोधः सूचितः । निवातावाश्ययावातौ इत्यमरः ॥

कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गै-

ज्योंतिः परोहैरुदितैः शिरस्तः।

मृणालसूत्राधिकसांकुमार्या

बालस्य लक्ष्मीं ग्रुपयन्तिमन्दोः ॥ ४९ ॥

कपालेति ॥ [कपालनेत्रास्तरलब्धमार्गैः]कपालनेत्रान्तरेण बह्मकरोटि-नेत्रविवरेण लब्धमार्गैः शिरस्तः ब्रह्मग्न्यात् । पत्रस्यास्तायल् । उद्तैः उद्दृतैः

१ विगतः २ लक्षीकृतः ३ निर्वाणः

ज्योतिः प्ररोहैः तेजोङ्करैः [मृणालस्त्राधिकसौकुमार्या]मृणालस्त्राधिकं सौकुमार्यं मार्दवं यस्यास्तां बालस्येन्दोः शिरश्चन्त्रस्य लक्ष्मीं ग्लय्यन्तम् ॥ मनो नवद्वारनिषिद्धद्वात्ति हृदिव्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् । यमक्षरं क्षेत्रविदी विदुस्तमात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥ ५०॥

मन इति ॥ [नवद्वारनिषिद्धवृत्ति] नवभ्यो द्वारेभ्यो निषिद्धा निवर्तिता वृत्तिः संचारो यस्य तत्त्रथोक्तम् । [समाधिवश्यं] समाधिना प्रणिधानेन वश्यं वशंगतम् । यस्यत्ययः । प्रणिधानं समाधानं समाधिश्व समाध्रयः । इतिहलायुधः ॥ मनः हृदि हदयाख्येऽधिष्ठाने स्यवस्थाण्य । तथा च वसिष्ठः-यतो निर्याति विषयान्यस्मिश्येव प्रलीयते । हृद्यं तद्विज्ञानीयान्मनसः स्थितिकारणम् ॥ इति । क्षेत्रविदः क्षेत्रज्ञाः पुरुषाः । यं न क्षरति इति अक्षरम् अविनाशिनं विदुः विदन्ति । विदो लटो वा इति झेर्जुस् । तम् आत्मानमात्मिन स्वस्मिन् अवलोक्तयन्तं साक्षात्क्ष्रीन्तम् । स्वातिरेकेण परमात्मानोऽभाव।दिति भावः ॥

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं पश्यन्नदूरान्मनसाप्यपृष्यम् । नाळक्षयत्साध्वससन्नहस्तः स्नस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात्।।५१।।

स्मरेति ॥ स्मरः कामः तथाभूतं पूर्वोक्तरूपं मनसाप्यधृष्यम् अयुग्मनेत्रं विषमाक्षम् अदूरात् पश्यन् । [साध्वससम्बह्स्तः] साध्वसेन सम्बह्स्तो विश्वथपाणिः सन् । स्वहस्तात्मस्तं द्वारं चापम् अपि वापं च न अलक्ष-यत् न विवेद । भीतो मुद्यतीति भावः ॥

निर्वाणभूयिष्टमथास्य वीर्यं सन्धुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन । अनुप्रयाता वनदेवताभ्या महत्र्यत स्थावरराजकन्या ॥ ५२ ॥

निर्वाणिति ॥ अथा निर्वाणिन नाशेन भूयिष्ठं निर्वाणभूयिष्ठम् । नष्टप्रायिमत्यर्थः । अस्य स्मरस्य बीर्यं बलंबपुर्गुणेन सौन्दर्थेण सन्धुक्षयन्तीव पुनरुजीवयन्तीव स्थिता वनदेवताभ्यां सखीभूताभ्याम् अनुप्रयाता अनुगता
स्थावरराजकन्या पार्वती अष्टश्यत दृष्टा ॥

तामेवाह चतुर्भिः-

Ŕ

अशोकनिर्भर्तिसतपद्मराग माकृष्टहेमयुतिकर्णिकारम् । मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥ ५३ ॥

अशोकेति । [अशोकिनिर्भार्तेसतपद्मरागम्] अशोकपुष्पेण निर्भारितता-हितरस्कृताः पद्मरागा येन तत्त्रशेक्तम् । [आकुष्टहेमसुतिकणिकारम्] आकु

१ वेद-ज्ञह्म-विदः । २ सिम्दुरवारम्-

ष्ट्रेमयुतैनि आहृतस्वणंभरणवर्णिनि कर्णिकाराणि यस्मिस्तत्तथोक्तम् । [सुक्तां-कलापीकृतसिन्धुवारं] मुक्ताकलापीकृतानि सिन्धुवाराणि निर्गृण्डीकुसुमानि यस्मिस्तत् । सिन्धुवारेन्द्रपुरसौ निर्गृण्डीन्द्राणिकेस्यपि । इत्यमरः ॥ वसन्तपुष्पाण्ये-वाभरणं [वसन्तपुष्पाभरणं] वहन्ती ॥

आवर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम्। पर्याप्तंपुष्पस्तवकावनम्रा सञ्चारिणी पछविनी छतेव ॥ ५४ ॥

आवर्जितिति ॥ स्तनाभ्यां किंचिद् आवर्जिता ईषदानमिता इव । तरुणा-केस्य राग इव रागो यस्य तत् [तरुणार्करागं] बालार्कारुणमित्यर्थः । उपमा-नपूर्वपदो बहुवीहिरुत्तरपदलोपश्च । वासो वसाना आच्छादयन्ती । अतएव पर्यातपुष्पस्तवकावनद्वा पल्लविनी किसलयवती सञ्जारिणी छतेव । स्थितेति शेषः ॥

स्नस्तां नितम्बादवळम्बमाना पुनः पुनः केसरदामकाश्वीम् । न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण मौर्वां द्वितीयांमिव कार्मुकस्य ५५

स्रस्तामिति ॥ स्थानविदा निक्षेपयोग्यस्थानवेदिना स्मरेण न्यासीकृतां निक्षेपीकृताम् । [कार्मुकस्य] कर्मणि प्रभवतीति कार्मुकं धनुः । कर्मण उक्ष् इत्युक्ष्यः तस्य । द्वितीयां मौर्वीम् इच स्थिताम् । अत्र हि न्यस्ता मौर्खुत्तरत्र हरवैरानियीतनायोपयुज्यत इति भावः । नितम्बात्स्यस्तां चिलतो [केसरदाम-काञ्चीम्] केसरदाम बकुलमाला सैव काश्ची तां पुनःपुनः अवलम्बन्माना इस्तेन धारयन्ती ॥

सुगन्धिनिःश्वासविद्वद्वतृष्णं बिम्बाधरासत्रचरं द्विरेफम् । प्रतिक्षणं संभ्रमळोळदृष्टि लींलारविन्देनःनिवारयम्ती ॥ ५६ ॥

सुगन्धीति । [सुगन्धिनिःश्वास्तविवृद्धतृष्णं] सुगन्धिभिनिधासैविवृद्धतृष्णम् । विम्बतुल्योऽधरो विम्बाधरः । वृत्तौ मध्यपदलोपः स्यात् इति वामनः ।
तस्यासन्नवरं सिन्धृष्टवरं क्लिरेफ्तं धक्तं प्रतिक्षणं [संस्नमलोस्नविः] संभ्रमेण
लोलदृष्टिबन्धलाक्षी सती लीस्नारविन्देन निवारयन्ती ॥

तां वीक्ष्य सर्वोवयवानवद्यां रतेरपि हीपेदमादधानाम् । जितेन्द्रिये द्मिलिनि पुष्पचौपः स्वकार्यसिद्धिं पुनराक्षश्वंसे॥५७॥

तामिति।। [सर्वाययवानयद्याम्] सर्वावयवेष्वनवद्यामगद्याम् । अवद्यपण्य इति निपातः । रतेः कामकलत्रस्य अपि द्वीपदं लम्मानिमित्तम् आवृधानास् ।

१ सजातपुष्प. २ अवरोश्यन्तीः १ पुष्प, ४ हितीयमीवीमिव. ५ हीमिति [हीवुर्दि]. ६ पुष्पकेतु. ७ स्वकर्म. ८ आध्यकंत.

न्यूनतामावहन्तीमित्यर्थः । तां पार्वतीं वीक्ष्य पुष्पचापः कामः जितेन्द्रिये । दुर्जयेऽपीत्यर्थः । श्रूलिनि शिवे विषये स्वकार्यसिर्विद् पुनः आशशंसे चक्मे । पूर्वे साध्वससम्ग्रहस्तः (३ । ५१) इत्यादिना कार्यसिद्धेरुम्बूलितत्वाभिभानादिष्ट् पुनरित्युक्तम् ॥

भविष्यंतः पत्युरुमा च शंभोः समाससाद प्रतिहारभूमिम् । योगात्स चान्तः परमात्मसंज्ञं दृष्टा परं ज्योतिरुपारराम॥५८॥

भविष्यत इति ॥ उमा च भविष्यतः पत्युः शंभोः प्रतिहारभूभि द्वार-देशं समाससाद । स्री द्वाद्वीरं प्रतीहारे इत्यमरः । स शंभुः चा अन्तः [पर-मात्मसंज्ञम्] परमात्मिति संज्ञा यस्य तत् परं मुख्यम् । परं दूरान्यमुख्येषु इति यादवः । ज्योतिः हृष्ट्वा साक्षात्कृत्य योगात् ध्यानात् । योगः सन्नहनोपाय-ध्यानसङ्गतियुक्तिषु । इत्यमरः । उपारराम उपारतः । व्याक्ष्परिभ्यो रमः इति परस्मेपदम् ॥

ततो अजङ्गाधिपतेः फणाग्रैरधः कथंचिद्धृतभूमिभागः । शनैः कृतप्राणविम्रक्तिरीशः पर्यङ्कवन्धं निविडं विभेद ॥ ५९ ॥

तत इति॥ ततो अजङ्गाधिपतेः शेषस्य फणाग्नैः अधः भूमेरधः [कथंचिज्वृतभूमिभागः] कथंचित् अतियत्नेन धृतो भूमिभागः स्वोपवेशनभूमागो
यस्य स तथोक्तः । वायुधारणाहितलाघवनिवृत्त्या भगवतो गुरुत्वादिति भावः ।
शानैः कृता प्राणानां प्राङ्निरुद्धानां विमुक्तिः पुनः सञ्चारो येन स कृतप्राणविमुक्तिः ईशः निविद्धं दृढं पर्यङ्कवन्धं वीरासनं विभेद शिथिलीचकार ॥
तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी शुश्रूषया श्रोकसुतामुपेताम् ।
प्रवेशयामास च भर्तुरेनां स्रूक्षेपमात्रानुँमतप्रवेशाम् ॥ ६०॥

तस्मा इति ॥ अथ नन्दी तस्मै भगवते । कियामहणाचतुर्थी । प्रणिपत्य नमस्कृत्य शुश्रूषया सेवया निमित्तन उपेताम् सेवार्थमागतामित्यर्थः । शैल-सुतां शशंस निवेदयामास । भर्तुः स्वामिनः [भ्रूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशां] भूक्षेपमात्रेण भूसंझ्यैवानुमतप्रवेशामङ्गीकृतप्रवेशाम् एनां शैलसुतां प्रवेश-यामास च ।

तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं स्वहस्तलूनः शिक्षिरात्ययस्य । व्यकीर्यतः त्र्यम्बकपादमुळे पुष्पोयचः पळ्ळवभङ्गाभिकाः ॥६१॥

तस्या इति ॥ तस्याः पार्वत्याः सखीम्यां पूर्वोक्ताभ्यां [स्वहस्तलूनः] स्वहस्तेन लूनः उपचितः पछवसङ्गभिकाः किसलयशकलिमशः शिशिरा-

[?] उपासितं सा च विनाकपाणियः २ अन्तर्गतस्. ३ अनुमितः

त्ययस्य वसन्तस्य संबन्धी पुष्पोक्षयः पुष्पप्रकरः । हस्तादाने वेरस्तेये इति-धञ्चिषयत्वात्कवीनामय प्रामादिकः प्रयोग इति बल्लमः । **उयम्बकपादमूलं** प्रणिपातपूर्व नमस्कारपूर्वकं उयकीर्यत विक्षिप्तः ॥

उमापि नीलालकमध्यशोभि विस्नंसयन्ती नवकर्णिकारम् । चकार कर्णच्युतपल्लवेन मूर्झा प्रणामं दृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥

उमेति ॥ उमापि [नीलालकमध्यशोभि] नीलालकानां मध्ये शोमतं इति तथोक्तम् । अलकन्यस्तिमित्यर्थः । नवकाणिकारं विस्रसयन्ती [कर्णच्युतपल्लवेन] कर्णात् च्युतः पल्लवो यस्य तेन कर्णच्युतपल्लवेन मूर्मा वृषमध्वजाय प्रणामं चकार । क्षियाप्रदाणात्संप्रदानत्वम् ॥

अनन्यभाजं पतिषाग्रुहीति सा तथ्यमेवामिहिता भवेन । न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥६३॥

अनन्यति ॥ सा कृतप्रणामा देवी भवेन हरेण । अन्यां न भजतीति तम् अनन्यभाजम् । भजो िष्वः इति । ज्विप्तस्ययः । सर्वनाम्नो यृतिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । पतिमाष्ट्रहीति तथ्यं सत्यम् एव अभिहिता उक्ता । उत्तरत्र तथैव संभवादिति भावः । अभिद्धातेर्बुवर्थस्य दुद्दादित्वादप्रधाने कर्माण कः । तथाहि । ईश्वरव्याहृतयः महापुरुषोक्तयः कदाचित् अपि लोके भुवने लोकस्तु भुवने जने इत्यमरः ॥ विपरीतं विसंवादिनम् अर्थम् अभिधयं न पुरुणन्ति । न बोधयन्तीत्यर्थः ॥

कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य पतङ्गवद्विष्ठमुखं विविधः । उपासमक्षं हरवद्धलक्ष्यः शरासनज्यां ग्रुहुराममर्शे ॥ ६४ ॥

काम इति ॥ कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य उमासिन्धानादयमेव बाणप्र-योगसमय इति क्षात्वा पतक्किन तुल्यं पतक्क्वत् शलभवत्। समौ पतक्क्ष्यालभौ इत्यमरः। तेन तुल्यं किया चेद्वतिः इति वतिप्रत्ययः। विक्षिमुखं विविश्वः प्रवेष्टुमिच्छः। विश्वतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। उमायाः समक्षमक्षणः समीपम् उमासमक्षम्। अव्ययीभावे शरत्पमृतिभ्यः इति समासान्तोऽच्य्रत्ययः। [हरबद्धलक्ष्यः] हरे बद्धलक्ष्यः सन्। शरासनस्य ज्यां मौवीं मुद्धः आममर्श परामृष्टवान्॥

अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी तपस्विने ताम्रह्मा करेण । विशोषितां भाजुमतो मयूखेर्मन्दाकिनीपुष्करवीजमालाम् ॥६५॥

अयेति ॥ अथ गौरी । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । अस्मायामेधास्रजो विनिः इति विनिप्रत्ययः । तस्मै तपस्थिने गिरिशाय तास्रस्या रक्तवर्णेन करेण भाजुमतोः अंग्रुमतः मयूखैः विशोषितां [मन्दाकिनीपुष्करबीजमा-लाम्] मन्दाकिन्याः पुष्कराणि पद्मानि तेषां बीजानि तेषां मालां जपमालिकाम् उपनिन्ये समर्पितवती ॥

प्रतिग्रहीतुं प्रणायिपियत्वात्रिलोचनस्ताम्रुपचक्रमे च । संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥६६॥

प्रतिप्रहीतुमिति ॥ त्रिलोचनः च प्रणयिप्रियत्वाद् अर्थिप्रियत्वात् ताम् अक्षमालां प्रतिग्रहीतुं स्वीकर्तुम् उपचक्रमे । पुष्पं धनुर्यस्य स पुष्पधन्या काम च । वा संज्ञायाम् इत्यनहादेशः । संमोग्नतेऽनेनेति संमोहनं नाम । नामेति प्रसिद्धौ । अमोघं वाणं सायकं धनुषि समधत्त संहितवान् ॥

हरस्तु किंचित्पंरिल्जप्तभैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुरााग्निः । जमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि॥६७॥

हर इति ॥ हरस्तु हरोऽपि चन्द्रोदयारम्भे अम्बुराशिः इव किंचित् ईषत् परिलुप्तधेर्यः । न तु प्राकृतजनवदत्यन्तल्लप्तथैर्य इति भावः । [बिम्ब-फलाधराष्ट्र] बिम्बफलतुल्योऽधरोष्टो यस्य तस्मिन् उमामुखे विलोचनानि व्यापारयामास । त्रिभिरपि लोचनैः साभिलाषमद्राक्षीदित्यर्थः । एतेन भगवतो रतिभावोदय उक्तः ॥

विष्टण्वती शैळसुतापि भावमङ्गैः स्फ्ररद्वालकदम्बकल्पैः । साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥ ६८॥

विश्रण्वतीति ॥ शैलसुतापि स्फुरद्वालकद्म्नकल्पैः । विकसत्कोमलन्पैनसहरोः । पुलकितैरित्यर्थः । ईषदसमासौ इत्यादिना कल्पप्रत्ययः । अङ्गैः भावं रत्याख्यं विवृण्यती प्रकाशयन्ती चारतरेण पर्यस्तविलीचनेन नीडा-विभ्रान्तनेत्रेण मुखेन असाचि साचि संपद्यमाना साचीकृता तिर्यकृता । तिर्यगर्थे साचि तिरः इत्यमरः । तस्थौ । हिया मुखं साचीकृत्य स्थितेत्पर्यः । न केवलं हरस्यैव देव्या अप्युदितो रातिभाव इति भावः ॥

अथोन्द्रयक्षोभमयुग्मनेत्रः पुनर्विशित्वाद्धलत्रत्रिष्ट्यः । हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदश्चर्दिशामुगान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ६९ ॥

अयेति॥ अथ अयुग्मानि नेत्राणि यस्य सः अयुग्मनेत्रः त्रिनेत्रः विशित्वात् जितेन्त्रियत्वात् इन्द्रियक्षोभं पूर्वोक्तमिन्द्रियविकारं पुनर्बलवत् दढं निगृद्धाः निवार्य स्वचेतोविकृतेः स्वचित्तविकारस्य हेतुं कारणं दिह्युः इष्टुमिन्छुः विशासुपान्तेषु द्विं ससर्ज प्रसारयामास ॥

स दक्षिणापाक्रनिविष्टप्रुष्टिं नेतांसमाकुश्चितसच्यपादम् । ददर्भ चैकीकृतचारुपापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ७० ॥

स इति ॥ स भगवान् [दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुर्छि] दक्षिणापाङ्गे निविद्य स्थिता मुष्टिर्यस्य तं नतांसम् [आकुश्चितस्यथादम्] आकुश्चितः सन्यपादो यस्य तम् । आलीढाख्यस्थानके स्थितमित्यर्थः । चक्कीकृतचाकचापं मण्डलीकृतसौम्यकोदण्डं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिं मनोभवं दृद्द्रां । आलीढलः क्षणमाह् यादवः स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमिल्रयाम् । वितस्यम्तरगौपादौ मण्डलं तोरणाकृतौ । समानौ स्यात्समपदमालीढं पदमप्रतः । दक्षिणं वामन्माकुङच्य प्रत्यालीढं विपर्ययः ॥ इति ॥

तपःपरामर्श्वविद्यद्यन्यो र्श्वभङ्गदुष्पेक्ष्यमुखस्य तस्य । स्फुरश्रुदार्चिः सहसा तृतीयादक्ष्णः कृशानुः किळ निष्पपात ७१

तप इति ॥ [तपःपरामर्शिववृद्धमन्योः] तपःपरामर्शेन तपस आस्कन्दनेन विश्वसमन्योः प्रवृद्धकोपस्य [भूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य] भूभङ्गेण दुष्प्रेक्ष्यं दुर्दर्शे मुखं यस्य तस्य दरस्य तृतीयाद् अक्ष्णः स्फुरम् उद्दीप्यमानः उद्दिः उद्दूतज्वालः क्षृत्रानुः अभिः सहसा अतिर्कितमेव । अतिर्किते तु सहसा इत्य-मरः । निष्पपात किल निश्वकाम खलु ।।

कोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति। तावत्स विहर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ७२ ॥

कोषमिति ॥ हे प्रभो स्वामिन् को धं संहर संहर निवर्तय निवर्तय । वापले हे भवत इति वक्तव्यम् इति वार्तिकेन द्वित्वम् । संभ्रमेण दृत्तिबापलम् इति काशिका । इति एवं मकतां देवानां गिरत् वावः खे व्योभि यावत् वरनित प्रवर्तन्ते तावत् तत्कालमेव भवस्य नेत्राज्ञन्म यस्य स भवनेश्वज्ञन्मा । भवज्यों बहुवीहिर्व्यधिकरणो जन्मायुक्तरपद इति वामनः । स विद्वः मदनं भसीवावशेषो यस्य तं अस्मावशेषं चकार । द्वाहेत्यर्थः ॥

तीव्राभिषद्भप्रभवेण द्वांतं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् । अद्भातभर्त्वव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्वभूव ॥ ७३ ॥ तीव्रेति ॥ तीव्राभिषद्भप्रभवेण अतिदुःसहाभिभवसंभवेन । अभिषद्भस्यभिभवे सङ्ग आकोशनेऽपि व । इति वैजयन्ती । इन्द्रियाणां चक्षरादीनां खुर्सि व्याः नारं संस्तम्भयता प्रतिवक्षता मोहेन यूर्ण्या । क्वी । इतिः मदनभागं ।

१ हेक्ट : बकी.

मुद्धर्तम् [अज्ञातभर्तृव्यसना] अज्ञातं भर्तृत्यसनं भर्तृनाशो यया सा तथोक्ता सती कृतोपकारेव वभूव । सहसा दुःखोपनिपातान्मुम् च्छेंत्यर्थः । मोहेन दुःखसंवेदनाभावात्तस्योपकारकत्वोक्तिः ॥

तमाश्च विष्टं तपसस्तपस्वी वनस्पति वज्र इवावभज्य । स्त्रीसिक्वकर्षं परिहेर्तुमिच्छन्नन्तर्दधे भूतपतिः सभूतः ॥७४॥

तमिति ॥ तपस्वी तपोनिष्टो भूतपतिः शिवः तपसः विद्यम् अन्तरायभूतं तं कामम् आञ्च वज्ञः अशिनः वनस्पतिं वृक्षम् इव अवभज्य भङ्कत्व। स्त्रीसन्निकर्षं जीसिन्नधानं परिहर्तुमिच्छन् । तस्यानधेहेतुस्वादिति भावः । सभूतः सगणः सन् अन्तर्वधे ॥

शैकात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं व्यर्थ समैध्यं लिलतं वपुरात्मनश्च । सच्योः समक्षीमित चाधिकजातलज्जा। शून्या जगाम भवनाभिष्ठंखी कयाचित् ॥ ७५ ॥

शैलास्मजेति ॥ शैलात्मजा पार्वती उच्छिरसः उन्नतिशरसे महतः पितुः असिलाषं हरो वरोऽस्त्वित मनारथं लिलतं सुन्दरम् आत्मनः वपुः च व्यर्थे निष्फलं समर्थ्य विचार्य सख्योः समक्षं पुरः इति च हेतुना अधिकं जातलजा [अधिकजातलज्जा] । समानजनसमक्षमवमानस्यातिदुःसहत्वादिति भावः । शून्या निष्स्याहा सती कथंचित् कृच्छ्रेण भवनस्याभिमुखी [भवनामिमुखी] जगाम ॥

संपदि मुकुलिताक्षां रुद्रसंरम्भभीत्या दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोभ्योम् । सुरगज इव विश्वत्पिश्चनीं दन्तलग्नां मितपथगितरासीद्वेगदीर्घोकृताङ्गः ॥ ७६ ॥

सपदीति ॥ सपि अद्भिः हिमनान् [सद्भसंरम्भभीत्या] छहस्य संरम्भात्को-पाद्भीत्या । संरम्भः संभ्रमे कोपे इति विश्वः । सुकुछिताक्षीं निमीछितनेत्राम् । बहुनीहो सक्ष्यक्षोः स्वाङ्गात्वच् इति बच्छात्ययः । विद्गौरादिभ्यश्व इति डीष् । अनुकम्पितुमहीम् अनुकरम्याम् । ऋहलोण्येत इति प्यत्प्रस्ययः । दृहितरं

१ कोएं.। १ परिष्ठर्तुकामः सोन्तर्देभेः ३ समीक्ष्यः ४ अभिष्ठस्यं, ५ अयं स ६ सीवीक्षतसम्बद्धानाः

दोर्म्यामादाय दन्तयोर्लमा दन्तलमा पश्चिनी निल्नी विस्नतसुरमंज इव [वेगदीर्घीकुताङ्कः] वेगेन रयेण दीर्घाकृताङ्क आयतीकृतशरीरः सन् । पन्यानं प्रतिगता मार्गानुसारिणी गतिर्यस्य स प्रतिपथगितः आसीत् ॥ इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमिलुनाथस्रुरिविरचितया संजीवनी समाख्यया व्याख्यया सभेतः श्रीकालिदासकृती कुमारसंभवे महाकाव्ये मदनदहनो (निस्नहो)नाम तृतीयः सर्गः।

चतुर्थः सर्गः ।

मूच्छिता रतिरित्युक्तम् । संप्रति तदृत्तान्तमेवाह—

अथ मोहपरायणा सती विवशा कामवधूर्विबोधिता । विधिना प्रतिपादयिष्यता नर्वेवधव्यमसद्यवेदनम् ॥ १ ॥

अयेति ॥ अथ अनन्तरं मोहो [मूच्छो परमयनमाश्रयो यस्याः सा मोहप-रायणा मोहैकशरणा सती । परायणमिश्रेते तत्परे परमाश्रये । इति यादवः । विवशा मुहत्वानिश्चेष्ठा कामवधूः रितः । असह्यवेदनम् असह्या दुःसहा वेदना यस्भिस्तत्तयोक्तम् । विधवाया गतभर्तृकाया भावो वैधव्यम् । नवं च तद्वैष्ठव्यं वेति नववैधव्यम् । नवग्रहणं दुःसहत्वद्योतनार्थम् । प्रतिपाद्यिष्यता अनु-भावियष्यता । कियार्थिकयायां ऌट् । विधिना दैवेन । विधिविधाने देवे च इत्यमरः । विवोधिता । वैधव्यानुफलोऽयं विधिरिति भावः । अस्मिन्सर्गे वियो-गिनीवृत्तानि — विषमे ससजा गुदः समे सभरा लोऽथ गुद्धियोगिनी । इति लक्षणात् ॥

अवधानपरे चकार सा प्रख्यान्तोन्मिषिते विकोचने । न विवेद तयोरतृप्तयोः त्रियमत्यन्तविष्ठिप्तदर्शनम् ॥ २ ॥

अवेति ॥ सा रितः [प्रलयान्तोन्मिषिते] प्रलयान्ते मूर्च्छावसाने । प्रलयो नष्टनेष्टता इस्यमरः । उन्मिषिते उन्मीलिते विलोचने । अवधानं परं प्रधानं ययोस्ते अवधानपरे दिदश्याविहते चकार । द्रष्टव्यामावानु न विवेदेस्याह—नेति ॥ प्रियं कामम् अनुप्तयोः तृप्तिं न गतयोः । नित्यदिदश्चमाणयोरित्यर्थः । तयोः लोचनयोर्दर्शनिकयापेक्षया संवन्धे षष्ठी । अस्यन्तविछ्तं दर्शनं स्वलेचनयोः करणयोर्थस्य कर्मभूतस्य तम् अत्यन्तविद्युत्तद्र्शनं सन्तं न विवेद न ज्ञातवती । प्रियनाशापरिज्ञानाहिदशां चके इति तास्पर्यार्थः ॥

अयिं जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः । दृहशे पुरुषाकृतिः क्षितौ हरकोपानळभस्म केवलम् ॥ ३ ॥ भयोति ॥ अयीति प्रश्ने । अयि प्रश्नानुनययोः इति विश्वः । अयि जीवि-तनाथ जीविस प्राणिषि किचित् इत्यभिधायोत्थितया तया रत्या पुरः अमे क्षितौ पुरुषस्य आकृतिरिवाकृतिर्यस्य तत् पुरुषाकृति केवलं एकं हरकोपानलभस्म दृहशे दृष्टम् । न तु पुरुष इति भावः ॥

अथ सा पुनरेव विद्वला वसुधालिङ्गनधैसरस्तनी । विल्लाप विकीणमूर्धजा समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥४॥

अथेति ॥ अथ भस्मदर्शनानन्तरम् पुनरेव विह्वला विक्रवा वसुधालिङ्ग नधूसरस्तनी वधुधालिङ्गनेन क्षितिलुण्डनेन धूसरा धूसरवणीं स्तनी कुवौ यस्याः सा तथोक्ता । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् इति ङीष् । विकीणमूर्धजा विकीणी विक्षिप्ता सूर्धजाः केशा यस्याः सा तथोक्ता सा रतिः स्थलीं वनभूमिम् तत्रत्यान्त्राणिन इत्यर्थः । जानपदकुण्डगोणस्थल—इत्यादिना ङीष् । समदुःखां स्वतुल्यशोकां कुर्वतीच विललाप परिदेवितवती । विलापः परिदेवनम् इत्यमरः॥

उपमानमभूद्विलासिनां करणं यत्त्वव कान्तिमत्तया । तदिदं गतमीदशीं दशां न विदीयें कठिनाः खल्ल स्त्रियः ॥५॥

उपेति ॥ तव यत्करणं गात्रम् । करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि । इत्यम्परः । कान्तिमत्तया सौन्दर्येण हेतुना विलासिनां विलसनशीलानां कामिनाम् । वो कषलस-इत्यादिना घिनुष्प्रत्ययः उपमीयते येन तद् उमानम् अभूत् । तत् करणम् इदम् ईष्टर्शी इरााम् अवस्थां गतं प्राप्तम् । भस्मीभूतमित्यर्थः । तथापि न विदीर्ये न विदीर्णो भवामि । कर्तर लट् । तथाहि-स्त्रियः काठिनाः खलु । कठिनत्वादविदीर्यमाणत्वमित्यर्थः । कारणात्कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । धीरसंचारिणो दृष्टिगितगाँ इष्प्रभाविता । स्मितपूर्व तथालापो विलास इति कीर्तितः ॥

क नु मां त्वद्धीन जीवितां विनिकीर्य क्षणभित्रसौहदः । निक्रनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसङ्घात इवासि विद्वतः ॥ ६ ॥

किति ॥ हे श्रिय क्षतसेतुबन्धनः भग्नसेतुबन्धनो जलसङ्घातः जलेघो निल्निमित । जलेकायत्तजीवितामिति शषः । त्वद्धीनजीवितां त्वदाय-त्रप्राणां मां क नु विनिकार्य कुत्र वा निक्षिप्य क्षणभिक्षसौहृदः क्षणत्यक्त-सौहार्दः सन् । विद्वतः पलायितः असि । नु विषादे । यथा पश्चिनीं परिताङ्य वारिपूरा गच्छति तथा मां विहाय गतोसीति । सौह्दस्य सेतुक्पमानम् । सेतुसौ-

हृदयोः स्थितिहेतुत्वेन साम्यम् । सुहृदो भावः सौहृदम् । युवादित्वाहण्यत्ययः । हृदयस्य हृष्ठेखयदण्ठासेषु इति हृदादेशः । अणि हृद्धावाम हृद्धगासिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च इत्युभयपदवृद्धिः । हृद्धृतस्याणिवधाने तृशभपदवृद्धिः स्यात् । यथा सुहृदो भावः सौहृदिमिति । तदेवाह वामनः—सौहृददौहृदशब्दावनणि हृद्धावात् हृति ॥

कृतवानिस विभियं न मे प्रतिक्र्छं न च ते मया कृतम्। किमकारणमेव दर्शनं विछपयन्त्यै रतये न दीयते ॥ ७॥

कृतेति ॥ हे प्रिय स्वं मे मम विप्रियम् अप्रियं कृतवान् न असि । मया च ते तव प्रतिकृत्म् अप्रियं न कृतम् । परस्परजीवितस्य परस्पराधीनत्वात्कृतः परिभवशक्केति भावः । अकारणं निष्कारणम् एव । परस्परापकारकपकारणाभा-वेऽपीत्यर्थः । क्रियाविशेषणमेतत् । विल्ञपन्त्ये । त्वह्शनार्थिन्या अपीति भावः ॥ रतये किं कथं द्र्शनं न द्रीयते । क्रियाग्रहणाचतुर्था ॥

वित्रियमाश्कृते-

स्मरिस स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्वलितेषु बन्धनम् । च्युतकेशरदूषितेक्षणान्यवर्तसोत्पलताडनानि वा ॥ ८ ॥

स्मरसीति ॥ **६ स्मर । गोत्रस्त्विलितेषु** नामन्यत्यासेषु (अन्यस्नीनाम्ना ममाह्वानेषु) । गोत्रं नाम्यचले कुले इति विश्वः । मेखलागुणैर्बन्धनं स्मर-स्नि उत स्मरसि वा । विकल्पे किं किमुत च इत्यमरः । च्युतकेशरैश्रेष्टिकजल्कैर्दूषिते ईक्षणे येषु तानि [च्युतकेशरदूषितेक्षणानि] अवतंसीत्पलताडनानि । सधुलिक्षेपताडनानित्यर्थः । स्मरसि वा । अपकारस्मरणादिदमदर्शनमिति भावः ॥

हृदये वसतीति मित्प्रयं यदवोचस्तदवैमिकैतवम् । उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रितः ॥ ९॥

हृदय इति । हृद्ये वससि इति स्मरवाक्यानुवादः । इत्येवंख्पं मित्ययं यदवोचः उक्तवानित । बूजो छुङि वच उम् इत्युमागमः । तत्कैतवमविमि मिध्येति मन्ये । इदं वचनम् उपचारपदं परस्य रक्षनार्थं यदसत्यभाषणं स उपचारस्तस्य पदं स्थानम् । कैतवस्थानिति यावत् । न चेत् स्वमनङ्गः अशरीरः कथं रितः अक्षता अविनष्टा । आश्रयनारोऽप्याश्रितमविनष्टमिति विरोधादिति भावः॥

न च मे कश्चिद्विचारः किंतु लोकः शोष्यत इत्याह—

परलोकनवप्रवासिनः प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तवः। विधिना जन एष विश्वतस्त्वदधीनं खळु देहिनां सुख्वम् ॥१०॥ परलोकेति ॥ [परलोकनवप्रवासिनः] परलोकं प्रति नवप्रवासिनः अविर-प्रोषितस्य । अनेनानुगमनकालानितपातः सूच्यते । तव पद्वीं मार्ग प्रतिप-त्स्ये । त्वामनुगमिष्यामीत्यर्थः । अतो मे नास्ति विचार इति भावः । किंतु विधिना दैवेन एव जनः लेकः विद्यतः प्रतारितः । देहिनां सुखं त्वद्-धीनं त्वय्यधीनं खलु । अधिशब्दस्य शाँण्डादिकत्वात् सप्तमी शौण्ढेः इति स-मासः । अध्युत्तरपदात् इति खप्रत्ययः । एवमन्यत्रापि । सुखप्रदाभावे कृतः सुख-मिति भावः । सति कामे हि विषयाः सुखकारिणः ॥

तदेवाह-

रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविक्कवाः । वसतिं प्रिय कामिनां प्रियास्त्वद्दते पापयितुं क ईश्वरः ॥ ११॥

रजनीति ॥ हे प्रिय । [रजनीतिमिरावगुण्ठिते] रजनीतिमिरेण अवगुण्ठित आग्नते पुरमार्गे घनशब्दिवक्कवाः गर्जितभीताः प्रियाः अभिसारिकाः कामिनां वसर्ति प्रापयितुं त्वहते त्वां विना । अन्यारादितरतें -इत्यादिना पश्चमी । कः ईश्वरः शक्तः । न कश्चिदित्यर्थः । न हि कामान्धानां भीतिरस्तीति भाषः ॥

नयनान्यरुणानि घूर्णयन्वचनानि स्खलयन्पदे पदे । असति त्विय वारुणीमदः प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥

नयनानीति ॥ अरुणानि नयनानि घूर्णयन् भ्रमयन् । तथा पदे पदे प्रतिपदम् । वीप्सायां द्विष्ठिः । यचनानि स्वलयन् विपयीसयन् । प्रमदानां वार्षणीमदः मध्मदः अधुना त्वय्यसितं विडम्बना अनुकृतिमात्रम् । मदना-भावे मदस्य निष्फलस्यादिति भावः । तथा च शिशुपालवधे—तां मदो दियतसङ्ग-मभूषः (१० । ३४) इति ॥

अवगम्य कथीकृतं वपुः पियवन्धोस्तव निष्फळोदयः। बहुळेऽपि गते निशाकरस्तनुतां दुखमनक्र मोक्ष्यति ॥ १३ ॥

अवगम्येति ॥ हे अनक् अशरीर । प्रियवन्धोः प्रियसखस्य तव वपुः शरीरं कथीकृतम् अकथा कथा संपद्यमानं कृतं शब्दमात्रावशिष्टम् अवगम्य शाखा निष्किक्छोदयः । उद्दीप्याभावादुद्दीपनवैफल्यमिति भावः । निशाकरः चन्द्रः बहुछे कुम्मपक्षे गते अपि तनुतां कार्स्य दुःखं यथा तथा कृच्छात् मोक्यिति । वथा वृद्धिरित दुःखायिष्यत इत्यर्थः ॥

इरिताङ्णचारुवन्धनः कलपुंस्कोकिलशब्दस्चितः। बद् संयति कस्य बाणतां नवच्तपसवो गमिष्यति॥१४॥ हरितेति ॥ [हरितारंणचारुबन्धनः] हरितं चारुणं च। वणीं वर्णेन इति तत्पुरुषः । हरितारुणं च।र बन्धनं वृन्तं पुक्कश्च यस्य तथोकः । [कलपुंस्कोः किलशब्दस्चितः] । कलेन मधुरेण पुंस्कोकिलशब्देन पुरुषकोकिलनादेन स्वितोऽनुम।पितश्च । चूतचर्वणकार्यत्वात्कलशब्दस्येति भावः । नवचूतप्रस्वः नवचूतकुष्पुमं संप्रति कस्य बाणतां शरत्वं गमिष्यति वद् । अन्यस्य पुष्पबाणस्याभावादिति भावः ॥

अलिपङ्किरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता। विरुत्तैः करुणर्स्वनैरियं गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ॥ १५ ॥

अलीति ।। त्वया अनके इाः बहुराः धनुषः कार्मुकस्य गुणकृत्ये मौर्वाकाये गुणवत्कर्मणि च नियोजिता अधिकृता इयम् अलिपङ्किः कर-णस्वनैः दीनस्वनैः विरुतैः कृजितैः गुरुशोकां दुर्भरदुःखाम् । गुरुस्तु गीष्पतै। श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे ॥ इति शब्दार्णवः । माम् अनुरोदितीव । उपसर्गात्सकर्म-कत्वम् । रुदादिभ्यः सार्वधातुके इतीडागमः ॥

प्रतिपद्य मनोहरं वषुः पुनरप्यादिश तावदुत्थितः। रतिदूतिपदेषु कोकिलां मधुरालापनिसर्गपण्डिताम्॥ १६॥

प्रतिपद्यति ॥ तावत्पुनरिप मनोहरं वपुः शरीरं प्रतिपद्य प्राप्य उत्थितः सन् [मधुरालापनिसर्गपिण्डतां] । मधुरालापेषु प्रियोक्तिषु निसर्गपिण्डतां स्वभावप्रगत्भां कोकिलां रतिदृतिपदेषु सुरतदृतीस्थानेषु आदिश भाक्षापय । प्रगत्भानामेव दौरयाधिकार इति भावः । डीवन्तस्यापि दृतीशब्दस्य छन्दोभङ्ग-भयाद्हस्यः । अपि मापं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गे त्यजेद्विरम् । इति केचित् ॥ उणादयो बहुलम् इति बहुलग्रहणाद्हस्य इति वह्नभः ॥

श्चिरसा प्रणिपत्य याचिता न्युपगूढानि संवेपथूनि च । सुरतानि च तानि ते रहःस्मर संस्मृत्य न शान्तिरास्ति मे ॥१७॥

शिरसेति ॥ हे स्मर् । शिरसा प्रणिपत्य याचितानि सवेपथूनि सकम्पानि । द्वितोऽथुच् इत्यथुच्यत्ययः । सात्त्विकान्तरोपलक्षणमेतत् । स्तम्भप्रलय-रोमाबाः स्वेदो वैवर्णवेपथू । अथुवैस्वर्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥ इति । उपगृद्धानि आलिङ्गनानि च । नपुंसके भावेक्तः । तानि अनुभूतप्रकाराणि रहः एकान्ते सुरतानि च संस्मृत्य मे शान्तिः न अस्ति । अत्र समानकर्तृकत्वं दुर्घटं समानकियापेक्षास्तीति केचित् ॥

१ बिसतेः. २ स्वरः.

रचितं रतिपण्डित त्वया स्वयमङ्गेषु ममेदमार्तवम् । धियते कुसुममसाधनं तव तचारु वपुने दृश्यते ॥ १८ ॥

रिचतिमिति ॥ हे रितपिण्डित रितिकुशल । त्यक्त ममाङ्गेषु अवयवेषु स्वयं रिचतम् । ऋतुरस्य प्राप्तः आर्तयं वासन्तम् । ऋतोरण् इत्यण्यत्ययः । कुसुम-प्रसाधनं पुष्पाभरणम् इदम् धियते अवतिष्ठते । धृत् अवस्थाने इति धातोस्ती-दादिकात्कर्तरि लट् । तव तत् प्रसादकं चारु सुन्दरं वपुः तु न दृश्यते ॥

विबुधेरास यस्य दारुणेरसमाप्ते पैरिकर्मणि स्मृतः । तमिमं कुरु दक्षिणेतरं चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥ १९ ॥

विबुधेरिति ॥ दारुणेः कूरैः । प्राणान्तिके कर्मणि नियोगादिति भावः । विबुधेः देवैः । अनिभन्नत्वं च ध्वन्यते । यस्य मश्चरणस्य परिकर्मणि प्रसाधने । प्ररिक्षमे प्रसाधनम् । इत्यमरः ॥ असमाप्ते सति स्मृतः असि । तिममं दक्षिणेतरं वामं मे चरणं निर्मितरागं रचितलाक्षारागं कुरु एहि आगच्छ ॥

अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्काश्रयणी भवामि ते । चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे दिवि॥२०॥

अहमिति ।। अहं पतस्यदर्भना शलभमार्गेण अमिप्रवेशेनेत्यर्थः । पतद्गः शः लभे वामौ मार्जारेऽकें शरे खगे । इति वैजयन्ती । पत्य आगस्य पुनः ते अञ्क्षाभ्यणी उत्सङ्गवर्तिनी भवामि संप्रत्येव भविष्यामि । वर्तमानसामीष्ये वर्तमानवद्वा इति लट् । हे प्रिय । दिवि स्वर्गे चतुरैः सुरक्षामिनीजनैः अष्यरोगणैः यावस्त्र विलोभयस्य विलोभयिष्यसे । यावस्तुरानिपातयोर्लट् इति लट् ॥

मदनेन विनाकृता रतिः क्षणमात्रं किल जीवितेति मे । वचनीयमिदं व्यवस्थितं रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥२१॥

मदनेनेति ॥ हे रमण । त्वामनुयामि यद्यपि अनुगमिष्याम्येव । वर्तमान-सामीच्ये वर्तमानवद्वा इति लट् । यद्यपीत्यवधारणे इति केशवः । किंतु रतिः मद्-नेन विनाकृता । वियोजिता सतीत्यर्थः । सुष्सुपेति समासः । क्षणमात्रं जी-विता किल इति इवं वचनीयं निन्दा मे मम व्ययस्थितं स्थितमभूत् ॥

कियतां कथमन्त्यमण्डनं परलोकान्तरितस्य ते मया। सममेव गतोऽस्यतिकतां गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥२२॥

कियतामिति ॥ [परलेशकान्तरितस्य] परलोकेऽन्तरितस्य व्यवहितस्य । मृतस्येत्यर्थः । ते तव मया अन्त्यमण्डनं कथं केन प्रकारेण कियताम् ।

१ स्थमनकः. २ पातिः

कियतामित्यत्र कामचारे लोट् बोष्यः । द्रुतदम्बस्य ते यथेच्छमण्डनमपि न संभव-तीत्यर्थः । कुतः । अङ्गेन च जीवितेन च समं सह एव अतर्किताम् अ-विचारितां गतिं गतोऽसि । इह मृतशरीरमपि नास्ति कस्य मण्डनमिति भावः ॥

ऋजुतां नयतः स्परामि ते श्वरमुत्सङ्गनिषंण्णधन्वनः। मधुना सह सस्मितां कथां नयनोपान्तविंछोकितं च यतु ॥२३॥

ऋजुतामिति ॥ शरम् ऋजुताम् आर्जवं नयतः [उत्सङ्गनिषण्णधन्वनः] उत्सङ्गे निषण्णमङ्कगतं धनुर्यस्य तस्य । धनुषश्च इत्यनङादेशः । ते तव मधुना वसन्तेन सह । मधुर्दैत्ये वसन्ते च चैत्रे च इति विश्वः ॥ सस्मितां कथाम् आलापं तथा यत् नयनोपान्तिविलोकितम् अपाङ्गवीक्षणम् । ते इत्यनुषङ्गः । तत् च स्मरामि ॥

क नु ते हृदयङ्गमः सखा कुसुमायोजितकार्म्यको मधुः । न खळूग्ररुषा पिनाकिना गमितः सोऽपि:सुहृद्गतां गतिम् ॥२४॥

केति ॥ इदयं गच्छतीति हृद्यङ्गमः हयः । खच्यकरणे गमेः मुप्युपसंख्या-नम् इति खच्यत्ययः । अविद्विदजन्तस्य मुम् इति मुमागमः । ते तव सखा [कुसुमायोजितकार्मुकः] कुम्मैरायोजितमारचितं कार्मुकं येन । कार्मुकनि-मीता मधुः वसन्तः क नु क वा । गत इति शेषः । अथवा सोऽपि उम्मदण तीमकोपेण पिनाकिना ईश्वरेण [सुहृद्गतां] सहदा मदनेन गतां प्राप्तां गतिम् । भस्मतामित्यर्थः । न गमितः खलुन् प्रापितः किम् । जिज्ञासानुनये खलु इत्यमरः॥

अथ तैः परिदेविताक्षरेहिदये दिग्धश्रैरैरिवाँहतः । रतिमभ्युपपत्तुमातुरां मधुरात्मानमदर्शयत्पुरः ॥ २५ ॥

अथेति ॥ अथ तैः परिदेविताक्षरैः विलापवननैः हुद्ये दिग्धहारैः विषितिप्तमुखेः शरेः इव आहतः सन् । विषाक्ते दिग्धितिकौ इत्यमरः । मधुः वसन्तः आतुराम् आपन्नां रितमभ्युपपत्तुम् अनुप्रद्वीतुम् । आश्वासियतुमित्यर्थः । अभ्युपपित्तरनुष्रदः इत्यमरः । आत्मानं पुरः अदर्शयत् । आविरमूदित्यर्थः ॥

तमवेश्य रुरोद सा भृत्रं स्तैनसंबाधम्रुरो जघान च । स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विष्टतद्वारिमवोपजायते ॥ २६ ॥

तामित ॥ सा रितः तं मधुम् अवेक्ष्य दृष्ट्य भृतं रहोद् । स्तनौ संबाध्य स्तनसंबाधम् । परिक्षिसमाने च इति णमुल् । उरः जधान ताहितवती ख । तथाहि । स्वजनस्य अद्यतः दुःखं [विवृतद्वारं] विवृतमपसारितं द्वारं कपाटं यस्य तत् इव उपजायते भाविभवति । उच्छुक्कलं प्रवर्तत इस्युत्रेक्षाभिप्रायः ॥

१ निषक्क, निषक्क, २ विकोकितानि च. १ विग्यसकैः. ४ हवार्वितः. ५ ग्रह.

इति चैनमुवाच दुःखिता सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् । तैदिदं कणशो विंकीर्यते पवनैर्भस्म कपोतकैर्बुरम् ॥ २७ ॥

इसैति ॥ दुःखमस्याः संजातं दुःखिता । संजातदुःखेत्यर्थः । तारकादित्वा-दितन् । सा रतिः एनं वसन्तम् इत्युवाच च । वकारः पूर्वोक्तसमुचयार्थः । हे वसन्त पश्य । सुहृदः त्वत्सखस्य किं स्थितं किमुपस्थितम् । तद् इदं कपो-तकर्बुरं पारावतशबलं कणशः चूर्णीभूतम् । अल्पार्थाच्छस्प्रत्ययः । भस्म पवनैर्विकीर्यते विक्षिप्यते । पश्य भस्मीभृतस्ते सुहृदित्यर्थः ॥

आयि संपति देहि दर्शनं स्मर पर्युत्सुक एष माधवः। दियतास्वनवस्थितं तृणां न खुळ प्रेम चैलं सुहूज्जने।। २८।।

अयोति ॥ अयि स्मर संप्रति दर्शनं देहि । एष माधवः वसन्तः पर्युतसुकः त्वद्शनोत्काण्ठितः । त्वामप्यनादतवतोऽस्य को माधव इत्याशङ्कर्याद्यतृणां पुरुषाणां द्यितासु प्रेम अनवस्थितम् आस्थरम् । चलमित्यर्थः । सुदुक्तने प्रेम द्व न चलं खलु ॥

ईदशाः सहदः कति न सन्तीत्याशङ्क्य न कोऽपीत्याह— अम्रुना ननु पार्श्ववर्तिना जगदाङ्गां ससुरासुरं तव । विसतन्तुगुणस्य कारितं धनुषः पेळवपुष्पपात्रिणः ॥ २९ ॥

अमुनेति ॥ ननु मदन । पार्श्ववर्तिना सहचरेण अमुना वसन्तेन ससुरा-सुरं सुरासुरसहितं जगत् विस्तनन्तुगुणस्य मृणालसूत्रमौर्वीकस्य [पेळव-पुष्पपत्रिणः] पेळवानि कोमलानि पुष्पाण्येव पत्रिणो बाणा यस्य तस्य तव धनुषः आज्ञां कारितम् । जगताज्ञा कारितेत्यर्थः । हकोरन्यतरस्याम् इति जगतः कमैत्वम् ॥

गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिकाहतः। अहमस्य दशेव पश्य मामविषह्यव्यसनेन धूमिताम्॥ ३०॥

गत इति ॥ स ते सखा अनिलाहृतः वायुताडितः दीपः इव गत एव न निवर्तते । अहमस्य दीपायमानस्य दशा वर्तिः इव । तिष्ठामीति शेषः । दशा वर्तावरस्थायां वस्नान्ते स्युर्दशा अपि । इति विश्वः॥ कृतः । अविषद्यव्यसनेन सोद्धमशक्यदुःखप्रकर्षेण धूमितां संजातधूमां मां पश्य । धूमवत्त्वान्नष्टदीपदशा-साम्यं धूमश्च व्यसनमेवेत्यर्थः । वर्तिरपि दीपे नष्टे धूमिता भवति ॥

१ यद्. २ प्रकीर्यते. २ पाण्डुरस्. ४ सहत्सः चंचलस्. ५ कीमल, पेशल. ६ व्यसनप्रभूमितास्, भूपितास्।

विधिना कृतमर्धवैशसं नतु मां कामवधे विमुश्चता । अर्नपायिनि संश्रयद्वमे गनभन्ने पतनाय वहारी ॥ ३१ ॥

विधिनेति ॥ ननु वसन्त कामवधे मदनवधे मां विमुत्रता वर्जयता । अमारयतेत्यर्थः । विधिना दैवेन । विश्वसित हिनस्तीति विश्वसो धातुकः । प्रचायन् । विश्वसस्य कर्म वैश्वसम् । युवादित्वादण्यत्ययः । अर्धवैशसम् अर्धवधः कृतम् । अर्था वा एष आत्मनो यत्पनी इति श्रुतेः । पत्यः स्वस्य चाश्रयाश्रयी-भूतयोरेकपदार्थस्वाभिश्रायेणार्धोक्तिः । तथा वैकदेशवधे देशान्तरस्यापि वधनियम् श्रान्मामपि विधिरध्रन्नेव इतवानिति तात्पर्यम् । एतदेवोपपादयति—अनपायिनि अनपायित्वे विश्वस्तं संश्रयद्वमे आश्रयवृक्षे गजभन्ने सति वह्नरी लता पत्त-नाय भवतीति शेषः । पतितुमेव सालमित्यर्थः । तुमर्थाच भाववचनात् इति चतुर्था ॥

तिददं ऋियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम् । विधुरां ज्वल्रनातिसर्जनान्ननु मां प्रापय पैत्युरन्तिकम् ॥३२॥

तिदिति ॥ तत् तस्मात्कारणादुक्तप्रकारेण । अन्यथापि मरणस्यावश्यंभावादिस्थर्थः । अनन्तरं भवता इतं वक्ष्यमाणं बन्धुजनप्रयोजनं वन्धुकृत्यं क्रियताम् । प्रार्थनायां लोट् । तदेत्रोपिदशति—ननु वसन्त । विधुरां विवशां मां
ज्वलनातिसर्जनाद् अमिदानात् पत्युरन्तिकं प्रापय । अमिप्रवेशनं
कारयेत्यर्थः ॥

कर्तव्यश्चायमर्थः स्त्रीणामित्याह्-

श्वाशिना सह याति कौमुदी सह मेधेन तडित्प्रैलीयते । प्रमदाः पतिवर्त्भगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥

शशिनेति ॥ कौ मुदी चन्द्रिका शिहाना सह याति । शशिन्यस्तिमिते स्वयं नस्यतीत्यर्थः । ति स्वयं नस्यतीत्यर्थः । ति स्वयं मधिन सह प्रलीयते प्रणश्यति । कर्तरि लट् । प्रमदाः श्वियः पतिवर्तमे गच्छन्तीति पतिवर्तमेगाः पतिमार्गानुगामिन्यः इति ताबद्विचेतनैरलपचेतनैः । अविवेकिभिरपीत्यर्थः । नाथस्तु पृथग्जैनिरिति पपाठ । प्रतिपर्यं शातम् । अलवणा यवागूः अनुद्रा कन्या इतिवदल्पत्वाभिप्रायेण विचेतनैरपीति निर्देशः । पतिवर्तमेगा इत्यत्र स्मृतिः—आतीते मुदिते हृष्टा प्रोधितं मिलना कृशा । मृते प्रियेत या पत्यौ सा स्त्री क्षेया पतिव्रता ॥ इति ॥

अप्रुनैव कषायितस्तनी सुभगेन त्रियगात्रभस्मना । नवपञ्चवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥ ३४ ॥

१ अनचापि, अहतापि हि. २ सांश्रिता दुने. ३ मर्ड्डाः ४ विलीयते.

अमुनेति ॥ अमुना पुरोवर्तिना सुभगेन शोभनेन प्रियगाँत्रनाभस्मना पव एवकारो मण्डनान्तरिनवृत्तर्थः । कषायितस्तनी रिक्ततस्तनी । रागे काथे कषायोऽस्त्री निर्यास सौरभे रसे । इति वैजयन्ती ॥ नवपह्नवसंस्तरे यथा नव-पह्नवतस्य इव विभावसी वह्नो तनुं शरीरं रचियष्ट्यामि । निधास्यामीत्यर्थः ॥

कुसुमास्तरणे सहायतां बहुत्रः सौम्य गतस्त्वमात्रयोः । कुरु संप्रति तावदाशु मे प्रणिपाताञ्जळियाचितश्रिताम् ॥ ३५ ॥

कुछ्येति ॥ हे सौम्य साधो । त्वम् आवयोः रतिपश्चवाणयोः बहुदाः बहुवारं कुछुमास्तरणे पुष्परायने सहायतां गतः । संप्रति प्रणिपाताञ्चलिना याचितः । अञ्चलिपूर्वकं प्रार्थितः सिन्नत्यर्थः । आशु मे चितां काष्ट्रचयं कुरु कुरुव । यथेह तथामुत्रोपकर्तव्यं मिन्नेणस्यर्थः ॥

तद्तु ज्वल्रनं मदर्पितं त्वरयेर्दक्षिणवातवीजनैः । विदितं खल्ज ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सहते न मां विना ॥ ३६ ॥

तदिग्विति ॥ तत् चिताकरणम् अनु अनन्तरं मध्यपितं मदिपितं जवस्त्रम् अपि दक्षिणवातवीजनैः मस्यम्भितसंचारणेः त्वरयेः । त्वरितं ज्वस्यर्थः । त्वरितं ज्वस्यर्थः । त्वरितं ज्वस्यर्थः । त्वरितं ज्वस्यर्थः । त्वरितं त्व विदितं खुनु । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च इति वर्तमाने कः । तथोगात्कर्तरि षष्ठी । यथा येन प्रकारेण स्मरः मां विना क्षणम् अपि न उत्सहते न हृष्यति । तथा त्वया हातमेवत्यर्थः ॥

इति चापि विधाय दीयतां सिळळस्याञ्जलिरेक एव नौ । अविभुष्ट्य परत्र 'तं मया सिंहतः पास्यति ते सुबान्धवः॥३७॥

इतीति ॥ अपि च इति एवं विधाय कृत्या नौ आवाभ्याम् एक एव सिलिलस्याञ्जलिः दीयताम् । तमञ्जलिं स ते बान्धवः चला स्मरः परत्र परलेके मया सिहतः अविभज्य पास्यति ॥

परलोकविथा च माधव स्मरम्रहिस्य विलोलपल्लवाः । निवपेः सहकारमञ्जरीः त्रियच्तमसवो हि ते सखा ॥ १८॥

परत्मेकेति ॥ कि **च । माधव वसन्त । परलोकविधी पिण्डोदकोहिक-**मीण स्मरम् उद्दिश्य [विलोलपल्लबाः] विलोलाः पलवा यासु ताः सह-कारमञ्जरीः चृतवल्लाः निविधः देहि । हि यस्मात्कारणाव् ते स्वसा स्मरः [प्रियच्चृतप्रस्तवः] प्रियाः चृत्प्रसवा यस्य स तथोक्तः ॥ इति देहवियुक्तये स्थितां रतिमाकाशभवा सरस्वती । शक्तरीं हृदशोषविक्ववां प्रथमा वृष्टिरिवान्वंकम्पयत ॥ ३९ ॥

इतीति ॥ इति [देहविमुक्तये] देहस्य विमुक्तये शरीरस्य विसर्गाय स्थिताम् । कृतिनिश्वयामिति यावत् । रातिम् आकाशभवा सरस्वती अशरीरा वाक् [हद्शोषिविक्रयां] हदस्य जलाधारस्य शोषेण विक्रवां शाफरीं प्रोष्ठीम् । प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः । प्रथमा वृष्टिः वर्षम् इव अन्वकम्पयत् अनुकम्पितवती । सदयमुवाचेत्यर्थः । कृषा दयानुकम्पा स्यात् इत्यमरः ॥

क्कसुमायुधपत्नि दुर्ळभस्तव भर्ता न चिराद्मविष्यति । वृणु येन स कर्मणा गतः शलभत्वं हैरलोचनार्चिषि ॥ ४० ॥

कुसुमेति ॥ हे कुसुमायुधपत्नि रते । तव भर्ता चिरात् विरं दुर्छभः न भविष्यति । किं त्वचिरमेव सुलभो भविष्यतित्यर्थः । शृणु । तत्कभैति शेषः। येन कर्मणा स ते भर्ता [हरलोचना चिषि] हरलोचनस्यार्वि- र्ष्वाला । ज्वाला भासो नपुस्यर्विः इत्यमरः। तिस्मन् शलभत्वं गतः । समौ पतक्कशक्मौ इस्यमरः॥

तदेव कर्मोपाचधे-

अभिकाषग्रदीरितेन्द्रियः स्वसुतायामकरोत्मजापतिः । अथ तेन निगृह्य विक्रियामभिश्नप्तः फल्रमेतदन्वभूत् ॥ ४१ ॥

अभिलाषेति ॥ उदीरितेन्द्रियः । प्रेरितेन्द्रियः स्मरेणेतिशेषः । प्रजापितैः नह्या स्वसुतायां सरस्वत्याम् अभिलाषम् अनुरागम् अकरोत् । अथ तेन प्रजापितेना विक्रियाम् इन्द्रियविकारं निगृष्ण निरुष्य अभिशासः सन् । पतत्फलं दाहात्मकं स्वकर्मफलम् अन्वभूत् ॥

शापावधिरपि तेनैवोक्त इत्याह क्षांकद्वयेन-

परिणेष्यति पार्वतीं यदा तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः। उपळव्धसुखस्तदा स्मरं वषुषा स्वेन नियोजयिष्यति ॥ ४२ ॥ इति चाह स धर्मयाचितः स्मरंशापावधिदां सरस्वतीम् । अश्वनेरमृतस्य चोभयोर्वशिनश्राम्बुधराश्च योनयः॥ ४३ ॥

परिणेष्यतीति ॥ इतीति व । धर्मेण धर्माख्यप्रजापतिना याचितः प्रार्थितः स भगवान्त्रद्धा । तपसा कारणेन [तत्प्रवणीकृतः] तस्या पार्वत्या प्रवणीकृतः

१ विश्वकास्. २ अन्वकम्पत. ३ इरकोचनार्चियाम्, ४ स योजायिव्यति. ५ स्मरशामान्यभवाम्.

तोऽभिमुखीकृतः हरः शिवः यदा पार्वतीं परिणेष्यति उद्वश्यति । तदा उपल-ब्धसुखः प्राप्तानन्दः सन् । स्मरं कामं स्वेन वपुषा नियोजयिष्यति । सङ्गमिष्यति । हति एवं । [स्मरशापावाधिदां]स्मरशापास्यावधिदामवसान-दायिनीं सरस्वतीं वाचं चाह । एवं शापावधिमप्युक्तवानित्यर्थः। नतु तथा कुद्धस्य कथमीदशी शान्तिरत आह—विशानः जितेन्द्रियाः च अम्बुधारः च अशने-अमृतस्य च इति उभयोः योनयः प्रभवाः । वशिपक्षेऽशन्यमृतशब्दौ कोप-प्रसादपरौ । अन्यत्र वैद्युतागन्युदकपरौ । युगमकम् ॥

तदिदं परिरक्ष शोभने भवितव्यापियसङ्गमं वपुः । रविपीतजला तपात्यये पुनरोघेन हि युज्यंते नदी ॥ ४४ ॥

तिहिति ॥ हे शोभने तत् तस्मात्कारणात् [भिवतन्यप्रियसङ्गमं] भिवतन्यो भिविष्यन्प्रियसङ्गमो यस्य तत्त्रथोक्तम् हदं वपुः परिरक्ष । तथाहि । रिवपीतजला नदी तपात्यये प्रावृषि । प्रावृट् तपात्यये इति हलायुध । पुनरोधेन प्रवाहेण युज्यते सङ्गच्छते हि ॥

इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं
मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।
तत्प्रत्ययाच कुसुमायुधवन्धुरेनांमाश्वासयत्सुचरितार्थपदैर्वचोभिः ॥ ४५ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थम् अनेन प्रकारेण अहङ्यस्पं किमपि भूतं किष्ठित्प्राणी । युक्ते क्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिष्ठ । इत्यमरः ॥ रतेः मदनदाराणां मरणव्यवसायबुर्त्वि मरणोद्योगबुर्द्धि मन्दिः चकार । निवारयामासेत्यर्थः । मृद्धालपा-पद्धनिर्माग्या मन्दाः इत्यमरः । अथ कुसुमायुध्वन्धुः वसन्तश्च तत्प्रत्ययात् तिस्मन्भूते विश्वासात् । प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु । इत्यमरः । पनां रितं [सुचिरतार्थपदेः] सुष्ठ चिरतार्थानि पदानि येषां तैः वचोभिः वाक्येः आश्वासयत् । सर्वथा ते देवताप्रसादारिप्रयसङ्गमो भविष्यतित्यादिवचनैरस्या दुःखमपाचकारित्यधः ॥

अथ मदनवधूरुपष्ठवान्तं व्यसनक्रशा पैरिपाक्रयांवधूव । श्रशिन इव दिवातनस्य छेखा किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम् ॥ ४६ ॥ अथित ।। अथ अनन्तरं [ट्यसनकुशा] व्यसनेन दुः सेन कृशा मदन-वधः रितः उपप्रवान्तं विषदवि [किरणपिश्यधूसरा] किरणपिर क्षयेण धूसरा मिलना दिवातनस्य दिनभस्य । सायं चिरम्—इत्यादिना ट्युप्रत्ययः । शाशिमः चन्द्रस्य लेखा प्रदोषं रात्रिम् इव परिपालयां वसूव प्रतीक्षां चके । पुष्पिताप्रावृत्तम्—अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताप्रा । इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमिलनाथस्रारिविरिचतया संजीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृती कुमारसंभवे महाकाव्ये रतिविलापो नाम चतुर्थः सर्गः।

पश्चमः सर्गः

तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती। निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषुं सौभाग्यफला हि चारुता॥ १॥

तथेति ॥ पर्वतस्यापत्यं स्नी पार्वती तथा तेन प्रकारेणां अक्ष्णेः समीपे समक्षं पुरतः । अन्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि-इत्यादिनान्ययीभावः । सनोभवं मन्मथं दृहता भरमीकुर्वता पिनाकिना ईश्वरेण [भग्नमनोरथा] भगः खण्डितो मनोरथः अभिलाषो यस्याः सा तथोक्ता सती हृद्येन मनसा रूपं सौन्दर्यं निनिन्द । विङ् मे रूपं यद्धरमनोहरणाय नालमिति गर्हितवतीत्यर्थः । युक्तं चैतदित्याह-तथा हि । चारुता सौन्दर्यं प्रियेषुं पतिषु विषये [सौभाग्यफला] सौभाग्यं प्रियबालभ्यं फलं यस्याः सा तथोक्ता । सौन्दर्यस्य तदेव फलं यद्धर्तृसौमाग्यं लभ्यते । नो चेद्विफलं तदिति भावः । अस्मिन्सर्गं वंशस्थं वृक्तम्—जतौ दुवंशस्थमुदीरितं लरे। इति लक्षणात् ॥

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः । अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्व ताद्वर्षः ॥ २ ॥

१ मिरपे हि.

इयेषेति ॥ सा पार्वती समाधिम् एकामताम् आस्थाय अवलम्ब्य तपोभिः वक्ष्यमाणिनयमैः कारणभूतैः आत्मनः स्वस्य अवम्ब्यक्पतां सफल-सौन्दर्यं कर्तुम् इयेष इच्छिति स्म । तपसा शिवं वशीकर्तुम् शुक्तेत्यर्थः । अन्यथा ततोऽन्यप्रकारेण कथं वा तत् द्व्यम् अवाप्यते । किं तद्वयम् । तथाम्ता विधा प्रकारो यस्य तत् तथाविधं प्रम बेहः । येनाधौक्षहरा हरस्य भवेदिति भावः । ताहराः पतिश्च । यो मृत्युंजय इति भावः । द्वयमेव खळु स्त्रीणामपे क्षितं । यद्भर्तृवाह्नभ्यं जीवद्भर्तृकत्वं चेति । तम्ब तपश्चर्येकसाध्यमिति निश्चिकायेन्यर्थः । अत्र मनुः-यहुष्करं यदुरापं यदुर्गं यच्च दुस्तरम् । तत्सर्वे तपसा प्राप्यं तपो हि दुरतिकमम् ॥ इति ॥

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां
सुतां गिरीशंप्रतिसक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा
निवारयन्ती महतो सुनिव्रतात् ॥ ३ ॥

निशम्येति। मेना मेनका च गिरी शप्रतिसक्तमान सां हरासक्ति तपसे तपस्य तपस्य कृतोद्यमां कृतोद्योगां सुतां निशम्य श्रुत्वा एनां पार्वतीं वक्षसा परिरम्य आलिङ्गय महतः मुनिव्रतात् तपसो निवारयन्ती उवाच । मुनिव्रतादिस्यत्र यद्यपि मुनिव्रतस्य मेनकाया अनीप्सितत्वात् वारणार्थानामीप्सितः इति नापादानत्वं तथापि कृतोद्यमामिति मानसप्रवेशोक्तत्वात् ध्रुवमपायेऽपादानं हत्यपादानस्वमेव स्यात् । यथाह भाष्यकारः — यच मिथ्या संप्राप्य निवर्तते तच्च ध्रुवमपायेऽपादानम् इति प्रसिद्धम् ॥

सामान्यनिषेधमुक्त्वा विशेषनिषेधमाह —

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवता-स्तपः क वत्से क च तावकं वपुः । पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतिश्रणः ॥ ४ ॥

मनीषिता इति । हे वत्से । मनस ईषिता इष्टाः । मनीषिताः । शकन्त्रादि-स्वारसाष्ट्रः । वेवताः शक्यादयो गृहेषु सन्ति । त्वं ता आराधयेति शेषः । तपः क्षः । तवेदं तायकम् । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खन्न इत्यण्यत्ययः । तवक-ममकावेकवचने इति तवकादेशः । वपुः च क्षः । तथाहि । पेळवं मृदुलं शिरी-

१ गिरीशं प्रति सक्त, त्रिनेत्रं प्रतिसक्त. २ गृहेऽपि,

षपुष्पं भ्रमरस्य भृक्षस्य पदं पदस्थिति सहित । पतित्रिणः पुनः पक्षि-णस्तु पदं न सहेत । अतिसौकुमार्यादिव्यापभोगयोग्यं ते वपुने दारुणतपःक्षमि-त्यर्थः ॥ अत्र दृष्टान्तालंकारः ॥

> इति ध्रुंवेच्छामनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुग्रुद्यमात्। क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिग्रुखं प्रतीपयेत्॥ ५॥

इतीति ॥ इति एवम् अनुशासती उपिदशन्ती मेना ध्रवेच्छां स्थिरव्य-वसायां सुतां पार्वतीम् उद्यमात् उद्योगात्तपोलक्षणात् नियन्तुं निवारियेतुं न श् शाक समधी नाभूत् । तथाहि । इण्सितार्थ स्थिरिनश्चयं इष्टार्थे स्थिरिनश्चय मनिन्नाभिमुग्वं पयः च कः प्रतीपयेत् प्रतिकूलयेत् । प्रतिनिवर्तयेदित्यर्थः । निम्नप्रवणं पय इवेष्टार्थाभिनिविष्टं मनो दुर्वारमिति भावः । अत्र दीपकानुप्राणितेः । अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥

> कदाचिदासत्रसस्वीम्चयंन सा मनोरथः पितरं मनस्विनी । अयाचतारण्यनिवासमात्मनः फळोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

कदाचिदिति ॥ अथ कदाचित् मनस्विनी स्थिरिक्ता सा पार्वती मनो-रथज्ञम् अभिलाषाभिज्ञं पितरं हिमवन्तम् [आसन्नसर्वीमुखेन] आसन्न-सख्याप्तसर्खा सैव मुखसुपायः। मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरिष । इति विश्वः ॥ तेन । [फलोद्यान्ताय] फलोदयः फलोरिपितरन्तोऽविधियस्य तस्मै तपःसमाधये तपोनियमार्थम् आत्मनः स्वस्य अरण्यनिवासं वनवा-सम् अयाचत । दुद्धाच्-इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

> अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा कृताम्भनुज्ञा गुरुणा गरीयसा। प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत्॥ ७॥

अयेति ॥ अथ गौरी [अनुरूपाभिनिवेदातोषिणा] अनुरूपेण योग्येन अभिनिवेशेनाप्रहेण तुष्यतीति तथोक्तेन गरीयसा फुज्यतमेन गुरूणा पित्रा

१ मतेच्छाम्, ध्रुते •

कृताभ्यनुङ्गा तपः कुर्विति कृतानुमितः सती पश्चात् तपःसिद्धगुत्तरकालं प्रजासु जनेषु तवाख्यया तस्या गौर्याः संज्ञया प्रथितम् । गौर्राशिखरिमिति प्रसिद्धमित्यर्थः । दिाखण्डिमत् । न तु हिंस्रप्राणिप्रचुरिमितिभावः । दिाखण्डिमत् । न तु हिंस्रप्राणिप्रचुरिमितिभावः । दिाखण्डिमत् । कृति हिंस्रप्राणिप्रचुरिमितिभावः । दिाखण्डिमत् । कृति हिंस्रप्राणिप्रचुरिमितिभावः । दिखण्डिमत् ।

विम्रुच्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलयंष्ट्रिमविलुप्तचन्दनम् । बबन्ध बालारुणबञ्ज वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥

विमुच्येति ॥ अहार्यनिश्चया अनिवार्यनिश्चया सा गौरी [विलोलयं-छिप्रविलुत्तचन्दनम्] विलोलगिश्चलाभिश्चलाभिश्चिमः प्रातिसरैः प्रविलुतं प्रमृष्टं चन्दनं स्तनान्तरगतं येन तं तथोक्तं हारं मुक्तावलीं विमुच्य विहाय बाला-रुणवभ्च बालाकीपङ्गलं [पयोधरोत्सेधविशीणंसहति] पयोधरयोः स्तन-योख्तेधेनोच्छ्रायेण विशीणी विघटिता संहतिरवयवसंश्लेषो यस्य तक्तथोक्तं बल्कलं कण्ललभ्ब स्तनोत्तरीयभूतं बबन्ध । धारयामासेत्यर्थः ॥

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुँहैर्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सञ्चेवलासङ्गमिप प्रकाशते ॥ ९ ॥

यथेति ॥ तस्या देव्या आननं तदानन प्रसिद्धेर्भूषितैः । प्रसिद्धौ एया-तभूषितौ इत्यमरः । रोहन्तीति कहाः । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः इति कप्रत्ययः । शि-रिस वहास्तैः शिरोक्हैः पूर्धजैः यथा मधुरं प्रियम् अभूत् । खादुप्रियौ तु मधुरौ इत्यमरः । जटाभिः अपि एवं मधुरमभूत् । तथाहि । पङ्कजं पद्मं षद्भपदश्रेणिभिः श्रीमरपङ्किभिः एव न किंतु सह शैवलासङ्गेन सशैवलास-ङ्गम् अपि । तेन सहेति तुल्ययोगे इति बहुवीहिः । प्रकाशते । शैवलेनापि शोभत प्रतिस्वर्थः ॥

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविकियां वताय मौद्धीं त्रिगुणां बभार याम् । अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया सरागमस्या रसनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

१ बृष्टि. २ चन्दना. ३ इत्प. ४ ब्रिगुणास्.

प्रतीति ॥ सा देषा प्रतिक्षणं क्षणे कृतरोमविकियां पारूयात्कृत-रोमाखां त्रिगुणां त्रिरावृत्तां यां मौत्रीं मुक्तमयों मेखलां व्रताय तपसे बमार । [तत्पूर्वनिबद्धया] तदेव पूर्व प्रथमं यस्य तत्पूर्व यथा तथा निबद्धया तया मौका अस्याः देश्याः [रसनागुणास्पद्म] रसनागुणस्यास्पदं स्थानं जधनम्। सह रागेण सरागं सलोहितम् अकारि कृतम् । सौकुमार्यातिशयादिति भावः ॥

विसृष्टरागादघरान्निवर्तितः
स्तनाङ्गरागारुणिताच कन्दुकात् ।
कुशाङ्करादानपरिक्षताङ्गुलिः
कृतोऽक्षसुत्रप्रणयी तया करः ॥ ११ ॥

विसृष्टिति ॥ तया देव्या विसृष्टरागात् त्यक्तलाक्षारसरक्षनात् अधरात् अधरोष्ठात् निवर्तितः । निसृष्टरागात् इति पाठे निवरां त्यक्तलाक्षारागात् । रागत्यागेन निष्प्रयोजनत्वादिति भावः । तथा [स्तनाङ्गरागाक्तणितात् । स्तनाङ्गरागेणारुणितादरुणीकृतात । पतनसमये तस्य स्तनयोरुपरोधादिति भावः । कन्दुकात् च निवर्तितः । कुशाङ्करादानपरिक्षताङ्गुल्धिः] कुशाङ्कराणा-मादानेन लवनेन परिक्षता व्रणिता अङ्कलयो यस्य सो तथोक्तः करः पाणिः अक्षसञ्च्यप्रणयी अक्षमालासहचरः कुतः ॥

महाईशय्यापरिचर्तनच्युतैः
स्वकेशपुष्पैरापि या स्म दूयते ।
अशेत सा बाहु छतोपधायिनी
निषेदुषी स्थण्डि एवं केवछे ॥ १२ ॥

महाहेति॥[महाहेशयापरिवर्तनच्युतैः] महानहें। मूल्यं यस्याः सा महाही श्रेष्ठा या श्रम्या तस्यां परिवर्तनेन छुण्डेनन च्युतैर्भृष्टेः स्वकेशपुष्टेः अपि या देवी वृयते स्म क्रिश्वित सम। पुष्पाधिकसौकुमार्यादिति भावः। सा देवी बाहु-लतामुपधत्ते उपधानीकरोतीति बाहुलतोपधायिनी सती केवले संस्तरणरहिते स्थिण्डले भूमौ एव अशेत शियतवती। तथा निषेदुषी उपविष्टा च। कसुख इति क्षयुः। जीगतश्च इति क्षप्। भूमोवेष शयनादिन्यवहारो न जातूपरीत्यर्थः॥

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया द्वयेऽपि निश्लेषं इवार्षितं द्वयम् ।

स्रतासु तन्वीषु विस्नासचेष्टितं विस्रोर्लंद्रष्टं इरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

पुनिरिति ॥ नियमस्थया त्रतस्थया तया देव्या द्वये अपि द्वय पुनः यहीतुं पुनरानेतुं निक्षेपः अपितामिव निक्षेपत्वेनापिनं किमु । क्वाचेत् द्वयांषु इति प्रामा-दिकः पाठः । कुत्र द्वये किं द्वयमपितिमित्याह—तन्वीषु लतासु विलास एव नेष्ठितं विलासचे द्वितं हरिणाङ्गनासु विलोलदृष्टं चन्नलावलोकितं च । त्रतस्थायां तस्यां तथोरदर्शनाल्लतादिषु दर्शनाचापितामनेत्युत्प्रेक्षा न तु वस्तुतोऽपीणमस्तीति भावः ॥

अतिन्द्रता सा स्वयमेव दृक्षकान् घटस्तनप्रस्रवणैन्येवर्धयत् । गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥

अतिन्द्रतेति॥ सा देवी स्वयमेव अतिन्द्रता असञ्जाततन्द्रा सर्त । तारका-दित्वादितच्द्रत्ययः । वृक्षकान् स्वल्पग्रक्षान् । अल्पे इत्यल्पार्थे कप्रत्ययः । [घटस्तनप्रस्रवणैः] घटावेव स्तनौ तयोः प्रस्नवणैः प्रसृतपयोभिः व्यवर्धयत् । गुहः कुमारः आपि प्रथमाप्तजन्मनां प्रथमञ्ज्यजन्मनाम् । अप्रजाताना-मित्यर्थः । येषां वृक्षकाणां संबन्धि पुत्रवात्सल्यं सुतप्रेम न अपाकरिष्यति । उत्तरत्र कुमारोदयेपि न तेषु पुत्रवात्सल्यं निवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥

अरण्यबीजाञ्जिलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विश्वश्वसुः ।
यथा तदीयेर्नयनैः कुतूहलात्
पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥

अरण्येति ॥ [अरण्यंबी जाञ्जलिदानलालिताः] अरण्यंबीजानां नीवारा-दीनामञ्जलयस्तेषां दानेन लालिताः हरिणाः च तस्यां देव्यां तथा विश्वश्वसुः विश्वम्मं जग्मुः । समौ विश्वम्भविश्वासी इत्यमरः । यथा कुतुह्लात् औत्सुक्यात् तदीयैः हरिणसबन्धिमः नयनैः नेत्रैः करणेः। स्वभीये लोचने सस्विनां पुरः पुरतः । अनेन तेषां संबन्धसहत्वमुक्तम् । अभिमीत । अक्षिपिरमाणतारतम्यज्ञानाय मानं चकारेत्यर्थः । केचित्त सा पार्वती तदीयैनेतैः कुत्ह्लाःपुरोप्रे वर्तमानानां सस्वीनां लोचने अमिमीत वतस्यत्वानात्मन इत्याहुः । माक् माने इत्यस्माद्धातीर्षक् । इयमेव स्नलु विश्वासस्य परा काष्ठा यदिक्षपीडनेऽपि न क्षुभ्यन्तीति भावः ॥ त्रवः प्रभावमाद---

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् । दिदृक्षवस्तामृषयोभ्युपागम-च धर्मदृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥

कृतिति ॥ कृताभिषेकां कृतस्तानां हुतजातवेदसं हुताग्निकाम् । कृतहोमामित्यर्थः । त्वचा वत्कलेनोत्तरासङ्गवतीमुत्तरीयवर्ती त्वगुत्तरासङ्गवतीम् । अधी—
तमस्या अस्तीति अधीतिनीं स्तुतिपाठादि कुर्वतीम् । इष्टादिभ्यश्च इतीनिप्रत्ययः ।
तां देवीं विद्यक्षवः इष्टुमिच्छवः ऋषयः मुनयः अभ्युपागमन् समुपागताः ।
न चात्र कनिष्ठसेवादोष इत्याह—धर्मवृद्धेषु वयः न समीक्ष्यते न प्रमाणीकियते । सति धर्मज्येष्ठये वयोज्येष्ट्यं न प्रयोजकमित्यर्थः । तथा च मनुः—न
तेन वृद्धो भवति येनास्य पिछतं शिरः । यो वा युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थाविदः ॥ इति ॥

विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं दुमैरभीष्टमसवार्चितातिथि । नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानस्रं तपोवनं तच बभूव पावनम् ॥ १७ ॥

विरोधित ॥ विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं] विरोधिभिः सत्त्वैगीव्याव्रादिभिष्ठिञ्झतपूर्वमत्सरं त्यन्तपूर्ववैरम् । हिंसारहितमित्यर्थः । दुमेः [अभीष्टप्रसवार्चितातिथि] अभीष्टप्रसवेनेष्टफलेनार्चिताः पूजिताः अधितयो यस्मिस्तत्तथोक्तम् । [नवोटजाभ्यन्तरसंभृतानलं] नवानामुटजानां पर्णशालानामभ्यन्तेरषु संभृताः संचिता अनला अमयो यस्मिस्तत्तथोकं तच्च तपोवनं
पावयतीति पावनं वभूव । अहिंसातिथिसत्कारामिपरिचर्याभिजगत्पावनं वभूवेत्यर्थः ॥

यदा फळं पूर्वतपःसमाधिना
न तावता ळभ्यममंस्त काङ्क्रितम् ।
तदानपेक्ष्य स्वश्नरीरमार्दवं
तपो महत्सा चरितुं मचक्रमे ॥ १८ ॥

यदेति ।। सा देवी यदा यस्मिन् काले तावता तावरप्रमाणेन [पूर्वतपः-समाधिन[ा]] पूर्वेणानुष्ठीयमानप्रकारेण तपोनियमेन काङ्क्षितं फलं लम्यं लच्छं शक्यं नामंस्त अशक्यममंस्तेत्यर्थः । तदा तत्काले । अविलम्बेनेत्यर्थः । स्वदा-रीरस्य मार्दवं मृदुत्वं सौकुमार्यम् अनपेक्ष्य अविगणस्य महत् दुश्चरं तपः चरितुं सामयितुं प्रचक्कमे उपचक्कमे ॥

> क्रमं ययौ कन्दुकलीलयापि या तया मुनीनां चरितं व्यगाश्चत ॥ धुवं वपुः काञ्चनपद्मनिंमितं मृदु प्रकृत्या चं ससारमेव च ॥ १९ ॥

क्रममिति ॥ या देवी कन्दुकलीलया कन्दुककीडया आपि क्रमं ययौ ग्लानि प्राप । तथा देव्या मुनीनां चिरतं तीवं तपः ट्यगाह्यत प्रविष्टम् । अत्रोत्प्रेक्षते—धुवम् अस्याः वपुः [काञ्चनपद्मानिर्मितं]काञ्चनपद्मेन सुवर्ण-कमलेन निर्मितं घटितम् । अतएव प्रकृत्या पद्मस्वभावेन मृदु च सुकुमारमपि काश्चनस्वभावेन ससारं च कठिनमेव । तथा च तदुपादानकत्वादृष्या वपुषः सुकुमारस्यापि तीव्रतपःक्षमत्वमित्युत्प्रेक्षार्थः ॥

> युचौ चतुर्णा ज्वलतां हविर्श्वजां युचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा । विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभा-मनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २०॥

गुनिति ॥ शुन्तौ प्रीष्मे शुनिस्मिता विशदमन्दहासा सुमध्यमा पार्वती ज्वलतां दीप्तिमतां चतुर्णा हिन्धे जाम् अग्नीनां मध्यपता सती । नेत्रे प्रतिहन्तीति तां नेत्रप्रातिचातिनीं प्रभां सावित्रं तेजः विजित्य । न विग्रतेऽन्यत्र दृष्टिर्यस्याः सा अन्यन्यदृष्टिः सती स्वितारं सूर्यम् ऐक्षत दृदश्चे। प्राष्मे पश्चाग्निमध्यस्थो वर्षास स्थिष्टेलेशयः । इति स्मरणात् । पश्चाग्निमध्ये तप्रश्वारित्यर्थः । सवितेव पश्चमोऽग्निः—अग्निः सविता सवितेवाग्निः इति श्रौतिलङ्कात् ॥

तैथातितप्तं सवितुर्गभस्तिभि
ग्रेखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।

अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः

शनैः शनैः स्यामिकया कृतं पदम् ॥ २१ ॥

१ संनिभष्. २ हि. ३ तथाभितप्तम्, तथापि तप्तम्,

तथेति ॥ सवितः सूर्थस्य गभास्तिमः किरणैः तथा पूर्वोक्तप्रकारेण अतितमं संतप्तं तस्या इदं तदीयं मुखं कमलिश्रयं कमलस्य शोभां दधीं प्राप । यथा रिनतापात्कमलं न म्लायित प्रत्युत विकसित तथा तदीयं मुखमा-सीदिति भावः । किंत्वस्य मुखस्य दीर्घयोः अपाङ्गयोः केवलं नेत्रान्तयोरेव शनैः शनैः मन्दंमन्दं श्यामिकया कालिन्ना पदं स्थानं कृतम् । तथोः सौकुमार्योदित्यर्थः ॥

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसात्मकस्योद्वपतेश्व रक्षमयः। बभूव तस्याः किल पारणाविधि-र्नृष्ठेशवृत्तिच्यतिरिक्तसार्धनः॥ २२॥

अयाचितेति ॥ अयाचितोपस्थितम् अप्रार्थितोपनतं केवलम् अम्बु उदकं रसात्मकस्य अमृतमयस्य [उद्भुपतः] उद्भां नक्षत्राणां पतिश्वन्द्रस्तस्य रमयः च तस्याः पारणाविधः अभ्यनहारकमे बभूव । तावनमात्रसाः धनकोऽभूदित्यर्थः । साध्यसाधनयोरभेदेन व्यपदेशः साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थः । किल इति प्रसिद्धौ । [वृक्षवृत्तिव्यात्तिरिक्तसाधनः] वृक्षाणां या वृत्तिर्जाननोपायस्तद्वयतिरिक्तं साधनमुपायो यस्य स तथोकः पारणाविधिः न बभूव । वृक्षोऽप्यगाचितोपस्थितेन मेघोदकेनेन्दु।करणेश्च जीवतीति प्रसिद्धम् । अभ्विकापि तावनमात्रमवालम्बतेत्यर्थः ॥

निकामतप्ता विविधेन विद्वना नभश्ररेणेन्धनसंभृतेन सौ । तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवे-र्श्ववा सहोष्माणममुश्रद्ध्वेगम् ॥ २३ ॥

निकामिति ॥ विविधेन । पश्चिविधेनेत्यर्थः । नभश्चरेण खेचरेण । आदित्य-रूपेणत्यर्थः । इन्धनसंभृतेन काष्ठसमिद्धेन विह्ना निकामम् अत्यन्तं तता सा अम्बिका तपात्यये श्रीष्मान्ते । प्रावृषीत्यर्थः । नवैः वारिभिः उक्षिता सिक्ता सती भ्रवा पश्चामितस्या सह अध्वर्गम् अर्ध्वप्रसतम् अष्माणं बाष्मम् असुश्चत् ॥ श्रीसोध्मवाष्पमुष्माणम् इति यादवः ॥

> स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः । बळीषु तस्याः स्वाळिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभि प्रथमोदबिन्दवः ॥ २४॥

स्थिता इति ॥ [प्रथमोव् विन्त्वः] उदकस्य विन्दवः उदविन्दवः । मन्योः दन-इत्यादिनोदकशब्दर्थोदादेशः । प्रथमे उदाविन्दवः । प्रथमविशेषणाद्विन्दृनां विरस्तवं बहुवचनामातिविरस्त्वं च गम्यते । तथा च विरत्वनाभ्यन्तरगमनथोनिः वीहः । तस्याः पार्वत्याः पक्ष्मसु नेत्रलोमसु क्षणं स्थिताः स्थितं गताः । स्थिता इत्यनेन पक्षमणं सान्द्रतं क्षणिति क्रेण्यं च गम्यते । अनन्तः [ताखिन्ताधरः] ताडिता वर्याथने।ऽधर ओष्ठो यस्ते तथोक्ताः । एतेनाधरस्य मादवं गम्यते । ततः [पयोधरोत्स्वधिनिपातचूर्णिताः] पयोधरयोः स्वनयोः उत्सेषे सपरिभागे निपातेन पतनेन चूर्णिता अर्जरिताः । कृत्रकाः हिन्यादिति भावः । तदनु बस्तिषु उदररेखासु स्खिलिताः । निन्नोन्नतत्वादिति भावः । इत्थं चिरेण न तु शिष्ठम् । प्रतिबन्धवाहुल्यादिति भावः । नार्मि प्रपेषिरे प्रविष्टाः । न तु निर्जगमः । ऐतेन नामेर्गम्भीर्यं गम्यते । अत्र प्रतिपदमर्थवस्वात्यारिकरालंकारः ॥

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं निरन्तरास्त्रन्तरवातदृष्टिषु । व्यलोकयनुन्मिषितैस्तिहन्मयैर्महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥ २५ ॥

शिलाशया।मिति ॥ निरन्तरासु नीरन्य्रासु अन्तरे मध्ये वातो यासां ताद्द्रयो या वृष्टयस्तासु अन्तरवातवृष्टिषु । न निकेते गृहे वसतीति अनिकेतवासिनीम् । अनावृतदेशवासिनीमित्यर्थः । शिलायां शेत इति शिलाश्यां शिलातलशायिनीम् । अधि हरणे शेतेः इत्यच्य्रत्यः । तां पार्वती [महातपः साक्ष्ये] साक्षा- द्रष्टा साक्षी । साक्षाद्रष्टरि संज्ञायाम् इतीनिप्रत्ययः । तस्य कर्म साक्ष्यम् । महातपसः साक्ष्ये स्थिताः क्षापाः तिहन्मयैः वियुद्धैः उनिमिषतैः अवलोकनैः ट्यलोक- यन् इव । इवेति चक्षुषा विलोकनमेनोत्प्रेक्ष्यते । साक्ष्यं तु आदित्यचन्द्राविनलोऽनलभ वौर्भमराणो हदयं यमव । अद्यक्ष रात्रिव्य उमे च सन्ध्ये धर्मेष जानाति नरस्य कृतम् । इति प्रमाणसिद्धत्वाक्षोत्प्रेक्ष्यमित्यनुसंधेयम् ॥

एवं वर्षासु विद्वितं तपःप्रकारमुक्त्वा संप्रति हेमन्ते तपश्चरणप्रकारमाइ--

निनाय सार्त्यन्तिहमोत्किरानिलाः सहस्यरात्रीरुद्वासतत्परा । परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरो वियुक्ते मिथुने कुपावती ॥ २६ ॥

निनायेति ॥ सा पार्वती । [अत्यन्तहिमोत्किरानिलाः] उत्करन्ति

१ अत्वर्थ : अत्यर्थहिमोत्तरानिकाः

क्षिपन्तीस्युक्तिराः । इगुपध्ञा इत्यादिना कः । अत्यन्तं हिमानामुक्तिराध्निका यामु ताः सहस्यरात्रीः पौषरात्रीः । पौषे तैषसहस्यौ द्वौ इत्यमरः । उदके वास उदवासः । पेषंवासवाहनाधिषु च इत्युदादेशः । [उद्वासतत्परा] उदवासे तत्परा शासक्ता तथा [परस्पराकन्दिनि] परस्परमाकन्दिन्यन्योन्यमाकोशिनि पुरः अप्रे वियुक्ते विरहिणि । वियोगं प्राप्ते इति यावत् । चक्रवाकी च चक्रवाकश्च चक्रवाकौ तयोः चक्रवाकयोः मिथुने द्वन्द्वे कृपाचती सती निनाय । दुः बिषु कृपाछत्वं महतां स्वभाव इति चक्रवाकामिथुने कृपा न तु कामितथेति वाच्यान-वकाशः । अप्यु वासस्तु हेमन्ते कमशो वर्धयेत्तपः । इति मनुः ॥

मुलेन सा पद्मसुगन्धिना निश्चि मवेपमानाधरपत्रशोभिना । तुषारदृष्टिक्षतपद्मसंपदां सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥

मुखेनेति ॥ सा पार्वती निश्चि रात्रौ [पद्मसुगन्धिना] पद्मवत्सुणन्धिना सुरिभणा । गन्धस्येत्— इत्यादिनेकारः । [प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना] प्रवेपमानः कम्पमानोऽधर ओष्ठ एव पत्रं दलं तेन शोभत इति तथोक्तेन सुखेन [तुषारवृष्टिक्षतपद्मसंपदां] तुषारवृष्टया तुद्दिनवर्षेण क्षता नाशिताः पद्मसंपदो यासा तासाम् अपां सरोजसन्धानं पद्मसङ्गरनम् अकरोद् इव । इत्युत्रेक्षा लंकारः । पद्मान्तरं तुद्दिनेनोपहन्यते तन्मुखपदां तु न तथेति व्यतिरेकालंकारे। व्याज्यते इत्युभयोः सङ्करः ॥

स्वयंविशीर्णद्वमपंर्णद्वतिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः तद्य्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां

वदन्त्यपर्णेति च तां प्रराविदः ॥ २८ ॥

स्वयमिति ॥ [स्वयांविशीणंद्रमपणंद्रात्तता] स्वयं विशीणीने स्वत-स्युतांन दुमपणंन्येव वृत्तिजीवनं यस्य तस्य भावस्तत्ता तपसः परा काष्ठा परमुत्कषों हि । काष्ठोत्कषें स्थितौ दिशि इत्यमरः । तया देव्या पुनः तत् पणंव-र्तनम् आपि अपाकीणंम अपाकृतम् । अतः पणापाकरणाद्धेतोः । [प्रियंवदां] प्रियं वदतीति प्रियंवदा ताम् । प्रियवशे वदः खन् इति खन्प्रत्ययः । अश्विरदजन्तस्य मुम इति मुमागमः । तां पार्वतीं पुराविदः पुराणज्ञास्तपःकरणसमयेऽविद्यमानं पर्णभक्षणं यस्याः सा अपर्णाति वद्नित्त च । नामान्तरसमुश्चयार्थस्वकारः । स्वयं प्रियंवदाः परेषामपि प्रियवादभाजनानि भवन्तीति भावः । अत्र अपर्णमृ इस्यपपाठ इतिशब्दाभिहिते द्वितीयानुपपत्तः । यथाह वामनः-निपातेनाप्यभिद्धिते कर्माण न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्राधिकत्वात् इति ॥

मृणालिकापेर्लवमेवमादिभि-र्वतैः स्वर्मङ्गं ग्लैपयन्त्यहर्निशम् । तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं तपस्विनां दूरमध्यकार सा ॥ २९ ॥

मृणालिकेति ॥ मृणालिकापेलवं पित्रनीकन्दकीमलं स्वं स्वकीयम् अङ्गं शरीरम् एवम् आविभिः एवमुक्तप्रकारतीयाग्निमध्यवासवतमादियेषां तैः व्रतेः अहस्र निशा च अहर्निशम् । समाहरि द्वन्द्वैकवद्भावः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । गलप- यन्ती कशंयन्ती सा पार्वती कठिनेः । क्षेश्रसहैरित्यर्थः । शरीरैः उपार्जितं संपादितं तपास्वनाम् ऋषीणां तपः दूरम् अत्यन्तम् अधश्वकार । अतिशिष्ये इत्यर्थः । तपस्विभिरप्येवं तपः कर्तुं च शक्यत इति तात्पर्यार्थः ॥

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्-ज्वलन्तिव ब्रह्ममयेन तेजसा । विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥

अयेति ॥ अथ अनन्तरम् [अजिनाषाढधरः] अजिनं कृष्णमृगत्वक् । आषाढः प्रयोजनमस्येत्माषाढः पालाशदण्डः । पालाशो दण्ड आषाढः इत्यमरः । विशाखाषाढादण्यन्थदण्डयोः इत्यण्यत्ययः । तयोधरस्तथोक्तः । प्रगल्भवाक् प्रौढ-वचनः ब्रह्ममयेन वैदिकेन तेजसा । ब्रह्मवर्चसेनेत्यर्थः । ज्वलक्विव स्थितः । इवशब्दो निर्धारणार्थः । कश्चिद् अनिर्दिष्टः जिल्लाः जटावान् । ब्रह्मवारीति शेषः । पिच्लादिलादिलच्प्रत्ययः । शरीरबद्धः बद्धशरीरः । शरीरवानित्यर्थः । वाहिताग्न्यादिषु पाठात्साधुः । प्रथमाश्चमः यथा ब्रह्मवर्याश्रम इव । यथाशब्द इवार्षे । तपोवनम् । देव्या इति शेषः । विवेश प्रविष्टवान् ॥

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।

१ कोमल. २ तदङ्गम्. ३ क्षपयन्ती. २९-३० क्षोकयोर्मेच्ये क्षेपकोऽयं दृश्यते— सुराः समु (तदु) द्वीकृप नगेन्द्रकन्यया कृतं तपः शंभुवशक्रियाक्षमम् । ययाचिरे तं भणिपत्य दुःखिताः पति चमूनां भुतमाजिहेतुस् (हेतवे)॥

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसा वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः॥ ३१॥

तमिति ॥ अतिथिषु साध्वी आतिथेयी । पथ्यतिथि-इत्यादिना ढञ्प्रत्ययः । टिड्डाणन् इत्यादिना डीप् । पार्वती तं ब्रह्मचारिणं बहुमानपूर्वया बहुमानः पूर्वो यस्यास्तया । गौरवपूर्वथेत्यर्थः । सपर्यया अर्चया । सपर्यार्चाईणाः समाः इत्यमरः । प्रत्युद्धियाय प्रत्युज्ञगाम । कथं समानेऽपि तस्यास्तादशी प्रतिपत्ति-रत आह—साम्ये सित आपि निविष्टचेतसां स्थिरचितानां वपुर्विदेशेषु व्यक्तिविशेषु अतिशयितं गौरवं यासु ताः अतिगौरवाः आतिगौरवसहिताः क्रियाः वेष्टाः सम्वन्ति । प्रवर्तनेते इत्यर्थः । साधवो न साम्याभिनिवेशिन इति भावः ॥

विधिषयुक्तां पैरिगृह्य सित्त्रयां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् । उमां स पत्रयनृजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥ ३२ ॥

विधौति ॥ सः ब्रह्मचारी विधिना प्रयुक्ताम् अनुष्ठितां सिक्कियां पूजां परिशृद्ध स्वीकृत्य क्षणं परिश्रमं विश्रामं च विनीय नाम । नामेत्यपरमार्थे । अथ उमाम् ऋजुनैव विलासरहितेनैव चक्षुषा पश्यन् अनुजिझतकमः अत्यक्तीवितपरिपाटीकः सन् । वक्तुं प्रचक्रमे प्रारेभे ॥

अपि कियाँथे सुलभं समित्कुशं जलानैयपि स्नानविधिक्षमाणि ते। अपि स्वशक्तया तपासि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥

अपीति ॥ अत्रापिशन्दः प्रश्ने । कियार्थं होमादिकमां नुष्ठानार्थम् । समिषश्च कुशाख समित्कुशम् । जातिरप्राणिनाम् । इति द्वन्द्वैकवद्भावः । सुल्लमम् अपि युन्धं किष्यत् । जलानि ते तव स्नानाविधिक्षमाणि स्नानिकयायोग्यानि अपि किष्यत् । किंव स्वशाकत्या निजसामर्थानुसारेण तपिस प्रवर्तसे आपि । देहमपीडियत्वा तपश्चरिस किष्यदित्यर्थः । युक्तं च नामैतत् । स्नुलु यस्मात् शारीरम् आद्यं धर्मसाधनम् । धर्मस्तु कायेन वाचा बुद्ध्या धनादिना च बहुभिः साध्यते तेषु च वपुरेव मुख्यं साधनम् । सति देहे धर्मार्थकाममोक्षणाश्चतुर्वर्गाः

१ अधि २ मित गृह्य. ३ अथि. ४ कियाये. ५ विथी.

साध्यन्ते । **अतएव सततमात्मानमेव** गोपायीत इति श्रुतिः । अयथाबलमारम्भो निदानं क्षयसम्पदामिति भावः ॥

अंपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् । चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥

अपीति ॥ [त्वदावर्जितवारिसंभृतं] त्वयावर्जितेन सिक्तेन वारिणा संभृतं जनितम् आसां वीरुधां लतानां प्रवालं पह्नवम् अनुवन्धि अपि अनुस्यृतं किम् । यत् प्रवालं चिरोज्ञितिश्वरकालत्यक्तो लाक्षारागो येन तत्त्रयापि पाटलम् । स्वभावरक्तमित्यर्थः । तेन चिरोज्ञितालक्तकपाटलेन ते तव दन्तवाससा अधरेण । ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी इत्यमरः । तुलां साम्यम् आरोहिति । गच्छतीत्यर्थः । अत्र तुलाशब्दस्य साहश्यवचित्वान्त्रयोगेऽपि तुल्यार्थेरतुलोपमाभ्याम्—इति न तृतीयाप्रतिषेधः तत्र सूत्रे सहशवान्विन एव प्रहणादिति ॥

अंपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयापहारिषु । य उत्पल्लाक्षि प्रचलैर्विलोचनै-स्तवाक्षिसार्दैश्यमिव प्रयुक्षते ॥ ३५ ॥

अपीति ॥ [करस्थदर्भप्रणयापहारिषु] करस्थान्दर्भान्प्रणयेन स्नेहेना-परहन्तीति ते तथोक्षेषु । सापराधेष्विति भावः । करस्थदर्भप्रणयापराधिषु इति पाठे दर्भाणां प्रणयेन प्रार्थनयापराधिषु । हरिणेषु विषये ते मनः प्रसन्नम् आपि न क्षुभितं किम् । सापराधेष्वपि न कोषितव्यं तपस्विभिरिति भावः । हे उत्पला-क्षि । ये हरिणाः प्रचलैः चन्नलैः विलोचनैः नेत्रैः तवाक्षिसाहस्यं प्रयु-अते हव अभिनयन्तीव । प्रसन्नत्वान्मृगनेत्राणि त्वन्नयनैनाभ्यां साम्यमुपयान्तीति मावः । उत्पलक्षेपचलैः इति पाठान्तरे उत्पलकम्पचलैः । भावानयने द्रव्यानयनिति न्यायेन क्षिप्यमाणोत्पलचलैरित्यर्थः ॥

यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वनः।

१ अथि । २ सापत्म्यम्,

तथाहि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥

यदिति ॥ हे पार्वाति रूपं सौम्याकृतिः पापवृत्तये पापाचरणाय न भवति । इति यदुच्यते । लोकैरिति शेषः । तद्भचः न व्यभिचरति न स्खलतीति अठय-सिचारि सत्यम् । यत्राकृतिस्तत्र गुणाः । न सुरूपाः पापसमाचारा भवन्ति । इत्यादयो लोकवादा न विसंवादमासादयन्तीत्यर्थः । किमिति झायते-तथाहि । ह उदारदर्शने आयताक्षि । सुरूपे इत्यर्थः । अथवोन्नतज्ञाने । विवेकवतीत्यर्थः । ते तव शीलं सहृत्तम् । शीलं स्वभावे सहृत्ते इत्यमरः । तपास्वनाम् अपि उपादेश्यते अनेनत्युपदेशः प्रवर्तकं प्रमाणं तत्ताम् उपदेशतां गतं प्राप्तम् । मुन-योपि त्वां वीक्ष्य स्ववृत्ते प्रवर्तन्त इति भावः ॥

विकीर्णसप्तार्पेबलिं प्रहासिभि-

स्तथा न गाङ्गैः सलिकैर्दिवश्युर्तैः । यथा त्वदीयैश्वरितैरनाविलै-

र्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥

विकीर्णेति॥ एष महीधरः हिमवान। विकीर्णसप्तिषिविलप्रहासिभिः] सप्त न ते ऋषयश्च सप्तर्थयः। दिवसंख्ये संज्ञायाम् इति समासः। विकीर्णैः पर्यस्तैः सप्तर्षणां संबन्धिभिवेलिभिः पृष्पोपहारैः प्रहसन्ति नैः तथोक्तैः दिवः अन्तरिक्षात् च्युतैः गाङ्गैः सिल्लैः नथा न पावितः। अनाविलैः अकल्लेः त्वदीयैः चिर्तिः यथा सान्वयः सपुत्रपौतः पावितः पवित्रीकृतः॥

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे

त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाँविनि । त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया

यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥

अनेनित ॥ हे भाविनि प्रशस्ताभिष्राये । अनेन कारणेन धर्मः सविदेशिषं सातिशयम् अद्य मे । [त्रिवर्गसारः] त्रयाणां धर्मकामाधीनां वर्गस्तिवर्गः । त्रिवर्गो धर्मकामाधीश्वतुर्वर्गः समोक्षकैः । इत्यमरः । तत्र सारः श्रेष्ठः प्रतिभाति । यत् यस्मात्कारणात् [मनोनिर्विषयार्थकामया] मनसो निर्विषयार्थकामो यस्यास्तया त्वया एकः धर्मः एव प्रतिगृह्य स्वीकृत्य सेट्यते । यत्त्वयार्थकामो विद्वाय धर्म एवावलम्बितः । अतः सर्वेषां नः स श्रेयानिति प्रतिपद्यत् इत्यर्थः ॥

संप्रति मनोरथं जिज्ञासुः प्रस्तौति-

१ प्रवाहिभिः २ मामिनि.

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं संप्रतिपत्तुमहीस । यंत: सतां सक्ततगात्रि सङ्गतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥

प्रयुक्तिति ॥ आत्मना त्वया प्रयुक्तः कृतः सत्कारविशेषः पूजातिशयो यस्य तं [प्रयुक्तसत्कारविशेषं] मां परम् अन्यं संप्रतिप्रतुम् अवगन्तुं न अहंसि । हे सन्नतगात्रि सन्नताङ्गि । अङ्गगात्रकण्ठेभ्यः इति वक्तव्यात् छाप् । यतः कारणान्मनस ईषिभिः मनीषिभिः विद्वद्भिः । शकन्ध्वादित्वारसाधुः । सतां सङ्गतं सस्यं सप्तभः पदैरापद्यत इति साप्तपदीनं सप्तपदीकारणसाध्यम् उच्यते । तचावयोस्त्वरकृतसरकारप्रयोगादेव सिद्धमित्यर्थः । साप्तपदीनं सस्यम् इति निपातनात्साधु ॥

अतोऽत्रै किंचिद्भवतीं बहुक्षमां द्विजितभावाादुपपत्रचापलः । अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रैतिवक्कुमईसि ॥४०॥

अत इति ॥ दे तपोधने अतः सम्बाद्धेतोः अत्र प्रस्तावे बहुक्षमां बहुक्तिस-हाम् । यद्रा क्षमावतीम् । भवतीं त्वां द्विजातिभावाद् बाद्यत्वाद् उपपन्न-चापलः सुलभधार्थ्यः अयं जनः । स्वयमित्यर्थः । किंचित्प्रष्टुं मनो यस्य स किंचित्प्रष्टुमनाः प्रष्टुकामः । तुम्काममनसोरिष इति मकारलेषः । रहिस भवं रहस्यं गोप्यं न चेत्प्रतिवक्तुम् अर्हसि ॥

प्रष्टव्यमाह—

कुले पस्तिः पथमस्य वेधसस्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः । अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपःफलं स्यात्किमतः परं वेद् ॥४१॥

कुळ इति ॥ प्रथमस्य वेधसः हिरण्यगर्भस्य कुळे अन्ववाये प्रसृतिः उत्पत्तिः । यक्षार्थे हि मया मृष्टे हिमवानचलेश्वरः । इति ब्रह्मपुराणवचनात् ॥ वपुः शरीरं [त्रिलोकसौन्दर्य] त्रयाणां लोकानां सौन्दर्थम् इवोदितम् एकत्र समाहतम् । पेश्वर्यसुखं संपत्सुखम् अमृग्यम् अन्वेषणीयं न भवति । किंतु सिद्धमेवेत्यर्थः । वयः नवम् । योवनमित्यर्थः । अतः परम् अतोऽन्यत् किं तपःफलं स्य । सृद्धः । अस्ति वेदिति शेषः । न किंविदस्तीत्यर्थः ॥

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहा-न्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ॥

१ यथा. १ अधः १ मे ... प्रतिगोध्रम्, ४ उत्थितम्, ५ तव.

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच कृशोदंशि त्विय ॥ ४२ ॥

भवतीति ॥ दुःसहात्।सोद्धमशक्याद् अनिष्टाद् भत्रीदिकृतात् अपि मन-स्विनीनां घीरस्त्रीणाम् ईट्टशी तपश्चरणलक्षणा प्रतिपत्तिः प्रश्वतिः । प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्तौ प्रवृत्तौ प्रागल्भ्यो इति केशवः । भवति नाम । नामेति संभाव-नायाम् ॥ [विचारमार्गप्रहितेन] विचःरमार्गे प्रवितेन चेतसा वित्तेन तद् अनिष्टं च हे कुशोद्रि त्विय न दृश्यते । विचार्थमाणे तद्रि नास्त्यसंभा-वितत्वादित्यर्थः ॥

अनिष्टाभावमेव प्रपश्चयति-

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृति-विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे । पराभिमशों न तवास्ति कः करं प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥

अलभ्येति ॥ हे सुस्रु । इयं त्वदीया आकृतिः मूर्तिः [अलभ्यशोकाभिम्मया] अलभ्यो लब्धुमनहः शोकेन भर्त्रां व्यवमानजेन दुः खेनाभिभवस्तिरस्कारो यस्याः सा तथोक्ता । दश्यत इति शेषः । असंभावितश्रायभर्य इत्याह—पितुर्गृहे विमान्तना अवमानः कुतः न संभाव्यत एवेत्यर्थः । न चाप्यन्यस्माद्भावीत्याह—पराभिमर्शः परधर्षणं तु त्व न अस्ति । पत्रगरन्न सूच्ये फणिशिरोमणिशलाको । प्रह्वीतुमित्यर्थः । कियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः इति चतुर्थौ । करं हस्तं कः प्रसारयेत् । सुधु इत्यत्र भूगब्दस्योवङ्स्थानीयत्वात् नेयङुवङ्स्थानावस्त्री इति नदीसंज्ञाप्रतिषेषात् अम्बार्थनचोहित्वः इति हस्वत्वं नास्ति । तेन हस्वः प्रामादिक इति केचित् । अन्ये तु अप्राणिजातेज्ज्वादीनाम् इत्यत्र अलाबूः कर्कन्धः इत्युकारान्तादप्यूङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकार एतस्मादेव ज्ञापकात्किचिद्कारान्तस्याप्यूङन्ति लाक्तिं हस्वत्वमित्याहुः । अतएवाह वामनः—ऊकारादप्यूङ् प्रकृतेः (प्रवृतः) इति सुश्रूः कृतस्तातगृहेऽवमाननम् इति पाठान्तकरणं तु साहसमेवोक्तोपपत्तिसंमन्वात् । अन्यत्रापि सुधु त्वं कृपितेत्यपास्तमञ्चनं स्यक्ता योषिताम् इत्यादिप्रयो गदर्शनाद्वाद्वास्थवृत्ते पादादौ जगणभङ्गपसङ्गाज्ञत्यलं गोष्ठीभिः ॥

किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धतं त्वया वार्धकशोभि वल्कस्रम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय करुपते ॥ ४४ ॥

किमिति ॥ हे गौरि किमिति केन हेतुना यौवने त्वया आभरणानि अपास्य विहाय । वृद्धस्य भावो वार्धकम् । मनोज्ञादित्वाद्वुङप्रत्ययः । वार्धकं वृद्ध- संघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि । इति विश्वः । तव शोभत इति वार्धकशोभि वल्कलं धृतम् । प्रदोषे रजनीमुखे स्फुटाः प्रकटःश्वन्द्रस्तारकाश्व यस्याः सा स्फुटचन्द्रस्तारका विभावरी रात्रिः अरुणाय सूर्यमुताय कल्पते यदि अरुणं गर्न्तुं कल्पते किम् । चद् बृहि । कियार्थांपदस्य इत्यादिना चतुर्थी । दीप्यमानश-शाङ्कतारके प्रदोषे यद्यरुण उदेति ततो विभूषणापहारेण तव वल्कलधारणं संघटत इति भावः ॥

तपःप्रयोजनं निराकर्तुमाइ-

दिवं यदि प्रार्थयसे द्या श्रमः
पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
अथोपयन्तारमलं समाधिना
न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥

दिविमिति ॥ दिवं स्वर्गे प्रार्थयसे कामयसे यदि ति श्रमः तपश्चरण-प्रयासः वृथा निष्फलः । यदि स्वर्गार्थे तप्यसे ततः श्रमं मा कार्षाः । कुतः । तव पितुः हिमवतः प्रदेशाः देवसूमयः स्वर्गपदार्थाः । तत्रस्या इत्यर्थः । अथ उपयन्तारं वरं प्रार्थयसे ति समाधिना तपसा अलम् । न कर्तव्य-मित्यर्थः । निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वातृतीया । तथाहि । रत्नम् । कर्तृ । न अन्विष्यति न मृगयते । प्रहीतारामिति शेषः । किंतु तद्रत्नं मृग्यते । प्रही-तृमिरिति शेषः । निहे वरार्थे त्वया तपसि वर्तितम्यं किंतु तेनैव त्वदर्थमिति भावः ॥

वरवाचकाक्षरश्रवणानन्तरमेव देव्या उष्णोञ्छासमालक्ष्य प्रश्लेषु च प्रत्युत्तरमनु-पलभ्य स्वयमेवाशङ्करपाइ—

> निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संज्ञयमेव गाइते । न दृश्यते प्रार्थियतव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ ४६ ॥

निवेदितमिति ॥ सोष्मणा निःश्वसितेन निःश्वासवायुना निवेदितम् । वि-न्तानुभावेनोष्णोच्छ्वासेन ते वरार्थित्वं सूचितमित्यर्थः । तिहै कि प्रश्रव्यसनेनेत्याह— मनस्तु तथापि मे संशयमेव गाहते प्राप्नोति । कुतः । ते तव । कृत्यानां कंतीरे वा इति षष्ठी । प्रार्थियतन्यः प्रार्थियनुर्महे एव न हृह्यते । प्रार्थित— दुर्छमः प्रार्थितो दुर्छमः स कथं भविष्यति । नास्येवेत्यर्थः ॥ अथ पतिप्रार्थनामेव सिद्धवःकृत्वाह—

अहो स्थिरः कोऽपि तवेष्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशस्यतां गते। उपेक्षते यः श्लाथर्लम्बिनीर्जटाः क्षोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः॥ ४७॥

भहो इति । अहो वित्रम् । तवेष्मितः आष्तुमिष्टः युवा कः अपि स्थिरः किंदनः । वर्तत इति शेषः । कुतः । यः युवा चिराय चिरास्प्रभृति कर्णोत्पलशून्यतां गते प्राप्ते कपोलदेशे गण्डस्थले श्रथाः शिथिलबन्धना भतएव लिम्बन्यस्ताः श्लथलम्बर्नाः [कलमायपिङ्गलाः] कलमाः शालि-विशेष।स्तेषामप्राणि तद्वत्पिङ्गलाः जटाः उपेक्षते । यस्त्वामीदशीं दृष्ट्वा न व्यथते स नृनं वज्रहृदय इत्यर्थः ॥

> म्रुनित्रतैस्त्वामितमात्रक्षितां दिवाकर्राष्ठुष्टविभूपणास्पदाम् । शशाङ्कलेखामिव पञ्चतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥

मुनिव्रतैरिति ॥ मुनिव्रतैः चान्द्रायणादिभिः [अतिमात्रकिशाताम्] अति-मात्रमत्यन्तं कर्शितां कृशीकृतां [दिवाकराष्ट्रष्ट्रिविभूषणास्पदां] दिवाक-रेण सूर्येणाष्ट्रप्टानि दग्धानि वातातपसंस्पर्शान्मृदुत्वाच श्यामीकृतानि विभूषणास्प-दानि भूषणस्थानानि यस्यास्तां तथोक्ताम् । अत एव दिवा अहनि शशाङ्कले-खामिव स्थितां त्वां पश्यतः सचेतसः जीवतः कस्य पुंसः मनः न वूयते न परितप्यते । अपि तु सर्वस्थेवत्यर्थः ॥

> अवैभि सौभाग्यमदेन विश्वतं तव भियं यश्वतुरावलोकिनः। करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो-ने वक्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ।। ४९॥

अवैमीति ॥ तय प्रियं वहामं सौभाग्यमदेन सौन्दर्यगर्वेण। कर्त्रा । विश्वतं विप्रलब्धम् अवैमि वेद्मि । यः प्रियश्चतुरं मधुरमवलोकत इति चतुरावहो-किनः अराह्यक्ष्मणः कुटिलरोम्णः । अरातं वृजिनं जिद्मम् इस्यमरः । अस्य

१ बन्धनीर्जटाः, बन्ध हम्बिनीर्जष्टा कपोले. २ करस्पृष्ट.

खदीयस्य चक्षुषः आत्मीयं वक्रं मुखं चिरं लक्ष्यं विषयं न करोति । दृष्टिपयं न गच्छतीत्यर्थः । तद्यं गर्वेण हतो निष्कलात्मलामो जात इति भावः ॥

कियचिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते

ममापि पूर्वाश्रमसंचितं तपः ।

तदर्घभागेन लभस्य काङ्क्षितं

वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ५० ॥

कियदिति ॥ हे गोंरि । कियत किंप्रमाणकम् । किमविधिकिमित्यर्थः । चिरं श्राम्यसि तपस्यसि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ममापि [पूर्वाश्रमसंचितं] पूर्वाश्रमः प्रथमाश्रमो ब्रह्मचर्याश्रमस्तत्र संचितं संपादितं तपः विद्यते । तिर्धभागेनी अर्वश्वार्थे भगवा नेन तस्य तपसे।ऽर्थभागेनैकदेशेन काङ्क्षितम् इष्टं वरम् उपयन्तारं लभस्य । तं वरं साधु सम्यक् वेदितुं ज्ञातुम् इच्छाामि च । यद्यसौ योग्यो भवति तदा ममापि संमतिरिति भावः ॥

इति प्रविञ्याभिहिता द्विजनमना मनागतं सा न शशाक शंसितुम् । अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं विवर्तितानञ्जननश्रमेश्वत ॥: ५१ ॥

इतीति ॥ इति इत्यं द्विजन्मना दिन्न प्रिविष्य अन्तर्गत्या । आप्तवद्वहस्यमुद्धाब्येत्यर्थः । अभिहिता उक्ता सा पार्वती मनोगतं हिदस्यं वरं शिक्तंतुं वक्तं न शशाक समर्था नःभूत् । लज्ञयेति शेषः । अथो अनन्तरं परिपार्थ्व-वर्तिनीं वयस्यां सर्वी [विवर्तितानञ्जननेत्रं] विवर्तितं विचालितमनजन व्रतवशाद्वर्जितकज्ञलं नेत्रं यस्मिन्धमीय तत्त्रया पेक्षतः । नेत्रतंत्रयेव प्रत्युत्तरं वाचयांचकारत्यर्थः ॥

> सखी तदीया तपुवाच वर्णिनं निवोध साधो तव चेत्कुतूहलम् । यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥

सखीति ॥ तस्याः पार्वत्या इयं तदीया सखी वयस्या तम् । वर्णः प्रशस्तिः इति क्षीरस्त्रामी । सेऽस्यास्तीःति वर्णिनं बद्मच'रिणम् । वर्णाद्रह्मचारिणि इतीनि-प्रत्ययः । उवाच बूते स्म । किमिति । हे साधो विद्वन् । तव कुत्हलं चेत् । श्रोतुमस्तीति शेषः । तर्हि निबोध अवगच्छ । आकर्णयेत्यर्थः । बुध अवगमने इति भातोभींबादिकःहोट् । श्रोतन्यं किं तदाह—यस्मै लाभायेदं यदर्थम् ॥ अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता चेति वक्तन्यम् इति वार्तिकनियमात्कियाविशेषणम् । एतया पार्वत्या अम्भोजं पद्मम् उष्णवारणम् आतपत्रम् इव वपुः शरीरं तपःसाधनं कृतम् । तपःप्रवृत्तिकारणमुच्यते श्रूयतामित्यर्थः ॥

दङमनःसङ्गसंकर्त्या जागरः कृशताऽशितः । हीत्यागीनमादमूच्छीन्ता इत्यनङ्ग-दशा दश । इति । तत्रास्याः काश्चिद्शाः कममनादृत्येव योजयित–इयमित्यादिभिः षड्भिः स्ठोकैः ।

> इयं महेन्द्रप्रभृतीनिधिश्रिय-श्रुतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी । अरूपहार्य मदनस्य निग्रहा-त्पिनाकपाणि पतिमाप्तुमिच्छति ॥ ५३ ॥

इयमिति ॥ मानिनी इन्द्राणीप्रस्तीरितशय वर्तितव्यमित्यभिमानवती इयं पार्वती अधिश्रियः अधिकैश्वर्यान् महेन्द्रप्रभृतीन् इन्द्रादीश्वतसूणां दिशामी-शान् [चतुर्दिगीशान्] इन्द्रवरुणयमकुबेरान् । तिद्धतार्थे इत्यादिनोत्तरपद-समासः । अवमत्य अवधूय मदनस्य नियहात् निवर्दणाद्धेतोः । अकामुक-त्वादित्यर्थः । रूपेण सौन्दर्येण हार्यो वशीकरणीयो न भवतीति अरूपहार्ये पिनाकः पाणौ यस्य तं पिनाकपाणिं हरम् । प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः इति साधु । पर्ति भर्तारम् आमुमिच्छाति । एतेन सङ्कल्पावस्या सूचिता ॥

असह्यदुङ्कारनिवर्तितः पुरा पुरारिमपाप्तमुखः शिलीमुखः । इमां हृदि व्यायतपातमेक्षिणो-द्विशीणमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥ ५४॥

असह्येति ॥ पुरा पूर्व [असह्यहुङ्कारानिवार्ततः] असह्येन सोढुमशक्येन हुङ्कारेण रौद्रेण निवर्तितः । अतएव पुरारिं हरम् अमाप्तमुखः अप्राप्तफलः विशीणमूर्तिः नष्टशरीरस्य अपि पुष्पधन्यनः कामस्य शिलीमुखः बाणः इमां पार्वतीं हृदि [ट्यायतपातम्] व्यायतः । सुदूरावगाढ इति यावत् । ताहक्पातः प्रहारो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा अक्षिणोत् अकर्शत् । दम्धदेहस्यापि मार्गणो लग्नः । मृदुः सर्वत्र बाध्यते इति भावः । अनेन विवृण्वती शैलसुतापि भावम् (११६८) इत्यत्रोक्तं चक्षःप्रीतिमनःसङ्गाख्यमवस्थाद्वयमनन्तरावस्थोपयोगितयान् कार्यावस्था सूचिता ॥

१ स्मरारिम्. २ अक्षणीत्.

तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्ग्रहे छलाटिकाचन्दनधूसरालका । न जातु वाला लभते स्म निर्द्वतिं तुषारसङ्गातीशलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥

तदेति ॥ तदेति च्छेदः । तदा प्रभृति । तत आरभ्येत्यर्थः । सप्तम्यर्थस्यापि दाप्रत्ययस्य पद्मम्यर्थे लक्षणा प्रभृतियोगे पद्ममीनियमात् ॥ पितुर्गृहे उन्मदना उत्कटमन्मथा [ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।] ललाटस्थालंकारो ललाटिका तिलकः । कर्णललाटात्कनलंकारे इति कन्प्रत्ययः । तस्याश्चन्दनेन धूसरा धूसरवर्णा अलकाश्चूर्णकुन्तला यस्याः सा तथोक्ता बाला पार्वती जातु कदा-विदिष [तुषारसङ्घाताशालात एव शिलास्तासां तलेषूपरिभागेषु अपि निर्वृति भुखं न लभते स्म । एतेनारत्य-परसंज्ञा विषयविद्वेषावस्था द्वादशावस्थापक्षे संज्वरश्च व्यज्यते ॥

उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः सवाष्पकण्ठस्खिलतैः पदैरियम् । अनेकशः किन्नरराजकन्यका वनान्तसङ्गीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥

उपात्ति ॥ इयं पिनािकनः शंभाः चरिते त्रिपुरिवजयादिचेष्टिते उपात्त-वर्णे प्रारब्धगीतकमे । गीतकमे स्तुतौ वेदे वर्णशब्दः प्रयुज्यते । इति हलायुधः । [सवाष्पकण्ठस्खािकतेः] सवाष्पे गद्गदे कण्ठे स्वलितैविंशीणैः पदैः सुप्ति-हन्तरूपैः । करणैः । [वनान्तसङ्गीतसखीः] वनान्ते सङ्गीतेन निमित्तेन सखीवयस्याः किसर्राजकन्यकाः अनेकशः बहुशः अरोदयत् अश्रमो-क्षमकारयत् । हरचिरतगानजनितमदनवेदनामेनां वीक्ष्य किन्नयोंऽपि रुरुद्दिति भावः । अत्र वर्णस्वलनलक्षणकायोंक्त्या पुनः पुनस्तत्कारणीभृतम् च्छीवस्थाप्रा-दुर्भावो व्यज्यतेऽन्यथा सखीरोदनानुपपत्तिरिते । द्वादशावस्थापक्षे तु प्रलापावस्था च व्यज्यते । प्रलापो गुणकीर्तनम् इत्यालंकारिकाः ॥

> त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यर्बुध्यत । क नीलकण्ड व्रजसीत्यलक्ष्यवा-गसत्यकण्डार्षितबाहुबन्धना ॥ ५७ ॥

त्रिभागेति॥ किवेति चार्थः। [त्रिभागशेषासु] शिष्यत इति शेष । कर्मणि घत्र ॥ त्रिभ्यो भागेभ्यः शेषास्ववाशिष्टासु । यद्वा रात्रेख्विणमत्वेन प्रसिद्धत्वात् तृतीयो भागिस्त्रभागः ॥ संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्विमिण्यते । यथा शतांशः सहस्रांशः इति । त्रिभागः शेषो यासां तासु निशासु क्षणं क्षणमात्रं नेत्रे निर्भाल्य मीलियस्य सहस्रा सद्यः । हे नीलकण्ठ । क व्रजसि कत्र गच्छभीति [अलक्ष्यवाक्] अलक्ष्या निर्विपया वाग्वचनं यस्याः सा तथोक्ता । तथा [असत्यकण्ठार्षितचाहुवन्धना] असत्ये मिथ्याभूते कण्ठ अपितं वाहुवन्धनं यस्याः सा तथा सती हयनुष्ट्यत विवृद्धवती । एतेन जागरोन्मादौ सूचितौ ॥

स्वप्रसाद्यप्रतिकृतिद्शीनतदङ्गस्पृष्टम्पर्शास्याश्वरवारो विरिह्णां विनोदाः । तत्र स्वप्रसन्दर्शनसुक्तवा प्रतिकृतिदर्शनमाह—

> यदा बुधेः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वित्सि भावस्थिममं कथं जनम् । इति स्वहस्तोि छि। स्वितश्च मुग्यया रहस्युपाल्रभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ५८॥

यदेति ॥ यदा अत इत्वर्थः । यदेति हेतावित्युक्ता गणव्याख्यानेऽस्योदाहत्त्वात् । त्वं वुधिः मनापिभिः सर्वगतः सर्वव्यापाति उच्यसे । तत इत्यध्याहारः । भावे रत्याख्ये तिष्ठनीति भावस्थम् । त्वय्यनुरागिणमित्यर्थः । इमं
जनम् । इममित्यात्मनिर्देशः । कथं न वेत्तिम् न जानासि इति मुग्धया
मूख्या । अकिनित्करिधित्रगतोपालम्भः इत्यजानानयेत्यर्थः । तथा [स्वहस्तोहिखितः] स्वहस्तेनीहिन्वतिश्चित्रं लिखितः चन्द्रशेखरः रहस्मि एकान्ते ।
सर्खीमात्रसमक्षमित्यर्थः । उपालम्यत साधिक्षेपमुक्तश्च । उक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ।
यद्यपि रहसीत्युक्तं तथापि सर्खीरामक्षकरणाहजात्यागो व्यज्यत एव ॥

यदा च तस्याधिगमे जगत्पते-रपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती । तदा सहास्माभिरजुज्ञया गुरो-रियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥

यदेति ॥ जगत्पतेः तस्य ईश्वरस्य अधिगमे प्राप्तौ अन्यं विधि उपायं विचिन्वती मृगयमाणा यदा न अपइयत् तदा इयं पार्वती गुरोः पितुः अनुज्ञया अस्माभिः सह तपसे तपश्चरितुं तपोवनं प्रपन्ना प्राप्ता ॥

१ यतः. २ चित्ते लि॰. ३ वितन्वती.

द्रुमेषु संख्या कृतजन्मसु स्वयं
फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्विप ।
न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते
मनोरथोऽस्याः शशिमोलिसंश्रयः ॥ ६० ॥

दुमेध्विति ॥ सख्या पार्वत्या स्वयं [कृतजन्मसु] छतं जन्म येषां तेषु । स्वयं रोपितेध्यत्यर्थः । [तपःसाक्षिपु] तपसः साक्षिपु साक्षाहुरृषु एषु दुमेषु आपि फलं दृष्टं लव्यम् । जनितामत्यर्थः । अस्याः पार्वत्याः दाशिनमोलिसंश्रयः चन्द्रशेखर्शवषयः मनोर्थः तु प्ररोहाभिमुखः अङ्करोन्सुखः अपि न दृश्यते । प्ररोहस्त्वङ्करः इति वैजयन्ता । स्वयं रोपितृहक्ष-फलकालेऽप्यस्या मनोरथस्य नाङ्करोदयोऽप्यस्ति । फलाशा तु दूरापास्तेत्यर्थः ॥

न वेशि स पार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्रोत्तरमित्रितामिमाम् । तपःक्रशामभ्युपपत्स्यते सखीं दृपेव सीतां तद्वग्रदृक्षताम् ॥ ६१ ॥

नेति ॥ प्राथितः सन्दुर्लभः प्राथितदृर्लभः स देवः [तपःक्वशां] तपमा कृशां क्षीणामतएव सस्वीभः अस्त्रात्तरम् अतु प्रधानं यथा भवति तथा ईक्षिताभिमां नः सर्वी [तद्यब्रहक्षतां] तत्यम्रहणानाष्ट्रचा क्षतां पीडिताम् । वृष्ट्रविषे तद्विश्वातेऽवन्नाहावमही समी । इत्यमरः ॥ अवम्रहः वर्षप्रतिबन्ध इत्यथः । सीतां कृष्टभुवम् । सीता लाङ्गलपद्धतिः इत्यमरः । वृषा वासवः इव । वासवी वृत्रहा वृषा इत्यमरः ॥ कदा अभ्युपपत्स्यते कदा अनुम्रहीष्यति न वेदि । अत्र वाक्यार्थः कमे । तद्वमहक्षतांमत्यत्रावमहक्षता।मित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्यदस्य वैयथ्यापत्तस्तिदिति भिन्नं गदं वेद्योत्यस्य कमिति युक्तमुत्पश्यामः ॥

अग्रदसद्भाविमतीङ्गितज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया । अयीदमेवं परिहास इत्युमा-मपृच्छद्वयञ्जितहर्षछक्षणः ॥ ६२ ॥

अगूढेति ॥ इङ्गितज्ञया पार्वतीहृदयाभिज्ञया । इङ्गितं हृद्रतो भावः इति सज्जनः । तया गौरीसख्या इति एवम् अगूढसञ्जावं प्रकाशितसद्भिप्रायं यथा तथा निवेदितः ज्ञापितः । िनेष्ठिकसुन्दरः] निष्ठा मरणमविधेयस्य स

नेष्ठिको यावज्ञीवबद्याचारी । सुन्दरे विलासी । नैष्ठिकश्चासौ सुन्दरश्चेति तथोक्तः । द्वयोरन्यतरस्य विशेषणस्वविवक्षायां विशेषणस्वासः । किंतु नैष्ठिकत्वविशेषणेन कामित्वविरोधः । अथवा देवस्यालौकिकमहिमत्वादुभयं ताक्त्विकमिति न विरोधः । अव्यक्तितहर्षलक्षणः] अव्यक्तितं हर्षलक्षणं मुखरागादि हर्षलिङ्गं यस्य तथाभृतः सन् । आयि गौरि । अयीति कोमलामन्त्रणे । इदं त्वत्सखीभाषितम् एवम् । सत्यं किमित्यर्थः । परिहासः केलिका । द्रवकेलिपरीहासाः इत्यमरः ॥ इति एवम् उमाम् अष्टच्छत् पृष्टवान् ॥

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुली समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् । कथंचिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥

अथिति ॥ अथ अनन्तरम् अद्रेः तनया पार्वती मुकुलीकृताङ्कलौ संपुर्टा-कृताङ्कलौ । अग्रश्वासौ हस्तश्चेति समानाधिकरणसमासः । हस्ताग्राग्रहस्तथोर्पण-ग्राणिनोर्भदाभेदादिति वामनः । तस्मिन् अग्रहस्ते [स्फाटिकाक्षमालिकाम्] स्फाटिकानामक्षमालिकां जपमालिकाम् समर्पयन्ती आमुश्चती कथंचित् महता कष्ठेन चिरटयवस्थापितवाक चिरेण स्वीकृतवाक् । एतेन लज्जोपरोधो व्यज्यते । मिताक्षरं परिमितवर्णे यथा तथा अभाषत बभाषे ॥

किमुवाचेत्याह—

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुचैःपदलङ्गनोत्सुकः । तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥

यथेति ॥ हे वेद्विदां वर वैदिक्षेष्ठ । त्वया यथा श्रुतं सम्यक्ष्रुतम् । श्रुतांथमेवाह—अयं जनः । स्वर्यामत्यर्थः । [उच्चैःपद्रुञ्ज्ञः नोत्सुकः] उच्चैः पदस्य शिवलाभरूपोन्नतस्थानस्य लङ्कन आक्रमण उत्सुकः । किमत्रायुक्तमित्य-त्राह—इदं तपः [तद्वाप्तिसाधनं] तदवाप्तेस्तस्योच्चैःपदस्यावाप्तेः प्राप्तेः साधनं किलः । किलेत्यलीके । अतितुच्छत्वादसाधकमेवेत्यर्थः । तहि त्यज्यतामि-त्याशङ्कय दुराशा मां न मुखतीत्याशयेनाह—मनोरथानां कामानाम् अगतिः भाविषयः न विद्यते । न हि स्वशक्तिपर्यालोचनया कामाः प्रवर्तन्त इति भावः ॥

१ मण्डलम्.

अथाह वर्णी विदितो महेश्वर-स्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे । अमङ्गळाभ्यासर्रतिं विचिन्त्य तं तवानुद्वत्तिं न च कर्तुप्रत्सहे ॥ ६५ ॥

अथिति ॥ अथ वर्णी ब्रह्मचारी । वर्णिनो ब्रह्मचारिणः इत्यमरः । आह । उवाचेत्यर्थः । आहेति भूतार्थे लट्प्रयोगो भ्रान्तिमूल इत्याह वामनः । किमि-त्याह—महेश्वरः महादेवः विदितः । मया ज्ञायत इत्यर्थः । बुद्धयर्थत्वाहर्तमाने क्तप्रत्ययः । तद्योगात्वष्टी च । येन त्वं प्राग्मप्रमनोरथा कृतेति भावः । पुनरेव त्वं तमिश्वरमर्थयते तद्यिन्येव तत्कामैव वर्तसे । तत्प्रभावमनुभूयापीति भावः । अनुसरणे को दोषस्तत्राह—[अमङ्गलाभ्यासर्ति] अमङ्गलाभ्यासे अमङ्गलाचारे रितर्थस्य तं तथोक्तं तम् ईश्वरं विचिन्त्य विचार्य तवानुवृत्तिम् अनुसरणं कर्तु न उत्सहे । नानुमन्तुं शकोमीत्यर्थः ॥

अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः । करोण शंभोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥

अवस्तिति ॥ अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि निर्वन्धे। ऽभिनिवेशः परं प्रधानं यस्यास्तस्याः संबुद्धः अवस्तुनिर्वन्धपरं पार्वति । [आमुक्तिविवाहकौतुकः]
आमुक्तमासिकतं विवाहे यत्कौतुकं हस्तस्त्रतं तद्यस्य स ते अयं करः । कौतुकं
मङ्गले हर्षे हस्तस्त्रे कुत्तृहले । इति शाश्वतः । वलयीकृताहिना भूषणीकृतसर्पेण
इांभोः महादेवस्य करेण करणभूतेन । [तत्प्रथमावलम्बनं] तदेव प्रथमं
तत्प्रथमम् । अपरिचितत्वादितिभयंकरमिति भावः । तच तदवलम्बनं प्रहणं चेति
कथं नु सहिष्यते । न कथंचिदिष सहिष्यत इत्यर्थः । अग्रतो यद्भावि तर्रेऽविष्ठतां प्रथमं कर्षह एव दुःसह इति भावः ॥

त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमईतः ।
वधूदुकूळं कळहंसळक्षणं
गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥

त्वमेवेति ॥ हे गौरि । त्वम् एव स्वयम् आत्मना । तावत् इति मानार्थे । यावन्मात्रं विचारणीयं तावन्मात्रामित्यर्थः । इदमेवोदाहृतं च गणव्याख्याने । परिचिन्तय पर्यालोचय । किमिति । कलहंसलक्षणं कलहंसचिह्नम् । चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् इत्यमरः । वन्त्रा नवोद्याया दुकूलं वधूदुक्कलम् । वपूः स्तुषा नवोद्या ख्री इति विश्वः । तथा [शोणितविन्दुवार्षे] शोणितविन्दुन्वर्षतीति तथोक्तम्। आई-मित्यर्थः । गजाजिनं च कृत्तवासथः । तिपनाकिनः इत्याशयः । एते कदाचित् जात्विप योगं संगतिम् अर्हतः यदि अर्हतः किम् । एतत्वमेव चिन्तयेति पूर्वेणान्वयः । पाणिप्रहणकाले वधूवरयोर्वस्नान्तप्रस्थः । कियते । कृत्तिवाससा पाणिपीडने वु दुकूलधारिण्यास्तव कथं सङ्घाटिष्यत इति भावः ॥

चतुष्कपुष्पभक्तरावकीर्णयोः
परोऽपि को नाम तवार्नुमन्यते ।
अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोः
विकीर्णकेशास्त्र परितभूमिषु ॥ ६८ ॥

चतुष्किति ॥ [चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः] चतुष्के गृहिविशेषे यः पुष्पप्रकरस्तत्रावकीर्णयोग्येस्वयेस्वयेसः । कृपमास्तृतिद्वयभावपश्निचारोपितये।स्वियेस । तव पाइयाः अलक्षकाङ्कानि व्यक्षार्याजतानि पद्मानि पादाकाराणि पादन्यासचिहानि । पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदंशयोः । पादतिबह्नयाः इति विश्वः । विकीर्णा विश्विष्ताः केशाः शब्दिरोरह्य यात्र तामु विकीर्णकशासु । अतस्यं तत्र दृष्टं च इति वचनात् स्वाङ्गाचेषमर्जनाद्मंयोगेषवात् इति विकल्पात्र स्वाप् । परेतभूमियु प्रेतभूमियु ॥ स्मशानेषित्यर्थः । परोऽपि शत्रुरि को नाम अनुमन्यते । न कोऽपीत्यर्थः । नामेति कुत्सायाम् । पिनाकपाणिपाणिग्रहणे तस्य परेतभूसंचारित्वेन साहचर्यात्तवाणि तत्र संचारोऽवर्यभावीति भावः ॥

अयुक्तरूपं किमतः परं वद त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् । स्तनद्वयेऽस्मिन्दरिचन्दनाँस्पदे पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥

अयुक्तेति ॥ त्रिनेत्रवक्षः । ज्यम्बकालिङ्गनभित्यर्थः । तव तत्संबन्धितया सुलभम् अपि मुप्रापं च । भवतीति होगः ॥ तवेति होषे षष्टी । न लोकाव्यय-इत्यादिना कृदोगलक्षणपष्ट्या निषेधात । अतःपरम् अत्मात्रिनेत्रवक्षोलाभादन्यद अयुक्तरूपम् अत्यन्तायुक्तं किं वद् । न किंचिद्यर्थः । प्रशंसायां रूपप् इति रूपप्रत्ययः । कृतः । यत् यस्मात्कारणात् हिरिचन्दनास्पदे]हरिचन्दनस्यास्पदे

१ अनुमंस्यते २ भवत् ३ अङ्गितं.

स्थानभूते अस्पिन् स्तनद्वये [चिताभस्मरजः]्चिताभस्म स्वशानभस्म तदेव रजधूर्णम् । कर्नृ । पदं करिष्यति पदं निधास्यति । भर्रुर्भवस्य भस्मा-क्ररागादिति भावः ॥

> इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्थया । विलोक्य द्वद्वोक्षन्धिष्ठतं त्वया महाजनः स्मेग्मुखो भविष्यति ॥ ७० ॥

इयमिति ॥ इयं च तं तव पुरतः आदावेव अन्या विख्यवना । परिहास इत्यर्थः । का सेत्यत्राह—ऊढ्या परिणीतया । वहेः कर्मणि क्तः । वारणरा-जहार्यया त्वया अधिष्ठितम् आरूढं वृद्धमुक्षाणं वृद्धोक्षम् । अवतुर-इत्यादिना निपातः । विलोक्य महाजनः साधुजनः स्मेरमुखः स्मितमुखः भविष्यति उपहसिष्यति यत् । इयमिति पूर्वेण संबन्धः । स्मेरेति निमिक्षस्पि-स्म्यजस-इत्यादिना रप्रत्ययः ॥

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया पिनांकिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥

द्वयमिति ॥ पिनाकिनः ईश्वरस्य समागमप्रार्थनया प्राप्तिकामनया ।
कियमाणयेति शेषः । संप्रति द्वयं शोचनीयतां शोच्यत्वं गतम् । कि
तदाह—सा प्रागेव हरशिरोगता । अत्र सेति प्रसिद्धार्थत्वात्र यच्छव्दापेक्षा ।
तदुक्तं काव्यप्रकाशे—प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छव्दो यदुपादानं नापेक्षते ।
इति ॥ कान्तिमती । नित्ययोगे मतुप् । कलावतः चन्द्रस्य कला षोडशो
भागः च । अस्य लोकस्य नेत्रकी मुदी । नेत्रानन्दिन त्यर्थः । त्वं च ।
कान्तिमतीत्वनेत्रको मुदीत्वविशेषणये रुभयत्राप्यन्वयः । प्रागेकैव शोच्या । संप्रति
तुत्वमप्यपरेति द्वयं शोच्यमिति पि.ण्डतार्थः । शोच्यत्वं च निकृष्टाश्रयणादिति भावः ॥

कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् । बान्धः कुलमिन्छन्ति मिष्टान् त्रमितरे जनाः ॥ इति लोकानामाभाषणम् । तत्र किंचिदपि नास्तीत्याद्यः—

> वपुर्विक्तपाक्षमलक्ष्यजनमता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

१ कपालिनः.

वरेषु यद्वाळमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमिप त्रिलोचने ॥ ७२ ॥

वपुरिति ॥ यपुः तावदस्य विरूपाणि विकृतरूपाण्यक्षीणि नेत्राणि यस्य तद् विरूपाक्षम् । बहुवीही सन्ध्यक्षणोः स्वाङ्गात्षन् इति षच्यत्ययः । वैरूप्यं च त्रिनेत्रत्वादिति क्षीरस्वामी । अतो न सौन्दर्यवार्तापीत्यर्थः । [अल्रक्ष्यजन्मता] अलक्ष्यमज्ञातं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता । कुलमि न ज्ञायत इत्यर्थः । अलक्ष्या जनिः इति पाठे जनिरूपित्ररलक्षिता न ज्ञाता । जनिरूपित्तरुद्धः इत्यमरः । वसु वित्तं दिगम्बर्त्वेन एव निविष्तम् । नास्तीति ज्ञापितमित्यर्थः । यदि वित्तं भवित तदा कथं दिगम्बरे भवित । अतो ज्ञेयं निर्धनोऽयमिति । किंबहुना है बालमृगाक्षि पार्वति वरेषु वोहुषु । वरो जामातृवोहारौ इति विश्वः । यत् कपवित्तादिकं मृग्यते कन्यातद्वन्धुभिरन्विष्यते तत् त्रिलोचने त्र्यम्बके व्यस्तम् । एकम् आपि समस्तं मा भृदितिभावः । अस्ति किम् । नास्त्येवेत्यर्थः ॥

निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः

क तद्विधस्त्वं क च पुण्यलक्षणा । अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी

स्मशानशलस्य र्न यूपसित्रया ॥ ७३ ॥

निवर्तयेति ॥ अस्माद्सदीिस्तात् अनिष्टमनोरथात् मनः निवर्तय निवारय । तद्विधः सा पूर्वोक्ता विधा प्रकारो यस्य तथोक्तः अमङ्गलशील इत्यर्थः । क्र । महदन्तरिमत्यर्थः । पुण्यलक्षणा प्रशस्तभाग्यनिह्ना त्वं च क्र । अतो न तवायमर्ह इत्यर्थः । तथिहि । साधुजनेन । साधुर्वाधुषिके चारौ सम्मने चाभि-धेयवत् इति विश्वः ।। स्मशानशूलस्य स्मशानभूमिनिखातस्य मध्यशङ्कोः । वैविकी वेदोक्ता यूपो नाम पशुबन्धनसाधनभूतः संस्कृतदारुविशेषस्तस्य सिक्तया प्रोक्षणाभ्युक्षणादिसंस्कारो यूपसिक्तया न अपेक्ष्यते नेष्यते । यथा स्मशानग्रुके यूपसिक्तया न कियते तथा त्वमिष तस्मै न घटस इति तार्त्पर्यार्थः ॥

इति द्विजातौ प्रतिक्छचादिनि
प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकुश्चितञ्चलतमाहिते तया
विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥

इतीति ॥ इति एवं प्रकारेण द्विजातौ द्विजे प्रतिकूलवादिनि सति

१ भनेक्षते. २ हि. ३ भूलतया.

[प्रवेपमानाधर लक्ष्यकोपया] प्रवेपमानेन चत्रलेनाधरेणाधराष्ट्रेन लक्ष्योः अनुमेयः कोपः कोवो बस्यास्तथोक्तया तया पार्वत्या उपान्तलोहिते प्रान्तरक्ते विलोचने [विकुञ्चितभूलतं] विकुखिते कृटिलिते वृत्रते यस्मिन्तत्तथा । समूभङ्गमित्यर्थः । तिर्यक् साचि आहिते निहिते । अनादरान्तियंगैक्यतेत्यर्थः ॥

उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् । अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ७५ ॥

अवाचिति ॥ अव एनं ब्रह्मचारिणं उद्याच च । किमिति । एरमार्थतः तत्त्वतः हुएँ न वेत्सि न जानाति नूनम् । कुतः । यतः मामेवम् उक्तया रीत्या आत्यां व्रवीषि ॥ ब्रुवः पत्रानामादितः –इति रूपिसादः । अज्ञानादेवायं शिवद्वेषस्तवे-त्याशयेनाह – मन्दाः । मूढालपापटुनिर्भाग्या मन्दाः । इत्यमरः । लोकसामान्य-मितरजनसाधारणं न भवति इति अलोकसामान्यम् अचिन्त्यहेतुकं दुर्वोधकारणकं महात्मनां चरितं द्विषनित हेत्वपरिक्षानादृषयन्ति । विद्वासस्तु कोऽप्यत्र हेतुरस्तीति बहु मन्यन्त इत्यर्थः ॥

संप्रति अमङ्गलाभ्यासरितम् (५१६५) इत्यायुक्तदूषणजातं विपदित्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः परिहर्तुमारभते—

विपत्त्रतीकारषरेण मङ्गलं निषव्यते भूतिसम्रत्सकेन वा । जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः किमेभिराशोपहतात्मद्यत्तिभिः ॥ ७६ ॥

विपेदिति ॥ विपत्यतीकारपरेण । अनर्थपरिहारार्थिनेत्यर्थः । उपसर्गस्य चर्च्यममुख्ये बहुलम् इति दीर्घः । भूतिसमुत्सुकेन ऐश्वर्यकामेन वा मङ्गलं गन्धमाल्यादिकं निषेट्यंते । शरणे रक्ष्मणे साधुः शरण्यः । तत्र साधुः इति यत्प्रत्ययः । शरणं गृहराक्षित्रोः इत्यमरः ।, जगतः शरण्यस्तस्य जगच्छरण्यस्य निर्वाकाः निरिमलाषस्य स्तृतः शिवस्य । आशीहरगदंश्र्यौ विश्रवाक्याभिलाषयोः । इति शाश्वतः ॥ [आशीपहर्तातम्वृत्तिभः] आशया तृष्णयोपहता दूषितातम्वृत्तिरमः विश्रवाक्याभिलाषयोः । वृत्रित्तः करणवृत्तिर्येषां तेः एमिः मङ्गलैः 'किम् । वृथेत्यर्थः । पूर्वे मङ्गलमित्येकव्यनस्य । गाष्ट्रभिष्यमे स्त्रार्थः भिर्तेते बहुवचनेन परामशौ न विष्ण्यते । इष्टावाप्य-निष्टपरिहारार्थिनो हि मङ्गलाचारनिर्वन्यः । तदुभयासंमृष्टस्य तु यथाकथंचिदास्ताम् ॥ को वीष इत्यर्थः । ऐने अमङ्गलाभ्यासरितम् (५१६५) इत्युक्तम् ॥

अर्किचनः सन्प्रभवः स संपदां त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः । स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति यार्थांर्थ्यविदः पिनाकिनः ॥ ७७ ॥

अर्किचनेति ॥ स हरः । न विद्यते किंचन द्रव्यं यस्य स अर्किचनः दिरिहः सन् । संपदां प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । पितृसद्मगोचरः क्ष्मशानाः श्रयः सन् । [त्रिलोक्तनाथः] त्रयाणां लोकानां नाथः । तिद्धतार्थे—इस्यादिनोत्तरपदसमासः । स देवो भामस्तपः भयङ्कराकारः सन् । शिवः सौम्यस्प इत्युदीर्यते उच्यते । अतः पिन।किनः हरस्य [याथार्थ्यविदः] यथाम् तोऽयों यथार्थस्तस्य भावो याथार्थ्यं तत्त्वं तस्य विदः न सन्ति । लोकोत्तरमिहमा निर्लेपस्य यथा कथंचिदवस्थानं न दोषायेति भावः । एतेन अवस्तुनिर्वन्थपरे (५१६६) इति परिहतं वेदितव्यम् ॥

देवस्य छौकिकमलौकिकं च प्रासाधनं नास्तीत्याशयेनाह-

विभूषणोद्धासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनाल्लाम्ब दुकूलधारि वा । कपालि वा स्यादंथवेन्दु श्रेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥

विभूषणेति ॥ विश्वं म्रंतिंथस्येति विश्वमूर्तेः अष्टमूर्तेः शिवस्य वपुः शरीरं भूषणेस्द्रासत इति भूषणोद्धासि स्यात् । पिनद्धभोगी आमुक्तभुजङ्गमं वा स्यात् । पिनद्धभोगी आमुक्तभुजङ्गमं वा स्यात् । पिनद्धेति नहातेरपिपूर्वात्कर्मणि क्तः । विष्ट भागुरिरहोपमवाप्योरप्पर्मगेयोः इत्यकारलोपः । गजाजिनालम्ब स्यात् । अथवा दुक्लक्षभारि स्यात् । कपालमस्यास्तीति कपालि ब्रह्मशिरःकपालशेखरं वा स्यात् । इन्दुशेखरं वा स्यात् । अवधार्यते न निर्धायते । सर्वे संभवतीत्यर्थः । एतेन त्वमेव तावत् (५१६० इति) श्लोकोक्तं प्रत्युक्तमिति ह्रोयम् ॥

तदङ्गसंसँगेमवाप्य कल्पते
ध्रुवं चिताभस्मरजो विश्रुद्धये ।
तथाहि नृत्याभिनयिक्रयाच्युतं
विलिप्यंते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥ ७९ ॥

१ स लोकनाथः, २ यथातम्य. ३ अथ चन्द्रशेखरम्. ४ संस्पर्शम्. ५ विलुप्यते

तादिति ॥ [तद्क्षसंसर्गम्] तस्य शिवस्याङ्गं तस्य संसर्गम् अवाप्य भाषाय चिताभरमैव रजो विशुद्धये कल्पते । अलं पर्याप्रोतित्यर्थः । अलम- वैयोगात् नमःस्वित्तिस्वाहा – इत्यादिना चतुर्था । धुवं शोधकत्वम् । प्रमाणसिद्ध- मित्यर्थः । प्रमाणमेवाह - तथाहि । प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । [नृत्यामिनयाकिया- चयुतं] नृत्ये ताण्डवे योऽभिनयोऽर्थव्यज्ञकचेष्टाविशेषः स एव किया तया निमिन्तेन च्युतं पतितम् । चिताभस्मरजः इति शेषः । अम्बरीकसां देवानां मौलिभिः विलिप्यते प्रियते । अशुद्धं चेत्कथिमन्द्रादिभिर्धियेतेत्यर्थापात्तिरनुमानं वा प्रमाणमित्यर्थः ॥

यदुक्तम् दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु (५।७२) इयं च तेऽन्या पुरतो विड-म्बना (५।७०) इत्यादि च तत्रोत्तरमाह—

असंपदस्तस्य द्वषेण गच्छतः
प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो द्वषा ।
करोति पादावुपगम्य मौलिना
विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गर्छा ॥ ८० ॥

असंपद इति ॥ [प्रभिन्नदिग्वारणवाहनः] प्रभिन्नो मदस्रावी दिग्वारणो दिग्नानो वाहनं यस्य सः। ऐरावतेनोढ इत्यर्थः ॥ वृषा देवेन्द्रः असंपदः दिरदस्य वृषेण गच्छतः वृषमारूउस्य तस्य ईश्वरस्य पादी मौलिना मुकुटेन उपगम्य प्रणम्येत्यर्थः । [विनिद्रमन्दार्रजोरुणाङ्कुळी] विनिद्राणां विकसितानां मन्दाराणां कल्पतरुकुष्ठमानां रजोभिः परागैररुणा अङ्गुलयो ययोस्तौ तथोन्तौ करोति । दिग्गजारोहिणामिन्द्रादीनामिष वन्वस्येन्दुमौलेः कि संपदा वृषारोहणे वा को दोष इत्यर्थः ॥

यदुक्तम् अलक्ष्यजन्मता (६।७२) इति तत्रोत्तरमाह-

विवर्शना दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकपीशं प्रति साधु भाषितम् । यमामनन्त्यात्मभ्रुवोऽपि कारणं कथं स छक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥

विवक्षतेति ॥ च्युतात्मना नष्टस्वभावेनात एव दोषं दूषणं विवक्षता वक्त-मिच्छता अपि त्वयेशं प्रति एकम् अलक्ष्यजन्मता इत्येतदेकम् । वच इत्यर्थः । साधु भाषितं सम्यगुक्तम् । कृतः । यम् ईश्वरम् आत्मभुवोऽपि ब्रह्मणोऽपि । ब्रह्मात्मभूः सुरुव्येष्टः इत्यमरः । कारणम् आमनन्ति उदाहरन्ति । विद्वांस इति

१ विश्वण्वताः

शेषः । पाद्राध्मास्थान्नादाण्—इत्यादिना मनादेशः । स ईश्वरः कथं लक्ष्य-प्रमवः लक्ष्यजन्मा भविष्यति । अनादिनिधनस्य भगवतः कारणशङ्का कलङ्कश्च नान्विष्यत इत्यर्थः ॥

> अलं विवादेन यथा श्रुंतस्त्वया तथाविधस्ताँवदशेषमस्तु सः । ममात्र भावेकैरसं मनः स्थितं न कामदृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२॥

अलिमिति ॥ अथवा विवादेन कलहेन अलम् । त्वया यथा येन प्रकारेण स ईश्वरः श्रुतः अशेषं कारून्यंन तथाविधः तावत्प्रकार एव अस्तु । मम मनस्तु अशेश्वरे [भावैकरसम्] भावः शङ्कार एकोऽद्वितीयो रस आस्वाचो यस्य तत्तथा स्थितम् । तथाहि । कामवृत्तिः स्वेच्छाव्यवहारी वचनीयम् अस्थानसङ्गापवादं नेक्षते न विचारयति । न हि स्वेच्छ,संचारिणो लोकापवादाद्विस्यतीति भावः ॥

निवार्यतामालि किमप्ययं बटुः पुनर्विवक्षः स्फुरितोत्तराधरः । न केवलं यो महॅतोऽपभाषते शृणोति तस्मादिष यः स पापभाक् ॥ ८३ ॥

निवार्यतामिति ॥ हे आलि सिख । आिलः सिखी वयस्या च इत्यमरः । स्फु-रितोत्तराधरः स्फुरणभ्यिष्ठोष्टः अयं बदुः माणवकः पुनः किम् अपि विवक्षः क्कुमिन्छः । ब्रुवः सन्नन्तादुप्रत्ययः । निवार्यताम् । तिहं वक्तुमेव कथं न ददासीत्याह—तथाहि । यः महतः पूज्यान् अपभाषते अपवदति न केवलं सपापभाक् भवति । किंतु तस्मात् अपभाषमाणात्पुरुषात् यः शृणाति सोऽपि पापभाक् । भवतीति शेषः । अत्र स्मृतिः नगुरोः प्राप्तः परीवादो न श्रोतन्यः कथंचन । कर्णां तत्र पिधातन्यौ गन्तन्यं वा ततोऽन्यतः ॥ इति ॥

संप्रति गन्तव्यपक्षमाश्रयते --

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी चचाळ बाळा स्तर्नंभिन्नवल्कळा। स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाळळम्बे दृषराजकेतनः॥८४॥

१ श्रुतम् २ तादृक्, ३ वशं · स्थिरम् ४ तोन्नताधरः, ५ महतां विभाषते ६ रय. ७ आधाय.

इत इति ॥ अथवा इतः अन्यत्र गमिष्यामि इति वादिनी वदन्ती [स्तनिभन्नवल्कछा] स्तनाभ्यां भिन्नवल्कछा रयवशात्कुचस्रस्तचीरा बाला पार्वती चचाल । वृषराजकेतनः वृषभध्वजः च स्वरूपमास्थाय निजरूप माश्रित्य कृतस्मितः सन् । तां पार्वती समाललम्बे जन्नाह ॥

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-र्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्दहन्ती । मार्गाचळव्यतिकराकुळितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥

तिमिति ॥ तं देवं वीक्ष्य वेपश्चमती सुरसाङ्ग्याष्ट्रः स्वित्रगात्री । महा-देवदर्शनेन देव्याः सान्त्विकमावोदय उक्तः । निक्षेपणाय अन्यत्र विन्यासाय उद्धृतम् उत्क्षिप्तं पदम् अङ्किम् उद्घहन्ती शैलाधिराजतनया पार्वती [मार्गाचलव्यतिकराकुलिता] मार्गेऽचलस्तस्य व्यतिकरेण समाहत्या । अवरोधनेनेति यावत् । आकुलिता संभ्रमिता सिन्धुः नदी इव । देशे नदिविशेषेऽच्यौ सिन्धुनी सरिति स्त्रियाम् । इत्यमरः ॥ न ययो न तस्यौ । लज्जयेति भावः । वसन्तिलकान्नत्तमेतत् ॥

> अद्य पभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौछौ । अह्नाय सा नियमजं ऋमग्रत्ससर्ज क्रेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६॥

अयेति ॥ चन्द्रमौछो शिवे । हे अवनताङ्गि पार्वति अद्य प्रभृति अस्मा-हिनादारम्थेत्यर्थः । प्रमृतियोगादयेति सप्तम्यर्थवाचिना पत्रम्यर्थो लक्ष्यते । तद तपोभिः कीतः । दासृ दाने दासत आत्मानं ददातीति दासः अस्मीति वादिनि वदति सति सा देवी अद्भाय सपिद । द्राग्झिटत्यञ्जसाङ्गाय द्राङ्मङ्कु सपिद हुतम् । इत्यमरः । नियमजं तपोजन्यं क्लमं क्लेशं उत्ससर्ज । फलप्रास्या क्लेशं विसस्मारेत्यर्थः । तथाहि । क्लेशः फलेन फलसिद्धया पुनर्नवतां विधत्ते । पूर्ववदेवाक्लिष्टतामापादयतीत्यर्थः । सफलः क्लेशे न क्लेश इति भावः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोळाचळमछिनाथश्वरिविरचितया संजी-विनीसमास्यया व्यास्यया समेतः श्रीकालिदासकृती कुमार-संभवे महाकाव्ये तपःफलोदयो नाम पश्चम सर्गः ।

१ निक्षेप एवः

षष्ठः सर्गः ।

अथ विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश पिथः सस्वीम्। दाता मे भूभृतां नायः प्रमाणीिकयतामिति ॥ १ ॥

भथेति ॥ अथ देवदेवानुप्रहानन्तरं गौरी पार्वती विश्वमात्मा स्वरूपं यस्येति । विश्वस्यात्मेति वा । विश्वात्मने शिवाय मिथो रहिस । मिथोऽन्योन्यं रहस्यि इत्यमरः । सखीं सान्दिदेश अतिसस्ज ॥ कियामात्रप्रयोगेऽपि संप्रदानत्वाच-तुर्या । किमिति । सूभृतां नाथः हिमवान् मे मम दाता सन् । प्रमाणीकि-यतामिति । दातृत्वेन प्रमाणीकियतामित्यर्थः ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ पित्रा दीय-मानायाः परिप्रहो मम महाननुष्रह इति भावः ॥

तया व्याहृतसन्देशा सा बभौ निभृता पिये। चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी ॥ २ ॥

तयेति ॥ तया सख्या । सखीमुखेनत्यर्थः । ट्याहृतसन्देशा उक्तवाचिका पिये हरिवषये निभृता निश्वला । परमासक्तेत्यर्थः । सा गौरी मधी वयन्ते निभृता स्थिरा परभृतया कोिकलयोग्मुखी मुखरा परभृतोन्मुखी । मुखरा-च्देनामिभाषणव्यापारो लक्ष्यते । तथा च परभृतामुखेन व्याहरन्तीत्यर्थः । परभृतेति कियाशव्दविवक्षायाम् जातेरस्त्री—इति डीप्प्रत्ययो न भवति । तयेत्युपमेयस्य व्यस्तत्वादुपमानवाचि परभृताशव्दस्य समासः सोदव्यः । अथवा सद्भरणं संपदा-दिलाक्तिप् । परैभृद्यत्यास्तया परभृतेति व्यासेन व्याख्ययम् । पदमङ्गरीकारस्तु परैर्भृयत इति कर्माणे किपमाह । चूत्याद्विः च्वशाखा इव अभ्यासे अन्तिके सभी । सदेशाभ्याससविधसमर्यादसवेशवत् । उपकण्डान्तिकाभ्यणीभ्यमा अप्यभितोऽव्ययम् । इत्यमरः ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय विस्रुज्य कथपप्युपाम् । ऋषीञ्ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्परशासनः ।। ३ ॥

स इति । स श्रकृतः । शास्तीति शासनः । बहुलग्रहणात्कर्तिरे ल्युट् **॥ स्मरस्य** शासनः ईश्वरः तथेति प्रतिज्ञाय । तथा करिष्यामीत्युक्त्वेत्यर्थः । उमाम् कथम् अपि कृच्छ्रेण विसृज्य । तत्र गाढानुरागत्वादिति भावः । ज्योतिर्म-यांन् तेजोरूपान् सप्तऋषीन् अङ्गिरः प्रभृतीन् सस्मार् स्मृतवान् ॥

ते प्रभामण्डलैन्यों चोतयन्तस्तपोधनाः । सारुन्धतीकाः सपदि पादुरासन्पुरः प्रभोः ॥ ४ ॥ त इति ॥ ते तप एव धनं थेषां ते तपोधनाः सप्तर्थः प्रभामण्डलैः तेजः- पुजैः व्योम भाकाशं द्योतयन्तः प्रकाशयन्तः । भरुन्थस्या सह वर्तन्त इति सादन्धतीकाः सन्तः । नयृतश्च इति कप् । सपदि प्रभोः ईश्वरस्य पुरः पुरोभागे प्रादुरासन् प्रत्यक्षा वभूतुः ।

इतः परं षड्जिः श्लोकैस्तानेव मुनीन् वर्णयति-

आप्लुतास्तीरमन्दारर्कृसुमोत्किरवीचिषु । व्योमगङ्गापवाहेषु दिङ्नागमदगन्धिषु ॥ ५ ॥

आप्लुता इति ॥ [तीरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु] उत्किरिन्त विक्षिप-न्तीत्युत्किराः । इगुपध—इत्यादिना कप्रत्ययः । तीरे ये मन्दाराः कल्पनृक्षास्तेषां कुसुमानामुत्किरा वीचयस्तरङ्गा येषां तेषु [दिङ्नागमदगन्धिषु] दिङ्नागानां दिगगजानां मदगन्धो येष्विति तथोक्तेषु द्योमगङ्गाप्रवाहेषु आकाशगङ्गास्रोतःसु भाप्लुताः स्नाताः ॥

> मुक्तायज्ञोपवीतानि विभ्नतो हैमैवल्कछाः । रत्नाक्षसूत्राः प्रवज्यां कल्पद्यक्षा इवाश्रिताः ॥ ६ ॥

मुक्तिति ॥ [मुक्तायज्ञोपवीतानि] मुक्तानां मौक्तिकानां यज्ञोपवीतानि । मुक्तानयानीत्यर्थः । विभ्रतः दधानाः । हेममयानि वन्कलानि येषां ते हिमय-त्क्लाः । रत्नमयान्यक्षसूत्राणि येषां ते रत्नाक्षसूत्राः । प्रव्रज्यां प्रव्रजनम् । वज्यजोभीवे क्यप् इति क्यप् ॥ आश्रिताः कल्पचृक्षा इव स्थिताः ॥ अत्र चतुर्थाश्रमवाचिना प्रव्रज्याश्चदेन वानप्रस्थाश्रमो लक्ष्यते । जहुः परिष्रह्वीडां प्राजा-पत्यास्तपस्विनः (६। ३४) इति सपत्नीकत्वामिधानात् । सुतविन्यस्तपत्नीकस्तयाः वानुगतोऽपि सन् । इति वानप्रस्थस्योभयथा स्मरणात् ॥

अधः प्रस्थापिता श्वेन समावर्जितकेतुना । सहस्ररियना साक्षात्समणाम् भुदीक्षिताः ॥ ७ ॥

अध इति ॥ अधःप्रस्थापिताश्वन । पूर्वमण्डलोपरिवारित्वात्सप्तार्षमण्डलस्थे-ति भावः । समावर्जितकेतुना तन्मण्डलाघातशङ्कया नामितध्वजेन सहस्रर-श्मिना सूर्येण साक्षात् स्वयमेव सप्रणामसुदीक्षिताः । गमनाभ्यनुज्ञादान-पर्थन्तमित्यर्थः । भगवतः सूर्यस्याप्युपास्या इति भावः ॥

> आसक्तबाहुळतया सार्धग्रुढृतया श्रुवा । महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः मळयापदि ॥ ८ ॥

भासक्तेति ॥ पुनः किविधाः । अलयापदि कल्पान्तसङ्कटे आसक्तसाहुल-लखा । दंष्ट्रायामिति शेषः । उद्घृतया । दंष्ट्रयेति शेषः । भुवा सार्धे धरण्या सह अहायराहदंड्रायां विभान्ताः । महाप्रलयेऽप्यविनाशिन इत्यर्थः ॥

[?] इसमीत्कर. २ आकाशगङ्गास्रोतःसु. ३ हेम. ४ शन्वत्. ५ उद्धतया.

सर्गशेषप्रणयनादिश्वयोनेरनन्तरम् । प्ररातनाः प्रराविद्धिर्धातार इति कीर्तिताः ॥ ९ ॥

सर्गेति ॥ विश्वयोनेः ब्रह्मणः अनन्तरं सर्गशेषस्य प्रणयनात् । ब्रह्मस्पृष्टाविशिष्टस्रष्टेः करणाद्धेतोरित्यर्थः । पुराविद्भिः पुराणवेदिभिन्यांसादिभिः
पुरातनाः धातारः इति कीर्तिताः । विश्वयोनेरिति संबन्धमात्रे षष्ठी तस्यानन्तरमिति भाष्ये दर्शनात् । अपादानत्विविक्षायां तु पश्चमी । अयमदःशब्दो
यथाशब्दावृत्तादनन्तरस्येति शाबरभाष्ये दर्शनात् । तथा अथातो धर्मजिज्ञासा
वेदाध्यायादनन्तरम् इत्याचार्याः । कविश्व पुराणपत्रापगमादनन्तरम् इति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकप्रुपेयुषाम् । तपसाम्रुपञ्जञ्जानाः फल्लान्यपि तपस्विनः ॥ १०॥

प्राक्तनानामिति ॥ प्राक्तनानां जन्मान्तरभवानां विशुद्धानां निर्मेलानां परिपाकं फलदानान्मुखस्वं उपेयुषां गतानां तपसां फलानि उपभुञ्जानाः अपि तपस्विनः तपोनिष्ठाः । प्रारव्धमोगिनो निस्पृहाश्चेति भावः । कुलक्म् ॥

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादापितेक्षणा । साक्षादिव तपःसिद्धिवभासे बह्वरून्धती ॥ ११ ॥

तेषामिति ॥ तेषाम् ऋषीणां मध्यगता साध्वी पतित्रता । अतएव पत्युः बिस्छस्य [पादार्पितेक्षणा] पादयोरिपितेक्षणा निविष्टदृष्टिः अरुन्धती साक्षात् प्रत्यक्षा तपःसिद्धिः इव । तेषामेवेति शेषः । तेषां मध्यगतेति छिङ्गवचनादि- साम्यादियमुपमा ॥ बहु भूयिष्ठं बभासे भाति स्म॥

तामगौरवभेदेन मुनीश्वापत्रयदीश्वरः। स्त्रीपुमानित्यनास्थैषा दृत्तं हि महितं सताम् ॥ १२॥

तामिति ॥ ईश्वरः भगवान् ताम् अरुन्धती मुनीं श्च अगौरवभेदेन समान-प्रतिपत्त्या अपश्यत् दृष्टवान् । न चायमविवेक इत्याह्—हि यस्मात् स्त्री पुमान् च इति एषा अनास्था स्त्रीपुंसभेदो न विवक्षितः । किंतु सतां साधूनां वृत्तं चरित्रमेव महितं पूज्यम् ॥ गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः । इति भावः ॥

तद्दर्शनादभूच्छंभोर्भूयांन्दारार्थमादरः । क्रियाणां खल्ल धम्याणां सत्पत्नयो मूलकारणम् ॥ १३ ॥

१ भूयः. २ साधनस्-

ति । तर्द्दशनात् अरुन्धतीदर्शनात् शंभोः दारार्थं दारपरिम्रहार्थम् आदरः भूयान् बहुतरः अभूत्। ननु दाराः कुत्रोपयुज्यन्त इत्यत्राह—धर्म्यान् णां धर्मादनपेतानाम् । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते इति यत्प्रत्ययः। क्रियाणाम् इज्यादीनां सत्यः पतिव्रताः पत्न्यः सत्पत्न्यः । पत्युनी यज्ञसंयोगे इति डीप् । नकारश्च मूळकारणं खलु ॥

धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पार्वतीं प्रति । पूर्वीपराधभीतस्य कामस्योच्छुसितं मनः ॥ १४ ॥

धर्मेणेति ॥ धर्मेण दारसाभिष्ट्क्षालक्षणेन अपि । कर्त्रा । क्रार्चे ईश्वरे पार्वतीं प्राति पदं कारिते सति ॥ हकोरन्यतरस्याम् इति शर्वस्याणिकर्तुः कमेत्वम् ॥ पूर्वापराधभीतस्य कामस्य मनः उच्छृसितम् । पुनक्जीवनावकाशो भवतीति सप्रत्याशमभूदित्यर्थः ॥

अथ ते मुनयः सर्वे मानियत्वा जगद्रुरुम् । इदमृचुरन्चानाः पीतिकण्टाकितत्वचः ॥ १५॥

भथेति ॥ अथ अनूचानाः साङ्गवेदप्रवक्तारः ॥ अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधी-ती गुरोस्तु यः । इत्यमरः ॥ उपेथिवाननाश्वानन् चानश्च इति निपातः ॥ [मीति-कण्टाकितत्वचः] प्रीत्या कण्टिकताः पुलिकितास्त्वचो थेषां ते तथोक्ताः । ते सर्वे मुनयः जगहुरुं हरं मानियत्वा पूजिथिता इदं वक्ष्यमाणम् ऊचुः ॥

यद्ग्रह्म सम्यगाम्नातं यदग्रौ विश्विना हुतम् । यच्च तप्तं तपस्तस्य विषकं फलमद्य नः ॥ १६ ॥

यदिति ॥ ब्रह्म वेदः । वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म इत्यमरः ॥ सम्यक् नियमपूर्वकम आस्तातम् अधीतिमिति यत् । अश्नो विधिना हुतम् इति यत्
तपः चान्द्रायणदिकं तप्तम् इति च यत् तस्य अध्ययनेज्यातपोह्रपस्य आश्रमत्रयसाध्यस्य कृत्मस्यापि कर्मण इत्यर्थः । समुरायाभिप्रायक्रमेकवचनमन्यथावृत्त्यान्वयप्रसङ्गात् । न च नपुंसकैकवद्भावोऽनपुंभकेनेति नियमात् ॥ फल्छं
कार्यम् अद्य नः अस्माकं विपक्तम् । सुनिष्पन्नमित्यर्थः । कर्माणे क्तः । पचो
वः इति निष्ठातस्य वत्वम् ॥

तदेव फलमाह—

यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया । मनोरथैस्याविषयं मनोविषयमात्मनः ॥ १७ ॥

१ प्रथमे. २ पाणिपत्य. ३ अप्यपथम्.

यदिति ॥ यत् यस्मात्कारणात् जगताम् अध्यक्षेण अधिपेन त्वया वयं मनोरथस्य अभिलाषस्य अविषयम् अगोचरम् आत्मनः स्वस्य मनो-विषयं मनोदेशम् आरोपिताः प्रापिताः । तस्माद्विपकं फलमिति पूर्वेण संबन्धः । सकलजगदन्वेष्टन्यस्य भगवतोऽपि वयमन्वेष्या भवाम इति परमोत्कृष्टा वयमिति भावः ॥

तदेवोपपादयति-

यस्य चेतिस वर्तेथाः स तावत्कृतिनां वरः । किं पुनब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतिस वर्तते ॥ १८ ॥

यस्येति । यस्य जनस्य चेतासि वर्तेथाः । येन समर्यस इत्यर्थः । स तावत् एव कृतिनां कृत्यकृत्यानां वरः श्रेष्ठः । [ब्रह्मयोनेः] ब्रह्मणो वेदस्य वेधसो वा योनेः कारणस्य । यद्वा वेदप्रमाणकस्य । तव चेतिस यः वर्तते । त्वया समर्यत इत्यर्थः । कि पुनः । स कृतिनां वर इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

सत्यमकीच सोमाच परमध्यास्महे पदम् । अद्य तूचैस्तरं ताभ्यां स्मरणानुग्रहात्तव ॥ १९ ॥

सत्यमिति । अर्कात् सूर्यात् च सोमात् चन्द्रात् परम् उचैः पदं स्थानम् अध्यास्महे तिष्ठामः । वयमिति शेषः । सत्यम् । अधिशीङ्स्यासां कर्म इति कर्मत्वम् । अद्य तु । तव । कर्तुः । [स्मरणानुग्रहात्] स्मरणमेवानुष्रहः प्रसादस्तस्माद्धेतोः । ताभ्याम् अर्केन्दुभ्याम् उच्चैस्तरम् अत्युचं पदम्। अध्यास्महे इति संबन्धः ॥ उच्चैस्तरमिति द्रव्यप्रकर्षत्वात्रामुप्रत्ययः॥

त्वत्संभावितमात्मानं वहु मन्यामहे वयम् । प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषृत्तमादरः ॥ २० ॥

त्वदिति ॥ वयं त्वया संभावितं संस्कृतं त्वत्संभावितम् आत्मानम् आ-सम्बर्ष्यं बहु अधिकं यथा तथा मन्यामहे । तथाहि । उत्तमादरः सत्पुरुषक-र्वृकः सत्कारः स्वगुणेषु विषये प्रायः प्रायेण भूम्ना प्रत्ययं विश्वासम् आधत्ते जनयति । सर्वस्यापि महाजनपरिष्रह एव पूज्यताहेतुरित्यर्थः ॥

> या नः त्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुध्यानसंभवा । सा किमाँवेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २१ ॥

येति॥ हे विरूपाक्ष । त्वक्नुध्यानसंभवा त्वत्कर्तृकस्मरणजन्या नः अ-स्माकं या प्रीतिः सा प्रीतिः तुभ्यं किमावेद्यते किमर्थ निवेद्यते । तथाहि ।

१ विश्वयोने. २ तस्मात्. ३ आख्यायते.

देहिनां प्राणिनाम् अन्तरात्मा अन्तर्यामी आसि । सर्वसाक्षिणा त्वयास्पत्प्रीति-रनावेदितापि ज्ञायत एव यतस्ततो न बुद्धबोधनं संभवतीति भावः ।

> साक्षादृष्टोऽसि न पुनर्विद्मस्त्वां वयमञ्जसा । प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि वर्तसे ॥ २२ ॥

साक्षादिति ॥ हे देव साक्षात् प्रत्यक्षेण दृष्टोऽसि । अञ्जसा पुनः तत्त्वतस्तु त्वां वयं न विद्यः । दर्यमानस्य रूपस्यातात्त्विक त्वादिति भावः । अतः प्रसीद् अनुगृहाण । आत्मानं निजस्वरूपं कथ्यः । न वाकथितं तत्सुबोधभित्याह—धियां बुद्धीनां पथि न वर्तसे । अतस्त्वयैव त्वदूपं कथनीयमित्यर्थः ॥

तारिवकं रूपं तावदास्तां न दृश्यमानमपि रूपं तत्त्वतो रूपियुतं शक्यमित्याह—

किं येन सृजिस व्यक्तमुत येन विभिष तत्। अथ विश्वस्य संहर्ता भागः कतम एष ते॥ २३॥

किमिति ॥ हे देव । एष दृश्यमानः ते भागः मूर्तिः किम् । येन भागेन द्यक्तं प्रपन्नं सृजस्ति सः । यत्तदोनित्यसंबन्धात्सर्वत्र तच्छब्दोऽध्याहार्यः । उत्त येन भागेन तत् व्यक्तं विभिष्णं पालयासि स वा । अथ यः भागः तस्य विश्वस्य संहर्ता स वा । किमादयः सन्देहे । कतमः । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरेष्वयं कतमः भागः तदुच्यतामित्यर्थः ॥

ननु हर इत्येवं निश्वयात्कथमयं संशयस्तत्राह-

अथवा सुमहत्येषा प्रार्थना देव तिष्ठतु । चिन्तितोपास्थितांस्तावच्छाधि नः करवाम किम् ॥२४॥

अथवेति ॥ अथवा हे देव सुमहती गुह्यतमस्वादितिदुर्लभेत्यर्थः । एषा प्रार्थना निजरूपनिरूपणप्रार्थना तिष्ठतु । किंतु चिन्तितोपस्थितान् चिन्तितेन चिन्तिताः वोपस्थिताः चिन्तितोपस्थिस्तान् नः अस्मान् तावच्छाधि भाक्कापय किं करवाम ॥ प्रार्थनायां लेहि । अलमप्रस्तुतेन प्रस्तुते ताविश्वयुङ्स्वेत्यर्थः ॥

अथ मौलिगतस्येन्दोर्विशदैर्दशनांश्चिभः । उपचिन्वन्त्रभां तन्वीं प्रत्याह परमेश्वरः ॥ २५ ॥

भथेति । अथा परमेश्वरः मौलिगतस्य इन्दाः तन्वीम् अल्पाम् । कलामात्रतादिति भावः । प्रभां कान्ति शिशदैः छुष्रैः दशनांशुभिः उपचिन्वन् वर्धयन् प्रत्याह । प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥

विदितं वो यथा स्वार्था न म काश्चित्प्रदृत्तयः । ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थंभूनोऽस्मि सूचितः ॥ २६ ॥ विदितमिति ॥ हे मुनयः काश्चित् अपि मे प्रवृत्तयः व्यापारा स्वार्थाः न भवन्ति यथा तथा वः युष्माकं विदितम् ॥ वाक्यार्थः कर्म । बुद्धयर्थताद्वर्तमाने क्तः । तद्योगत्पद्धाः । प्रवृत्तिपारार्थ्यं प्रमाणमाह—ननु अष्टाभिः मूर्तिभिः इत्यं-भूतः ६मं प्रकारं परार्थप्रवृत्तिरूपं प्राप्तः । प्राप्तौ इति घातोः कर्तरि कः ॥ सूचितः व्यारार्थ्यमनुभेयमित्यर्थः ॥

सोऽहं तृष्णातुरैर्हिष्टं विद्युत्वानिव चातकैः।
अरिविमकृतेर्देवैः प्रसृति पति याचितः॥ २७॥

सोऽहमिति ॥ सः परार्थवृत्तिः अहं तृष्णातुरैः चातकेः वृद्धिं विद्युत्वान् मेष्यस्य अरिविपकृतैः शत्रुपीडितैः द्वाः प्रस्तातं पुत्रे।स्पादनं प्रति याचितः॥ याचेर्तर्दुहादित्वादप्रयाने कर्मणि कः॥

अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्ममन्मने । उत्पत्तये हविभीक्तर्यजमान इवारणिम् ॥ २८ ॥

भत् इति ॥ अतः सुरप्रार्थितत्वाद्धेतोः आत्मजन्मने पुत्राय । पुत्रमुत्पादियतुमित्वर्थः । कियार्थोपपुदस्य-इत्यादिना चतुर्था । पार्वर्ती यजमानः यद्य ।
पूड्ककोः शानम् इति शाननप्रस्ययः । हविर्मोक्तः अगेः उत्पत्तये अराणिस्
भिमन्यनदारुविशेषम् इव । निर्मन्थ्यदारुणि त्वर्णिर्म्योः इत्यमरः । आहर्ष्ठ
संप्रहातुमिच्छामि ॥

तामस्मदर्थे, युष्पाभिर्याचितन्थो हिमाळयः ।

विकियाये न करपन्ते संबन्धाः सद्नुष्ठिताः ॥ २९ ॥
तामिति ॥ अस्मद्र्ये अस्मत्रयोजने निमित्ते सति युष्माभिः तां पार्वती
हिम्द्रियः दिमवान् याचितव्यः ॥ याचेर्द्देहादित्वादप्रधाने कर्मणि तव्यप्रत्ययः ।
भावत्यकं चैत्रदित्याद् [सद्गुष्टिताः] सद्भिः सत्प्रसौरनुष्ठिताः संघटिताः
संबन्धाः योजद्रयो विकियाये वैकल्योत्पादनाय न करूपन्ते न पर्याप्नुवन्ति ।
न समर्था इत्यर्थः । अलम्बय्योगाचतुर्थाः ॥

न चाहं लेल्यात्लियमिच्छामि किं तु देवोपकाराय । यदोवं निश्चिलदेवेषु विद्यमानेषु हिमिनेरेः शिलाभूतस्य कन्यापरिणयेच्छा कथमित्युक्ते स एव मे श्लाध्य-संबन्धोकक्रअबाव्हिसेनानित्याह---

ः शिक्तिन स्थितिमता धुगमुद्दता श्रुवः ।

तेन योजितसंबन्धं वित्तं मामण्यवश्चितम् ॥ ३०॥ उन्नतेनेति । उन्नतेन प्राञ्चना प्रसिद्धन च स्थितिमता प्रतिष्ठावता अवः धुरं भार्यम् अद्विहत्ताः निर्वादकेणैत्यर्थः हिनन हिमनता [योजितसंबन्धं]

याजितः सङ्घटितः संबन्धो यौनसंबन्धो यस्य तं माम् आप अविज्ञितम् अव्यामोहितं विक्त जानीत । विद झाने इति धातोलाँट् ॥

तिई स कि वाच्य इत्याशङ्कचाह--

एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नापदिध्यंत । भवत्त्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधवः ॥ ३१ ॥

एवंभिति ॥ कन्यार्थं कन्याप्रदानाय स हिमवान एवं वाच्यः इति वः क्षुप्मभ्यं न उपदिश्यते । कुतः हि यस्मात साध्यः विद्रांसः [भवत्प्रणीतं] मवद्धिः प्रणीतं स्मृतिरूपेण निबद्धम् आचारम् आमनन्ति उपदिशन्ति । न हि स्ययमुपदेष्टारः परोपदेशमपेक्षन्त इत्यर्थः ॥

आर्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्तुमहिति । मायेणेवैविधे कार्ये पुरन्त्रीणां मगरुभता ॥ ३२ ॥

आयाँ । आर्या ५२वा अरुन्धत्यपि तत्र विवाहक्त्ये व्यापारं साहार्यं कर्तुम् अर्हति । तथाहि । प्रायेण प्राचुर्येण एवंविधे कार्य विवाहादिकार्ये । दुर्घट इत्यर्थः । पुरन्धीणां कुटुम्बिनीनाम् । स्यात्तु कुटुम्बिनी पुरन्धी इत्यमरः । प्रगलभता चातुर्यम् । स्वीप्रधानेषु कृत्येषु स्वीणामेव घटनापाटवमिति भावः ॥

तत्प्रयातौषधिपस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम् । महाकोशीपपातेऽस्मिन्सङ्गमः पुनरेव नः ॥ ३३॥

तिदिति ॥ तत् तस्मात्कारणात् ओषधिप्रस्थं नाम हिमवत्पुरं हिमवश्रगरं सिद्ध्ये कार्यसिद्धवर्थं प्रयात गन्छत । अस्मिन् पुरोवर्तिन [महाकोशी-प्रपात] महाकोशी नाम तत्रत्या कान्ति नदी तस्याः प्रपाते भृगौ एव । सा नदी यत्र पतित तस्मिनित्यर्थः । प्रपातस्त्वतदो भृगुः इत्यमरः । नः अस्माकं पुनः सङ्गमः । अस्तिति होषः । भवत्समागमं प्रतिपालयत्रहिमहैव निवत्स्यामीत्यर्थः ॥

तस्मिन्संयमिनामाद्यं जाते पॅरिणयोन्मुखं । जहुः परिग्रहत्रीडां प्राजापत्यास्तंपस्विनः ॥ ३४ ॥

तस्मित्रिति ॥ संयमिनां योगिनाम् आद्ये तस्मिन् ईश्वरे परिणयोन्सुखं विवाहोत्सुकं जाते सित प्रजापतिरिमे प्राजापत्याः । ब्रह्मपुत्रा इत्यर्थः । तप्रियनः मुनयः [परिग्रह्मीखां] परिग्रहैः परनीमित्रींडाम् । गाईस्थ्यनिमित्ता-मित्यर्थः । परनीपरिजनादानम् छशापाः परिग्रहाः इत्यमरः । जहुः तत्यजुः । जहाते छिटि स्पम् । न हि समानगुणदोषेषु बीडागमा ऽस्तीति भावः ॥

१ उत्सुके २ तपोधनाः,

ततः पर्रमित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डस्यः । भगवानपि संप्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमौस्पदम् ॥ ३५ ॥

तत इति ॥ ततः अनन्तरं मुनिमण्डलं मुनिसमूहः परमम् इत्युक्त्वा ओम् इत्युक्त्वा । अनुमन्येत्यर्थः । अध्ययमेतत् । ओमवं परमं मतम् इत्यमरः । प्रतस्ये । भगवान् ईश्वरः अपि प्रथमोहिष्टं पूर्वसङ्केतितम् आस्पदं स्थानं महाकोशीप्रपातं संप्राप्तः ॥

ते⁸ चाकाशमसिक्यामग्रुत्पत्य पर्रमर्षयः । आसेदुरोषधिप्रस्थं मनसा समंर्रहसः ॥ ३६ ॥

त इति ॥ मनसा समरहसः भनस्तुत्यवेगा ते परमर्षयः च । पूर्वश्रोकांक-श्वरसमुज्ञयार्थश्रकारः । [असिङ्यामं] असिवच्छ्यामं नीलम् आकारां खं प्रति उत्पत्य ओषधिप्रस्थं हिमवत्पुरम् आसेदुः । सद्यः प्रापुरित्यर्थः ॥

इतः परं दशिमः छोकैरोषधिप्रस्थमेव वर्णयति-

अलकामतिवाहीवं वसाति वसुसंपदाम् । स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशितम् ॥ ३७ ॥

अलकार्मित ॥ वसुसंपदां धनसमृद्धीनां वस्ति स्थानम् अलकां कुबेर-नगरीम् अतिवाद्य । परिच्छिवेति यावत् । उपनिवेशितम् इव स्थितम् । तथा [स्वर्गामिष्यन्द्वमनम्] स्वर्गस्याभिष्यन्दोऽतिरेकः अतिरिक्तजन इति यावत् । तस्य वुमनं निःसारणं कृश्या उपनिवेशितिमव स्थितम् । उभयत्रापि कौदिल्यः — भृतपूर्वमभृतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभि-ध्यन्दवमनेन वा निवेशयेत् । इति । अलकामरावत्यतिशयितसमृद्धिकामित्यर्थः ॥

गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तं वमान्तर्ज्विलितौषि । वृहन्मणिशिलासालं गुप्ताविष मनोहरम् ॥ ३८ ॥

गक्केति ॥ [गङ्गास्त्रोतःपरिक्षिसं] गङ्गायाः स्नोतोभिः प्रवाहैः परिक्षिप्तं परि-वेष्टितम् । तैरेव सपरिखिनित्यर्थः । [वप्रान्तर्ज्विलितौषधि] वप्रश्रयः । प्राह्मा-रचैत्यमिति यावत् । स्याचयां वप्रमिश्चयाम् इत्यमरः । तस्यान्तर्मध्ये ज्विलिताः प्रकाशमाना ओषध्यो यस्य तत्त्रथोक्तम् । ज्विलितौषधित्वाद्रात्रिषु संचारिणां दीप-निरपेक्षमित्यर्थः । [बृहन्मिणिशिलासालं] वृहद्विपुलो मणिक्षिलानां माणि-क्यानां सालः प्राकारो यस्य तत्त्रथोक्तम् ॥ प्राकारो वरणः सालः इत्यमरः ॥ अत एव गुताविष संवरणेऽपि मनोहरम् । अक्नुत्रिमदुर्गसंवरणमिति भावः ॥

१ प्रमाणम्, २ आश्रमम्, ३ अध, ४ मुनिपुङ्गबाः ५ इत, ६ विनि-वशितम् ७ स्वर्गाद्यपि,

जितसिंहभया नागा यत्राश्वा विलयोनयः

यक्षाः किंपुरुषाः पौरा योषितो वनदेवताः ॥ ३९ ॥

जितिति ॥ यत्र पुरे नागाः गजाः [जितिसिहभयाः] जितं सिहेभ्यो भयं यैस्ते तथोक्ताः सिंहाधिकवला इत्यर्थः । नाथस्तु पदं तुषारस्तृतिधौतरक्तम् (१ १ ६) इत्येतिहिरोधभयात् वीतवीतभयाः इति पपाठ । तथा न भेतन्यं तत्र वनगजार्ना सिहहतत्वाभिधानात् । अत्र न्वोषधिप्रस्थगजानां हिमवन्मिहिन्नः सिहातिरेकसंभन्वेनाविरोधादिति । वीतवीतभयाः इति पाठे वीतं विगतं वीतात्पादाङ्कराकर्मभ्यां भयं येषां ते तथोक्ताः । स्वभाविवनीता इत्यर्थः । पादकर्म युतं प्रोक्तं यातमङ्कर्भवाराणम् । उभयं वीतामास्यातम् इति यादवः । अश्वाः विलयोनयः विलसंभवाः अन्यत्र तु न तथेति वैचित्रयम् । उक्तं च—अमृताद्वाष्पतो वहेर्वेदेभयोऽण्डाञ्च यमतः । सान्रो हयानामुत्यितः समधा परिकार्तिता ॥ इति । यक्षाः प्रसिद्धाः किन्यक्षाः किन्रराश्च पौराः । वनदेवताः एव योषितः । नतु मानुष्य इत्यर्थः ॥

शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् । अर्नुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः ॥ ४० ॥

विखरेति ॥ यत्र पुरे [शिखरासक्तमेघानां] शिखरेष्वासक्ता मेघा येषां तेषां वेश्मनां सबन्धिनः । [अनुगर्जितसन्दिग्धाः] अनुगर्जितानि प्रतिगर्भितानि तैः सन्दिग्धा मुरजस्वनाः करणैः ताल्यवस्थापकैस्ताबनविशेषैः । ततुक्तं राजकद्वपण—नृत्यावादित्रगीतानां प्रयोगवशमेदिनाम् । संस्थानं ताबनं रोघः करणानि प्रवक्षते ॥ इति । <u>व्युज्यस्त</u>े स्कुर्धिक्रयन्ते ॥

यत्र कल्पदुर्मेरेव विकोलविटपांशुकैः।

गृहयन्त्रपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता ॥ ४१ ॥

यत्रिति ॥ यत्र नगरे विलोलविटपां शुक्तैः । विलोलानि चन्नलानि विटपे-ध्वंश्वकानि येषां तैः कल्पद्वृमैः एव [अपौरादरनिर्मिता] अपौरादरेण पौरादरं विनेव निर्मिता । अयत्नसिद्धेत्यर्थः । [गृहयन्त्रपताकाश्रीः] गृहेषु यानि यन्त्राण्याधारदार्क्षणि तेषु पताकास्तासां श्रीः संभवतीति शेषः । तत्र त्रम्बाम्बराः कल्पतरव एव वैजयन्तीति संभाव्यन्त इत्यर्थः ॥

यत्र स्फटिकइम्येंषु नक्तमापानभूमिषु ।

ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्तुवन्त्युपहारताम् ॥ ४२ ॥

यत्रेति ॥ यत्र पुरे नक्तं रात्रौ स्फाटिकहर्म्येषु आपानभूमिषु पानगोष्ठा-प्रदेशेषु ज्योतिषां नक्षत्राणां प्रतिविम्बानि उपहारतां पुष्पोपदारतं मौकि-कोपदारतं वा प्राप्तुवन्ति ॥

१ मन्द्रगर्जितः २ सीपान ०; ० पक्कियु.

यत्रौषिधप्रकाशेन नक्तं द्शिंतसंचराः । अनभिज्ञास्तमिस्राणां द्दिनेष्यभिसारिकाः ॥ ४३ ॥

यत्रेति॥यत्र पुरे दुर्दिनेषु मेघाच्छत्रदिवसेषु नक्तम् [ओषधिप्रकाशेन] ओपधीनां तृणज्योतिषां प्रकाशन संचरन्त एमिरिति संचराः पन्थानः ॥ गोचर-संचर—इत्यादिना चप्रत्ययान्तो निषातः। द्शितसंचरा प्रकाशितमार्गाः अभिसारिकाः कान्तार्थिन्यः ॥ कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिका । इत्य-सरः । तमिस्राणां तमसाम् ॥ कृद्योगात्कर्मणि पष्टा ॥ अनिभ्ज्ञाः । तमासं नाभिजानन्तीत्यर्थः ॥

र्यावनान्तं वयो यस्मिन्नान्तकः कुसुमायुधात्। रतिखेदसंमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥ ४४ ॥

यौवनान्तिमिति ॥ यस्मिन् पुरं वयः यौवनान्तं यौवनाविधकम् । सर्वेऽप्यज्ञ । इत्यर्थः । तथा कुसुमायुधात् । कामात् । अन्य इति शेषः । अन्तकः । मृत्युः न । अस्तीति शेषः । विरिहणां ताद्यदुःखोत्पादकः वादन्तकः वेषः । कत्यव तत्कार्यभृतमरणाभाव इत्याशयेगाह— रतीति । रतिखेदसमृत्पन्ना निद्रा सुप्तिरेव संज्ञाविपर्ययः चेतना-पगमः । न तु दीर्घनिदाहप इत्यर्थः । अत्रत्याः सवेऽज्ञरामरा इति अशेकतात्पयार्थेः । अन्तयत्यत्यन्तं करोतीन्त्यन्तकः ।। अन्तयत्यत्वन्तकरोतीति प्यन्ताद्यत्रत्ययः ॥

भूभेदिभिः सकम्याष्ट्रैर्ङ्खिताङ्गुछितर्जनैः।

यत्र कोपै: कृता: स्त्रीणामाप्रसादार्थिन: प्रिया: ॥४५॥ श्रूमेदिभिरिति ॥ यत्र पुरे प्रिया: युवाने स्रूमेदिभिर श्रूमङ्गवद्धिः [सक-म्पोष्ठैः] सकम्पा ओष्ठा येपु तैः [लिलताङ्गलितर्जनेः] लिलतान्यङ्गिति जैनानि येषु तैः स्त्रीणां कोपै:मानास्यैः [आप्रसादार्थिनः] आप्रसादं प्रमाद-पर्यन्तमर्थिने याचकाः कृताः । न तु शत्रुकोपैरिति भावः ॥

सन्तानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् । यस्य घोषवनं बाह्यं गैन्धवद्गन्धमादनम् ॥ ४६ ॥

सन्तानकेति ॥ किंचेति चार्थः । [सन्तानकतरुच्छायासुप्तविद्याधरा-ध्वगम्] सन्तानकतरोऽछायासु सुप्ता विद्याधरा देवताविशेषास्त एवाध्वगा यस्मि-स्तत्तथोक्तं गन्धवद् गन्धः ह्यं गन्धमादनं नाम गिरिः यस्य पुरस्य बहिर्भवं वास्तम् उपवनम् आरामः ॥ सन्तानकतरुच्छायत्यत्र पूर्वपदार्थवाहुल्यसंभवेऽपि श्राटभच्छायम् इक्षच्छायम् इतिवत्समर्थच्छायानिष्पत्तेस्तदपेक्षाभावात् छाया बाहुल्ये इति नपुंसकत्वं नास्तीत्यनुसन्धेयम् ॥ अत्र गन्धवद्गन्धमादनम् इत्यागन्तुकः पाटः

१ समुत्थाना, २ सुगन्धिर्गन्थमाद्नः.

प्राचीनपाठस्तु सुगन्धिर्भन्धमादनः इति पुंलिङ्गान्तः । अतएव क्षीरस्वामिना गन्ध-मादनमन्ये च इत्यत्र गन्धेन मादयतीति गन्धमादन इति व्याख्याय प्रयोगे च पुंलिङ्गता द्रयत इत्याशयेनोक्तं सुगन्धिर्गन्धमादनः इति कालिदास इति ॥

अंथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् । स्वर्गीभसन्धिसुकृतं वश्चनामिव मेनिरे ॥ ४७॥

अंथित ॥ अथ ते दिवि भवा दिट्याः मुनयः हिमवतः इदं हैमवतं पुरं प्रेश्य स्वर्गाभिसन्धिना स्वर्गोहेशेन यत्सुकृतं ज्योतिष्टोमाचनुष्ठानं तत् स्वर्गाभि-सन्धिसुकृतं वञ्चनां प्रतारणां इव मेनिरे हिमवन्नगरमवेश्य स्वर्गस्य पुण्य-फलत्वं वदता वेदेन वयं विप्रलब्धा इत्यर्थः । स्वर्गोदतिरमणीयमिति भावः ।

ते सबनि गिरेर्वेगादुन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः । अवतेरुर्जटाभारैलिखितानलनिश्रेलैः ॥ ४८ ॥

त इति ॥ लिखितानलानिश्चलैः । चित्रगतज्वलननिष्यन्दैरिति वेगप्रकर्षाक्तः । जटाभारेः उपलक्षिताः ते सुनयः । [उन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः] द्वारि तिष्टन्तीति द्वाःस्थाः द्वारपालकाः ॥ प्रतीहारे द्वारपालद्वाःस्थदाःस्थितदर्शकाः । इत्यमरः ॥ उन्मुखैहःर्ष्वेमुखैद्वाःस्थैविक्षिताः सन्तः । न तु विनिवारिता इत्यर्थः ॥ गिरेः हिमवतः सद्मनि वेगात् अवतेषः भवतीर्णवन्तः ॥

गगनादवतीणी सा यथारुद्धपुरःसरा । तोयान्तर्भास्करालीव रेजे म्रानिपरंपरा ॥ ४९ ॥

गगनादिति । गगनाद्वतीर्णा अवस्ता [यथावृद्धपुरःसरा] यथा-यद्धं यद्धानुक्रमेण स्थिताः पुरःसरा अग्रेसरा यस्यां सा तथोक्ता । अनुपसर्जनाधि-कारात्र डीप् ॥ सा मुनिपरंपरा मुनिपङ्किः तोयान्तः तोयाभ्यन्तरे भास्क-राली प्रतिबिम्बितार्कपङ्किः इव रेजे । एतेन मुनीनां तेजस्वित्वेऽपि मुखसं-दर्शनं सूचयित । भास्कराणां भूयिष्ठत्वसंभावनार्थं तोयान्तरित्युक्तम् । अतएव बहुत्वसिद्धिश्च ॥

तानध्यीनध्येमादाय दूरात्यत्युद्ययौ गिरिः। नमयन्सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुन्धराम् ॥ ५० ॥

तानिति ॥ गिरिः हिमवान् अद्यंम् अर्घार्थं जलम् आदाय सारगुरुभिः । अन्तःसारदुभैरैः पादन्यासेः वसुन्धरां नमयन् अधः प्रापयन् । अर्धमर्द्धान्ते इति अद्यान् पूज्यान् ॥ दण्डादित्वाद्यप्रत्ययः ॥ तान् सुनीन् दूरात्प्रत्युद्ययौ ॥ संप्रति हिमवन्तमेव जङ्गमस्थावररूपद्वयसाधारणैर्विद्योगिविद्यानिष्टि—

१ ततः, २ निश्चलाः

धातुताम्रायरः प्रांशुदेवदारुवृहञ्जुजः । प्रकृत्येव शिकोरस्कः सन्यक्तो हिमवानिति ॥ ५१ ॥

वात्विति । [धातुताम्राधरः] घातुवत्ताम्रोऽधरो यस्य स तथोक्तः । अन्यत्र धातुरेव ताम्रोऽधरो यस्य । प्रांशुः उन्नतः । उभयत्रापि समानम् । [देवदारु वृह-दुः] देवदारुवद्वहन्तौ भुजौ यस्य स तथोक्तः । देवदारव एव बृहन्तौ भुजौ यस्यस्य तथोक्तः । देवदारव एव बृहन्तौ भुजौ यस्यस्य तथोक्तः । प्रकृत्या स्वभावेन एव शिलावदुरो यस्यस शिलोरस्कः । शिलैवेत्यन्यत्र । उरःप्रभृतिभ्यः कप् इति कप् । अतः हिमवानिति सुव्यक्तः । वर्तमाने क्तः । सत्यं स एवायं हिमवानिति तद्धर्मप्रत्याभिक्वानादवधारित इत्यर्थः ॥

विधिमयुक्तसरकारैः स्वयं मार्गस्य देशिकः । स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः ॥ ५२ ॥

विधीति । स हिमवान् [विधिषयुक्तसत्कारैः] विधिना शाक्षेण प्रयुक्तसत्कारैः कृताचैनेः शुद्धकर्माभः अदुष्टचिरतैः । शुद्धान्तप्रवेशाहेँरित्यर्थः । तैः मुनिभिः स्वयं मार्गस्य दर्शयतीति दर्शकः दर्शयता सन् । पर्यतेण्ये-न्तादण्यत्ययः । शुद्धान्तम् अन्तःपुरम् आक्रमयामासः । प्रवेशयामासेत्यर्थः । अत्र क्रमेरगर्यर्थत्वात् गतिबुद्धि-इत्यादिना तैरित्यस्य न कर्मत्वम् ॥

तत्र वेत्रासनासीनान्कृतासनपरिग्रहः।

इत्युवाचेश्वरान्वाचं प्राञ्जलिर्भूधरेश्वेरः ॥ ५३ ॥

तत्रेति ॥ वेत्रं लताविशेषः । तत्र शुद्धान्ते वेत्रासनासीनान् वेत्रमयिष्टः । रोपविद्यान् ईश्वरान् प्रभून्मुनीन् भूधरेश्वरः हिमवान् कृतासनपरिग्रहः । उपविष्टः सिन्नत्यर्थः । प्राञ्जलिः कृतास्रलिः सन् । हति एवं वाचम् उवाच ॥

अपमेघोदयं वर्षमदृष्टकुसुमं फलम् । अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥ ५४ ॥

भवेति ॥ अतर्कितोपपन्नम् अविचारितमेवोपगतम् । भत्यन्तासंभावितमित्यर्थः । वः युष्माकं दर्शनम् अपमेघोदयं वर्षम् अनभ्रा रृष्टिस्तया
[अदृष्टकुसुमं] अदृष्टं कुसुमं यस्य तत्त्रथोत्तं फलं च तत् मे प्रतिभाति।
भतिदुर्लभलामः संवृत्त इत्यर्थः । अत्र मेघोदयकुषुमरूपकारणयोरभावेऽपि वर्षफलरूपकार्ययोषद्याभिधानाद्विमावना । मुनिदर्शनस्य विशिष्टवृत्तिरेवन च रूपणादूपकालंकारवेत्युभयोः संसृष्टिः ॥

मूढं बुद्धिमवात्मानं हैमीभूतिमवायसम् । भूमेर्दिविमवारूढं मन्ये भवदनुप्रहात् ॥ ५५ ॥

मूर्डामिति ॥ भवदनुष्पहात् आत्मानं मां मूढं बुद्धि विनाकृतं बुद्धम् इव मूढो भूता यो बुद्धवास्तिमिव । कर्तारे क्तः । आयसम् अयोविकारं हेमीभूतम् इव । आयसत्वं विहाय सोवर्णत्वं प्राप्तिमिवेत्यर्थः । भूमेः भूलोकात् दिवं स्वर्गम् आकृद्धमिव मन्ये । ज्ञानरूपस्थानान्यद्य मे परमुक्तुष्यन्त इति भावः ॥

अद्यमभृति भूतानामधिगम्योऽस्मि शुद्धये । यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थे प्रचक्षते ॥ ५६ ॥

अवेति ।। अद्यप्रमृति इत आरम्भ भूतानां प्राणिनां शुद्धये अधि-गम्योऽस्मि । शुद्धयर्थिनां तीर्थभूतोऽस्मीत्यर्थः । भवदागमनादिति शेषः । हि यस्मात् यत् अहिद्धिः सद्धिः अध्यासितम् अधिष्ठितम् । जुष्टमिति यावत् । तत्तीर्थं प्रचक्षते । निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ । इत्यमरः ॥

अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ।

मूर्धि गङ्गापपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥ ५७ ॥

अवैमीति॥ हे क्रिजोत्तमाः। आत्मानं मां द्वयेन एव पूतं शुद्धम् अवैमि भवगच्छामि । केन द्वयेन । मूर्झि गङ्काप्रधातेन मन्दाकिनीपातेन वः युष्माकं [धीतपादाम्भसा] धौतयोः क्षालितयोः पादयोरम्भसा च । गङ्काजलवत्पादा-म्भसः पावनत्वमित्योपम्यं गम्यते । तच प्रस्तुताप्रस्तुतयोः इति दीपकालंकारः । प्रियः प्रियतराख्यानम् इति लक्षणात्त्रियोऽलंकार इति केनित् ॥

जङ्गमं प्रैर्ष्यभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् । विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमिष मे वष्टः ॥ ५८ ॥

जहममिति ॥ हे मुनयः । द्विरूपं जङ्गमस्थावरात्मकत्वाद्विप्रकारकम् अपि मे वपुः [विभक्तानुमहं] विभज्य कृतप्रसादं मन्ये । कृतः जङ्गमं वपुः वः युष्माकं प्रैष्यभावे कैंकर्ये । स्थितमिति शेषः । प्रादृहो ढोळ्येषेष्येषु वृद्धिवक्त्या इति वृद्धिः । नियोज्यिकिकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः इत्यमरः । स्थावरं वपुः चरणाङ्कितम् । अयमेव हि महाननुष्रहो दासजनस्य यत्कर्मसु नियोजनं पूर्वनि पादन्यास्थेति तात्पर्यार्थः ॥

भवत्संभावनीत्थाय परितोषाय मुर्च्छते । अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥ ५९ ॥

भवदिति ॥ व्याप्ता दिगन्ता यैस्तानि ज्याप्तिविगन्तानि [अपि] । महा-त्यपीत्यर्थः । मे मम अङ्गानि भवत्संभावनोत्थाय युष्मदनुमहण्णस्याय मूर्च्छते व्याप्नुवते परितोषाय न प्रभवन्ति न पर्याप्नुवन्ति । अल्प्सर्थयो-गाचतुर्थी । यथा महत्त्विप महात्रेषु न माति तथा मे हर्षो वर्षत इत्यर्थः ॥

१ प्रचक्षयते. २ प्रेक्ष्यभावेन, ३ विह्नपम्; देह्रप्यम् ४ अभिन्याप्त.

न केवलं द्रीसंस्थं भास्वतां द्र्शनेन वः। अन्तर्गतमपास्तं में रजसोऽपि परं तमः॥ ६०॥

नेति ॥ भार्यतां तेजस्विना विवस्वतां च यः युष्माक्षं द्र्शमेन केवलं दर्शसंस्थं गुहागतं तमः ज्वान्तस्थमेव नापास्तम् । कितु मे अन्त-र्गतम् अन्तरात्मगतं रज्ञसः रज्ञोगुणात् परम् अनन्तरं तमः अज्ञानकृषमपि अपास्तम्। रजस्तु पादन्यासरेवापास्तमिति भावः । प्रसिद्धैर्मास्बद्धिर्वाद्यं तमो-ऽपास्यत एभिस्यान्तरमपीति व्यतिरेको व्याच्यते ॥

कर्तव्यं वो न पश्यामि स्याचेत्कि नोपपद्यते । मैन्ये मत्यावनायैव प्रस्थानं भवतामिहै ॥ ६१ ॥

कर्तव्यमिति ॥ कर्त्तद्यं कार्यं वः युष्माकं न पश्यामि । निस्पृहत्वादिति भाषः । अथ स्यात्चंत् विदेत यदि किं न उपपद्यतं कि नाम न संभवति । सब सुलभमेवन्यर्थः । अथवा किमत्र प्रयोजनिवन्तयेत्याह—मत्पावनाय मच्छोधनाय एव भवताम् इह विषये प्रस्थानम् । इमं देशमुद्दिश्येदं प्रयाणाः मित्यर्थः । मन्ये तर्कयामि ॥

तथापि तावत्कस्मिश्चिदाज्ञां मे दातुमर्हथ । विनियोगमसादा हि किंकगः प्रभविष्युष् ॥ ६२ ॥

तथापीति ॥ तथापि भवतां निःस्पृहत्वेऽपि करिंमश्चित् । कर्मणीति शेषः । आज्ञाम् इदं कृषित्यादेशं तावत् इदानीं मे महां दातुम् अर्हथः । मदनुप्रहथु- अयेति भावः । हि यम्मात किंकराः मृत्याः । प्रभवन्तीति प्रभविष्णुषु प्रभुषु विषये । भुवध इतीष्णुच्यत्ययः । [विनियोगप्रसादाः] विशेषेण नियोगो विनियोगः प्रेषणमेव प्रसादोऽनुब्रहो येषां ते तथोक्ताः । अन्यथा स्वस्वा-मिभावो निष्फल इति भावः ॥

एत वयममी दाराः कन्येयं कुळजीवितम् । ब्रुत येनात्र वः कार्यमनास्था वाह्यवस्तुषु ॥ ६३ ॥

एत इति ॥ किं बहुना । एते वयम् अमी दाराः इयं [कुलजीवितं] कुलस्य जीवितं प्राणभूता । परमप्रेमास्पदमित्यर्थः । कन्या । अत्र एषां मध्ये येन जनेन वः कार्यं प्रयोजनं बूत तमिति शेषः । येन सोऽपि दीयत इति भावः । रत्निहरण्यादिकं तु न मे गण्यमित्याह—बाह्यवस्तुषु कनकरस्ना- दिषु अनास्था अनादरः । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इध्यते । अदेयं न किंचिदस्तीति भावः ॥

१ उपदिश्यते, २ संडू, ३ इदम्.

इत्यंचियांमत्रवार्थं गुहामुखितमार्पणा ।

द्विरिव भतिभाव्येन व्याजहार हिमाळ्यः ॥ ६४ ॥

इतीति ॥ इत्यूचियान् उत्तवान् । वचेः क्षसुप्रत्ययः । हिमाल्यः हिमवान् [गुहामुखियसर्पिणा] पुहानां मुखेषु विवरेषु विवरेषि तथोक्तेः प्रतिदान् वदन तम् एव पूर्वोक्तमेय अर्थे हिः हिवारम् । दिन्निवतुम्यः सुच इति सच्यन्तरस्यः । व्याजहार् वसापे ।

अथाङ्गिरसमग्रव्यमुद्राहरणवस्तुषु ।

ऋषयो ने(द्यामामु: प्रत्युवाच स भूघरम् ॥ ६५ ॥ अथिति ॥ अथ अनन्तरम् ऋषयः [उदाहरणवस्तुषु] उदाहरणानि कथाप्रसङ्गस्त एव वस्तृत्यर्थोस्तेषु । अर्घ नयतीत्यप्रणिस्तम् असण्यं धगलनम् । सत्सूद्विप-इत्यादिन किष् । अधिभागमा नयतेरिति वक्तव्यम् इति णत्यम् । अङ्गिरसं नामापं नीदयामासुः धतिबक्तं प्रेरयामानुः । सः आङ्गरा सुधरं

हिमदन्तं प्रत्युवाच ॥

उपपन्निमदं सर्वेषतः पर्मिप न्वाये ।

मनसः शिखराणां च सहशे ते समुन्नतिः ॥ ६६ ॥ उपप्रतानित ॥ इदम एते वयममी दाराः (६।६३) इत्यायुक्तं सर्वम् अतः परम् अते।ऽधिकम् अपि त्विय उपपन्नं युज्यते । तथा हि । ते मनसः शिखराणां च समुन्नतिः सहर्शाः । शिखराणीः मनो महोन्नतिम-त्यर्थः । कि नाम दृष्करमुन्नतिचित्तानाभिति भावः । प्रम्तुताप्रस्तुत्योर्भनः शिखराणीः सम्यत्वादीपकालंकारः ॥

स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथा हि ते । चराचराणां भृतानां कुक्षिराधारतां गतः ॥ ६७ ॥

स्थान इति ॥ त्यां स्थावरात्मानं स्थावरमिणं विष्णुमाहुः । स्थावराणां हिमालयः इति गांतावचनात् । स्थाने युक्तम् । युक्तायं ऽव्ययमेततः । युक्ते दे सांप्रते स्थाने इत्यमरः । तथा हि । ते तः कुक्तिः चराचराणां जङ्गरस्थावरक्षपिणां भूतानां पृथिव्यादिनाम् आधारतां गतः । तथेत्र विष्णोः कुक्षिरेवंभूत इति भावः ।

गामधास्यत्कथं नागो मृणालमृंदुभिः फणैः । आ रसातलमूलात्त्वमवालम्बिष्यथा न चेत् ॥ ६८ ॥

१उक्ततान् २दरी. ३ हिमाचलः ४ चोद्यामासः: प्रयामासः, ९ मर्ना-विणः, ६ सद्धेः

गामिति ॥ नागः शेषाहिः मृणालमृदुाभिः विसकोमलैः फणैः गां भुवं कथम् अधास्यत् धारयेत् । त्वम् आ रसातलमूलात् पातालपर्यन्तम् । विकल्पादसमासः । न अवालम्बिष्यथः चेत् पादैर्नावलम्बेषा यदि । त्वदव-लम्बनादेव भुजगराजोऽपि भुवं विभर्तात्यर्थः । अत्र क्रियातिपत्त्यभावाहृङ्प्रयोग्यिकत्यः ॥

अच्छिन्नामलसन्ताना समुद्रोम्यीनवारिताः। पुनन्ति लोकान्पुण्यत्वात्कीर्तयः सरितश्च ते॥ ६९॥

अच्छिमेति ॥ [अच्छिमामलसन्तानाः] अच्छित्रा भविच्छित्रा भमलाश्व सन्तानाः प्रबन्धाः प्रवाहाश्व यासः तास्तथोक्ताः । [समुद्रोम्यनिवारिताः] समुद्रोमिमरनिवारिताः । पारगमनादन्तःप्रवेशाचिति भावः । ते तव कीर्तयः सरितश्च गंद्वादयः पुण्यन्त्रात् पवित्रत्वात् लोकान् पुनन्ति पावयन्ति । लोकपावनाः खलु पुण्यन्त्रोका इति भावः । केवलप्रकृतविषयस्तुल्ययोगितालंकारः ॥

यर्थेव श्लाध्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः । प्रभवेण द्वितीयेन तथैवोच्छिरसा त्वया ॥ ७० ॥

यथेति ॥ गङ्गा भागीरथी । [प्रभवेण] प्रभवत्यस्मादिति प्रभवस्तेन कारणेन परमे तिष्ठतीति परमेष्ठिनः विष्णोः । परमे कित्प्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहुळम् इत्यलुक् । परमेबहिदिन्यिनियः स्थः इति षत्यम् । पादेन चरणेन यथा एव क्लास्यते प्रशस्यते तथेव द्वितीयेन प्रभवेण उच्छिरसा त्वया क्लास्यते । इतिचरणवत्तीर्थस्यापि नीर्थमृतस्त्वामिति भावः ॥

तिर्यगृध्र्वमधस्ताच व्यापको महिमा हरेः । त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत्स तुं स्वाभाविकस्तव ॥ ७१॥

तिर्थीर्गात॥ तिर्थक् ऊर्ध्वमधस्तात् च व्यापकः। सर्वव्यापीत्यर्थः। महिम।
महत्त्वं हरेः [त्रिविक्रमोधतस्य] त्रिष्ठ विक्रमेषूयतस्य सत आसीत्।
त्रिविक्रमोधतस्यापि कदाचिदेव । न तु सर्वदेश्यर्थः । तव तु स व्यापको
महिमा स्वाभाविकः नित्यसिद्ध इत्यर्थः ॥

यज्ञभागभुजां मध्ये पदमातस्थुषा त्वया। उचैर्हिरण्मयं जुङ्गं सुमेरोर्वितथीकृतम् ॥ ७२ ॥

यक्षेति ॥ यज्ञभागभुजाम् इन्द्रादीनां मध्ये पदम् आतस्थुषा निहित-वता त्वया उच्चैः उन्नतं हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयम् । दाण्डिनायनहास्तिना-यन इत्यादिनिपातनात्साधु । सुमेरोः श्रृङ्गं शिखरम् । प्राधान्यं च ध्वन्यते ।

१ निवादिताः, २ लोकसः, ३ ममावेण, ४ च, ५ तथा,

श्वक्तं प्राचान्यसान्वीश्व इत्यमरः । वित्तश्रीकृतं व्यथकितम् । तस्य यक्षभागा-भावादिति भावः । अस्य तु तत्सद्भावे प्रमाणम्—हिमवतो इस्तौ इति श्रुतिः ॥

काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्वमर्पितम् । इदं तु ते भक्तिनम्रं संतामाराधनं वषुः ॥ ७३ ॥

काठिन्यमिति ॥ भवता सर्वं काठिन्यम् । अनम्रत्वमित्ययः । स्थावरे स्थिरे कार्ये । शिलामय इत्यर्थः । अर्पितं न्यस्तम् । सताम् अईताम् आराधनं पूजासाधनं ते इदं वपुः तु । जङ्गममित्यर्थः । भक्तिनम्रम् । काठिन्यलेशोऽण्यत्र नास्त्यन्यया नधत्वासंभवादित्यर्थः । तथा चासाधारण्यं चन्यते ॥

तदागमनकार्य नः शृषु कार्य तंत्रैव तत् । श्रेयसामुपदेशार्तुं वयमेत्रांशभोगिनः ॥ ७४ ॥

तदिति ॥ तत् तस्मात् नः अस्माकम् [आगमनकार्य] आगमनस्य कार्यं प्रयोजनं शृणुः तत् कार्यं चत्व एव । न त्वस्माकमित्यवधारणार्थं एवकारः । वयं उ श्रेयसामुपदेशात् अञ्च कार्ये अंशभागिनः । त्वमेवाञ्च फलभाग्वयमुपदेशात् अञ्च कार्ये अंशभागिनः । त्वमेवाञ्च फलभाग्वयमुपदेशार इति भावः ॥

कार्यमेवाह--

अणिमादिगुणोपंतमस्पृष्टपुरुषान्तरम् । शब्दमीश्वर इत्युचैः सार्धचन्द्रं विभर्ति यः ॥ ७५ ॥

अणिमेति ॥ यः रांमुः [अणिमादिगुणोपेतम्] अणिमादिभिरष्टभिर्गुणैर्वास्यभूतैरुपेतम् । अष्टैश्वर्यवाचकमित्यर्थः । अतएव [अस्पृष्टपुरुषान्तरम्] अस्पृष्टं
पुरुषान्तरं येन तं तथोक्तं पुरुषान्तरस्यानभिधायकम् । तस्यैवैवंगुणत्वादित्यर्थः ।
उचैः परमम् ईश्वरः इति शब्दम् । निरुपपदेश्वरणब्दमित्यर्थः । सार्धचन्द्रम्
अर्धचन्द्रयुक्तम् । अर्धचन्द्रं चेत्यर्थः । विभाति ॥

र्कतितान्योन्यसामध्यैः पृथिन्यादिभिरात्मभिः। येनेदं त्रिंयते विश्वं धुर्यैर्यानमिवान्विन ॥ ७६॥

कितिति ॥ येन शंभुना [किलितान्योन्यसामर्थ्यः]किलेतं घृतिसंब्रहादि-स्वस्वगुणसंपादितमन्योन्यसामर्थ्यं परस्परसहकाररूपं येस्तयोक्तेः । स्वस्वरूपसामर्थ्य-मन्योन्याथेयमेवेति भावः । प्राधिव्यादिभिः आत्मिभिः । अधाभिर्मूर्तिभिरित्यर्थः । इदं व्यक्तं विश्वं धुरं वहन्तिति धुर्येः अश्वैः । धुरो यङ्कौ इति यत्प्रस्ययः । अध्यनि यानं रथ इव धियते ॥

१ आराधकं; अहंदाराधनम्. २ यथा; यत्. ३ तथा. ४ च. ५ आपि. ६ भाजिनः. ७ गुणोस्थानम्. ८ कल्पिता. ९ यस्य. १० धार्यते.

योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनम् । अनावृत्तिभयं यस्य पदमाहुर्मनीषिणः ॥ ७७॥

योगिन इति ॥ योगिनः अध्यात्मवीदनः क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनं शरीरान्तश्चरं सर्वभूतान्तर्यामिनन् । परमात्मस्वरूपिणमिन्यर्थः । क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः इत्यमरः । ये शंभुं विचिन्वन्ति मृगयन्ते । मर्नापिणः विद्वांसः यस्य शंभोः पदं स्थानम् [अनावृत्तिभयम | अविद्यमानमात्रनेः पुनः संसारापत्तेभैयं यत्र नत्यामृतम् अगहः ।

स ते दुहितरं साक्षात्साक्षी विश्वस्य कमेणाम् । वृण्यते वरदः रांभ्ररसम्तसंक्रामितः पदः ॥ ७८ ॥

स अति ॥ विश्वस्य जगतः कर्मणां साक्षी द्रष्टा । साक्षाद्वर्धरे संज्ञायाम् इतीनित्रस्ययः । वसनिधानददातीति चरदः । आतीऽनुषमभे कः । इति कप्रस्ययः ॥ स पूर्वाक्तः शेवाः अरुमन्संकासितैः पदेः अस्माम् निवेशितैवीवयैः ते दृहितरं साक्षात् वृक्षते । अस्मन्स्वेन स्वयंभव याचत इस्यर्थः ॥

तमर्थभिव भारत्या सुतया योक्तमहेसि ।

अशोष्या हि पितुः कन्या सद्ध्वृंप्रतिपादिता ॥ ७% ॥
तामिति ॥ ते शंभु भारत्या वाना अर्थम् अभिषेयम् इव सुतया दृहित्रा
यांकुं सद्धवितम् अर्हेसि । अत्र वागर्थयोग्यमानत्वसामर्थ्याच्छिवयोर्नित्ययोगो
विवक्षित इत्युक्तम् । वागर्थाविव संपृक्ती (रघुवंशे १।१) इत्यत्रापि । तथाहि ।
[सद्धवृंप्रतिपादिता] सद्धत्रे प्रतिपादिना दक्ता कन्या पितुः अशोष्या ॥
गुणान्तरमप्याद—

यावन्त्येतानि भृतानि स्थावराणि चराणि च । मातरं कल्पयन्त्येनामीशो हि जगतः पिता ॥ ८० ॥

यायस्तीर्ति ॥ स्थावराणि चर्गाण च यायस्त्येतानि भूतानि । सन्तीति भेषः । सर्वीणि भृतानीत्यर्थः । एनां ते दुहितरं मातरं कल्पयन्तु । हि यस्मात् ईशः जगतः पिता । पितृदारेषु मातुमावो न्याप्य इति भावः ।

प्रणम्य शितिकण्डाय विबुधास्तदनन्तरम् । चरणा रञ्जयन्त्वस्याश्रुडामाणमरीचिभिः ॥ ८१ ॥

प्रणम्यति ॥ विबुधाः देवाः शितिकण्ठाय शिवाय प्रणम्य तदनन्तरं नीलकण्ठप्रणामानन्तरम् अस्याश्चरणो चूडामणिमरीचिभिः रञ्जयन्त । ईश्वरपरिप्रहाद्यक्षिलदेवतावन्या मवस्वित्यर्थः ॥

१ संक्रिमितः, २ गद्धेत्रं, ३ जगताम्-

उमा वधूर्भवाम्दाता याचितार इमे वयम् । वरः शंभुरछं होष त्वत्कुलोज्ज्तये विधिः ॥ ८२ ॥

उमेति ॥ उमा वधूः ॥ भवान दाता। इमे वयं याचितारः प्रार्थकाः । शंभुः वरः वोढा। एष विधिः एषा सामग्री [त्वत्कुलोद्भृतये] त्वत्कुलस्योद्भृत् तय उच्छ्याय अलं पर्योप्तः हि । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधा— इत्यादिना चतुर्थी ॥

> अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्यस्यानन्यवन्दिनः । स्रुतासंबन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरुः ॥ ८३ ॥

अस्तोतुरिति ॥ स्वयमन्यस्ते।ता न भवतीति अस्तोतुः किंतु स्तूयमानस्य संवस्तुत्यस्य चन्द्यस्य जगद्वन्यस्य स्वयमन्यं न वन्दत इति अनन्यवन्दिनः विश्वगुरोः देवस्य सुतासंचन्धविधिना यौनसंवन्धाचरणेन गुरुः भव । यो नान्यं स्ौति न वन्दते तस्यापि तं स्तुत्यो वन्द्यक्षेत्यहो तव भाग्यवत्तेत्यर्थः ॥

एवंवादिनि देवपीँ पार्थे पितुरघोषुखी । छीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ ८४ ॥

एवमिति ॥ देवर्षो अङ्गिरसि एवं त्रादिनि सित पार्वती पितुः पार्श्वे अश्रीसुखी सती । लज्जयेति केषः । लीलाकमलपत्राणि गणयामास संबद्धौ । लज्जावकात्कमलदलगणानाव्याजेन हर्षे जुगोपेत्यर्थः । अनेनावहित्थाह्यः संबारी भाव उक्तः । तदुक्तम्—अवहित्था तु लज्जादेहर्षादाकारगोपनम् इति ॥

शैलः संपूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत । प्रायेण यृहिणीनेत्राः कैन्यार्थेषु कुट्टिबनः ॥ ८५ ॥

शैल इति ॥ शैलः हिमवान् संपूर्णकामोऽपि । दातुं कृतिनिश्चयोऽपीत्यर्थः । मेनामुखमुदैक्षतः । उचितोत्तरिजज्ञासयेति भावः । तथाहि । प्रायेण कुदु-म्बिनः गृहस्थाः कन्यार्थेषु कन्याप्रयोजनेषु [गृहिणीनेत्राः] गृहिण्येव नेत्रं कार्यज्ञानकारणं येषां ते तथात्ताः । कलत्रप्रधानवृत्तय इत्यर्थः ॥

मेने मेनापि तैत्सर्व पत्युः कार्यमभीष्सतम् । भवन्त्यन्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतित्रताः ॥ ८६ ॥

मेन इति ॥ मेनापि पत्युः हिमालयस्य तत्सर्वम् अभीप्सितं कार्यं मेने अङ्गीवकार । तथाहि । [पतिव्रताः] पतिरेव व्रतं यासां ताः भर्तुः इष्टे अभीष्यिते न विद्यते व्यभिचारो यासां ताः अट्यभिचारिण्यः भवन्ति । भर्तृवित्ताभिप्रायज्ञा भवन्तीति भावः ॥

१ कन्यार्थं हि. २ सदाः ३ समीहितम्.

इदमत्रोत्तरं न्याय्यमिति बुद्धचा विमृश्य सः । आददे वचसामन्ते मङ्गलालंकृतां सुताम् ॥ ८७ ॥

इदिमिति ॥ स हिमवान् वचसामन्ते मुनिवाक्यावसाने अत्र मुनिवाक्ये इदं उत्तरक्षोके वक्ष्यमाणं दानमेव न्याट्यं न्यायादनपेतम् उत्तरम् इति बुद्धचा वित्तेन विमृश्य विचिन्त्य मङ्गलं यथा तथालंकृतो मङ्गलालंकृतां सुताम् आवृदे हस्ताम्यां जग्राह ॥

एहि विश्वार्तमने वत्से भिक्षांसि परिकल्पिता । अर्थिनो मुनयः पाप्तं गृहमेधिफलं मया ॥ ८८ ॥

एहीति ॥ हे वश्से पुत्रि एहि आगच्छ । त्वं विश्वातमने शिवाय भिक्षा परिकल्पिता असि निश्चिता असि । रत्नादिस्तम्बपर्येन्तं सर्वे भिक्षा तपिस्वनः इति वचनादिति भावः । अर्थिनो याचितारो मुनयः । मया [गृहमेधिफलं] गृहमेधिनो गृहस्थस्य फलं प्राप्तम् । इह परत्र च तारकत्वात्वात्रे कन्यादानं गाईस्थ्यस्य फलमिरयर्थः ॥

एतावदुक्तवा तनयामृपीनाह महीधरः । इयं नमति वः सर्वास्त्रिलोचनवधृरिति ॥ ८९ ॥

एतावदिति ॥ महीधरः हिमबान् तनयाम् एतावत् पूर्वेक्तम् उक्तवा ऋषीन् आह । किमिति । इयं त्रिलोचनवधूः त्र्यम्बकपत्ने वः सर्वान् नमति इति । त्रिलोचनवधृरिति सिद्धवदिभधानेनाविप्रतिपत्रं दानिमिति सूचयति ॥

ईप्सितार्थिकियोदारं तेऽभिनन्य गिरेर्वचः । आशीर्भिरेधयामास्रः पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ॥ ९०॥

ईप्सितार्थेति ॥ ते मुनयः । [ईप्सितार्थिकियोद।रं] ईप्सितार्थिकिययेष्टार्थ-करणेनोदारं महत् । उदारो दातृमहतोः इत्यमरः । गिरेः हिमवतो वचः वचनम् अभिनन्द्य साध्विति संस्तुस्य अम्बिकाम् अम्बाम् । पच्यत इति पाकः फलम् । पुरःपाकाभिः पुरस्कृतफलाभिः आशीर्भिः आशीर्वादैः एधयामासुः संवर्धयामासुः ॥

तां प्रणामादरस्रस्तजाम्ब्नद्वतंसकाम् । अङ्कमारोपयामास रुज्जमानामरुन्धती ॥ ९१ ॥

तामिति ॥ [प्रणामादरस्रस्तजाम्बूनद्वतंसकाम्] प्रणामादरेण नम-स्कारासक्तया स्रस्ते जाम्बूनदे सुवर्णविकारौ वतंसके कनककुण्डले यस्यास्तां लज्ज-मानां ताम् अभ्विकाम् अरुन्धन्ती अङ्कमारोपयामास । रुद्दः पोऽन्य-तरस्याम् इति पकारः ॥

१ शर्वापंणे. २ मिक्षा त्वस्.

तन्मातरं चाश्रुमुखीं दुैहिरुस्नेहिवक्रवाम् । वरस्यानन्यपूर्वस्य विशोकामकरोद्धणैः ॥ ९२ ॥

तिदिति ॥ [दुहितुस्त्रहिवक्कवाम्] दुहितुस्त्रहेन पुत्रिकाप्रेमणा विक्कवां वियोक्यत इति भाताम् । अतएवाश्राणि मुखे यस्यास्ताम् अश्रम्माचीं तस्या आम्ब-काया मातरं तन्मातरं मेनां च । अन्या पूर्वे यस्यास्ति से। ऽन्यपूर्वः । सर्वनाम्रो वृत्तिविषये पुंवद्भावः इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः। स न भवतीत्यनन्यपूर्वस्तस्य अनन्यपूर्वस्य । सापत्यदुःखमकुर्वत इत्यर्थः । वरस्य वोदुः गुणैः मृत्युष्तय-त्वादिभिः विशोकां निर्दुःखाम् अकरोत् ॥

वैवाहिकीं तिथिं पृष्टास्तत्क्षणं इरबन्धुना । ते ज्यहादृध्र्वमाख्याय चेरुंश्वीरपरिग्रहाः ॥ ९३ ॥

वैवाहिकीमिति ॥ चीरपरिग्रहाः वल्कलमात्रवसनाः ते तपस्विनः तत्क्षणं तिसमनेव क्षणे हरवन्धना हिमवता वैवाहिकीं विवाहयोग्या तिथि पृष्टाः केत्यनुथुक्ताः सन्तः । त्रयाणामहां समाहारह्नयहः । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च इति समासः । राजाहःसखिभ्यष्टच् इति टच्प्रस्ययः । द्विगुत्वादेकवचनम् । रात्रा-हाहाः पुंसि इति पुंलिङ्गता । तस्मात् ज्यहात् ऊर्ध्वम् उपरि आख्याय **यतुऽर्थेहा**ने विवाह इत्युक्त्वा चे**सः** चलिताः ॥

ते हिमालयमापन्डय पुनः प्राप्य च श्रालिनम् । सिद्धं चौस्मै निवेद्यार्थं तिद्वसृष्टाः खमुद्ययुः ॥ ९४ ॥

ते इति ॥ ते मुनयः हिमालयम् आमन्त्रय साधु यामेत्याप् च्छ्य पुनः ज्ञुलिनं हरं सङ्केतस्थानस्थं प्राप्य सिद्धं निष्पन्नम् अर्थे प्रयोजनम् अस्मै निवेद्य च ज्ञापियत्वा च [तद्विसृष्टाः] तेन श्लिना विसृष्टाः खम् आकारां प्रति उद्ययुः उरवेतुः । अत्र संक्षिप्तार्थाभिधानात्संक्षेपो नाम गुण उक्तः । तदु-क्तम् — संक्षिप्तार्थाभिधानं यत्संक्षेपः परिकीर्तितः इति ॥

भगवान्पशुपतिष्ठयहमात्रविलम्बमपि सोढुं न शशाक तदौत्सुक्यादित्याद—

पशुपतिरपि तान्यहानि कुच्छा-दगमयदाद्रिसुतासमागमोत्कः । कमपरमवशं न विप्रक्रर्य-

र्विभ्रमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥ ९५ ॥

पशुपतिरिति ॥ उत्कं मनो यस्य स उत्कः । उत्क उन्मनाः इति निपातः । अद्विस्तासमागमोत्कः पार्वतीपरिणयोत्सुकः पशुपतिः अपि तानि ।

१ दुर्हतुः. २ चेलुः. ३ प्रेक्ष्य. ४ तस्मै.

त्रीणीति शेषः । अहानि कुच्छ्रात् अगमयत् अयापयत् । कविराह—अमी भावाः औत्सुक्यादयः संचारिणः अवशम् इन्द्रियपरतन्त्रम् अपरं पृथग्जनं कं न विप्रकुर्युः न विकारं नथेयुः । यत् यस्मात् विभ्रं समर्थम् । जितेन्द्रिय-मिति यावत् । तं स्मरहरम् अपि स्पृशान्ति । विक्ववन्तीत्यर्थः । अत्र विभुनिकारसमर्थनादर्थोदितरजनविकारः केमुतिकन्यायादापततीत्यर्थापत्तिरलंकारः । तथा च सूत्रम्—दण्डापूषिकयाथीन्तरपतनमर्थापत्तिः इति । अर्थोन्तरन्यास इति केचित्तदुपेक्षणीयम् । युक्तिस्तु विस्तरभयाशोच्यते । पुष्पिताप्रावृत्ताम् — अयुजिन्तुप्रसणीयम् । युक्तिस्तु विस्तरभयाशोच्यते । पुष्पिताप्रावृत्ताम् — अयुजिन्तुप्रसणीयम् । युक्तिस्तु विस्तरभयाशोच्यते । दित लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महासहोषाध्यायकोलाचलमहिनाथस्ररिविरन्तित्य। संजी-विनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृती कुमारसंभवे महाकाव्ये उमाप्रदानो नाम षष्टः सर्गः।

सप्तमः सगेः।

अथौषधीनामधिपस्य दृद्धौ तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् । समेतवन्धुर्हिमवान्सुताया विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ त्र्यहानन्तरं हिमवान् ओषधीनाम् अधिपस्य चन्द्रस्य वृद्धौ शुक्रपक्ष इत्यर्थः । शुभकर्मस्वापूर्यमाणपक्षस्य प्राशस्त्यात् । तिथो च [जामित्रगुणान्वितायाम्] जामित्रं लमात्ससमं स्थानं तस्य गुणः शुद्धिः सा च महराहित्यं तेनान्वितायां सत्याम् । यद्यपि जामित्रशुद्धिर्श्यमेस्तथापि तद्वारा तिथेरपि तथा व्यपदेशे न दोषः । समेतचन्धुः युक्तबन्धुः सन् । सुतायाः दुहितुः [विवाहदीक्षाविधिम्] विवाहदीक्षा विवाहसंस्कारः सैव विधिः कर्म तम् अन्वतिष्ठत् कृतवान् ॥

वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैगृहे गृहे व्यग्रपुरान्ध्रिवर्गम् । आसीत्पुरं सानुमतोऽनुरागादन्तःपुरं चैककुलोपमेयम् ॥२॥ वैवाहिकैरिति ॥ अनुरागात् श्रीतिवशात् गृहे गृहे प्रतिगृहम् । वीष्सायां

विवाहिकारात ॥ अनुरागात् प्रातिवशात् गृह गृह प्रातगृहम् । विष्साया द्विभावः । [वैवाहिकैः] विवाहः प्रयोजनमेषामिति वैवाहिकानि तैः । प्रयो- जनम् इति टक् । कौतुकसंविधानेः मङ्गलार्थसंपादनैः [हययपुरिनधर्वगम्] व्ययो व्याकुलः पुरिन्धर्वगः कृद्धिवनीसङ्घो यस्मिस्तत्तथोक्तं सानुमतः अदेः पुरं बाह्यमोषिधप्रस्थम् अन्तःपुरम् अवरोधनं च [एककुलोपमयम्] एककुलेन एकगृहेण वोपमेयम् आसीत् । सजातीयगणे गोत्रे गृहेऽपि कथितं कुलं इति विश्वः । सर्वेषामिष स्वगृह एवेदं शोभनं वर्तत इत्यभिमानोऽभूदित्यर्थः । एतेन हिमाद्देः प्रजाराग उक्तः । अत्र सर्वं संपन्नमेवत्यर्थः ॥

सन्तानकाकीर्णमहै।पथं त-चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम् । भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां स्थौनान्तरं स्वर्ग इवावभासे ॥ ३ ॥

सन्तानकैरिति ॥ [सन्तानकाकीर्णमहापथं] सन्तानकैर्मन्दारकुसुमैराकीर्णां आस्तृता महापथा राजकीयपथा यस्मिस्तत्तथोक्तम् । चीनांगुकैः पृथ्वकैः [किल्पितकेतुमालम्] कल्पिता विराचिताः केतुमाला व्वजपङ्कयो यस्य तत्तथोनक्तम् । काञ्चनतोर्णानां भासा प्रभया उज्जवलत् दीप्यमानं तत् पुर्रं स्थानान्तरं मेरोरन्यत्र स्थितः स्वर्ग इवै आवभासे । उर्प्रक्षालंकारः ।

एकैंव सत्यामि पुत्रपङ्की चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव । आसन्त्रपाणिग्रहणेश्ति पित्रो-रुमा विशेषोच्छसितं वभूव ॥ ४ ॥

एकैवेति ॥ [पुत्रपङ्को] पुत्राश्च दुहितस्थ पुत्राः । श्रातृपुत्रो स्वस्दुहिन्तृभ्याम् इत्येकशेषः । पुत्रो पुत्रश्च दुहिता च इत्यमरः । तेषा पङ्को सङ्के सत्याम् अपि उमा एका एव चिरस्य दृष्टेव चिरात्रष्टलब्धेव मृतोत्थिनतेव मृत्वा पुनरूपन्नेव आसन्नपाणियहणा आसन्नविवाहा इति । भर्तृगृहं गिमिण्यतीति हेते।रित्यर्थः । पित्रोः मातापित्रोः । पिता मात्रा इत्येकशेषः । विशेषोच्छ्वसितं प्राणभूता वभूव । पुमपत्यादपि अधि-कप्रेमास्पदमभूदित्यर्थः ॥

अङ्काद्ययावङ्कप्रदीरिताशीः सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क ।

१ चतुःपथम्. २ भासा ज्वलत् ३ स्थानान्सरस्वर्गः. ४ चिरेण, ५ उपोढपाणि.

संबन्धांभन्नोऽपि गिरेः कुलस्य स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥ ५ ॥

अङ्कादिति ॥ सा पार्वती उद्गिरिताक्षीः श्रयुक्ताशीर्वादा सती अङ्काद-ङ्कम् उत्सङ्गं ययौ । मण्डनात् मण्डनान्तरम् अन्यत् मण्डनम् अन्यभुङ्कः । तदा सर्वे बन्धवः प्रत्येकमेव तामङ्कमारोप्य मण्डनं प्रायच्छित्रत्यर्थः । तच्च स्नेद्द-निबन्धनमेवेत्याह—संबन्धिभिन्नः स्वपुत्रादिभिभिन्नो विभक्तः अपि गिरेः ङ्कलस्य वंशस्य स्नेहस्तद्कायतनं रेवेकमायतनं स्थानं तत् जगाम । तदिति छेदेऽप्ययमेवार्थः । विधेयप्राधान्यान्नपुंसकत्विमिति । सर्वे बन्धवः स्वापत्ये-भ्योऽपि तस्यामिकं स्निद्धन्तीति तात्पर्यार्थः ॥

> मैत्रे मुहूर्ते शशलाञ्छनेन योगं गतासूत्तरफल्गुनीषु । तस्याः शरीरे पतिकर्म चक्र-र्बन्धुस्त्रियो याः पतिषुत्रवत्यः ॥ ६ ॥

मैत्र इति ॥ अथ मैत्रे मित्रदैवत्ये मुहूर्त । उदयमुहूर्तानृतीयमुहूर्त इत्यर्थः । अधिः सार्द्रस्तथा मैत्रः ग्रुभो वासव एव च इति वृहस्पतिस्मरणात् । उत्तरफल्मुनीषु फल्गुनीनक्षत्रे । फल्गुनीप्रोष्टपदानां च नक्षत्रे इत्येकस्मित्रपि बहुववन्नम् । शशास्त्राञ्चलेन चन्द्रेण योगं गतासु सतीषु तस्याः पार्वत्याः शारि वन्धुस्त्रियः प्रतिकर्म प्रशाधनम् । प्रतिकर्म प्रसाधनम् इत्यमरः । चकुः । कीहरूयः । याः पतिषुत्रवत्यः । जीवद्रतृका जीवदपत्याश्वेत्यर्थः ॥

प्रातिकर्मप्रकारमेव प्रपश्चयति—

सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भि-र्दूबीपवालैः प्रतिभिन्नशीभम् । निर्नाभिकौशेयमुपात्तवाण-मभ्यङ्गनेपथ्यमळश्चकार ॥ ७॥

सेति ॥ सा गौरी गौरसिद्धार्थनिवेशविद्धः श्वेतसर्षेपप्रक्षेपविद्धः दूर्वान्यवाद्धेः दर्शक्करेः प्रतिभिन्नशोभं विशेषितशोभं [निर्नाभिन्नशेथं] निर्नाभविकान्तनाभि कौशेथं वस्त्रविशेषो यस्मिस्तत्तथोक्तम् । कौशेथं कृमिकोशो-त्थम् इत्यमरः । उपात्तवाणं गृहीतशरम् । शरः क्षत्रियया प्राद्यः इति मनुस्मरणात् । अभ्यङ्गनेपथ्यम् अभ्यङ्गवेशम् अलश्चकारः । अलङ्कारमप्य-सम्बकारेत्यर्थः ॥

वभी च संपर्कप्रुपेत्य वाला नवेन दीक्षाविधिसायकेन । करेण भानोर्बहुलावसाने सन्धक्ष्यमाणेव शशाङ्करेखाँ ॥ ८ ॥

बभाविति ॥ किं च इति चार्थः । बाला नवेन [दीक्षाविधिसायकेन] दीक्षाविधौ विवाहकृत्ये यः सायकर्तनेन संपर्कमुपेत्य बहुलावसाने कृष्ण-पक्षात्यये । शुक्रपक्षादावित्यर्थः । भानोः करेण किरणेन सन्धुक्ष्यमाणा उपचीयमाना । सल्लिस्मये शशिनि रवेदीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षप-यन्ति इत्यादिवचनात् । शशाङ्करेखेव बभौ ॥

तां लोधकरकेन हताक्षतेला-माध्यानकालेयकताङ्गरागाम् । वासो वसानामभिषेकयोग्यं नार्यश्रुत्काभिमुखं व्यनेषुः ॥ ९ ॥

तामिति ॥ छोधकल्केन छोधचूणेन [ह्वाङ्क्तेलां] हतमङ्गतैलं यस्या-स्ताम् । कृतोद्वर्तनामित्यर्थः । [आइयानकालेयकृताङ्करागाम्] आश्यानमी-षच्छुष्कं तेन कालेथेन गन्धद्रवेण कृताङ्करागाम् । कृतक्षेम्ध्यामित्यर्थः । अथ जायकम् । कालेथकं च कालानुसार्थं च इत्यमरः ॥ अभिषेकयोग्यं वासः वस्रं वसानां स्नानशाटीमाच्छादयन्तीं तां पार्वतीं नार्यः [चतुष्काभिमुखं] चतुष्कं चतुःस्तम्भगृहं तद्भिमुखं टयनेषुः स्नानगृहं निन्युरित्यर्थः ॥

विन्यस्तवैद्येशिकातलेऽस्मि-न्नाबद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे । आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः

सत्येमेनां स्नपयांवभूवुः ॥ १० ॥
विन्यस्तेति ॥ [विन्यस्तवेदूर्यशिलातले] विन्यस्तं वैद्र्यशिलातले मरकतिशलप्रदेशो यस्मिस्तिस्मिन् [आबद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे] आबद्धानां मुक्ताफलानां भिक्तिभी रचनाभिक्षित्रे अस्मिन् चतुष्के एनां पार्वतीम् ॥ [आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः] आवर्जितानामानमितानामद्यपदकुम्भानां कनककलशानां तोयैः सतूर्यं मङ्गलवाद्ययुक्तं यथा तथा स्नपयांवभूवुः ॥ अष्टमु लोहेषु पदं प्रतिष्ठा यस्येत्यष्टापदम् । अष्टनः संज्ञायाम् इति दीर्घः । अष्टापदं स्यात्कनकम् इति विश्वः ॥

१ लेखा. २ अभिमुखीमनैपुः. ३ शिले च तस्मिन्. ४ अविद्धः

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतर्पत्युद्गमनीयवस्ना । निर्देत्तंपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुलकाशा वसुधेव रेजे ॥ ११ ॥

सेति !। [मङ्गलस्तानिवशुद्धगात्री] मङ्गलार्थस्नानेन विशुद्धगात्री निर्मछाङ्गी [गृहीतपत्युद्धमनीयवस्त्रा] पत्युर्वरस्योद्धमनीयवस्त्रं धौतवस्त्रम् ।
धौतमुद्गमनीयं स्यात् इति हलायुधः । तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम्
इत्यमरः । युगग्रहणं तु प्रायिकाभिप्रायम् । अतएवात्र क्षीरस्वामी—युगं प्रायशो
यह्नस्यं तदेव इति व्याख्याय गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा इत्येतदेवोदाहृतवान् । गृहीतं
पति प्रत्युद्गमनीयवस्त्रं यया सा । धौतवस्त्रमाच्छादितवतीत्यर्थः । सा पार्वती
[निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका] निर्वृतो निष्पन्नः पर्जन्यस्य जलेनाभिषेको
यस्याः सा तथोक्ता । [प्रपुत्हकाशा] प्रपुत्वतीति प्रपुत्वं काशं काशपुष्पं
यस्याः सा तथोक्ता वसुधवा रेजे शुगुभे ॥

तस्मात्प्रदेशाच वितानवन्तं
युक्तं मणिस्तम्भचतुष्ट्येन ।
पतित्रताभिः पैरिगृह्य निन्ये
कृप्तासनं कौतुकवेदिमध्यम् ॥ १२ ॥

तस्मादिति ॥ किंच इति चार्थः । तस्मात् प्रदेशात् स्नानप्रदेशात् वितास-वन्तम् उछोचयुक्तम् । अस्त्री वितानमुछोचः इत्यमरः । मणिस्तम्भचतुष्टयेन युक्तं [क्रुप्तासनं] क्रुप्तं सज्जमानमासनं यस्मिस्तं कौतुकवेदिमध्यं पतिव्रताभिः परिगृह्य दोभ्योमालिङ्गय निन्ये नीता । प्रसाधनार्थमित्यर्थः ॥

ता प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं
क्षणं व्यलम्बन्त पुरोनिषण्णाः ।
भूतार्थशोभाहियमाणनेत्राः
प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्यः ॥ १३ ॥

तामिति ॥ नार्थः प्रसाधिकाः तां तन्वीं पार्वतीं तत्र वेदिमध्ये प्राङ्मुखीं निवेद्दय उपवेदय पुरोनिषण्णाः अप्रे स्थिताः । प्रसाध्यतेऽनेनेति प्रसाधमे अरुंकारसाधनवर्गे सिल्लिहिते अपि [भूतार्थशोभाहियमाणनेत्राः] भूतार्थो सत्यरूपा । स्वाभाविकीति यावत् । या शोभा रामणीयकं तया हियमाणा-

१ शुद्धोद्रमनीय. २ निवृत्त. ३ पति.

न्याकृष्यमाणानि नेत्राणि यासां तास्तयोक्ताः क्षणं टयलम्बन्तः स्वभावसुन्दर्याः किमस्याः प्रसाधनेनेति तृष्णां तस्युरित्यर्थः ॥

धूपोष्पणा त्याजितमाईभावं केशान्तमन्तः क्रसुमं तदीयम् । पर्याक्षिपत्काचिदुदारवन्धं दुर्वावता पाण्डमधूकदाम्ना ॥ १४ ॥

धूपेति ॥ काचित् प्रसाधिका धूपोदमणा करणेनार्द्रभावमाद्दैत्वं त्याजितम् । पचादिषु पाठाद्विकमेकत्वम् । त्यजतेर्ण्यन्तादप्रधाने कर्माण कः । अन्तःकुसुमम् अन्तिनिक्षप्तकुसुमं तस्या इमं तदीयं केज्ञान्तं केशपाशं दूर्वावता मध्ये मध्ये प्रथितद्वेण पाण्डुमधूकदास्या इरितमधुद्रुमकुभुममाल्येन । मध्ये तु गुडपुष्पम-धुदुमौ इत्यमरः । उदार्बन्धं रम्यवन्धं यथा तथा पर्याक्षिपत् ववन्ध ॥

विन्यस्तग्रुह्णागुरु चक्रुरैङ्गं गोरोचनापत्रविभक्तमस्याः । सा चक्रवाकाङ्कितसैकताया-स्त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ ॥ १५ ॥

विन्यस्तेति ॥ अस्या गौर्थाः अङ्गं गात्रं [विन्यस्तशुक्कागुरु] विन्यस्तं विरावितं शुक्कागुरु यस्मिस्तत् [गोरोचनापत्रविभक्तं] गोरोचनायाः पत्रैः पत्ररचनाभिविभक्तं विशेषितं च चकुः । सा तथाभूता गौरी [चक्रवाकाङ्किन्तसेकतायाः] चक्रवाकैरिङ्कतं सैकतं यस्यान्तस्याः त्रिस्रोतसः गङ्गायाः कार्नित शोभाम् अतीत्य अतिकम्य तस्थौ । अत्र गोरोचनाचकवाकयोः पौतलेन साम्यं त्रिस्रोतसो धावल्यं तु प्रसिद्धन्वात्र स्वपदेनोपात्तम् ॥

लग्नेद्विरेफं परिभूय पद्मं समेघलेखं शशिनश्र विम्वम् । तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धै-

श्चिच्छेद साद्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥

लग्नेति ॥ प्रसिद्धेः भूषितैः । प्रसिद्धौ एयातभूषितौ इत्यमसः । अलकैः उपलक्षिता [तदाननश्रीः] तस्याः गौर्यो आननश्रीः लग्नद्धिरफं पद्मं समे-घलेखं मेघलेखायुक्तं शाशिनः विम्बं च परिभूय तिरस्कृत्य [साहश्य-कथाप्रसङ्गम्] साह्ययमुपमा तस्य कथोक्तिस्तस्याः प्रसङ्गं प्रसिक्तं साह्ययं वाध्यात्रप्रसक्तमपि चिच्छोद् अभिनत् । प्रसक्तयोः पद्मचन्द्रयोः परिभूतत्वा-

१ भूपेन संमार्जितम्. २ आसक्त. ३ अस्याः. ४ विभङ्गमङ्गम्. ५ लीन.

वन्यत्र चाप्रसङ्गादित्यर्थः । अत्र पूर्वार्धवाभ्यार्थस्य साद्यम्बधाच्छेदं प्रति हेतु-त्वेनोपन्यासारकाव्यलिङ्गमलंकारः । लक्षणं तृक्तम् ॥

> कर्णार्षितो लोधकषायरूक्षे गोरोचनाक्षेर्वनितान्तगौरे ।

तस्याः कपोले परभागलाभा-

द्धवन्ध चक्षंपि यवमरोहः ॥ १७ ॥

कर्णिति ॥ तस्याः गौर्याः [कर्णार्धितः] कर्णेऽपितो निक्षिप्तो यवपरोहः यवाङ्करो [लोधकषायस्व्ये] लोधस्य वृक्षविशेषस्य कषायेण विलेपनेन रूखे विश्वदे । उद्वर्तिते इत्यर्थः । कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने इति विश्वः । [गोरोचनाक्षेपितान्तगौरे] गोरोचनायाः क्षेपेण विन्यासेन नितान्तगौरेऽत्यन्तारुणे । गौरः श्वेतेऽरुणे पीते इति विश्वः । कपोले गण्डस्थले पर-भागलाभात् वर्णोत्कर्षप्राप्तेः चक्ष्रंषि । इत्रृणामिति शेषः । व्यवन्ध जहार । भाचकर्षेत्यर्थः । गोरोचनारुणे गण्डस्थले पाण्डुरो यवाङ्करो विजातीयवर्णसन्निधानाल्व्यवणीत्वर्षः संश्वश्चराकर्षकोऽभदिति भावः ॥

रेखाविभक्तः सुविभक्तगात्र्याः किंचिन्मधूच्छिष्टविमृष्टरागः । कामप्यभिख्यां स्फुरितेरपुष्य-

दासन्नलावण्यफलोऽधरोष्टः ॥ १८ ॥

रेखेति ॥ सुविभक्तगात्र्याः सुसंश्विष्टावयवायाः पार्वत्या [रेखाविभक्तः] रेख्या मध्यगतया विभक्तः सृश्विष्टः [किंचिन्मधूच्छिष्टविमृष्टराणः] किंचिदिषम्मधूच्छिष्टविमृष्टराणः] किंचिदिषम्मधूच्छिष्टेन सिक्थकेन विमृष्टो विशेषेण निर्मलीकृतो रागो यस्य स तथोक्तः । मधूच्छिष्टं तु ।सिक्थकम् इति, निर्णिक्तं शोधितं मृष्टम् इति चामरः । अन्यत्रोक्तम्—अलौहित्यापगमायाधरेषु सिक्थकलेपः कियते । [आस्त्रस्त्राच-णयफ्लः] आसत्रं सिकिहितं लावण्यफलं सौन्दर्यप्रयोजनं मुखचुम्बनादिरूपं यस्य स तथोक्तः अधरोष्टः स्फुरितः भाविशुभशंसिभिः स्पन्दैः काम् अपि अनिर्वाच्याम् अभित्यां शोभाम् अपुष्यत् पुपोष । अभित्यां नामशोभयोः इत्यमरः ॥

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या पृतिहासपूर्वम् । सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशी-र्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥ १९ ॥

१ भेद. २ च विभक्तः ३ विसृष्ट.

पत्युरिति ॥ सख्या । कन्यो । चरणौ रञ्जायत्या लाक्षारसाक्तौ कृत्वा । कृताशीरित करोतिना समानकर्तृकत्वम् । अनेन चरणेन । रङ्जने द्वयोरिप निय-माचरणावित्युक्तवाप्यौचित्यात्ताङनिवधावेकतरपरामर्श इत्याहुः । पत्युः ईश्वरस्य शिरश्चन्द्रकलाम् । सुरतिवशेष इति शेषः । स्पृश्च ताडय इति परिहास-पूर्व कृताशीः प्रयुक्ताशीर्वादा सा पार्वती तां सर्खी माल्येन मालया । माल्यं मालास्त्रजौ इत्यमरः निर्वचनं यथा तथा । त्र्णीमित्यर्थः । जधान ताडयामास । निर्वचनित्यनेन विह्नताख्यः शृङ्गारानुभाव उक्तः । तदुक्तम्—प्राप्त-कालं तु यद्ग्यात्कुर्याद्वा विह्नतं हि तत् इति ॥

तस्याः सुजातोत्पलपत्रकान्ते

पसाधिकाभिर्नयने निरीईय ।
न चक्षुपोः कान्तिविशेषगुद्धचा
कालाञ्जनं मङ्गलिमत्युपात्तम् ॥ २० ॥

तस्या इति ॥ प्रसाधिकाभिः अलंकर्ज्ञाभिः [सुजातोत्पलपत्रकान्ते] सुजाते सम्यगुत्पन्ने उत्पलपत्रे इव कान्ते रम्थे तस्या नयने निरीक्ष्य काला-अनम् अजनिवशेषः चक्षुषोः कान्तिविशेषसुद्ध्या । शोभातिशयो भवि-ष्यतीति बुद्धयेत्यर्थः । नोपात्तं न गृहीतम् । किंतु मङ्गलं ग्रुभम् इति हेतोः उपा-तम् । निसर्गसुभगस्य किमाहार्थकाडम्बरेणति भावः ॥

सा संभवद्भिः कुसुँभैर्छतेव ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा । सरिद्विहङ्कैरिव लीयमानै-

राम्रच्यमानाभरणा चकासे ॥ २१ ॥

सेति ॥ आमुच्यमानाभरणा निवध्यमानाभरणा सा गौरी संभविद्धः उत्पद्यमानैः कुसुमैर्छतेव । अनेन पद्मरागेन्द्रनीलादीन्याभरणानि सूचितानि लता-कुसुमानां नानावर्णत्वात् । उद्यद्धिः उदयं गच्छद्धिः उयोतिभिः उडुभिः त्रियामा रात्रिः इव । अनेन मौक्तिकानि कथितानि । छीयमानैः आश्रयद्धिः । निषीद-द्विरित्यर्थः । विहङ्कैः चकवाकैः सरिद् इव । अनेन सुवर्णाभरणानि सूचितानि । विहङ्काश्च तत्सूचनाय चक्रवाका अभिमताः । चकांसे रेजे । अत्र लताकुसु-मादीनां सहजसंबन्धिनामुपमानत्वेनोपादानादाहार्थकमि तस्याः सहजमिवाशोभ-तेति भावः ॥

आत्मानमालोक्य च शोभमान-मादशीविम्बे स्तिमितायताक्षी ।

हरोपयाने त्वरिता वभूव स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ॥ २२ ॥

आत्मानमिति॥ किंच इति चार्थः। गौरी शोभमानम् आत्मानं निजशरीरम् आदर्शियम्वे दर्पणमण्डले। दर्पणे मुकुरादशौं इत्यमरः । स्तिमितायताक्षी आदर्शित्रथलायतलोचना सती आलोक्य हर्रोपयाने हरप्राप्तौ त्वरिता व्यप्रा वभूव। स्त्रीणां वेषो नेपथ्यम् [प्रियालोकफलः] प्रियस्य भर्तुरालोको दर्शनं फलं प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः हि । अन्यथारण्यचित्रका स्यादिति भावः। अनेन कालाक्षमत्वलक्षणमौत्मुक्यमुक्तमित्यनुसन्धेयम्॥

अंथाङ्कालिभ्यां हरितालमार्द्रे माङ्गल्यमादाय मनःशिलां च । कर्णावसक्तामलदन्तपञ्चं

माता तदीयं भुखमुन्नमय्य ॥ २३ ॥

भथेति ॥ अथ प्रसाधनानन्तरं माता मेनका माङ्गलयं मङ्गलार्थम् आर्द्व द्ववं हरितालं वर्णद्रव्यविशेषं मनःशिलां धातुविशेषं चाङ्गलिभ्यां तर्जनी-मध्यमाभ्याम् आदाय [कर्णावस्तकामलद्गन्तपत्रं]कर्णयोखसक्ते लग्ने अमले दन्तपत्रे यस्य तत्त्रथोक्तं तस्याः पार्वत्या इदं तदीयं मुखम् उन्नमय्य । विवाह-दीक्षातिलकं चकार इत्युत्तरश्रोकेनान्त्रयः ॥

> उमास्तनोद्धेदमनु प्रदृद्धों मनोरथो यः प्रथमं बभूव । तमेव मेना दुहितुः कथंचित् विवाहदीक्षातिलकं चकार ॥ २४ ॥

उमेति॥ [उमास्तनो द्धेदम्] उमायाः स्तनो द्धेदम् अनु । स्तनो दयमारम्थेत्यर्थः प्रवृद्धः वृद्धि गतः प्रागवोत्पन्न इति भावः । यो मनोरथः वाञ्छा । वाञ्छा लिप्सा मनोरथः इत्यमरः । प्रथमं मनोरथान्तरात्प्राक् । अयमेव प्रथमो मनोरथ इत्यर्थः । व्यसूव । मेना दुहितः तमेव मनोरथम् नमेव । तिह्वषये तत्तोपचारः । [विवाहवी-सातिस्ठकं] विवाहदीक्षायां विवाहकृत्ये तिस्ठकं कथांचित् कृष्ट्रेण चकार । आनन्दबाष्पान्धतयेति शेषः । विवाहानन्तरभावित्वादन्येषामयेमेव प्रथमो मनोरण इति भावः । युगमकम् ॥

बबन्ध चास्राकुलदृष्टिरस्याः स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेश्वम् ।

१ अङ्गलीभ्याम्. २ मङ्गल्यम्.

धाःयङ्गुळीभिः प्रतिसार्यमाण-मूर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

बनन्धेति ॥ अस्याः पार्वत्याः [अस्राकुळहृष्टिः] अस्तरानन्दवाणैराकुळहृष्टिर् अतएय स्थानान्तरे [किल्पतसिन्धेदां] किल्पतः सिन्नदेशो निक्षेपो यस्य तत् । स्वस्थानादन्यत्र स्थापितिमित्यर्थः । अतएव धाज्यङ्गुळीिभः धाज्या उपमातुरङ्गु-छीिभः घाज्या उपमातुरङ्गु-छीिभः प्रतिसार्यमाणं स्वस्थानं प्राप्यमाणम् ऊर्णामयं मेषादिलोमिनिमितम् । कर्णो मेषादिलोमि स्थात् इत्यमरः । कौतुकह्रस्तसूत्रं मङ्गळहस्तसूत्रम् । कौतुकं मङ्गळे हर्षे इस्तसूत्रे कृतूहळे इति शाश्वतः । वबन्ध च । मेनिति शेषः।पूर्वोक्तति-ळक्कियासमुच्चयार्थश्वकारः ॥

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा
पर्याप्तचन्द्रेव शरिष्यामा ।
नवं नवक्षामिनवासिनी सा
भूयो बभौ दर्पणमादधाना ॥ २६ ॥

क्षीरोदेति ॥ नवं नूतनं क्षौमं दुकूठं निवस्त आच्छादयतीति नवक्षौमनिवा-सिनी । वस्तेराच्छादनार्थाण्णिनिः । तथा नवं दर्पणमादधाना विश्रती सा गौरी सफेनपुञ्जा सिंडण्डीरपङ्किः । [क्षीरोद्वेला] क्षीरमुदकं यस्य सक्षीरोदः क्षीर-समुद्रः । उदकस्योदः संज्ञायाम् इत्युदादेशः । तस्य वेला तीरभूभिः इच । वेला काले च जलधेस्तीरनीरविकारयोः इति विश्वः । पर्याप्तचन्द्रा पूर्णचन्द्रा शरतियामा शरदात्रिः इव भूयः भूथिष्ठं बभौ चकासे ॥

> तामिताभ्यः कुलदेवताभ्यः कुलप्रतिष्ठां प्रणम्य्य माता । अकारयत्कारियत्वयद्क्षा कमेण पादग्रहणं सतीनाम् ॥ २७॥

तामिति ॥ [कार्यितव्यद्शा] कारियतव्येषु दक्षा कारियत्री । कर्मेपदेश-कुशलेत्यर्थः । माता मेना । प्रतितिष्टायस्यामिति प्रतिष्ठा । आतश्रोपसर्गे इति कः । क्षियां टाप् । कुल्लस्य प्रतिष्ठां कुलालम्बनभूताम् । स्थितिकारिणीमित्यर्थः । तां गौरीम् । आर्चताभ्यः पूजिताभ्यः वुल्लदेवताभ्यः एइदेवताभ्यः प्रणमध्य प्रणामं कारियत्वा । स्थितिकारिण अकार्यत् कार्यास्यः । स्तिनां पतिव्रतानां पाद्महणं पादाभिवन्दनं कमेण अकार्यत् कार्यामास । हकोरन्यतरस्यामिति अन्यत्र च नमेरकर्मकत्वात् गतिबुद्धि-इत्यादिना अणि कर्त्वः कमेत्वम् ॥

अखिण्डतं प्रेम लभस्व पत्यु-रित्युच्यते तार्भिक्षा स्म नम्रा। तया तु तस्यार्धश्वरीर्दभाजा पश्चात्कृताः स्निग्धजनाशिषोऽपि॥ २८॥

अखण्डितमिति ॥ नम्ना प्रणता उमा ताभिः सतीभिः पत्युः शिवस्य अखण्डितम् अक्षतं प्रेम लभस्व प्राप्नृहि इति उच्यते स्म अभिहिता । लट् स्मे इति भूतार्थे लट् । तस्य हरस्य । अधि शरीरस्यार्धशरीरम् । अधि नपुंसकं इति समासः । तद्भजतीति अर्धशरीरभाजा तया गौर्या तु स्निग्धजनाशिः पः बन्धुजनाशीर्वादाः अपि पश्चात्कृताः अधरिकृताः । ततोऽप्यधिकफललाभादिति भावः ॥

इच्छाविभूत्यारनुरूपमदिस्तस्याः कृती कृत्यमशेषयित्वा ।
सभ्यः सभायां सुहृदास्थितायां
तस्या दृषाङ्कांगमनप्रतीक्षः ॥ २९ ॥

इच्छेति ॥ कृती कुशलः । समायां साधुः सभ्यः । सभाया यः इति यप्रस्थयः । अद्भिः हिमवान् इच्छाविभूत्योः उत्साहेश्वययोः अनुरूपं सदशं यथा तथा तस्याः पार्वत्याः कृत्यं कर्तव्यम् अञ्चापित्या शेषं निःशेषं कृत्वा । समाप्येत्र्यर्थः । अशेषशब्दास्त्रकरोतीति ण्यन्तात कृत्वाप्रस्ययः । सुहृद्गस्थितायां बन्धुजनाकान्तायां सभायां संसदि [वृषाङ्गागमनप्रतीक्षः] वृषाङ्गस्य हरस्यागमनं प्रतीक्षत इति तथोक्तः सन् । कर्मण्यण् इत्यण् । तस्थो स्थितः ॥

तावज्रवस्यापि कुवेरशैले तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् । प्रसाधनं मारुभिराहताभि-न्यस्तं पुरस्तात्पुरंशासनस्य ॥ ३०॥

ताबदिति ॥ तायत् । यावद्रौरीप्रसाधनं क्रियते तस्काल एवेत्यर्थः । कुबेरशै-ले केलासे । [तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम्] तदेव पूर्वे तत्पूर्वे तच्च तत्पाणिग्र-हणं तस्यानुरूपं प्रसाधनं अलङ्कारसामग्री । आहताभिः सादराभिः । कर्तरि क्तः । मातृभिः ब्राह्मीप्रशृतिभिः सप्तमातृकाभिः । पुरं शास्तीति पुरशासनस्तस्य पुरशासनस्य । कर्तरि ल्युट् । भवस्यापि पुरस्तात् अप्रे न्यस्तं निक्षिप्तम्॥

१ असी - २ सामात ३ वंधु . ४ आगमनं प्रतीक्ष्य . ५ वरस्य . ६ स्मर

तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः
सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण ।
सौ एव वेषः परिणेतुरिष्टं
भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

ति ॥ ईश्वरेण शिवेन सा मङ्गलमण्डनश्रीः शुभप्रसाधनसंपत् तङ्गीर-वात् तासु मातृष्वादरात् केवलं पस्पृष्ठो । स्पृष्टैव न तु दध्र इत्यवधारणार्थः केव-लशब्दः । केवलं चावधारणे इति शाश्वतः । किंतु तस्य विभोः देवस्य स एव वेषः स्वाभाविको भस्मकपालादिवेष एव परिणेतुः लोक उद्वोद्धः इष्टम् अपेक्षितं भावान्तरं रूपान्तरं प्रपेदे । अङ्गरागादिरूपतां प्रापेत्यर्थः ॥

भावान्तरापत्तिमेवाह---

बभूव भस्मैव सिँताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः । उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को गजाजिनस्यैव दुक्कलभावः ॥ ३२ ॥

बभूवेति ॥ भस्मैय सिताङ्गरागः ग्रुश्रगन्धानुलेपनं बभूव । कपालमेय [अमलशेखरश्रीः] अमलं शेखरं शिरोभृषणं तस्य श्रीः शीभा बभूव । गजा-जिनस्य एव उपान्तभागेषु अञ्चलप्रदेशेषु [रोचनाङ्कः] रोचनैवाङ्को हंसादिचिक्नं यस्य स तथाकाः दुकूलभावः पृष्ठांशुकरवं च बभूव भस्मादिक-मेवाङ्करागादिभावं प्राप्तमित्यर्थः ॥

श्रृंज्ञान्तरद्योति विलोचनं य-दन्तर्निविष्टामळपिङ्गन्तारम् । सान्निध्यपक्षे हरितालमय्या-स्तदेव जातं तिलककियायाः॥ ३३॥

शह्वेति ॥ [शङ्कान्तरद्योति] शङ्कान्तरे ललाटास्थिमध्ये योतत इति तथो-क्तम् ॥ शङ्को नियौ छलाटास्थि इत्यमरः । [अन्तर्निविष्टामलिपङ्गतारम्] भन्तिनिष्टा मध्यगतामला पिङ्गा तारा कंनीनिका यस्य तत्तथोक्तम् । तारकाक्षणः कनीनिका इत्यमरः । यद् विलोचनं तत् विलोचनम् एव हरितालमय्याः वर्ण द्रव्यविशेषविकारस्य तिलक्तिकयायाः तिलकरचनायाः सन्निधिरेव सान्निध्यं तदेव पक्षः साध्यम् । पक्षः पार्श्वेगरुत्साध्यसहायवलभित्तिषु । इति यादवः । तस्मिन् सान्निध्यपक्षे जातम् । प्रविष्टमित्यर्थः । अनेन ललाटलोचनमेव तस्य हरिताल-तिलकमभूदिखुक्तम् ॥ यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां
करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।
श्वरीरमात्रं विकृतिं पपेदे
तथेव तस्थुः फणरत्नशोभाः ॥ ३४ ॥

यथेति ॥ यथाप्रदेशं प्रदेशान्त्रकोष्टादीननतिकम्य आभरणान्तरत्वं कङ्क-णाद्याभरणविशेषत्वं करिष्यतां संवाद्यिष्यता भुजगेश्वराणां शरीरमात्रं शरीरमेव विकृतिं रूपान्तरं प्रपेदे । फणरत्नशोभाः तथा प्य तस्थुः । तासा तथेवापादेयत्वादिति भावः ॥

> दिवापि निष्ठचूतमरीचिभासा बाल्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन । चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौले-श्रूडामणेः किं ग्रहणं हरस्य ॥ ३५ ॥

दिवापीति ॥ दिवा दिने अपि [निष्ठगृतमरीचिभासा] निष्ठगृता उही-णौ मरीचिभासः किरणकान्तयो यस्य तेन। बाल्यात् अल्पतनुत्वात् अनाविष्कु-तलाङ्किन अदश्यमानकलक्केनेत्यर्थः । चन्द्रेण नित्यं सर्वदा प्रतिभिन्न-मौलेः सङ्गतमुकुटस्य हरस्य चूडामणेः ग्रहणं स्वीकारः कि किमर्थम् । चन्द्रचुडामणेदेवस्य किमन्यैश्र्डामणिभिरिति भावः ॥

ईत्यद्धतेकप्रभवः प्रभावात्प्रसिद्धनेष्थ्यविधेर्विधाता ।
आत्मानमासन्नगणोपनीते
खक्के निषक्तप्रतिमं ददर्श ॥ ३६ ॥

इतीति ॥ इति इत्थं प्रभावात् सामर्थ्यात् [प्रसिद्धनेपश्यविधेः] प्रसिद्धस्य नेपथ्यविधेवेषसंविधानस्य विधाता निर्माता । अतएव [अद्धतैकप्रभवः] अद्धतानामाध्यर्थाणामेकप्रभवो मुरुयनिधिः स देवः [आसन्नगणोपनीते] आसन्नगणेन पार्श्वस्थवर्गेण । प्रमथगणेनेत्यर्थः । उपनीते आनीते खङ्गे निषक्त-प्रतिमं संकान्तप्रतिबिम्बं आत्मानं दद्द्ये । वीरपुरुषाणामेष आचारः ॥

स गोपित निन्दस्र जावकम्बी बार्ट्रलचर्मान्तिरतोरुपृष्ठम् । तद्भक्तिसंक्षिप्तबृहत्त्रमाण-मारुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ॥ ३७॥

१ अत्यद्भत. २ नेपध्यविधिः.

स इति ॥ स देवः निन्द्भुजावलम्बी निन्द्देश्वरभुजावलम्बनः सन् । [शार्दूलचर्मान्तिरितोरुपृष्ठं] शार्दूलचर्मणा व्याप्रचर्मणान्तिरितमाच्छादि-तमुरु विशालं पृष्ठं थस्य तं तथोक्तम् । शार्दूलद्वीपिनौ व्याप्रे इत्यमरः । [तद्ध-क्तिसंक्षिप्तबृहत्यमाणं] तिसम्देवे भक्त्या संक्षिप्तं संकोचितं बृहत्प्रमाणं यस्य तं गोपर्ति श्वभं केलासमिव आरुह्य प्रतस्थे चचाल ॥

तं मातरो देवमनुत्रजन्त्यः

स्ववाहनक्षीभचलावतंसाः।

मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः

पद्मौकरं चक्रुरिवानैतरीक्षम् ॥ ३८ ॥

तमिति ॥ तं देवम् अनुव्रजन्त्यः अनुगच्छन्त्यः [स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः] स्ववाहनानां क्षोभेण प्रकम्भेण चलावतंसाश्रलकुण्डलाः मातरः
सप्तमातृकाः [प्रभामण्डलरेणुगौरैः] प्रभामण्डलान्येव रेणवः परागास्तैगौरैः अरुणैः । गौरोऽदणे सिते पीते इति यादवः । मुखैः अन्तरीक्षम् आकाशं
पद्माकरम् इव चकुः ॥

तासां च पश्चात्कनकमभाणां काली कपालाभरणा चकासे । बलाकिनी नीलपयोदराजी दूरं पुरक्षिप्तशतहदेव ॥ ३९॥

तासामिति ॥ कनकप्रभाणां सुवर्णवर्णानां तासां मातृणां पश्चात् कपा-लाभरणा । सितकपालालंकारेत्यर्थः । काली महाकालो देवी च । कृष्णवर्ण-त्वसूचनाय कालीसंज्ञयाभिधानम् । चलाकिनी बलाकावती । त्रीह्यादित्वादिनिः । दूरं यथा तथा [पुरःक्षिप्तशतहृदा] पुरोऽन्रे क्षिप्ताः प्रसारिताः शतहृदा विद्युतो यस्याः सा तथोक्ता नीलपयोद्राजी कालमेघपिक्कः इव चकासे ॥

> ततो गणैः श्रूलभृतः पुरोगै-रुदीरितो मङ्गळतूर्यघोषः ।

विमानश्रृङ्गाण्यवगाहमानः

श्रशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ॥ ४० ॥

तत इति ॥ ततः अनन्तरं शूलभृतः शिवस्य पुरो गच्छन्तीति पुरोगैः अप्रेसरैः । अन्यत्रापि दश्यत इति वक्तव्यम् इति गमेर्डप्रत्ययः । गणैः प्रमयैः उदीरितः उत्पादितः मङ्गलत्र्येघोषः मङ्गलवाध्वनिः विमानशृङ्गाणि

१ आक्षोभ. २ पद्माकरी चकुः. ३ अन्तरिक्षम्. ४ राजिः.

अवगाहमानः सन् । सुरेभ्यः विमानस्येभ्यः सेवावसरं शशंस । सुराः प्रस्थानतूर्यध्वनिमाकर्ण्यायमेव नः सेवावसर इत्याजग्मुरित्यर्थः ॥

सुराणां सेवाप्रकारमेवाह-

उपाददे तस्य सहस्रराज्ञेम-स्त्वष्टा नवं निर्मितमातपत्रम् । स तहुकुलादविदूरमौलि-वभौ पंतद्रङ्गः इवोत्तमाङ्गे ॥ ४१ ॥

उपाददं इति ॥ तस्य इरस्य सहस्ररिमः सूर्यः स्वष्ट्रा विश्वकर्मणा निर्मितं नयं आतपत्रं उपाददे । धृतवानित्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षते [तद्दुक्लात्]तस्यातपत्रस्य प्रान्तलिम्बनो दुक्लात् अविदूरमो लिः । तद्दुक्लस्यासन्नमौलिरित्यर्थः । स हरः उत्तमाङ्गे शिरसः । उत्तमाङ्गे शिरः शार्षम् इत्यमरः । पतन्ती गङ्गा यस्य स पतद्गङ्गः इव बभौ । तद्दुक्लादित्यत्र दूरान्तिकार्थः षष्ठयन्यतरस्याम् इति दूरार्थयोगे विकल्पेन पद्यमा । नाथेनोक्तम् अन्यारात्—इत्यत्राराच्छन्दस्यार्थप्रह-णार्थत्वात्पन्नमीति तदनाकरम् । किंचास्य शास्त्रोक्तविकल्पापवादत्वात् दूरं प्रामस्य इत्यादिषष्ठिष्ठप्रयोगे। दूरापास्तः स्यादित्युपेक्षणीयमेव ॥

मूर्ते च गङ्गायम्रने तदानीं सचामरे देवमसेविषाताम् । समुद्रगारूपविषयेयेऽपि सहंसपाते इव छक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥

मूर्ते इति ॥ गङ्गा च यमुना च गङ्गायमुने मूर्ते विग्रह्धारिण्यौ सचामरे चामरसिहतेसत्यौ । अतएव [समुद्रगारूपविपर्यये]समुद्रगा नदी तस्या रूपं स्वरूपं तस्य विपर्यये आपि अभावेऽि । सह हंसपातेन हंससंचारेण वर्तेतेइति सहंसपाते ह्या । तेन सहेति तुल्ययोगे इति बहुवीहिः । वोपसर्जनस्य इति सभावः । लक्ष्यमाणे द्ययमाने सत्यौ तदानीं विवाहसमये देवमसेविषाताम् अभजताम् च । सेवतेर्छङ् । गङ्गायमुने चामरत्राहिण्यौ देवमुपतस्थतुरित्यर्थः ॥

तमभ्यगच्छत्प्रथमो विधाता श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् । जयेति वाचा महिमानमस्य संवर्धयन्तौ हविषेवै वह्मिम् ॥ ४३ ॥

तिमिति ॥ प्रथमः आयः विधाता चतुर्भु लस्तथा श्रीवत्सलक्ष्मा श्रीव-त्साङ्कः पुरुषः विष्णुः च साक्षात् तं देवम् अभ्यगच्छत् संमुखमावयौ । किं कुर्वन्तौ । जय इति वाचा जयशब्देन अस्य ईश्वरस्य महिमानं महत्त्वं हविषा वहिम् इव संवर्धयन्तौ बृद्धं गमयन्तौ ॥

न चानुचितमेतदुक्तमित्याह—

एकैव मूर्तिर्विभिदे त्रिधा सां सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् । विष्णोईरस्तस्य हरिः कदाचि-देधास्तयोस्तावपि धात्रराद्यौ ॥ ४४ ॥

एकैवेति ॥ सा एकैव मूर्तिस्त्रिधा बद्धाविष्णुशिवात्मकत्वेन विभिन्ने । अगिपिकोऽयं भेदो न वास्तविक इत्यर्थः । अतएवैषां त्रयाणां प्रथमावरयोभीवः प्रथमावरत्वं ज्येष्ठकनिष्ठभावः सामान्यं साधारणम् । इच्छया सर्वे ज्येष्ठा भवन्ति कनिष्ठाश्चेरयर्थः । एतदेव विवृणोति—कदाचित् हरः विष्णोः आद्यः । कदाचित् हरिः तस्य आद्यः । कदाचित् हरिः तस्य आद्यः । कदाचित् तो हरिहरेगः अपि धातुः खष्टुः आद्यो । एवमेतेषां पौर्वापर्यमनियतमिति दर्शितम् ॥

तं लोकपालाः पुरुहृतमुख्याः श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेषाः । दृष्टिपदाने कृतनन्दिसंज्ञाः

स्तद्दर्शिताः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥ ४५ ॥

तिमिति ॥ पुरुह्ततमुख्याः इन्द्रादयः लोकपालाः [श्रीलक्षणोत्सर्ग-विनीतवेषाः] श्रीलक्षणानामैश्वर्यविह्नानां छत्रचामरवाहनानामुरसर्गेण त्यागेन विनीतवेषाः अनुनीतवेषाः सन्तः । तथा दृष्टिप्रदाने दर्शनिनिमित्ते । दर्शनप्रदानार्थमित्यर्थः । [कृतनिन्दिसंज्ञाः] कृता निन्दनः प्रतीहारस्य संज्ञा संकेतो यैस्ताह्याः । मम दर्शनं दापथेति निन्दनं प्रति कृतहस्तादिस्चना इत्यर्थः । संज्ञा स्याचेतना नाम हस्तावैश्वार्थसूचना । इत्यमरः । [तद्दर्शिताः]तेन निन्दना दर्शिताः अयिमन्द्रः प्रणमत्ययं चन्द्र इत्यायुक्तिपूर्वकं निवेदिताः प्राञ्जन्तयः कृताष्ठलयः सन्तः । तं भवं प्रणेमुः प्रणताः ॥

कम्पेन मूर्धः शतपत्रयोनिं वाचा हरिं वृत्रहणं स्मितेन । आळोकमात्रेण सुरानशेषान संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४६ ॥ कम्पेनेति ॥ स देवः शतपत्रयोनि चतुर्भुखं सूर्धः कम्पेस तथा हरिं वाचा संभाषणेन वृत्रं हतवन्तं वृत्रहणम् इन्द्रम् । ऋश्चभूणवृत्रेषु किप् इति किप् । स्मितेन मन्दहासेन अशेषान् सुरान् आलोकमात्रेण दृष्टिमात्रेणेत्थं यथाप्रधानं यथार्हं संभावयामास ॥

> तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात् सप्तिभिस्तान्स्मितपूर्वमाह । विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूय-मध्वर्यवः पूर्वद्यता मयेति ॥ ४७ ॥

तस्मा इति ॥ तस्मै शिवाय सप्तार्षिभिः । दिवसंख्ये संज्ञायाम् इति समासः । पुरस्तात् अप्रे [जयाशीः] जयेत्याशीः ससृजे प्रयुक्ता । तान् सप्तर्षान् स्मितपूर्वमाह । किमिति । चितते विस्तृते अत्र प्रवर्तिते [विवाहयहो] विवाह एव यज्ञस्तिस्मन् । यूयं मया [पूर्ववृताः] पूर्वमेव प्रार्थिताः अध्वर्यवः ऋत्विजः इति । विशेषवा।विना सामान्यमुक्तम् ॥

विश्वावसुपाग्रहरैः प्रवीणः सङ्गीयमानत्रिषुरावदानः । अध्वानमध्वानतविकारलङ्गय-स्ततार ताराधिपखण्डधारी ॥ ४८ ॥

विश्वावस्विति ॥ [विश्वावसुप्राग्रहरें:] विश्वावसुर्नाम कश्चित्रन्धवीं देवगायकस्तरप्राग्रहरेंस्तरप्रमुखैः प्रवीणैः प्रकृष्टवीणैर्निपुणैर्ना । प्रवीणे निपुणाभिन्नविन्निनिष्णातिशिक्षिताः । इत्यमरः । [सङ्गीयमानित्रपुरावदानः] त्रयाणः
पुराणां समाहारस्त्रिपुरम् । तिद्धतार्थीत्तरपद—इत्यादिना समाहारसमासः । पात्रादिभ्यः प्रतिषेषो वक्तव्यः इति स्त्रीलिङ्गान्ततानिषेधः । त्रिपुरस्य संबन्ध्यवदानं
पूर्ववृत्तं कमे विषयक्तं त्रिपुरावदानं तत्सङ्गीयमानं स्त्यमानं यस्य स तथोक्तः ।
अवदानं कमे वृत्तम् इत्यमरः । ध्वान्तं तमः । मोह इति यावत् । तिद्वकारेण रागादिना लङ्क्षयोऽभिभवनीयो न भवतीति अध्वान्तिविकारलङ्गिराः । विवाहादिकं
त तस्य लीलेत्यर्थः । ताराधिप्रवण्डधारी चन्द्रशेखरः शंभुः अध्वानं मागै
तत्तार अस्यगच्छत् ॥

खे खेळगामी तम्रुवाह वाहः सञ्चदचामीकरकिँङ्किणीकः। तटाभिघातादिव छन्नपङ्केर धुन्वनमुहुः मोतघने विषाणे॥ ४९॥ खे इति ॥ खे आकाशे खेळं सुन्दरं गच्छतीति खेळगामी । [सदाब्द-चामीकरिकिङ्किणीकः] सशब्दाः शब्दायमानाश्रामीकरिकिङ्किण्यः काश्रन-क्षुत्रघण्टिका यस्य स तथोक्तः । किङ्किणी क्षुत्रघण्टिका इत्यमरः । नयृतश्र इति कप् । वाद्यतेऽनेनेति वाहः वृषभः । करणे घल् । प्रोतधने स्यूतमेघे अतएव तटाभिधातात् रोधोभेदात् लक्षपङ्के श्लिष्टकदेमे इव स्थिते विषाणे शक्के सुद्धः सुन्वन् तं हरम् उवाह वहति स्म ॥

> स प्रापदपाप्तपराभियोगं नगेन्द्रगुप्तं नगरं म्रहृतीत् । पुरो विस्नप्रेहरदृष्टिपातैः सुवर्णसुत्रैरिव कृष्यमाणः ॥ ५०॥

स इति ॥ स वाहः [अप्राप्तपराभियोगम्] अप्राप्तः पराभियोगः शत्रु-समाकान्तिर्यस्य तत्त्रथोक्तम् । [नगेन्द्रगुप्तं] नगेन्द्रेण हिमवता गुप्तं रक्षितं नगरम् ओषधिप्रस्थं पुरः अग्रे विलग्नः संक्रान्तैः हरहष्टिपातैः सुवर्णसूत्रैः कृष्यमाणः इव सुहूर्तात् प्रापत् । अन्यथा कथं द्रस्याग्रुप्राप्तिः स्यादिति भावः । पुरः प्रसृता हरदृष्टयः पिङ्गळवर्णत्वात्सौवर्णानि वृषाकर्षणदामानीवाल-स्यन्तेर्यर्थः ॥

> तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः कुतूइलादुन्मुखपोरदृष्टः । र्स्वबाणचिह्नादवतीय मौगी-दासन्नभूपृष्ठमियाय देवः ॥ ५१ ॥

तस्येति । तस्य पुरस्य उपकण्ठे अन्तिके घनो मेघ इव नीलः कण्ठो यस्य स घननीलकण्ठः देवः कुत्हलात् दर्शनौत्सुक्यात् [उन्मुखपौरहष्टः] उन्मुखैः पौरेर्देष्टः सन् । स्ववाणचिह्नात् त्रिपुरविजयसमये स्वशणाङ्कात् मार्गात् कुतिश्वदाकाशदेशात् अवतीर्य अवरुग्ध आसन्नभूष्टष्ठं निकटम्तलम् इयाय प्राप ॥

तमृद्धिमद्धन्धुजनाधिरूढै-र्हन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्ता । प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः प्रफुळुहुक्षैः कटकैरिव स्वैः ॥ ५२ ॥ तिमिति ॥ [आगमनप्रतीतः] आगमनेन शिवागमनेन प्रतीती हृष्टः गिरिचक्कवर्ती पर्वतिथिराजो हिमवान [ऋद्धिमह्रन्धुजनाधिरुछैः] ऋदिमता वस्त्रालंकारादिसमृद्धेन बन्धुजनेनाधिरुछैः । अनेन बन्धूनां समस्वाम्यं सूचितम् । गजानां वृन्दैः [प्रफुळुवृक्षैः] प्रफुळा विकसितकुसुमा वृक्षा थेषु तैः स्वैः स्वकीयैः कटकैः नितम्बैः इव तं हरं प्रत्युज्जगाम अभिययौ । कटकोऽन्नी नितम्बोऽदेः इत्यमरः ॥

वर्गावुमौ देवमहीधराणां द्वारे पुरस्योद्घटितापिधाने । समीयतुर्दूरविसर्पिघोषां भिन्नेकसेतू पयसामिवाँघौ ॥ ५३ ॥

वर्गीविति ॥ [दूरविसर्पिघोषो] द्रविसर्पा दूरगामी घोषो यथोस्तौ । देवाश्व महीधराश्व तेषां देवमहीधराणाम् उभौ वर्गो उद्घटितापिधाने अपनीतकवाटे पुरस्य द्वारे भिन्नो दीर्ण एकसेतुः याभ्यां तौ भिन्नेकसेत् प्यसाम् ओघौ प्रवाहौ इव समीयतुः सङ्गतौ ॥

हीमानभूद्धिमधरो हरेण त्रैळोक्यवन्येन कृतप्रणामः। पूर्वं महिस्रा स हि तस्य दूर-मावर्जितं नात्मिश्चरो विवेद ॥ ५४॥

होमानिति॥ सूमिधरः हिमवान् । [त्रेलोक्यवस्योन] त्रयो लोकालेलोक्यम् । चातुर्वण्यांदित्वाल्यव्यव्ययः । तस्य वन्येन नमस्कार्येण हरेण कृतप्रणामः सन् ॥ ऋतिविक्पतृत्यश्वयुत्रसयः । तस्य वन्येन नमस्कार्येण हरेण कृतप्रणामः सन् ॥ ऋतिविक्पतृत्यश्वयुत्रमातुलानां यवीयसाम् । प्रवयाः प्रथमं क्र्योत्प्रस्युत्थायाभिवादनम्॥ इति स्मरणात् । ह्वीमानसूत् । महादेवं प्रति स्वयमस्पत्वात्संकोचं प्रापेत्यर्थः । ननु विदितेश्वरमाहिम्नः स्वयं प्रागेव प्रणतस्य जामातुराचारमात्रस्वीकारे कः संकोच इति शक्कां निरस्यति-पूर्वमिति ॥ हि यसमात् स्व हिमवान् पूर्व प्रागेव तस्य ईश्वरस्य महिन्ना सामर्थ्येन दूरम् अत्यन्तम् आद्यिन्तं नमितम् आत्मिश्चरः न विवेद् । सत्यं स्वयं प्रणतत्वानुसन्धाने न संकोचः । तदनुसन्धानं त्वौत्सुक्यान्नास्तीति भावः॥

स प्रीतियोगाद्विकसन्मुखश्री-जीमातुरग्रेसरतामुपेत्य । प्रावेशयन्मन्दिरमृद्धमेन-मागुर्ल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥

१ वृरात् २ माङ्गल्य.

स इति ॥ प्रीतियोगात् सन्तोषसंबन्धात् विकसन्सुखश्रीः विकसन्तौ मुख-श्रीर्थस्य स तथोक्तः स हिमवान् । जायां मिमीते जानातीति जामातुः वरस्य । पृषोदरादित्वात्साधुः । जामाता दुहितुः पितः इत्यमरः । अग्रेसरतां पुरोगामि-त्वम् उपेत्य एनं देवम् आगुल्फं पादप्रन्थिपर्यन्तं कीर्णानि पर्यस्तान्यापणमागेषु पण्यवीथिकासु पुष्पाणि यस्मिस्तत् आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् । तह्नन्थी घुटिके गुल्को इत्यमरः । ऋद्धं समृदं मन्दिरं नगरम् । मन्दिरं नगरेऽगारे मन्दिरो मकरालये । इति विश्वः । प्रावेशयत् ॥

> तस्मिन्मुहूर्ते पुरसुन्दरीणा-मीशानसन्दर्शनलालसानाम् । पासादमालासु बभूवरित्थं

त्यक्तान्यकार्याण विचेष्टितानि ॥ ५६ ॥

तिस्मिति ॥ तिस्मिन्मुहूर्ते हरपुरप्रवेशसमये [ईशान सन्दर्शनलाल-सामाभ] ईशानस्य सन्दर्शने लालसानां लोलुपानाम् । लोलुपो लोलुपो लोलो लालसो लम्पटश्च सः । इति यादवः ॥ पुरस्नुन्दरीणां प्रासादमालासु इत्थं वश्यमाणप्रकारेण त्यक्तान्यकार्याणि विसृष्टकार्यान्तराणि विचेष्टितानि •यापाराः । नपुंसके भावे क्तः इति क्तः । वभूवः आसन् ॥

तान्येवाह पश्चिमः क्षोकैः-

आछोकमार्ग सहसा त्रजन्त्या कयाचिदुदेष्टनवान्तमाल्यः। बद्धं न संभावित एव ताव-

६ न समावित एव ताव-त्करेण रुद्धोऽपि चे केशपाशः ।) ५७ ॥

आलोकमार्गमिति ॥ आलोकमार्ग दर्शनपथम् । गवाक्षमित्यर्थः । सहसा व्रजन्त्या गच्छन्त्या कयाचित् उद्वेष्टनो दुतगतिवशादुन्मुक्तबन्धनोऽतएव वान्तमाल्य उद्गीर्णमाल्यश्च यः स उद्वेष्टनवान्तमाल्यः करेण रुद्धः गृहीतः अपि च केशपाशः केशकलापः । पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे । इत्यमरः ॥ तावत् आलोकनमार्गप्राप्तिपर्यन्तं बद्धम् । बन्धनायेत्यर्थः । न संभावितः न स्मृतः एव ॥

प्रसाधिकालम्बितमग्रपाद-माक्षिप्य काचिद्रवरागमेव । उत्सृष्टलीलागतिरा गवाक्षा-दलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥ ५८ ॥

१ न केशहस्तः; हि कशपाशः. २ उन्मृष्ट.

प्रसाधीति ॥ काचित् स्री [प्रसाधिकालम्बितं] प्रसाधिकयाऽलंकर्जा-लम्बितं रज्ञनार्थे १६तं द्ववरागमेव आद्रीलक्तकमेव । [अग्रपादम्] अप्रश्चासौ पादश्व अग्रपादः । इति समानाधिकरणसमासः । इस्ताप्राप्रहस्तादयो गुणगु-णिनोभेदाभ्याम् । इति वामनः । तम् आक्षिप्य आकृष्य उत्सृष्टली-लागितः त्यक्तमन्दगमना सती आ गवाक्षात् गवाक्षपर्यन्तम् । पदद्वयमेतत् । पदवीम् अलक्तकाङ्कां लाक्षारसिवहां ततान चकार ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्धश्चितवामनेत्रा। तथैव वातायनसन्निकर्ष ययौ ज्ञलाकामपरा वहन्ती॥ ५९॥

विलोचनमिति ॥ अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनम् अञ्जनेन संभाव्य अलंकृत्य [तद्वित्रितवामनेत्रा] तद्वित्रितं तेनाञ्चनेन विजितं नामनेत्रं यस्याः सा तथोक्ता सती । तथोच तेनेन रूपेण रालाकाम् अञ्जनकृर्विकां वहन्ती विश्रती वातायनसमिककर्षं गवाक्षसमीपं ययो । दक्षिणप्रहणं संश्रमाद्वयुत्कमद्योतनार्थम् । सम्यं हि पूर्व मनुष्या अञ्चते इति श्रुतेः ॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न वबन्ध नीवीम् । नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्बय वासः ॥ ६०॥

जालातन्तेति ॥ अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिः गवाक्षमध्यप्रसारितदृष्टिः सर्ती [प्रस्थानभिन्नां] प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां त्रुटितां नीर्ची वस्त्रप्रियः
म् । नीवी परिपणे प्रन्थो स्त्रीणां जघनवासिस । इति विश्वः ॥ न वसम्ध नावप्रात् । किंतु [नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण] नाभि प्रविष्टा आभरणानां कङ्कणानां
प्रभा यस्य तेन । प्रभैव नाभेरावरणमभूदिति भावः । हस्तेन वासोऽवलम्बयः
प्रत्वा तस्थी ॥

अर्धाचिता सत्वरम्रत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती । कस्याश्विदासीद्रसना तदानी— मङ्गुष्ठमूळापितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥

अर्घाचितिति ॥ सत्वरं सवेगम् उत्थितायाः कस्याधिदर्धमाचिता मणिभि-गुन्मिता अर्घाचिता दुर्निमिते संधमादुःखेन निक्षिते । डुमिज् प्रक्षेपणे इति

१ अर्थाञ्चिता,

धातोः कर्मणि क्तः । पद्दे पद्दे प्रतिपदम् । वीष्सायां द्विभीवः । गलन्ती गल-द्रश्ना सती रसना मेखला तदानीं तिस्मित्रवसरे [अङ्ग्रष्टमूलापितसूत्रदोषा] अङ्गुष्ठमूलेऽपितं लगितं सूत्रमेव शेषा यस्याः सा आसीत् ॥

तासां पुर्वेरासवगन्धगर्भे—
व्योप्तान्तराः सान्द्रकुतूहळानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः
संहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ६२ ॥

तासामिति । तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणाम् [आसवगन्ध-गर्भः] आसवगन्धो गर्भे येषां तैः । [विलोलनंत्रभ्रमेरैः] विलोलानि नेत्राण्येव भमरा येषु तैः मुखैः व्याप्तान्तराः छन्नावकाशाः गवाक्षाः सहस्रपत्राः भरणा इवासन् । कमलांककृता इव स्थिता इत्यर्थः ॥

तावत्पताकाकुलमिन्दुमौलि— रुत्तोरणं राजपथं प्रपेदे । प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वञ्ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणर्युतीनि ॥ ६३ ॥

ताबिदिति ॥ तावत् तस्मित्रवसरे इन्दुमौल्लिः ईश्वरः दिवा अपि प्रासाद-शृङ्गाणि [ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणद्युतीनि] ज्योत्स्नामा अभिषेकेण स्नपनेन

द्विगुणशुर्तीनि द्विरावृत्तकान्तीनि । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुपु । 'इति वैजयन्ती । कुर्वेन पताकाकुळं पताकाभिराकुळं व्याकाणिम् उत्तोरणम्

उच्छितते।रणं **राजपथं प्रपेदे** ॥

तमेकदृत्यं नयनैः पिवन्त्यो
नार्यो न जग्मुर्तिषयान्तराणि ।
तथाहि शेषेन्द्रियदृत्तिारसां
सर्वोत्मना चक्षरिव प्रविष्टा ।। ६४ ॥

तिमिति ॥ एक एव दत्यो दर्शनीयः तम् एकहर्यं तम् ईश्वरं नयनैः पिबन्त्यः अतितृष्णया पश्यन्त्य इत्यर्थः । 'ताः शङ्करं दृष्टिभिरापिबन्त्यः ' इति वा पाठः । नार्यः विषयान्तराणि ततो ऽन्यान् विषयान् । शब्दादीनित्यर्थः । न जग्यः । न विदुरित्यर्थः । तथाहि । आसां नारीणां शेषेन्द्रियनृत्तिः श्रोत्रादिप्रवृत्तिः

१ प्रकुलपद्मा. २ च्छवीनि.

६१-६२ श्रोकयोर्मध्येऽयं श्रोको दृश्यते— स्तनं धयन्तं तनयं विहाय विलोकनाय खर्या मजन्ती । सप्रस्तुताभ्यां पद्यीं स्तनाभ्यां सिषच काचित्ययसा गवाक्षम् ॥

सर्वात्मना स्वरूपकात्स्न्येन चक्षुः प्रविष्टेच । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण प्रहृणाशक्तेश्वश्चरेव प्रविश्य कौतुकात्स्वयमप्येनमुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्वस्व-विषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥

अथ पौराङ्गनावचनान्याह-

स्थाने तपो दुश्वरमेतदर्थ-मपर्णया पेर्क्वयापि तप्तम् । या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात्कृतार्था किम्रुताङ्कशय्याम् ॥ ६५ ॥

स्थाने इति ॥ पेलचया कोमलया अपि अपर्णया पार्वत्या एतस्मै शिवाय एतद्रथम् । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च इति विशेष्यनिम्नत्वम् । दुश्यरं तपस्तमं स्थाने युक्तमः । छतः । या नारी अस्य ईश्वरस्य दास्यं दासीत्वम् अपि लभेत सा कृतार्था स्थात् । या अङ्क एव शय्या ताम् अङ्कशय्यां लभेत सा किमुत । कृतार्थति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् । अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां विफँलोऽभविष्यत् ६६

एरस्परेणेति ॥ स्षृहणीयशोभं सर्वेशशास्यमानसै।न्दर्यम् इदं द्वन्द्वं मिथुनम्। द्वन्द्वं रहस्य- इत्यादिना निपातः । परस्परेण न अयोजियष्यत् चेत् न योज-येयदि प्रजानां पत्युः विधातुः अस्मिन्द्वये द्वन्द्वे [रूपविधानयतः] स्थिविधाने सौन्दर्यनिर्माणे यत्नः प्रयासः विफलः अभविष्यत् भवेत्। एतदनु- रूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः ।''लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तो'' इति लङ् ॥

न नृतमारुढरुषा शरीरमनेन दग्धं कुसुमायुधस्य । ब्रीडाद्मुं देवमुँदीक्ष्य मन्ये संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः ॥६७॥

नेति ॥ आरुट्रुफ्षा प्ररूढकोपेन अनेन हरेण कुसुमायुधस्य कामस्य शरीरं न दम्धं नृनं किंतु कामः असुं देयसुदीक्ष्य रष्ट्रा ब्रीडात् सौन्दर्येण जिते। Sस्मीति लज्जया स्वयमेव संन्यस्तदेहः त्यक्तदेह इति मन्ये इत्युत्प्रेक्षा । न स्वयं न्यस्ताकृतेः कोषः संमवतीति भावः ॥

अनेन संवन्धमुपेत्य दिष्ट्या मनोरथप्रार्थितमीश्वरेण । मुर्घानमालि क्षितिधारणोचमुर्च्चैस्तरं वक्ष्यति शैळराजः॥६८॥

ें अनेनेति ॥ हे **आलि** सखि । 'आलिः सखी वयस्याऽष ' इत्यमरः । **हील**-राजः हिमवान् । विष्टचा इत्यानन्देऽव्ययम् । [मनोरथपार्थितं] मनोरथैः

१ कीमलया. २ वितथ. ३ अवेस्य. ४ अवाप्य. ५ पालनी. ६ उचैस्तराम्.

प्रार्थितमवरुद्धम् । अभिलाषिवषयीकृतमित्यर्थः । 'प्रार्थना याच्यावरोधयोः ' इत्य-भिधानात् । अनेन ईश्वरेण सम्बन्धमुपेत्य अवाष्य [क्षितिधारणोर्च] क्षितिधारणेन उचमुन्नतं मूर्धानमुद्धैस्तरम् उन्नततरम् । उचैरित्यव्ययात्तरप् प्रत्ययः । सूर्मो द्वयत्वान्नासुप्रत्ययान्तो निपातः । ''किमेत्तिङ्व्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे'' इत्यनेन द्रव्यप्रकर्षे तस्य विधानादिति । वक्ष्यति धारयिष्यति । वहतेल्हेट् ॥

इत्योषधिप्रस्थविकासिनीनां

शृष्वन्कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः ।

केयूरचूणींकृतलाजमुाष्ट्रं

हिमाळयस्याळयमाससाद ॥ ६९ ॥

इतीति ॥ त्रिनेत्रः व्यम्बकः। त्रिनेत्रत्रिनयनशब्दयोः ''क्षुस्नादिषु च'' इति ण-त्वाभावः। इति इत्थम् ओषधिप्रस्थिविलासिनीनां संबन्धिनीः श्रोत्रसुखाः श्रवणमधुराः कथाः आलापान् शृण्यन् [केयूरच्यूर्णाकृतलाजमुर्धि] केयूरेः अंगदैश्चूर्णाकृता लाजानां मुष्टयो यस्मिस्तं तथोक्तम् । तत्रावकीणी आचारलाजा अन्तराल एवांगदैश्वूर्णपेषं पिष्यन्त इति पुरंभ्रिजनसंबन्धातिशयो।किः । हिमाल्यस्य हिमवतः आलयं भवनम् आससाद ॥

तर्त्रांवतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरद्धनाद्दीधितिमानिवोक्ष्णः । कान्तानि पूर्वे कमलासनेन कैक्ष्यान्तराण्यद्विपतेर्विवेश ॥ ७० ॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमवदालये [अच्युतदत्तहस्तः] अच्युतेन विष्णुना दत्तहस्तो वितीर्णहस्तावलम्यः सन् शरद्धनात् शरन्मेघातः । शरिद्धश्चेषणान्मेघस्य गुश्रत्वं गम्यते । दीधितिमान् स्थः इव उक्ष्णः वृषान् अवतीर्य कमलासनेन पूर्वम् अप्रे कान्तानि प्रविष्टानि अद्विपतेः कक्ष्यान्तराणि गेहप्रकोष्टान्तराणि विवेशः। 'कक्ष्या कच्छे वरत्रायां काञ्च्यां गेहे प्रकोष्ठके ' इति यादवः॥

तमन्विगन्द्रप्रमुखाश्च देवाः सप्तर्षिपूर्वाः परमर्षयश्च । गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छन्प्रशस्तमारम्भमिवोत्तमार्थाः॥७१॥

तिमिति ॥ तम् ईश्वरम् अन्वक् अनुपदम् । अव्ययमेतत् । 'अन्वगन्वक्षमनुगे-ऽनुपदं क्षीवमन्ययम् ' इत्यमरः । इन्द्रमसुखाः देवाः च । सप्तर्षयः पूर्वे येषां ते सप्तर्षिपूर्वाः । " न बहुत्रीहै। " इति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । परमर्षयः सनकादिमहर्षयः च । " सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः " इति तत्पुरुषः ।

१ मुष्टिः. २ ततः ३ कक्षान्तराणि ४ अन्वगच्छन्.

गणाः प्रमधाः च । उत्तमार्थाः महाप्रयोजनाः प्रशस्तं प्रकृष्टम् । अमो-धिमत्पर्थः । भारभ्यत इत्यारम्भ उपायस्तम् आरम्भम् इव गिर्यास्तर्यं हिमब-न्मन्दिरम् अभ्यगच्छन् । प्राविशानित्यर्थः ॥

तत्रेश्वरो विष्टरभाग्यथावत्सरत्नमध्यं मधुमच गव्यम् ।
नवे दुक्ले च नगोपंनीतं
मत्यग्रहीत् सर्वममन्त्रंवर्जम् ॥ ७२ ॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमवदालये ईश्वरः विष्टरभाक आसनगतः । उपविष्ट इत्यर्थः । यथावत् यथाईम् । विधिवदित्यर्थः । सर्त्मं रत्नसिहतम् अध्यम् अर्धार्थं जलम् । मधु क्षौद्रमस्मित्रस्तीति मधुमत् । गवि भवं गट्यं । दिधि च मधुपर्कमित्यर्थः । 'दिधमधुनी सर्पिर्वा मध्वलाभे 'इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रात् ! नवे दुक्ले च इति सर्व नगोपनीतं हिमवदानीतमध्यीदिकम् मन्त्रान्वर्जियला मन्त्रवर्जम् । सतो नव्समासः । अमन्त्रवर्जम् । मन्त्रात्र वर्जियत्वेत्यर्थः । "द्वितीयायां च" इति णमुत्प्रत्यय इत्याह न्यासकारः " अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ' इत्यत्र । प्रत्यमहीत् स्वीकृतवान् ॥

दुक्रूछवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोर्घंदक्षैः । वेलासंमीपं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥७३॥

दुक्रेलेति ॥ अथ दुक्र्ळवासाः दुक्लं वसान इत्यर्थः । स हरः विनीतैः अनुद्धतैः अवरोधेषु ये दक्षास्तैः अवरोधदक्षैः वधूसमीपं निन्ये नीतः । कथिन । [स्फुटफेनराजिः] स्फुटा फेनानां राजिर्थस्य सः। उदकमस्यास्तौति उदन्वान् समुद्रः। " उदन्वानुद्धौ च " इति निपातनात्साधुः। नवैः अविरोदितैः चन्द्रपादैः चन्द्रकिरणैः वेलासमीपिम्य॥

तया प्रदेखाननचन्द्रकान्त्या

मफुछचक्षु:कुमुदः कुमार्या । प्रसन्नचेतःसिक्छः शिवोऽभूत्

संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥ ७४ ॥

तथेति ॥ [प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या] आननं चन्द्र इव । इस्युपिमत-समासः । प्रवृद्धाननचन्द्रस्य कान्तिर्यस्यास्तया तथोक्तया तथा कुमार्या शर्वा स्रोक इव संस्रुज्यमानः संगच्छमानः शिवः [प्रफुलुचक्षुःकुमुदः] चक्ष्वि कुमुदानीव तानि प्रफुल्लानि यस्य स तथोक्तः । प्रसन्नचेतःसिळिलः

१ •पनीते. २ वन्ध्यम्. ३ रक्षेः. ४ सकाशम्. ५ विवृद्ध.

चेतः सिललिमन तस्प्रसन्नं यस्य स तथोक्तः । अभृत् । शरल्लोकयोरिप यथोचितं विशेषणानि योजयानि ॥ ७४॥

तयोः समापत्तिषु कातराणि
किंचिद्वचवस्थापितसंहतानि ।
हीयन्त्रणां तंत्क्षणमन्त्रभूषस्वन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ ७५ ॥

तयोशिति ॥ तयोः वधूवरयोः समापत्तिषु यहच्छया संगतिषु कातराणि चिकतानि । अधीरे कातरः ' इत्यमरः । द्रष्टुमसमर्थानीति भावः । किंचित् ईषत् व्यवस्थापितानि स्थिरीकृतानि पश्चारसंहतानि निवर्तितानि चेति ट्यचस्था-पितसंहतानि । "पूर्वकाल० " इत्यादिना तस्पुरुषः । [अञ्योन्यलोलानि] अन्योन्यलिलानि । " छोलश्वलसतृष्णयोः ' इत्यमरः । विलो-चनानि दष्टयः तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे हीयन्त्रणां हिया निमित्तेन संकोचम् अन्यभ्वन् ॥

तस्याः करं शैछगुरूपनीतं जग्राह ताम्राङ्गिछमष्टमूर्तिः । उमातनौ गूढतनोः स्मरस्य तच्छंक्किनः पूर्विमिव प्ररोहम् ॥ ७६ ॥

तस्या इति ॥ अष्टमूर्तिः शिवः । तस्मादीश्वराच्छङ्कत इति तच्छिद्धिनः ।
तम्रातस्येत्यर्थः । अतएव उमातनौ उमाशरीर गूहतनोः गुप्तशरीरस्य स्मरस्य
पूर्व प्रशेहिमिष्ठ प्रथमाङ्करमिव स्थितं शैलगुरूपनीतं शैलगुरुणा हिमवतोपनीतं प्रापितम् । अथवा शैलगुरुणा हिमवत्पुरोधसोपनीतं तास्नाङ्कर्लि रक्ताङ्करिक तस्याः पार्वरयाः करं ज्ञाह ॥

रोमोद्गमः पादुरभूदुमायाः

स्विद्यांङ्वालिः पुङ्गावकेतुरासीत् । वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ ७७ ॥

रोमोद्रम इति ॥ उमायाः रोमोद्रमः रोमावः प्रादुरभूत् । पुमान्गौः पुंगनो वृषमः । "गोरतदितल्लकि " इति टन् । स केतुश्चिहं यस्य स पुङ्कयकेतुः धिवः स्विचाङ्गलिः आसीत् । अत्रोत्प्रेक्षते—पाणिसमागमेन पाण्योः संस्पर्शेन कर्त्रा । तयोः वधूनरयोः मनोभवस्य वृत्तिः अवस्थितिः समं विभक्तेव

१ आनशिरे मुद्धर्त-मनोश्राम् २ उमास्मना ३ शक्कितः ४ चित्रा०.

समीकृतेवेत्यर्थः । प्राक्तिसद्धस्याप्यनुरागसाम्यस्य संप्रति तत्कार्यदर्शनात्पाणिसं-स्पर्शकृतत्वमुत्प्रेक्यते । ननु कन्या तु प्रथमसंगमे स्विन्नकरचरणा भवति, पुमांस्तु रोमाश्चितो भवतीति वात्स्यायनेन विपरीतमुक्तमिति चेन्नेप दोषः । एभिरनयोभीवं परीक्षेतेति वाक्यशेष एभिरिति बहुवचनेन स्वेदरोमाञ्चग्रहणस्य सकलसान्विकोप-लक्षणस्वावगमेनानियमावधारणात् । अतएव रघुवंशेऽन्यथाभिधानात्स्वोक्तिविरोध इत्यपास्तम् । तदेतद्वघृवंशसंजीविन्यां (७।२२) सुव्यक्तमवोचम् । सान्विकास्तु । स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदं वैवर्ण्यवेप्यू । अश्रुवेस्वर्यमित्यद्यौ सान्विकाः परिकीर्तिताः । इति ॥

भयुक्तपाणिग्रहणं यदन्यद्वध्वरं पुष्यति कान्तिमग्रयाम् ।
सानिध्ययोगादनयोस्तदानीं
कि कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥ ७८ ॥

प्रयुक्ति ॥ यत् यस्मात्कारणाव [प्रयुक्तपाणिग्रहणं] प्रयुक्तं पाणिप्रहणं यस्य तत्तथोक्तम् । अन्यत् लौकिकम् । वधूश्च वरश्च वधूयरम् । समाहारे इन्द्रैकवद्भावः । तदानीं पाणिप्रहणकालं अनयोः उमाशिवयोः सांनिध्ययोः गात् संनिधिमावात् अध्याम् उत्तमां कान्ति शोमां पुष्यति पुष्णाति । तस्य उभयस्य उमामहेश्वररूपस्य मिश्वनस्य श्रीः किं कथ्यते । यत्प्रसादा-दन्यस्य शोमालाभस्तस्य शोमा किमु वक्तव्येत्यर्थः । विवाहसमये गौरीशिवौ वधूवरावनुप्रविशेताम् ' इत्यागमः ॥

भदक्षिणमक्रमणात्क्रशानी-रुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकासे । मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमान-मन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ ७९ ॥

प्रदक्षिणेति ॥ तन्मिथुनम् उर्दाचिषः उन्नतज्वालस्य कृशानोः कर्मणः प्रदक्षिणप्रक्रमणात् प्रदक्षिणीकरणात् चकासे । किमिव । मेरोः उपान्तेषु परिसरेषु वर्तमानम् आवर्तमानम् । मेर्हे प्रदक्षिणीकुर्वदिखर्थः । [अन्यो-न्यसंसक्तम्] अन्योन्येन संसक्तं संगतम् । मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम् । अद्य त्रियामा च अहस्त्रियामं रात्रिदिवम् इव । समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः ॥

तौ दंपती त्रिः परिणीय बाह्न-मन्योन्यसंस्पर्शनिमीळिताश्रौ । स कारयामास वधूं पुरोधा-स्तस्मिन्समिद्धार्चिष छाजमोश्रम् ॥ ८० ॥ ताविति ॥ स पुरस्तादेव हितं विधत्ते इति पुरोधाः पुरोहितः [अन्योन्यसं-स्पर्शानिमीलिताक्षो] अन्योन्यस्य संस्पर्शेन स्पर्शमुखेन निमीलिताक्षो तो जाया च पतिश्च दंपती कर्भभूतौ । जायाशब्दस्य दंभावो निपातितः । विद्वं त्रिः त्रिवा-रम् । " द्वित्रिचतुर्भ्यः मुच् " इति मुच् । परिणीय परितो नीत्वा । प्रदक्षिणी-कार्यस्यर्थः । नयतेर्द्विकर्मकान्त्यप् । समिद्धार्चिष दीप्तज्वाले तस्मिन् वहौ वर्धु लाजमोक्षम् लाजविसर्गे कार्यामास । हकोरन्यतरस्याम् इति विकल्पादणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥

सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं गुरूपदेशादृदनं निनाय । कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकणोत्पलतां प्रपेदे ॥ ८१ ॥

सेति ॥ सा वधूः [गुरूपदेशात्] गुरोः पुरोधस उपदेशात् [इष्टगन्धं] इष्टः घ्राण-तर्पण इत्यर्थः । गन्धो यस्य तं लाजधूमाञ्जलि वदनं निनाय । [कपो-लसंसर्पिशिखः] कपोलसंसर्पिणी शिखा यस्य स तथोक्तः स धूमः तस्याः गै।यीः गुरूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे । धूमस्य विसृमरत्वान्मुहूर्तश्रहणम् ॥

तदीषदाद्वीरुणगण्डलेख-

ग्रुच्छासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः । वधूग्रुखं क्रान्तयवावतंस-माचारधूमग्रहणावद्वभूव ॥ ८२ ॥

तदिति ॥ तत् वधूमुखम् आचारधूमग्रहणात् आचारप्राप्तधूमस्वात् [ईषदाद्वीरणगण्डलेखम्] ईपदार्दे स्विने अरुणे च गण्डलेखे गण्डस्थले यस्य तत्तथोक्तम् । अक्ष्णोः [उच्छ्वासिकालाञ्जनरागम्] उच्छ्वास्युद्रच्छन्काला- जनस्य रागः अजनं यस्य तत्तथोक्तम् । [क्लान्तयवायतंसं] क्लान्तो यवावतंसो यवाक्षरकर्णपूरो यस्य तत्तथाभूतं वभूव । 'लाजाज्ञलि विसुज्य धूमाप्रं जिप्नेत् ' इति प्रयोगवृत्तिकारः॥

वधूं द्विजः पाह तवैष वत्से विद्विविद्याहं प्रति कर्मसाक्षी । शिषेन भन्नी सह धर्मचर्या कार्या त्वया ग्रुक्तविचारयेति ॥ ८३ ॥ वधुमिति ॥ अथ वधूं द्विजः पुरोधाः प्राहः ! किमिति । हे वत्से एष विद्धः तव विवाहं प्रति । विवाहकर्मणीत्यर्थः । कर्मसाक्षी कर्मद्रष्टा । भर्मा शिवेन सह मुक्तियचारया निर्विचारया त्वया धर्मचर्या धर्माचरणं कार्या कर्तव्या इति । अथं च प्राजापत्य विवाहो द्रष्टव्यः । यथाहाश्वरूपयनः— 'सह धर्म चरत इति प्राजापत्यः ' इति ॥

आस्रोचनान्तं श्रवंणे वितत्य पीतं गुरोस्तद्वचनं भवान्या । निदाघकास्टोल्वणर्तापयेव

माहेन्द्रमम्भः प्रथमं पृथिव्या ॥ ८४ ॥

आलोचनान्तामिति ॥ भवस्य पत्न्या भवान्या । " इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्ध ० " इत्यादिना डीप् । आनुगागमश्च । आलोचनान्तं नेत्रान्तपर्यन्तम् । " आङ् मर्या-दाभिविध्योः " इत्यन्ययीभावः । श्रवणे श्रोत्रे वितत्यं विस्तार्यं तत् पूर्वोक्तं गुरोः याज्ञिकस्य वचनं 'सह धर्म चर' इति वाक्यं [निदाधकालोल्वणताप-या] निदाधकाले प्रीष्मकाल उल्बणतापयोत्कटसन्तापया पृथिव्या प्रथमम् आयं माहेन्द्रं पार्जन्यम् अस्भः इव पीतम् । अस्यादरेण ग्रुश्रावेत्यर्थः॥

ध्रवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय प्रयुष्यमाना प्रियदर्शनेन ।

सा दृष्ट इत्याननमुत्रमय्य हीसन्नर्कण्ठी कथमप्युवाच ॥ ८५॥

धुवेणिति ॥ प्रियं दर्शनं यस्य कर्मभूतस्य । तेन प्रियदर्शनेन धुवेण शाश्वतेन भर्मा [धुवदर्शनाय] धुवस्य नक्षत्रविशेषस्य दर्शनाय । 'धुवो भभेदे हींबं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु । ' इत्यमरः । प्रयुज्यमाना दृश्यतामिति प्रेर्यमाणा हीसन्नकण्ठी हिया हीनस्वरा सा वधूः कथमपि आननमुन्नमय्य दृष्ट इत्युवाच ॥

इत्थं विधिक्षेन पुरोहितेन प्रयुक्तपाणिम्रहणोपचारौ । प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजानां पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥ ८६ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थम् अनेन प्रकारेण । " इदमस्थमुः " इति थमुप्रत्ययः । विधिक्षेत्र विवाहप्रयोगक्षेत्र । शास्त्रक्षेत्रेनत्यर्थः । पुरोहितेन हैमवतेन प्रयुक्तः

१ श्रवणी. २ तप्तयेव. ३ कण्डा.

पाणिग्रहणोपचारो कृतविवाहकर्माणौ प्रजानां पितरौ तो उमामहेश्वरो पद्मासनस्थाय पद्मासनोपविष्टाय पितृणां पित्रे पितामहाय ब्रह्मणे । 'पितामहो विश्विः स्थालातस्य जनकेऽपि च।' इति विश्वः। ''पितृव्यमातुल्मातामह-पितामहाः'' इति निपातनात्साधुः । प्रणेमतुः नमश्रकतुः । पितामहस्य पित्रोरपि पूज्यत्वादिति भाषः ॥

वधूर्विधात्रा मितनन्द्यते स्म कल्याणि वीरमसवा भवेति । वाचस्पतिः सन्नपि सोऽष्टमूर्तो त्वांशास्यचिन्तास्तिमितो वभूव ॥ ८७॥

वधूरिति ॥ वधूः कन्या विधात्रा ब्रह्मणा । हे कल्याणि शोभने । वीरः प्रसवोऽपत्यं यस्याः सा वीरप्रसवा वीरस्ः भवेति प्रतिनन्द्यते स्म । आशि धमुक्तेत्यर्थः ।स विधाता वाचस्पतिः वागीश्वरः अपि सन् । कस्कादिषु पाठात साधुः । अष्टमूर्तो शिवे [आशास्यचिन्तास्तिमतः] आशास्यमाकाङ्क्यं तत्र विनता विचारस्तस्यां स्तिमितो मन्दः वभूव । तस्य निरीहस्याशास्याभावा-वाशिषि स्तिमितत्वामित्यर्थः ॥

क्रुप्तेपाचारां चतुरस्रवेदीं तावेत्य पश्चात्कनकासनस्यौ । जायापती स्नोकिकमेषणीय-मार्द्राक्षतारोपणमन्वभृताम् ॥ ८८ ॥

क्रुप्तेति । तो जायापती वधूवरै। पश्चात् नमस्कारान्तरं [क्रुप्तोपचा-रां] क्रुप्ता रिवता उपचाराः पुष्परचनादये। यस्यां तां चतुरस्रवेदीमेत्य प्राप्य कनकासनस्थौ सन्तौ लौकिकं लोके विदितं । आचारप्राप्तमित्यर्थः । अतएव एषणीयम् आशास्यम् । तथाहि । लोकिकाचारं मनसापि न लंघयेत् इति शास्त्रादवश्यकर्तव्यमित्यर्थः । इषेरिच्छार्थादनीयप्रत्ययः । आद्राक्षतारोपण-मन्वभूताम् ॥

> पत्रान्तलग्नैर्जलिन्दुजाँकै-राक्चष्ट्रमुक्ताफलजाँलशोभम् । तयोरुपर्यायतनालदण्ड-माधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥ ८९ ॥

१ मुतावाशास्य. २ एषितव्यम, ३ वृन्दे : ४ मक्ति.

पत्रान्तेति ॥ लक्ष्मीः श्रीदेवी [पत्रान्तलग्नैः] पत्रान्तेषु दलप्रान्तेषु लग्नैः जलिन्दुजालैः [आकृष्यमुक्ताफलजालशोभम्] भाकृष्य आहता मुक्ताफलजालेन प्रान्तलिम्बना मुक्ताफलोपन या शोभा सा येन तक्तयोक्तम् । [आयतनालदण्डम्] आयतं दीर्घ नालभेव दण्डो यस्य तत् [कमलावण्यं] कमलभेवातपत्रं तत तयोः उपरिआधक्त दधौ ॥

द्विधा प्रयुक्तेन च वाड्ययेन सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव। संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं वधूं सुखग्राह्यनिबन्धनेन॥ ९०॥

द्विधेति ॥ अथ सरस्वती वाग्देवी च द्विधा संस्कृतप्राकृतरूपेण द्वैविध्येन प्रयुक्तेन उचारितेन वाड्ययेन शब्दजालेन तिन्मधुनं नुनाव तुष्टाव । 'णु स्तुतो ' इति धातोलिंट् । केन किमत्याह-संस्कारेति । [संस्कारपूतेन] संस्कारेण शास्त्रव्युत्पस्या पूतेन प्रकृतिप्रत्ययविभागशुद्धेन । संस्कृतेनत्यर्थः । वरेणयं वरणीयम् । श्वाध्यमित्यर्थः । वृणोतेरीणादिक एन्यप्रत्ययः । वरं वोदारं शिवम् । [सुखमाद्यनिवन्धनेन] मुखेन प्राह्यं सुबोधं निवन्धनं रचना यस्य तेन वाड्ययेन । प्राकृतभाषयेत्यर्थः । वधूम् । नुनावेत्यनेन संबन्धः ॥

तौ संधिषु व्यिञ्जतष्टित्तभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरार्गम् । अपभ्यतामप्सरसां मुहूर्ते प्रयोगमाद्यं छिछताङ्गहारम् ॥ ९१ ॥

ताविति ॥ तो दंपती संधिषु मुखादिनिर्वहणान्तेषु पञ्चसंधिषु । तदुक्तं दशरू-पके—' मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमर्षेषपंसृतिः । ' इति । ट्यिन्नितवृत्तिमेदं स्फुटीकृतकौशिवयादिश्चतिविशेषम् । रसानुगुण्येनेति शेषः । तदुक्तं भूपालेन— ' कौशिकी स्यान्तु शृङ्गारे रसे वीरे तु सात्वती । रौद्रबीमस्सयोर्शृत्तिनियतारभटी पुनः ॥ शृङ्गारादिषु भावेश्चै रसेष्विष्टा तु भारती ॥ ' तथा । ' कौशिक्यारभटी वैव सात्वती भारती तथा । चतस्रो वृत्तयो श्चेयास्तासु नाट्यं प्रतिष्टितम् 'इति ॥ रसा-न्तरेषु शृङ्गारादिरसमेदेषु । ' शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः । ' इत्य-मरः । ' शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतशान्ताक्या रसाः पूर्वे-रुदाहताः ' इति । प्रतिचक्त्यागं प्रतिनियमेन प्रवर्तितो वसन्तललितादिरागे यस्मित्तत् । यस्मिन्रसे यो रागो विहितस्तद्नुसारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः । यथाह काहलः—' रौदेऽद्वृते तथा वीरे पुंरागेण प्रगीयते । शृङ्गारहास्यकरुणाः स्त्रीरागेण प्रकीर्तिताः ॥ भयानके च बीभस्ते शान्ते गयो नपुंसके ॥ ' इति । छिछिताङ्गहारं मधुराङ्गविक्षेपम् । अङ्गहारोङ्गविक्षेपः इत्यमरः । आदौ भवम् आद्यम् ।
रूपकान्तरप्रकृतिभूतमित्यर्थः । तदुक्तम्—'आहुः प्रकरणादीनां नाटकं प्रकृति
बुधाः'। इति ॥ अष्टसर्साम् उर्वश्यादीनां [प्रयोगम्] प्रयुज्यत इति प्रयोगो
रूपकम् । नाटकमित्यर्थः । आद्यमिति विशेषणात् । तं मुहूर्तमपश्यतां दृष्टवन्तौ ।
"पाष्ट्राध्मास्था ० '' इत्यादिना दशेः पश्यादेशः ॥

देवास्तदन्ते हरमूढभार्यं किरीटबद्धाञ्जलयो निपत्य । शापावसाने प्रतिपंत्रमृर्तेर्ययाचिरे पश्चशरस्य सेवाम् ॥ ९२ ॥

देवा इति ॥ देवाः इन्द्रादयः तद्दन्ते तस्य प्रयोगदर्शनस्यान्तेऽवसाने ऊटभार्यं परिणीतदारं हरं [किरीटबद्धाः अलयः] किरीटेपु बद्धा अलख्यो येषां ते तथोक्ताः सन्तः । निपत्य प्रणम्य शापायसाने प्रतिपन्नमूर्तेः लब्धशरीरस्य 'परिणेश्यित पार्वतौ यदा ' इत्यादिना शापस्य पार्वतौपरिणयान्तत्वादित्यर्थः । पञ्चशरस्य कामस्य कर्दुः सेवां ययाचिरे । पुनः समासादितशरीरस्य तस्य सेवा स्वीक्रियतामिति प्रार्थयामासुरित्यर्थः । ' दुद्धाच्पच्—' इत्यादिना द्विकर्म-कत्वम् ॥

तस्यानुमेने भगवान्विमन्युव्योपारमात्मन्यपि सायकानाम्। कार्लेपयुक्ता खल्ज कार्यविद्धिविज्ञापना भर्तेषु सिद्धिमेति॥ ९३॥

तस्येति ॥ विमन्युः विगतकोधः भगवान् ईश्वरः आत्मन्यपि तस्य कामस्य सायकानां व्यापारमनुमेने । तथाहि । कार्यविद्धिः कार्यकैः । भषवा कालविद्धिः अवसरकैः । [कालप्रयुक्ता] काले योग्यावसरे प्रयुक्ता अनुष्ठिता भर्तृषु स्वामिषु विषये विज्ञापना सिद्धिमेति खलु । सफला भवतीस्यर्थः । अयमेवास्य स्मरसेवास्वीकारो यदात्मन्यपि तत्सायकव्यापारमङ्गीकृतवानिति ॥

अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौक्रिविंसृज्य क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण । कनककलशर्युंक्तं भक्तिशोभासनाथं

क्षितिविराचितशय्यं कौतुकागारमागात्।। ९४।।

अधिति॥ अथ इन्दुमौलिः ईश्वरः तान विबुधगणान विसुज्य क्षिति-धरपतिकन्यां पार्वती करेणाद्दानः कनककलरायुक्तं मङ्गलार्थमन्त-

१ प्रतिलब्ध, २ काले, २ कालविद्धिः, ४ रक्षा,

निहितहेममयपूर्णकुम्भं [भिक्तिशोभासनाथं] भक्तयः पुष्पादिरचनास्तासी शोभया सनाथम्। सहितमित्यर्थः। [क्षितिविरचितशच्यं] क्षितौ विरिचता स्थण्डिले कल्पिता शय्या तल्पं यस्मिस्तत्तथोक्तं कौतुकागारम् आगात् शय्यागृहं जगाम । अत्राश्वलायनः - 'अत अर्ध्वमक्षारालवणाशिनावधःशायिनौ ब्रह्मचारिणौ स्याताम् ' इति ॥ अत कर्ध्व विवाहादूर्ध्वम् । आ त्रिरात्रादिति शेषः । 'त्रिरात्रं द्वादशरात्रं ' वा इति वचनात् । तथा कामशाक्षेऽपि – 'अथ परिणयरात्रौ प्रक्रमेत्रैव किंचित्तिसृषु च रजनीपु स्तब्धभावा दुनोति । त्रिदिनमिह न भिन्याहृह्मचर्थे न चास्या हृदयमननुरुध्य स्वेच्छ्या नर्म कुर्यात् '॥ इति ॥

नवपरिणयळजाभूषणां तत्र गौरीं वदनमपहरन्तीं तत्क्वतीक्षेपमीशः । अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथांचि— र्यमथमुखविकारैहीसयामास गृहम् ॥ ९५ ॥

नवेति ॥ तत्र कौतुकागारे ईशः ईश्वरः [नवपरिणयलज्जाभूषणां] नवपरिणयेन नवोद्वाहेन या लजा सा भूपणं यस्यास्तामत एव [तत्कृताक्षेपं] तेनेश्वरेण कृताक्षेपं कृताकर्षणम् । उन्निमतिमिति यावत् । वद्नमपहर्न्तीं साचीकुर्वतीम् । अयं लज्जानुभावः । अनुभावान्तरमाह—शयनसखीभ्यः अपि शयने सहशायिनीभ्यः नर्मसह्वरीभ्योऽपित्यर्थः । कथांचित् कृच्लेण दत्तवाचं दनोत्तरां गौरीं [प्रमथमुखिवकारेः] प्रमथा मित्रितिष्ठप्रभृतयो हास्यरसाधिदेवताः पशुपतेः पारिषदाः । यथाह भरतः—'शृङ्गारे विष्णुदैवत्यो हास्यर प्रमथदैवतः ' इति ॥ 'प्रमथाः स्युः पारिषदाः ' इत्यमरः । तेषां मुखिवकारेभुखिवकृतविष्ठतैः यूहम् अप्रकाशं हास्यामास । हासायुपायैलेजामपाकर्तु प्रवृत्त इत्यर्थः। यथाह गोनर्दः-'हासेन मधुना नर्मवचसा लज्जितां प्रियःम् । विलुप्तल्जां कुर्वीति निपुणैश्व सखीजनैः'।। इति ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथस्रुरिविरचितया संजीवि-नीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये उमापरिणयो नाम सप्तम सर्गः।

TRANSLATION.

CANTO I.

- 1. There is, in the northern quarter, the deity-sould lord of mountains (lit. immovable ones), by name Himâlaya (the mansion of snow), who stands like the measuring rod of the earth, spanning (the distance between; lit. having entered) the Eastern and the Western occeans.
- 2. Whom, all the mountains, having fixed upon as the calf, while mount Meru, clever in milking, stood as the milker, milked from the earth (in the shape of a cow), as directed by Prithu, brilliant jewels and great medicinal herbs.
- 3. Snow could not be a destroyer of beauty in the case of him who is the source of countless jewels; for one blemish is lost in a host of virtues, like the spot on the moon in her rays.
- 4. Who bears on his peaks, a richness of metals, appearing like an untimely twilight, which, with its colours reflected into the pieces of clouds, leads to the amorous decking of the *Apsarases* (heavenly nymphs).
- 5. To whose sunny peaks the Siddhas repair (for comfort) when troubled by showers, after having enjoyed the shadow fallen on the peaks below the clouds floating round the mountain's zone.
- 6. Where the Kirâtas (mountaineers) track the spoor of the lions that have killed elephants by the pearls dropping from the cavities of their claws, though they do not see their foot-marks, the blood stains being washed away by the streamlets of melted snow.
- 7. Where the barks of the birch trees, having characters written on them with mineral fluid, and so resembling the red spots on (the bodies of full grown) elephants, become useful to the Vidyàdhara damsels for amatory correspondence.
- 8. Who, as if wishes to play an accompaniment to (swell the music of) the Kinnaras, singing in a high pitch, by filling the holes of the bamboos with the wind breathed from the mouths of the caves.

- 9. Where the odour, born of the milky juice flowing from the cedar (Sarala) trees, rubbed against by elephants to ease the itching sensation of their temples, makes the peaks fragrant.
- 10. Where the (phosphorescent) herbs with their lustre shed into the interior of the caves, serve, at night, as lights requiring no feeding of oil, at the time of the amorous sports of the forest dwellers accompanied by fair females.
- 11. Where the As'vamukhi women do not leave off their lazy gait, bowed down as they are by (the weight of) the hips and full breasts difficult to bear, on the path on which the snow has formed into blocks, and which therefore bites the sides of the toes and the heels.
- 12. Who protects from the sun (the maker of light) in his caves darkness, hiding there for shelter, being as it were afraid of light (like the night-bird); indeed, with the exalted, a feeling of kinship (that he is their own) extends to the lowliest suppliant seeking their protection as to the (most) excellent.
- 13. Where the yaks prove his title, the "Lord of the mountains," to be significant by (waving over him) the chauries (in the shape of their tails) as white as the rays of the moon, and having their beauty extended all round by the movements of the tails.
- 14. Where the clouds, with their forms accidentally hanging over the entrances to the caverns serving as houses, become the screens for the women of the Kinnaras, shy at their garments being snatched away.
- 15. From which the wind, which bears along with it the spray of the current of the Ganges and which ever and anon shakes the Devadârus (gods, trees) is enjoyed by the hunters who have done stalking the deer, agitating as it does the peacock's feathers (attached by them to their waists).
- 16. Whose lotuses, growing in the lakes on the highest summits and left after being collected by the hands of the seven sages, the sun, moving on a lower level, blossoms by rays shooting upwards.
- 17. On observing him as the source of sacrificial requisites, and his strength as capable of holding up the earth,

the Lord of creation himself conferred on him the sovereignty of the mountains with a share in the sacrificial offerings attached to it.

- 18. To maintain the continuity of his line, he, a kinsman of Meru, knowing rectitude, married, according to (proper) rites, Mená, the mind-born daughter of the Pitrs, equal to himself and respected of the sages.
- 19. In course of time, as they began to enjoy connubial life worthy of their (respective) charms, the consort of the Mountain-lord, possessed of charming youth, conceived a child.
 - 20. She gave birth to Maináka, who wedded a Nága damsel, who contracted friendship with the ocean (to hide himself in) and who never experienced the pain of the wounds made by the thunderbolt even when the foe of Vitra, the cleaver of pinions, was enraged.
- 21. Then the chaste Satf, the daughter of Daksha and the former wife of Bhava (S'iva), who, driven by the insult offered by her father (to her lord) had abandoned her body by (means of) yoga, resorted to the Mountain's consort for rebirth.
- 22. That blessed one (Umâ) was begotten on her (Menâ), who was always self-restrained (or, devoted to the performance of holy rites), by the Mountain-lord, as prosperity is produced by the quality of energy from policy not falling in its operation on account of its being well directed.
- 23. Her birthday conduced to the happiness of embodied beings, both movable and immovable; a day when the quarters brightened, when the wind blew but without dust, and wherein there was a shower of flowers following close upon the music of conches.
- 24. The mother (lit. the progenitor) shone very brightly by her daughter, having a halo of refulgent lustre; as shines the land adjoining the Turquoise hills by the rays of gems shooting up at (responsive to) the roar of the new clouds.
- 25. As days rolled by, she, who had got her birth, growing, developed extraordinary graces as does the newly risen crescent of the moon waxing day by day other digits hidden in her lustre.

- 26. Her, the darling of her relatives, they called by the patronymic name of Párvatí; the maiden of a pleasing face came to be called Umà (only) afterwards, when forbidden by her mother to do penance with the words "Uma" (O, do not)."
- 27. The eyes of the Mountain-lord, though having a son, were never satiated with resting on this his child; the row of bees, indeed, is more fondly attached to the mango tree (blossoms), though the vernal season blooms with countless flowers.
- 28. By her he received (additional) sanctity and was also glorified, even as the lamp is by its exceedingly brilliant flame or the heavenly path by the Ganges (lit. the river of three courses) or the wise by refined speech.
- 29. In childhood surrounded by her companions, she, entering, as it were, into the spirit of sport often played with balls and dolls (made of cloth &c.) and with altars built on the sands of the Ganges.
- 30. To her, whose impressions (of the previous life) were permanent, the lores, acquired in the past life, came at the time of instructing her, as do the flocks of swans to the Ganges, in autumn, or their own lustre to the medical herbs at night.
- 31. Now she reached an age, beyond childhood, which is in itself an embellishment, not artificial, to the slim body, a cause of exhilaration not known as wine, a missile of Káma (but) other than the flowery one.
- 32. Her body, charming in its perfect symmetry, was unfolded (developed) by fresh youth like a painting gradually growing under the brush (of a painter), or like a lotus blooming under the (influence of the) rays of the sun.
- 33. Her feet, while treading, gave to the earth the ever-shifting beauty of land-lotuses in the shape of the radiance of her raised great toe and nails emitting, as it were, red colour.
- 34. She, with a body stooping (on account of the weight of her breasts), was instructed, as it were, in the matter of her gait, wherein the tread appeared graceful through playful gestures, by the royal swans, themselves desirous of receiving instruction in return as they wanted to learn the music of her anklets.

- 35. The Creator, after he had fashioned her beautiful thighs, not very long, rounded and symmetrical, had to make an effort, as it were, for the production of excellent beauty when forming her other limbs.
- 36. The trunks of lordly elephants through toughness of skin and the plantain-stalks through their extreme coldness were unfit as standards of comparison for her thighs, though having a plump, rounded shape.
- 37. The beauty of the resting place of the zone of her, who was faultless, could, indeed, be inferred from this that it was placed, in after times (i. e. after her austerities were over), by Girisha, (S'iva) on his lap, which it was not possible even to be coveted by another female.
- 38. The delicate line of down which entered her deep navel after passing the knot of her garment (at the waist), appeared like the shooting ray of the central gem of her zone which was other than white (a sapphire).
- 39. She, with a slender waist resembling the middle of an altar, had three charming folds of skin (on her waist) as if they were a flight of stairs raised there by blooming youth for the God of love to ascend.
- 40. Of her, the lily-eyed one, the two breasts, yellowish white, having black nipples and pressing against each other, were so rounded that as much space as could be occupied even by a lotus fibre was impossible to be found between them.
- 41. I fancy her arms were more delicate than even the S'irisha flower, since they were thrown as chains round the neck of Hara by the fish-bannered God, although vanquished.
- 42. In the case of her neck gracefully elevated over her breasts and her encircling pearl-necklace, the condition of being the adorned and the adorner was indifferently exchangeable owing to each bringing beauty to the other.
- 43. The unsteady Goddess of beauty, could not enjoy (possess) the charms of the lotus when with the moon, and of the lunar graces when with the lotus; but when she betook herself to the face of Uma, she enjoyed the pleasure (coming from the charms) peculiar to both.

- 44. If a white flower were laid upon a young tender leaf or a pearl were to rest on the richest (lit. spotless) coral, then only could either vie with the sweet smile that played about (lit. whose lustre was shed over) her rosy lip-
- 45. While she, who had a musical sound, spoke in a voice that distilled nectar as it were, even the koil (lit. bred by others), was to the ears of the listeners full of jarring notes, like a harp, out of tune, when played upon-
- 46. The timid (unsteady) glances which were not dissimilar to the blue lotus (tremulous) in a strong wind, did the female fawns borrow from her, or she with elongated eyes from them?
- 47. On seeing the beauty, charming in its sportiveness, of her long arching brows, pencilled as it were with black paint, lhe bodiless God gave up all pride in the beauty of his (curved) bow.
- 48. If there can be a sense of shame in the minds of the lower animals, then the female Chamaras will, undoubtedly, grow cold in their fondness for their hair on seeing the magnificent tresses of the daughter of the Mountain-lord.
- 49. In short she was created by the Creator of the universe with great effort, as if with a desire to see all beauty combined in one form, by gathering together all the standards of comparison and placing them, each in its place.
- 50. Once, it is said, Nàrada, who roams at will, on seeing that girl near her father, declared that she would be Hara's one bride who would share half of his body through love.
- 51. For this reason her father remained (indifferent), setting aside all thought of another bridegroom for her, although she had reached the age of adolescence: (for) an oblation, sanctified by mantras, lustrous objects other than fire do not deserve.
- 52. The Mountain could not offer his child to the God of gods unsolicited: a wise man resorts to neutrality even in the matter of his desired object through fear of his request being refused.
- 53. When that lady, of pearly teeth, abandoned her body through resentment against Daksha in her former birth,

just from that time the Lord of beings (S'iva), giving up all attachment (to worldly pleasures) lived without a wife.

- 54. He, with a skin for his garment, and with his mind controlled, dwelt, for the purpose of practising austerities, on some peak of the Snow-mansion, where the sacred fir trees were laved by the current of the Ganges, which was odoriferous with the fragrance of musk, and where there was the music of heavenly minstrels (Kinnaras).
- 55. And his attendant troops, with the flowers of the Nameru trees for their ear-ornaments, clad in the barks of the birch trees soft to touch and annointed with mineral (red arsenic) dyes, sat on the rocks coated with fragrant resin.
- 56. His bull (having a prominent hump) uttering a pleasing bellow of pride, digging with his hoofs the rocks of collected snow, and looked at with great difficulty by the terrified gayals, bellowed aloud there, intolerant of the roar of the lions.
- 57. He, of eight forms, himself the giver of the fruit of penance, having set up a fire there, kindled with sacrificial wood and another manifestation of himself, practised austerities with some unknown object.
- 58. The mountain-lord having worshipped him of inestimable worth and adored by the gods (lit. the denizens of heaven), with the customary offerings, directed his daughter of restrained soul, together with her (two) female friends, to wait upon (or propitiate) him.
- 59. S'iva (lit. the Mountain-dweller) allowed her to serve him according to her desire although an obstruction to contemplation; for *they* alone are steady whose minds are not affected in the presence of the cause of perturbation.
- 60. Culling flowers for offerings, assiduous in cleaning the altar and bringing water for the performance of holy rites and the Kus'a grass—thus did she, having lovely tresses, attend upon S'iva every day, her fatigue being allayed by the rays of the lunar digit on his head.

CANTO II.

- 1. At that time the denizens of heaven, harassed by Taraka, went to the abode of the self-existent God, Bramhá, having placed Indra (the speedy-vanquisher) at their head.
- 2. Brahmà revealed himself to them, the lustre of whose faces had faded away, as does the sun (the possessor of bright rays) to the lakes with sleeping (closed) lotuses in the morning.
- 3. Then, having bowed to him, who has a face on every side, who is the creator of all, and who is the lord of speech, they propitiated him with appropriate (lit. full of sense) speeches.
- 4. Salutation to thee of three forms, the one soul before the creation of the world, who afterwards dividedst thyself into the three Gunas (Satva, Rajas and Tamas) and manifestedst a variety (of forms).
- 5. O unborn one, the universe, composed of things that move and that do not move, has sprung from the ever prolific seed which was cast by thee in the waters; hence art thou glorified as its source-
- 6. Manifesting thy might by the three forms (lit. three states characterised by the three qualities), thou alone hast come to be the cause of the creation, the protection and the retraction (of the universe).
- 7. Male and female are the separate manifestations of thy own self, (thus) split up through the desire of creating; and these are declared as the parents of the creation that sprang into existence.
- 8. The waking and slumbering of thee, who hast separated thy day and night by the measure of thy own time, are (represent the period of) the creation and destruction of all things.
- 9. Thyself without a source, thou art the source of the universe; thyself endless, thou art the end of the universe; without beginning, thou art the beginning of the universe; and thyself lordless, thou art the lord of the universe!
- 10. Thou knowest thyself in thyself, thou createst thyself by thyself and thou art absorbed in thyself by thy own mighty self.

- 11. Thou art fluid and hard on account of the close contact of the particles (adhesion); gross and subtile; light and yet heavy; perceptible and yet the opposite of that; thy will is absolute in the (manifestation of the) energies (or miraculous powers).
- 12. Thou art the source of those speeches (Vedas), the introduction of which is by (the syllable) Om, the utterance of which is in threefold intonation, the rite to be performed by which is sacrifice, and the fruit of which is heaven.
- 13. They declare thee as the Prakriti operating for the benefit of the soul (Purusha); and they know thee alone to be the Purusha, the indifferent (passive) witness of (the operations of) the Prakriti.
- 14. Thou art the father of the manes, god of the gods, higher than the high and the progenitor of the progenitors of mankind.
- 15. Thou, the eternal one, art the sacrificial offering and again its offerer (the sacrificer), the enjoyed and the enjoyer, the knowable and also the knower, the meditator and again the supreme object of meditation.
- 16. Having heard from them these praises, thus uttered, truthful and going (pleasing) to the heart, the Creator, inclined to show favour, answered the gods thus:—
- 17. Of that primeval bard, the fourfold (i. e. having a fourfold excellence) flow of words (speech) being uttered from the four mouths, was successful (or had its object gained).
- 18. Welcome to you, O gods of mighty valour, who, having held your (respective) high posts by your might, have come here in a body and who have pole-like (long) arms (i. e. reaching upto the knee).
- 19. Why is it that your faces do not show their wonted glow like stars with their gleam dimmed by a mist?
- 20. This thunderbolt of the destroyer of Vritra, not displaying its variegated splendour (rain-bow) on account of the loss of its radiance, appears to have its edges blunted.
- 21. The noose in the hand of Varuna, irresistible to the enemy, is reduced to the helplessness of a serpent, whose prowess is repressed by a spell.

- 22. The arm of Kubera, from which the mace is cast off, and which, therefore, appearing like a tree with its branches broken, hints, as it were, at a defeat, that has been like a dart in the heart (rankling in his mind).
- 23. Even Yama, scratching the ground with his rod having its lustre entirely gone, brings to it, invincible once, the insignificance of a quenched firebrand (for marking the earth).
- 24. How have these A'dityas, cool on account of the loss of their burning lustre, come to the condition of being gazed on at will, as if painted in pictures?
- 25. The halting of the speed of the Maruts (wind-gods) can be guessed from their faltering motion, as is the stoppage of their current from the refluence of waters.
- 26. The heads of the Rudras, with their crescents hanging from the knots of matted hair, bent low (through shame of defeat) tell of the quelling of their deep gutteral sounds (their weapons).
- 27. Have you, who had already gained position (established your pre-eminence), been thrown down from it by 'your more powerful enemies, as general rules are overthrown (set aside) by special ones (exceptions)?
- 28. Say then, my children, what crave you, coming here together? With me rests the creation of the world, with you its protection.
- 29. Then Vasava urged the preceptor (of the gods) with (a motion of) his thousand eyes, that appeared beautiful like a bed of lotuses shaken by a gentle wind.
- 30. He, the twofold eye of Hari, greater (more serviceable to him) than his one thousand eyes-he, Vâchaspati (the lord of speech) spoke to him, the lotus-throned one (Brahmá), with hands folded (in supplication).
- 31. O Lord, what you said is so: our high position is snatched away from us by our foes. O mighty One, how should you not know it when your soul pervades each and every creature!
- 32. A mighty demon named Ta'raka, grown insolent by a boon obtained from you, has risen to torment the world, like a comet.

- 33. To his town the Sun sends his rays in such numbers only as will suffice to awaken (cause to bloom) the lotuses in his pleasure-lakes. (He is afraid of shining in all his glory.)
- 34. On him the Moon waits with all his digits at all times (in both the halfs); only he keeps back the digit that forms the crest-gem of S'iva.
- 35. The Wind, with his motion in his garden stopped through fear of (punishment for) stealing (bearing) away flowers, does not blow near him with greater force than is produced by a fan.
- 36. And the Seasons, ever diligent in providing a stock of flowers, wait upon him, as if they were (nothing more than) his gardeners, giving up for the time a succession of service.
- 37. The Lord of rivers (the sea) anxiously awaits the developing of precious stones, fit to be offered as presents to him, in the bosom of water.
- 38. The serpents, with Vàsuki at their head, with their blazing jewel-lustres, wait upon him at night, serving as fixed lamps.
- 39. Even Indra, desirous of securing favour done by him, tries again and again to win him over with the precious flowers of the desire-granting trees (Kalpadrumas) sent by massengers.
- 40. Though served in this way, he harrasses the three worlds. A wicked person can be put down only by a retaliation of injury and not by an act of kindness.
- 41. By him are the trees of the Nandana grove, the leaves of which were tenderly plucked by the wives of the immortals, made to experience cuttings and fallings.
- 42. When asleep, he is fanned by the captive heavenly damsels with chauries, showering the spray of tears, and raising wind light like breathing.
- 43. He has built pleasure-mountains in his residences having rooted up peaks of Meru, (once) struck by the hoofs of the Sun's coursers.
- 44. The water of the heavenly Ganges, made oily by the rut of the elephants of the quarters, is alone left now

- (i. c. without its golden lotuses), while his pleasure-lakes have become the abode of the harvest of golden lotuses.
- 45. The love of seeing different worlds is no more entertained by the gods, as the path of the aerical cars has become desolate through fear of being attacked by him.
- 46. He, versed in magic arts, snatches away from the mouth of fire, the oblation offered by the sacrificers (in due form) in sacrifices when instituted, while we look on (helplessly).
- 47. He has borne away the well-known Uchchais'ravas, the jewel of horses, who was, as it were, the long acquired glory of Indra in a bodily form.
- 48. All our efforts against the wicked wretch are turned to naught, as herbs of powerful healing virtue, against a joint distemper of the three humours malignly disturbed.
- 49. The discus of Harí, whereon rested our hope of success, offered itself, as it were, like a gold ornament round his deck, with a stream of lustre (only) flashing forth from it as it clashed (against his bosom).
- 50. Now his elephants, who have vanquished Airàvata, are practising butting against the clouds, such as Pushkaràvartaka and others.
- 51. O Almighty God, we, therefore desire to create a leader to destroy him, as those desirous of salvation wish to raise religious virtue, which cuts off the fetters of Karman.
- 52. Whom, the defender of the heavenly host, having placed in the foremost place, the Breaker-of-mountains (Indra) will lead back the Glory of victory, like one taken captive.
- 53. When this address was concluded, the Self-existent One uttered a speech, which far surpassed, in sweetness (its refreshing effect), a shower falling after thunder.
- 54. This your desire will be gratified; wait some time: but I will not, myself, undertake the work of creation for its fulfilment (i. e. producing a leader).
- 55. The demon who acquired his glory from here, ought not to have destruction from here; it is improper to cut down even a poisonous tree when (once) nurtured by oneself.

- 56. Formerly this (viz. freedom from death at the hands of the gods) he sought (as a boon) and the same I granted him; and (thus) by a boon made his penance, capable of burning the worlds, nugatory.
- 57. Who but a portion of the energy of the Blacknecked one (S'iva) dropped (on favourable ground) can withstand him who is warlike when ready to attack in a battle?
- 58. That God (S'iva) is the supreme soul (lit. highest lustre) reigning beyond the region of darkness (the quality of Tamas)-he, the extent of whose prowess cannot be accurately gauged either by me or by Vishnu.
- 59. So you, who are desirous of achieving your object, should try to draw away (tempt) the mind of S'iva, steadied by self-restraint (or firmly fixed on contemplation) (towards matrimony) by means of the beauty of Umà, like iron by a magnet.
- 60. Only these two are capable of bearing the seed of us two when deposited—Umà of S'iva and his watery form of me.
- 61. (Another form of) the self (son) of that S'iva, having taken up the leadership of your host, will loosen the braids of the captive heavenly damsels by the glory of his might.
- 62. Having addressed the gods thus the Creator of the universe vanished (from sight); and the gods, too, went back to the celestial world with what was to be done firmly settled in their minds.
- 63. Having fixed upon Kandarpa (as the proper agent to be employed) in that business, the chastiser of Pāka (Indra) approached him by the mind, the speed of which was doubled by his eagerness for the accomplishment of the object.
- 64. Then the flower-bowed god, with his bow, the ends of which were as beautiful as the arching brows of graceful women, slung over his neck bearing the marks of the bracelets of Rati, and having his missile, the young sprouts of mango trees, deposited in the hands of his friend Madhu (vernal season), approached the Performer-of hundred-sacrifices (Indra) with folded hands.

CANTO III.

- 1. The thousand eyes of (Indra) simultaneously alighted on him, leaving the gods; generally the regard of lords for their dependents changes according to the purpose they desire to be accomplished.
- 2. He was allowed a place near his own throne by Vasava with the words "sit here;" and he, having acknowledged the courtesy of his master by (a reverential inclination of) his head began to speak to him in private thus—
- 3. O you who discern the special qualifications of men, command what you desire to be done in the (three) worlds. I should like this your favour shown by your remembrance (of me) to be enhanced by (the execution of) a command.
- 4. By whom, desirous of getting your post, has your vengeance been roused by mighty (lit. exceedingly prolonged) austerities? For in a trice shall he be within the range of this my bow on which an arrow has been fixed.
- 5. Who, undesired by you, is seeking the path of salvation through fear of rebirth? Let him long stand fettered down to wordly existence by the side-long glances, bewitching with the play of the eyebrows, of beautiful women.
- 6. Say, of what foe of yours shall I, employing as my messenger sensuality, obstruct the temporal and spiritual advancement, although he be instructed in morality by Ushanas himself, as the flooded current of a river obstructs its two banks?
- 7. What lady (having full buttocks) painfully keeping the vow of chastity, who has made a niche in your unsteady (lustful) mind by her beauty, do you wish to be compelled to twine her arms round your neck, of her own accord, abandoning all (sense of) shame?
- 8. O gallant, by what lady naturally passionate, have you been spurned for your infidelity in love although fallen at her feet? Her body shall I subject to strong repentance and make it (helplessly) resort to a couch of tender sprouts.

- 9. O mighty one, be pleased; let your bolt rest; what foe of yours should quall, with the might of his arms rendered unavailing even before women, with lips curling through passion?
- 10. Although flower-armed, taking Madhu (the presiding deity of the vernal season) alone for my associate, shall I break down (through your favour) the self-restraint even of the Trident-holder (S'iva). What are other howmen before me then?
- 11, Then A'khandala (Indra) having taken his leg off his thigh and honoured the footstool by placing it upon it, thus spoke to Kàma who had declared his power as equal to the (achievement of the) object he had in view—
- 12. Friend, all is possible for you to do; I have but the two weapons, yourself and my bolt; my bolt (however) is powerless against those mighty with the power of austerities, while you go (unchallenged) everywhere and accomplish every thing.
- 13. I know your strength, and hence employ you in acts of grave import as I would do myself; Krishna has assigned to S'esha the duty of bearing his body, on observing his capability to uphold the world.
- 14. In talking of the power of your arrow to hit the Bull-emblemed God (S'iva), you have almost undertaken our work: know that at present this is just the desired object of the gods (lit. those who have an allotted portion in a sacrifice) who have powerful foes.
- 15. The divine beings desire to have a leader for their host, sprung from the energy of Bhava, that they can conquer their foes. And he, the repository (or source) of the principal and accessary *mantras*, who has concentrated his mind on Brahma, can be subdued (managed) by the fall of your one arrow.
- 16. Strive to make him, who is self-restrained, love the devoted daughter of Himalaya; of all women she alone is the proper ground for the depositing of his seed—so has declared the Self-born (Brahmá).
- 17. And the daughter of the Mountain-lord, at her father's bidding, waits upon the Eternal one (Siva)

practising penance on the high region of Himàlaya—so have I heard from the lips of the heavenly nymphs; (for) they form my band of spies.

- 18. So then go to accomplish this business; do the work of the gods. This purpose can only be attained by the achievment of another object: it, (therefore), has need of you as its primary cause as the sprouting up of a seed requires water before it can make its appearance.
- 19. On him, the means of the attainment of victory by the gods, your missile only, we grant, has power; you are blessed; (the performance of) a deed, not accomplished by any other person, although unknown to fame, is the glory of men
- 20, These gods are your suppliants; the business (you have to accomplish) is (for the benefit) of the three worlds; and the deed done by your bow is not very cruel: O wonder! Your prowess is to be envied!!
- 21. O disturber of the peace of mind, Spring (Madhu) is your helper, though unasked, through your comradeship. Who asks the wind to be the fanner of fire (lit. the devourer of the sacrificial offerings)?
- 22. With the words "so be it", the God of love received on his head his master's command, like a garland offered as a gift of favour, and started; and Indra touched his body (as a mark of special grace) with his hand grown rough by stroking the Airàvata (for encouragement).
- 23. He went to the Himalayan resort of Sthânu (S'iva) followed by Màdhava, his dear friend, and by Rati with apprehension, determined to effect the work even at the cost of his body.
- 24. In that forest Madhu (the vernal season) manifested himself having assumed his proper form, which was an object of pride to the mind-born One (Kâma), acting antagonistically to the performance of austerities of the sages practising self-restraint.
- 25. When the hot-rayed one (sun) began to go towards the quarter guarded by Kubera (the North) out of the proper season, the Southern quarter sent forth wind from her mouth like a sigh of anguish.

- (Side-meaning.) A certain kind-hearted damsel heaved out a sigh of pain from her mouth, when her lover, an adventurous gallant, started to go to another woman, kept by some deformed person, having broken the engagement with her.
- 26. Then the As'oka tree put forth at once flowers together with foliage just from its stem and did not wait for a touch from the feet of the fair jingling with anklets.
- 27. The Vernal Season having fitted up the arrow (of Káma) in the shape of the young mango blossom with fresh leaves as its feathers, inscribed on it, as it were, the name of the Mind-born in the shape of the bees.
- 28. The Karnikára flower, though of gorgeous tints, pains the mind by its odourlessness; generally the mind of the Creator of the world is averse to bestowing completeness of qualities on a thing.
- 29. The Palâs'a buds, extremely red and curved like the young moon, not being blossomed, shone like red marks of nails on (the persons of) the Forest-sites then united with the Vernal Season (their lover).
- 30. The Vernal Beauty having displayed on her forehead a *Tilaka* (the tilaka flower) artistically painted with black pigment in the shape of the bees that swarmed over it, ornamented her lip of the young mango leaf with a red tint (red lac) mellow like the light of the morning sun.
- 31. The fawns with their eyes blinded by the pollendust of the blossom of the Piyala trees and intoxicated with passion, ran wildly against the wind in the forest glades, full of the murmur of falling leaves.
- 32. What strain of music was warbled out by the male Cuckoo, whose neck was red (or, whose voice was impassioned) by his feasting on the mango sprouts, became the mandate of Smara competent to break down the pride of high-minded dames.
- 33. Perspiration made its appearance on the ornamental paintings (on the persons) of the Kinnara ladies, the complexion of whose faces was slightly yellow and whose

lips looked bright (not being smeared with wax or, after Malli.—were free from pain), owing to the passing away of the wintry season.

- 34. The ascetics, living in the forest of S'iva (lit. the immovable one), seeing the untimely manifestation of spring could, with difficulty, be masters of their minds whose perturbation was curbed with (great) effort.
- 35. When Madana reached that region, with Rati as his companion, and his flower-bow strung, all living things forming themselves into pairs manifested by their actions amorous feeling pervaded by the sentiment of love gone to excess.
- 36. The male bee, attentive to (according to Malli, following) his dear mate, drank honey from the same flower-bowl; and the black antelope scratched with his horn his female who had closed her eyes through the pleasant sensation caused by that touch.
- 37. The female elephant, through great love, gave to the male the water held in her mouth, fragrant with the pollen-dust of lotuses. The Chakrawâka (lit. having the name of the member of a chariot) flattered his hen by giving her a lotus-stalk half eaten (by himself).
- 38. The Kimpurusha, in the intervals of music, kissed his beloved's face with the eyes attractive by rolling through intoxication caused by the floral wine, and having its paintings a little disfigured (lit. loosened) by the drops of perspiration brought on by exertion.
- 39. The trees even received close clasps from the arms, in the shape of tender twigs, of the creeper-wives, captivating with throbbing lips in the shape of young reddish sprouts and with breasts of the full clusters of flowers.
- 40. Hara, though hearing the music of the heavenly damsels at such a time, remained absorbed in meditation; for never can obstacles break the Samadhi (disturb the contemplation) of those who have complete control over themselves.

- 41. Then Naudi, standing at the entrance of the creeper-bower, with a gold staff resting against his left forearm, checked the Ganas, ordering them not to be mischievous by a sign of his forefinger placed on the mouth.
- 42. And at his bidding the whole forest itself stood with its movements committed to a painting as it were, the trees having ceased waving about, the swarms of bees having remained still, the birds having withheld their music, and the beasts having stopped roaming.
- 43. Having avoided his glance, as one does the quarter wherein shines Venus, when starting on a journey, Kâma entered S'iva's abode of contemplation, screened with the thickly interwoven branches of the Nameru trees all round.
- 44. He, the fall (destruction) of whose body was at hand, saw the Three-eyed God, absorbed in ascetic contemplation, seated on an altar of the Devadáru tree, covered over with a tiger's skin.
- 45. The fore-part of whose body was steady owing to the posture called Virâsana, who was sitting straight and fully drawn, both of whose shoulders were a little bent, and in whose lap there lay as it were a full blown lotus, owing to his two hands being placed there with the palms turned upwards.
- 46. The mass of whose matted hair was gathered upwards and tied with a serpent, who had a double string of Rudra'kshas hanging down from his ears, and who wore a black antelope's hide with knots, appearing still more darkish on account of the complexion of his neck;
- 47. Who was looking steadfastly at (the tip of) his nose with his eyes, the fierce pupils of which were motion-less and shining out a little, and which had desisted from the habit of kniting the brows, the thick lashes of which were not moving and the vision of which was turned downwards;
- 48. Who, on account of the suspension of the vital airs (lit. the airs moving inside), appeared like a cloud not

blustering up to burst into a shower, or like a reservoir of water unruffled with ripples or like a lamp (burning) steady in a place free from wind:

- 49. Who was putting into shade the grace softer than that of the lotus fibres, of the young moon, by the rays of light shooting forth from the head, having got a passage through the eye in the cranium;
- 50. Who, having fixed in his heart the mind, with its operations through the nine gates (of sense) entirely suspended and completely under the influence of concentration, was realising in himself his own self, whom the seers call the Eternal.
- 51. Smara (Cupid), while looking at him, the three-eyed one, not to be assailed even in thought, in that posture, his hand drooping through fear, did not notice the bow and arrow dropped down from his hand.
- 52. Just then was seen the daughter of the Lord of immovables (Hima'laya) accompanied by the sylvan deities, reviving, as it were, his prowess, almost deadened, by the beauty of her person;
- 53. Who were a decoration of the spring flowers, the As oka flowers in which put into shade the rubies, the Karnika ras bore the lustre of gold and the Sindhuvaras shone like a necklace of pearls;
- 54. Who stooped a little with (the weight) of her breasts, and wore a garment of the hue of the morning sunthus looking like a walking creeper covered with folige and bending under the breast-like clusters of flowers:
- 55. Who was drawing up with her hand again and again the zone, composed of Bakula flowers, slipping down her hips, which was, as it were, a second string for his bow deposited there by Smara who knew the appropriate place for it;
- 56. And who, her eyes agitated through confusion, was keeping off, every moment, with a sportive lotus, a bee hovering round her Bimba-like nether lip, with its thirst (desire) excited by her fragrant breath.
- 57. On seeing her, faultless in all her limbs, and a standing shame even to Rati, the flower-arrowed god again

hoped for the accomplishment of his object respecting the Trident-holder who had conquered his senses.

- 58. Uma approached the entrance (of the abode) of S'ambhu, her future lord; and at the same time, he too, having realised in himself the eternal light called Parma'tman desisted from contemplation (broke the Sama'dhi).
- 59. Then the Lord, slowly releasing all the vital airs in the body, the portion of the earth under him being, with great difficulty, upborne with the tops of his hoods by the lord of serpents, loosened the firm Vfra'sana.
- 60. To him, Nandi, having saluted, announced the coming of the daughter of the Mountain-lord through the desire of waiting upon him, and ushered her into the presence of his lord, her admittance being permitted with a mere sign of the eye-brow.
- 61. By her two friends was scattered a collection of spring-flowers, mixed with bits of leaves gathered with their own hands, at the feet of the Three-eyed God, with a bow.
- 62. Umà made a bow to the Bull-emblemed God with her head, when the tender leaf on the ear dropped down and the fresh Karinka'ra flowers shining in the midst of her black tresses got loosened.
- 63. She was indeed told the truth by Bhava when he said "do yoge t a husband, who will not attend to another woman:" the words of the mighty do not foster a sense contrary to their meaning in this world.
- 64. Kàma, having seized this as the proper opportunity for (discharging) his arrow, being as if desirous of entering the fire like a moth, touched again and again the string of his bow, having fixed his eye on Hara, while Uma stood hard by (lit. in the presence of Uma').
- 65. Then Gauri offered to Girisha, given to asceticism, a rosary of the seeds of lotuses grown in the Manda'-kini and dried up by the rays of the sun, with a hand of a rosy colour.

- 66. The three-eyed God through love for devotees made ready to take that rosary, and the very moment the flower-arrowed God placed on the bow his unfailing arrow called Sammohana (the captivator).
- 67. Hara, his firmness a little shaken, as is the sea (agitated) at the rising of the moon, cast his eyes on Uma's face, the lower lip of which was like the Bimba fruit.
- 68. The daughter of the Mountain too, betraying her emotion by limbs that looked like the blooming Kadamba flowers (on account of the hair standing on end), stood with a half averted face, lovelier still and with the eyes agitated through shyness.
- 69. Then S'iva, having strongly restrained the perturbation of his senses by means of his (perfect) self-control, and desiring to find out the cause of the disturbance of his heart, directed his eye towards the directions.
- 70. Then he saw the mind-born one, his clenched fist resting on the corner of his left eye, his shoulders bent (forward) and his left foot drawn in, ready to strike with his beautiful bow stretched to (the figure of) a circle.
- 71. All at once a blazing fire with rising flames sprang from the third eye of him, whose ire was roused by the disturbance to his austerities, and whose face was terrible to look at owing to the knitting of the eye-brows-
- 72. Ere the cries of the gods—"Restrain thy ire, restrain thy ire, O Lord"—could rise in the sky, the fire, born of the eye of Bhava, left only the ashes of Madana.
- 73. And Rati, who for a time stood unconscious of the death of her husband, had a favour conferred upon her as it were by the swoon, which, occasioned by the sharp discomfiture, stifled all operations of her senses.
- 74. Having quickly destroyed him, the obstacle to his austerities, as the bolt of Indra does a tree, the Great ascetic, the Lord of beings, together with his followers, vanished from sight, in order to avoid the vicinity of women.

- 75. The daughter of the Mountain knowing the desire of her exalted father as well as her lovely body to be vain, overwhelmed with shame all the more, because it happened in the presence of her two friends, somehow or other went homeward, like one dazed.
- 76. Just then the Mountain, having taken into his arms his daughter who deserved to be sympathised with and who had closed her eyes in fear of the anger of Bhava, went along the path, as does the elephant of the gods holding a lotus sticking to his tusk, with his body stretched to its full length on account of his great speed.

CANTO IV.

- 1. Then the wife of Káma, who was beside herself, being entirely in the power of the trance, was awakened by Destiny, wishing to make her experience new widowhood with its unbearable pangs.
- 2. She made her eyes, opened at the close of the swoon, gaze attentively, but she did not know that the sight of her dear lord was for ever lost to her never-satiated eyes.
- 3. "O Lord of my life, art thou alive," so saying she got up; but she saw on the ground, merely a heap of ashes, in a man's shape, due to the fire of the anger of Hara.
- 4. Then she, again distracted (with grief), her breasts dusty from the touch of the ground, and her hair dishevelled, wailed, as if making the region (the living creatures) share her grief (lit. equally miserable).
- 5. Thy body, which served as a sample for all amorous persons by its resplendency (handsomeness), has been reduced to this condition, and yet I do not burst through grief! Hard-hearted, indeed, must be women!
- 6. Where hast thou fled, abruptly leaving me whose (very) life depends upon thee, forgetting thy love in a moment, as does a torrent of water throwing up a lotus after breaking down a dam?

- 7. Thou hast never done anything that would displease me, nor have I ever acted contrary to thy wishes: why is it, then, that, without cause, thou dost not present a sight of thee to thy Rati who is lamenting (thy loss)?
- 8. Dost thou remember, O Smara, my binding thee with the strings of my waist band whenever I was addressed with a wrong name by thee, or my beatings of thee with lotuses used as ear ornaments, hurting thy eyes with pollen-dust dropping from them?
- 9. I know the speech which thou wouldst utter to please me—viz. "thou dwellest in my heart"—to be false; if it was not an empty compliment, how is it that thou art without a body, and Rati uninjured?
- 10. I will follow the path of thee who hast started on a new journey to the other world; but this world is cheated (of its pleasure) 'by Vidhi: the happiness of embodied beings does, indeed, depend on thee.
- 11. Who else but thee, O beloved, can enable the sweet-hearts terrified by the thunder of the clouds, to reach the houses of their lovers, when the roads of the cities are shrouded in nocturnal darkness?
- 12. The intoxication of the young damsels by wine is now a mockery when thou hast ceased to exist—the intoxication that makes the red eyes roll (from side to side) and the words falter at every step.
- 13. O bodiless one, the Moon, knowing that the body of thee, his dear friend, has become a subject-matter of tales (only) and that his appearance (in the sky) useless, will, with great relutance, give up his thinness, even when the dark half has passed away.
- 14. Say by whom will the fresh blossom of the mango tree, the beautiful stem of which is reddish green and the sprouting of which is proclaimed by the notes of the malecuckoo, be used as his arrow?
- 15. The swarm of bees, which was many a time used as a string for thy bow by thee, seems by its humnings,

in piteous tones, as if to sympathise with me, whose distress serent.

- 16. Rise again, recovering thy graceful form, and once more appoint the koel, naturally clever in sweet (persuasive) talk, to the post of a messenger in love
- 17. There is no peace for me, O Smara, remembering as I do, our secret sportings, so familiar to us, and embracings, accompanied by tremour, solicited by bowing down the head.
- 18. O thou expert in love-matters, here I bear on my person the vernal decoration of flowers arranged by thyself, but that beautiful body of thine is not to be seen.
- 19 Come then, and finish the colouring of my left foot, (lit. other than the right one) before finishing the decoration of which, thou wast (called away by being) remembered by the cruel gods.
- 20. As long as thou art not deceived (into loving them) in heaven, O dear, by the artful damsels of heaven, I will come to sit once more on thy lap, following thee by the way of locusts (burning myself on the funeral pyre).
- 21. O beloved, though I follow thee, this reproach will stand—that I, Rati, bereaved of Madana, fived (though) for a moment only.
- 22. How can the last decorations be done by me for thee, who hast gone to another world? For thou hast been reduced to an unthought-of condition by simultaneously (losing) both thy life and body.
- 23. I remember thy merry talk (lit. accompanied with smiles) with, and casting a side-glance (lit. looking from the cornor of the eyes) at Madhu, as thou wast straightening the arrow, with the bow stationed on thy lap.
- 24. Where is thy friend, Madhu, the delight of thy heart, who shaped thy bow with flowers? Or alas, can if be that he, too, is sent along the path taken by his friend by the Trident-holder whose wrath is dreadful?
- 25. Madhu, cut at heart by her cries of woe, as by venomed arrows, discovered himself in the front of the woestriken Rati to console her.

- 26. On seeing him she wept bitterly and beat her bosom so as to oppress her breasts; misery breaks out as if opening her flood-gates in the presence of one's connections (a Kinsman or a friend).
- 27. Smitten with grief she thus said to him-Look, O Vasanta, what has remained of thy friend. These ashes, variegated like a pigeon, are blown about, particle by particle, by the wind.
- 28. Now reveal thyself to us, O Smara. This Madhava longs to behold thee; the love of men may be fickle to women, but it can not be so towards a friend.
- 29. By this thy comrade (lit. one who is always by the side) the whole world, including the gods and the demons, is forced to own the empire of thy bow, the string of which is the lotus-fibre, and the arrows delicate flowers.
- 30 Gone is that friend of thine; he comes not back, as a lamp put out by the blast of wind; I am as it were the wick (of this lamp); behold me enveloped in the smoke of unbearable misery.
- 31. Fate, sparing me while killing Káma, has only done half the butchery; when the firm supporting tree is broken by an elephant the creeper (hanging by it) tends (is bound) to come down.
- 32. Therefore let this duty by a friend, which comes next, be done by thee; pray, send me, who am afflicted, to my husband, by consigning me to the funeral fire.
- 33. The moon-light passes away with the moon, and the lightning vanishes with the clouds; that a wife has to go by the way the husband has gone is thus admitted even by life-less things.
- 34. Besinearing my breasts with these ashes of the body of my beloved, I shall lay my body on the fire as if on a bed of young leaves.
- 35. O gentle one, thou hast many a time helped making up our bed of flowers; do thou now pile up a pyre quickly, urged to do so with a bow with joined palms.
- 36. After that, coax the fire set to me by faunings in the shape of the south winds that it should burn quickly;

it is indeed known to thee that Smara can not bear to live without me even for a moment.

- 37. Having done so, offer one handful of water for us two; that thy friend, together with me, will drink undivided in the other world.
- 38. On Mádhava, in the ceremony after-death for Smara offer the spray of mango blossom, the leaves of which are tiemulous; for the mango blossom was dear to thy friend.
- 39. A speech, breathed in the sky, comforted Rati, thus prepared to abandon her life; as does the first shower comfort a fish distressed by the drying up of a pond.
- 40. O thou, wife of the flower-weaponed god, thy husband shall not be long unobtainable to thee: listen how he came to the plight of a locust in the flame of the fire (sprung) from the eye of Hara.
- 41. Prajapati (the lord of creation) felt a lustful desire for his own daughter, his senses being excited by Kâma; he, then, having curbed the excitement, cursed Káma, who has thus experienced the fruit (of his own act).
- 42. "When Hara, made to look upon her with favour by her austerities, will lead Parvati to the altar, then having got back his own bliss, he will unite Smara again with his form."
- 43. Thus did god Brahmâ, when begged by Dharma, deliver a speech setting forth a limit to Smara's curse: the self-restrained and the clouds are the sources of both, Ashani and Amrit lightning and water (curses and favours;).
- 44. So, O sweet woman, preserve this body which will be reunited with thy husband: a river, the water of which is drunk up by the sun, is again joined with a fresh current in the rainy season.
- 45. Thus did some being of unseen form discourage Rati's idea of seeking her death, and through a belief in that the friend of the flower-weaponed god) (voice) spring (lit), consoled her with words (replete with good sense).
- 46. Then the wife of Madana lived, (thinned by her misery), awaiting the end of the calamity just as the crescent of the moon appearing by day and looking pale through the loss of rays, awaits the (coming of the) evening.

ACT Y.

- 1. Pârvati, baffled in her hopes by the Trident-holder burning, in that manner, the mind-born deity in her presence, cursed her beauty in her heart, for beauty has for its guerdon good fortune as regards (the being liked by) one's beloved.
- 2. She wished to make her beauty fruitful by austeritles, having recourse to concentration; how else, could she secure the two things-such love and a husband of that kind.
- 3 Mená, hearing that her daughter, who had set her heart on Girisá, was resolved to practise penance, clasped her to her bosom, and spoke dissuading her from the difficult practice of asceticism
- 4. In the house are deities such as the heart would desire: what a wide difference is there between austerities and thy body. The delicate S'irisha flower can bear the tread of a bee but not that of a bird
- 5. Menâ, though thus exhorting her daughter, whose desire was inflexible, could not dissuade her from her resolve: who can make a mind firm in its resolution to achieve a desired object or turn back water (rushing) towards a low ground.
- her father, who knew her desire, a residence (permission to dwell) in the forest to perform religious austerities till their fraition, through a friend who was her confidente.
- 7. Being granted permission by her great father, delighted in a persistence worthy of her, she repaired to a peak, full of peacocks, which came to be known by her name ever afterwards among the people.
- 8. She, of never-to-be shaken disposition, having given n; her necklace, which rubbed away the sandal paste (on her breast) by its threads, wore a bark garment, tawny like the morning sun, the close union of which with the bod; was prevented by the elevated breasts.

- 9. As her face looked pretty by her decorated tresses so it did by the matted hair also; a lotus does not look beautiful only by the swarms of bees but even by its union with moss.
- 10. By that string of Munja grass having three threads, which she wore for her penance and which (by its harsh touch) caused her hair to stand erect every moment, was the place of the waistband made red, being fastened there for the first time on that occasion.
- 11. By her hand, turned away from (no longer employed in painting) the nether lip from which the red colour had disappeared, and from the ball becoming red by the unguent of the breasts, and with the fingers pricked by plucking the tender blades of Kus'a grass, was made the friend of the rosary of Akshas.
- 12. She, who would experience pain even by the flowers dropped down from her hair in her rollings on her costly bed, sat and lay down (now) on the bare earth-platform using her creeper-like arm as a pillow.
- 13. By her who was under the vow, had been left as a deposit to be taken back, the two things with the two vi^* , her sportive gestures with the slender creepers, and her unsteady glances with the female deer.
- 14. Never slack in her care she personally reared up the saplings with outpourings from breast-like-jars—saplings, her motherly affection for which, being first-born, even Guha would not be able to set aside.
- 15. And the fawns, fondled by giving (them) handfuls of forest-grain, trusted her so far that she could measure (the length of) her own eyes before her friends (or, of the eyes of her friends before her), by their eyes out of cariosity.
- 16. Sages came there, desirous of seeing her, who used to take a sacred bath, sacrificed to the fire, wore a bark as her upper garment and recited (sacred texts): age is no consideration in the case of those who are old in spiritual attainments.
- 17. The sacred grove too became holy, where the previous antipathy between warring beasts was abandoned, where the guests (travellers) were well gratified with the

(gifts of) desired fruit by the trees, and where the sacred fires were kindled in newly built huts of leaves.

- 18. When she thought the desired fruit not to be attainable by that kind of penance which she had been already practising, then, disregardful of the delicacy of her body, she began a mightier penance.
- 19. She, who was fatigued even by playing with the ball, entered upon the course of life of anchorites: verily her body was composed of gold lotuses, as it was delicate by nature and yet touch (full of substance).
- 20. In summer, she of sweet smiles and delicate waist, sitting in the midst of four blazing fires, gazed at the sum (the source of life) with her sight not directed to any thing else, having got the better of (being accustomed to bear) his lustre that dazzles the eye.
- 21. Then her face scorched by the rays of the sun in that manner, bore the Leauty of a day lotus; but gradually round the long corners of her eyes only dark colour made its appearance.
- 22. Only the water that came to her without any effort on her part, and the rays of the moon (lit. Lord of the constellations), full of nectar, broke her fast, not unlike the means of subsistence of the trees.
- 23. She, extremely heated by various fires—that wandering in the sky and those lighted by means of fuel, being drenched with the fresh showers at the end of summer, gave out, along with the earth (reeking) heat that ascended upwards.
- 24. The drops of first water (showers) rested for a moment on her eye-lashes, then sriking against the nether-lip, broke as they fell on the elevation of her breasts; and thence stumbling through the threefolds of her skin, reached, after a long delay, her navel.
- 25. The nights, the witnesses of the rigid penance of her who slept on a (bare) stone slab, and who lived in open space (lit. not under a sheltered roof) and in the midst of unceasing showers accompanied by winds, watched her, as it were, with their glances in the shape of lightning (flashes).

- 26. Determinately standing in water she passed the nights of Pausha (cold season) with (winter) winds scattering about a thick mass of snowy sleet, pitying the pair of the Chakravaka birds (which stood) before her, separated and crying to each other.
- 27. At night, she replaced the (beauty of) lotuses, of the waters (of the stream), the wealth of lotuses of which was destroyed by the showers of snow, by her face, as fragrant as the lotus (itself) and shining with the quivering leaf of the nether lip.
- 28. The sternest severity of austerities lies in subsisting on leaves fallen from the trees of their own accord; but that also she spurued; hence was that gentle-talker named Aparna by those conversant with history.
- 29. By this and other kinds of penance, she, wasting her frame delicate as a lotus fibre, day and night, left far behind the *tapas* practised by auchorites with hardened frames.
 - 30. Then a certain ascetic (lit. one with matted hair) wearing an antelope's skin, and holding a staff of Palàsha, of ripe speech and burning, as it were, (refulgent) with Bràhmanic lustre, entered the penance forest, like the first stage of life (Brahmacharya) embodied.
 - 31. To meet him went forth, offering worship with great reverence, Parvati, kindly disposed towards (all) guests; even when there is equality, the acts of the firm-minded towards special personages are such as are full of extreme reverence.
 - 32. Having accepted the worship (hospitality) performed according to proper rites, and apparently eased his fatigue for a moment he, looking at Uma with quite pure eyes, began to speak to her, not forgetting proper manners.
 - 33. Are sacrificial wood and Kus'a grass easily obtainable for holy rites? Is the water suitable for thy bathing? Dost thou practise austerities proportionate to thy strength? For the body is the ultimate means of performing religious duties.
- 34. Are the young leaves of these creepers made to sprout by the water sprinkled by thee, thriving?—the leaves

which vie with thy nether lip, red though long bereft of the scarlet of Alaktaka (red lac.)

- 35. Is thy mind pleasingly disposed towards the fawns, who take the Kus'a grass from thy hands through their love (for thee) and who, O lotus-eyed one, present a close resemblance to thy eyes with their unsteady glances?
- 36. O Mountain-born lady, the observation that beauty never leads to a sinful course of life is not false (lit. not a deviation from a general rule) as, O thou of noble form, thy conduct has become worthy of imitation even for the ascetics.
- 37. This Up-holder of the earth (Mountain) together with his family, has not been so sanctified by the waters of the Ganges, dropping from the firmament and resplendent with the offerings of flowers scattered by the seven (heavenly) Sages, as he has been by thy pure acts (lit. free from the taint of sin).
- 38. O thou of pure intentions, on account of this thy conduct, pursuit of religion strikes me pre-eminently as the best of the group of the three (viz. Dharma, Artha and Kàma), as this only has been selected and followed by thee, with a mind from which all thought of Artha (wealth) and Kama (desire) has been sent out.
- 39. It does not behave thee to regard me as a stranger, to whom special hospitality was accorded by thee; for, O thou of stooping body, the friendship of good people is declared to be formed after seven words have been exchanged between them (or seven steps gone over together).
- 40. Hence, O thou to whom penance is a treasure, I, m whom curiosity, natural to the twice-born (a Bráhmana), roused, am desirous of asking something to thee, a lady of great forbearance. If it be not a secret, thou wilt kindly give a reply-
- 41. Thy birth is in the family of the first progenitor of mankind); thy shape is as if the manifestation of the collected beauty of the three worlds, the happiness of afflunce is not for thee to seek; and thine is fresh youth; say what blessings, other than these, can be the reward of senance.
 - 42. Such a course of action is possibly followed by high-

minded ladies when overtaken by an unbearable evil; but such a one, O thou of slender waist, can not be discovered in thy case by the mind directed through the channel of thought.

- 43. O thou of beautiful brows, this thy form is incapable of the humiliation of grief; and whence can there be dis-respectful treatment under the parental roof? Nor capthere be any insult from strangers; for who can stretch his hand to snatch away the jet of the lustre of the serpent's gem?
- 44. Why is it that thou hast put on a bark garment suitable to old age (only), in youth, abandoning ornaments? Say if the night at its beginning, with the moon and the stars prominently displayed, can hint at the (approach of) dawn.
- 45. If thou art seeking heaven, boot-less is thy effort the regions (on the slopes) of thy father are the land ot gods; if thou dost desire a (suitable) husband, cease from thy austerities; a jewel is sought after and has not to seek.
- 46. Thy hot sighs have betrayed (the secret); and yet my mind is still more plunged in doubts; I see not that a husband is at all to be sought after by thee; how then can there be one who is unobtainable when sought after.
- 47. The youth thou yearnest after is, indeed, hard-hearted, since he still holds off, seeing the matted hair tawny like the tips of the blades of paddy, hanging loosely on thy broad cheeks from which the ear-lotus has been long missing.
- 48. Of what person, having a heart, the mind is not afflicted, on seeing thee, extremely emaciated by the observance of saintly vows, with the places of ornaments burnt mercilessly by the sun and therefore looking like the crescent of the moon by day?
- 49. I take thy lover to be cheated by the pride of his beauty who does not, for a long time, make his face the mark for (present himself to the view of) thy eyes of lovely looks and arching eyeslashes.
- 50. O Gauri, how long wilt thou torture thyself? I too have religious merit accumulated in my peviourst stage of life; do thou get thy desired husband by (the grant of) half of it; him, however. I desire to know well (fully)

- 51. She, thus addressed by the Brahmana, who had divined the inmost secret (of her heart), could not speak out the desire of her heart (through bashfulness). So she only looked at her friend standing by her side with eyes not besmeared with collyrium.
- 52. Her friend said to the ascetic—O sage, know thou then, if such is thy curiosity, him for whom this lady has made her body a means for practising religious austerities, as one should a lotus for warding off the sun.
- 53. This lady, disdaining all the lords of the four quarters, Mahendra and others, of exalted dignity, seeks a husband in the Trident-holder, who is not to be conquered by charms, as is evinced by his destruction of the mind-born.
- 54. The arrow of the Flower-bewed god, whose point failed to reach the enemy of the Puras, being first hurled back with the Hunkara sound, difficult to be borne, struck her in the heart with a cruel blow, although his body had been destroyed.
- 55. From that time forth, powerfully affected by love, and with her curling tresses whitened by the sandal paste on her forehead, the maiden never felt ease even when reclining on the surfaces, of snow-slabs while in her father's house.
- 56. Many a time did she make the daughters of the Kinnara kings, her companions in the songs sung in the woods, burst into tears, by her words (of grief) scarcely articulate in the throat choking with tears, while the exploits of the Pináka-holder were being sung.
- 57. At night, when the third part was still remaining, she could scarcely close her eyes for a moment, when all of a sudden she would start up with incoherent cries of—"O Thou of azure neck, where dost thou go?" and would throw her arms tight round an imaginary neck.
- 58. And He of the cresent-crest, drawn with her own hands by this silly girl, was upbraided in private with the words: "Thou hast been considered all-pervading by the wise; how, then, dost thou not know this person, slave to thy love?"
- 59. When at last she could find no other way to win the Lord of the universe though deliberately searching, she

came with us to this sacred forest for practising austerities permitted by her father.

- 60. This our friend has seen fruit appearing on these trees (planted) (lit. given birth to) by herself and the witnesses of her austerities: and yet the craving of her heart, which has for its basis the moon-crested God, does not seem even to be near sprouting time (about to bear fruit).
- 61. I do not know when he, difficult to be secured though sought after, will favour this our friend, worn by penance and looked at by us, her friends, with tears, as Indra favours (with showers) the earth, distressed by his holding off (the rain).
- 62. Thus informed by her, who knew the secrets of Pârvatf's heart, so as to make her noble intention clear, that handsome Brahmacharin, without showing signs of delight, asked Umà whether it was so or a joke.
- 63. Then the daughter of the mountain, putting the rosary of crystal beads on (or into) her forehand, with the fingers drawn together so as to resemble a bud, spoke, with great difficulty, in measured words, having adjusted her speech (in her mind) for a long time.
- 64. O thou, worshipped of those who know the Vedas, thou hast heard the truth (lit. as it is); this (humble) person is ambitious of attaining the highest post. These austerities are a means of getting that: nothing is in accessible to desire (fancy).
- 65. Then said the ascetic—Mahes wara is well known: and yet thou hast a yearning after him; knowing him possess a love for inauspitious things, I cannot see my way to approve of thy desire.
- 66. O thou who hast fixed (thy mind) on a worthless object, how can this thy hand with the nuptial string still tled round it, bear the first clasp of S'ambhu's hand decked with circling snakes?
- 67. Do thou thyself consider adequately whether these two things can ever bear being together-the bridal

silks gleaming with the (figures of) swans and the elephantnide dripping with blood?

- 68. Who, even an enemy, consent (to see) the footprints, leaving marks of red vermeil of thy feet treading upon flowers in the saloon, traced upon the ground of the dead spread over with hair?
- 69. Say—Is there any thing more ungainly than this that the ashes of the funeral pyres easy to be obtained from the bosom of the three-eyed God will make their home on thy bosom, a (fitting) place for sandal wood paste?
- 70. Then again this another humiliation will await thee—great men will have smiling countenances, on seeing thee, fit to be borne by a lordly elephant, striding the bull, after marriage.
- 71. By their earnest (desire) for union with the Trident-nolder, two things have now become objects of commiseration: the digit of the (moon) and thyself, the moonlight of the eyes of the world.
- 72. His body is (deformed) having monstrous eyes, his descent is obscure (not to be found out), and his wealth is shown by his having the quarters for a garment. O thou having eyes like those of a young gazelle, is whatever expected in a husband found in the three-eyed One, even taken singly?
- 73. Turn thy heart from this evil desire; what a distance is there between one of that kind, and thee with auspicious marks? A gibbet of the burial ground is not expected to be treated with the Vedic rites proper for a sacrificial post, by the good.
- 74. By her, whose anger could be guessed from her quivering nether lip, were cast askance upon the twiceborn, talking adversely, her eyes, red at the corners, with a frown gathered on the creeper like-brows.
- 75. And him she thus addressed:—"Indeed thou dost not know Hara aright, since thou talkest thus to me. The dullwitted find fault with the course of life of the magnanimous, which is not in common with that of other people, and the motive of which is difficult to divine."

- 76. Auspicious things are resorted to by one, who is anxious to ward off calamities or to attain prosperity. What has he, who is the protector of the world and has nothing to wish for, to do with these, which corrupt the functions of the mind by generating desires?
- 77. Himself poor, he is the spring of wealth; living (lit. found) in the cremation ground (the above of the dead) he is the lord of the three worlds; of terrible form he is called S'iva (of gentle aspect). None are there who know the Trident-holder for what he is,
- 78. The shape of one whose form is the universe can not be determined: it may be resplendent with ornaments or entwined with serpents, dressed in the elephant-hide or again in silken garments, or it may have a vessel of skull or the moon on the crest.
- 79. Certainly the particles of the ashes of the funeral pyre even become sanctifying by having obtained a touch of his body; and hence are held on the head by the dwellers of heaven when dropped in the act of exhibiting the gestures of dancing.
- 80. Indra, having for his vehicle the rutting elephant of the (eastern) quarter, touches, with his crest, the feet of that poor God, who goes about on the bull and makes their toes red with the pollen-dust of the full-blown flowers of the heavenly trees.
- 81. Thou, of depraved soul, although wishing to speak the faults of the Lord, hast said one good thing about him. How can he, who is considered the parent of even the self-existent Brahmá, have his origin known?
- 82. Phough of disputing: let him be, without any reservation, what you have heard him to be, My heart, however, is set on him, pervaded by the one sentimet of love; one, who wants to act as one likes, does not regard (care for) criticism (ill-talk).
- 83. O friend, stop this boy who seems desirous of saying something as his upper lip quivers. Not only he, who talks ill of the mighty, but also he who listens to him is a sinner.

- 84. Or rather I will hence; so saying the maiden, with the bark garment slipping from her bosom, started: and the bull-emblemed God, with a smile, held her having discovered his self.
- 85. On seeing him, all a-trembling and her body covered with perspiration, the daughter of the Mountain-lord, having one foot raised to tread, was uncertain whether to go or to stay, like a river, hampered by the impediment of a mountain in the path.
- 86. "O thou of stooping limbs, henceforth I am thy slave bought by thy austerities"—as the Moon-crested God said these words, she forgot all her exhaustion caused by the austertles at once: fatigue gives fresh vigour again by the fruition (the achievement of the desired object).

CANTO VI.

- 1. Thereafter Gauri instructed her companion when alone (with her) to say to S'iva (lit. the soul of the universe)—the lord of mountains (Himálaya) is my giver (in marriage): let him be recognised as an authority (i.e. he should be applied to for my hand).
- 2. She, who had communicated her message through her friend, and who remained relying on (or, firmly devoted to) her beloved, shone, when near (him), like a young mango tree speaking through the cuckoos, and steadily awaiting the spring when near at hand.
- 3. Having promised, 'it will be so' and sent away Umá with great difficulty, he, the chastiser of Smara, thought of (mentally called) the seven luminous sages.
- 4. Illumining the sky with the circles of their lustre, the great sages (lit. those whose penance was their treasure) immediately appeared before the Lord, accompanied by Arundhati.
- 5. Bathed in the streams of the celestial Gauges, the waves of which bear along the flowers of the wish-granting trees grown on the banks and which are scented with the temporal juice of the quarter-elephants;
- 6. Wearing sacred threads of pearls, dressed in gold bark-garments and having jewel-rosaries and (thus) looking like the heavenly trees that had betaken to the ascetic mode of life (retirement from the world);
- 7. Who were looked up to with a bow by the thousandrayed (sun) himself having placed his horses below and bent his flag;
- 8. Who had rested, at the time of the calamity of universal destruction, on the tusk of the great Boar along with the earth, that was lifted up (from water), with their creeper-like arms attached to it (the tusk or the earth);
- 9. Who, on account of their finishing the work of the remaining part of the creation, after Brahman, are

mentioned (described by those conversant with history) as the primeval creators:

- 10. And who, although enjoying the fruits of their exceedingly pure penance, practised in previous lives and now come to fruition, remained (continued to be) ascetics still.
- 11. The chaste Arundhati who was in their midst with her eyes directed to the feet of her husband, shone exceedingly as though she were the success of their asceticism incarnate.
- 12. The Lord looked upon (or, received) her and the sages without any distinction of honour; no regard is shown to one's being a male or female; for the character of the good (alone) is esteemed.
- 13. At her sight S'ambhu's desire for a wife became stronger: good wives, indeed, are the prime cause of religious performances.
- 14. Religious duty having made S'iva take a step. with regard to (form a regard for) Parvati, the mind of Kama, full of fear at previous guilt, breathed with relief (or hope).
- 15. Then all those sages, who were adepts in the Vedas with their accessory branches, having duly honoured the Lord of the universe (thus) spoke to Him, with the hair of their bodies standing on end from joy.
- 16. The Veda that was duly studied by us; the sacrifices that were offered into the fire in the prescribed form and the penance that was practised-the fruit of all that has been ripened for us to-day,
- 17.—in as much as by thee, Lord over all the worlds, we have been made to be the object of thy mind which is beyond the reach of our wish.
- 18. He, in whose mind thou abidest, is, indeed, the greatest of all blessed persons: what then to say of him who dwells in the mind of thee, the cause of Brahma (or the Vedas)?

- 19. Truly we occupy a station higher than that of the sun and the moon; but to-day far higher than theirs, owing to the favour of thy remembrance of us.
- 20. We think highly of ourselves (thus) honoured by thee: generally the regard of superiors creates confidence in one's own merits.
- 21. Where is the necessity, O Thou with diverse eyes, to express to Thee the delight caused to us by thy having remembered us! Thou art the in-dwelling soul of all embodied creatures.
- 22. Thou art seen visibly, and yet we know thee not in thy real nature; be pleased and explain thyself: (for) Thou liest not within the range of mental faculties.
- 23. Which (of the three) is this form of thine?—whether that by which Thou manifestest the universe or that by which Thou preservest it or that which resolves the universe back (into its original state).
- 24. Or rather, O God, let this our high-soaring request stand aside: in the first place command us who have presented ourselves at thy mental call. What shall we do?
- 25. Then the great God spoke to them, heightening the scanty lustre of the moon on his head with the bright rays of his teeth.
- 26. It is known to you that none of my proceedings (efforts, activities) are for my own self: and verily I am shown to be of such nature by my eight forms.
- 27. That I (or, I who am, such) have been solicited for progeny (to beget a son) by the gods tormented by their enemies as the (lightning-bearing) cloud is for a shower by the Chátaka birds oppressed by thirst.
- 28. For this reason I wish to take (for wife) Parvatf for (begetting) a son, as a sacrificer secures arani (particular pieces of wood) for the generation of the holy fire.

- 29. Himalaya should be requested by you to bestow her (in marriage) on me: the connections (relationship) brought about by the good do not lead to bad results.
- 30. Know me also to be not deluded, being joined in relationship with him who is exalted (lofty), who keeps within proper bounds (has stability), and who bears the burden of the earth.
- 31. That he should be addressed in such and such a way for his daughter need not be told to you; for the learned inculcate the rules of conduct prescribed by yourselves.
- 32. The revered Arundhati too will do well to take part therein: generally in a matter of this nature matrons have great competency.
- 33. Set out then for Oshadhiprastha, the city (capital) of Himalaya, for the accomplishment (of the business); we shall meet again just at this cataract of the Mahâkosî.
- 34. When he, the foremost of ascetics, became inclined to marriage, the ascetics, born of Brahman, gave up their shame for having wives.
- 35. Then having said 'very well' the group of sages departed. And the Lord also went to the place first settled.
- 36. The great sages too, having jumped into the sky, dark like a sword, and equalling the mind in velocity, reached Oshadhiprastha,
- 37. (The city) which was built as it were, by transplanting, Alaká itself, the repository of wealth and abundance (or, abundant wealth) and peopled, as it were, by causing an exodus of the redundance of heaven.
- 38. Which was encircled by the streams of the Ganges, which had herbs blazing within its ramparts, the wall of which was built of large jewel-stones and which was charming even in (notwithstanding) its fortifications.
- 39. Wherein the elephants had overcome their fear of llons, where the horses were of the Bila-breed, and of

which the Yakshas and the Kimpurushas were the male citizens and the sylvan goddesses the females.

- 40. In which the sounds of tabors in the houses, the tops of which have clouds clinging to them, being confounded with the echoes of the thunderclaps, are distinguished by the strokes accompanying them.
- 41. Where the beauty of flags of the staves in houses is presented (given rise to), without any attempt on the part of the citizens, by the desire-granting trees themselves, having garments fluttering on their branches.
- 42. Where in the parts of the crystal mansions (set apart) for drinking, the reflections of stars get at night to the position of (serve as) presents (or offerings) of flowers.
- 43. Where at night, amorous females going out to meet their lovers are ignorant of (do not experience) nocturnal darkness even on cloudy days, their paths being shown by the light of the (glittering) herbs.
- 44. Wherein life extended to youth (only; or youth was the last stage of life); where no other destroyer was known than the flower-arrowed-god and where sleep brought on by sexual exhaustion was (the only) suspension of sensation.
- 45. In which lovers are made supplicants, till favour is shown (reconciliation) by the (jealous) anger of beloveds, in which there are contractions of the eye-brows, quiverings of lips and threatenings with graceful fingers.
- 46. Whose outer garden is the fragrant Gandhamadana, in which the Vidyadhara travellers sleep in the shades of the Santanaka (heavenly) trees.
- 47. Now the divine sages on seeing the capital of Him, thought their performance of holy rites with the object of attaining heaven to be a deception.
- 48. Looked at by the door-keepers with faces raised up, they, with the masses of their matted hair steady like

painted (flames of) fire, descended with speed into the palace of the mountain.

- 49. The row of sages alighted from the sky, with the seniors preceding in due order, shone like a series of the reflections of the sun in water.
- 50. Bending the earth by the plantings of his feet heavy with inward substance, the mountain, taking the materials of worship, advanced from a distance to receive them, worthy of adoration.
- 51. With lips mineral-red (having red minerals for his ruddy lips), tall, with arms huge like fir trees (having the large fir trees for his arms), and with a chest strong like a rock (having rocks for his chest) he was clearly known to be Himayat.
- 52. Himself leading the way, he made them, to whom reception was accorded in the due form and who were of holy practices, enter the harem.
- 53. Having taken his seat the lord of mountains, with joined palms, addressed this speech to the divine (lit. powerful) sages who were already seated in cane seats.
- 54. Your sight obtained unexpectedly appears to me like a shower without the (previous) rise of clouds or like a fruit without the appearance of a flower (before-hand).
- 55. By (this) your favour I consider myself like one enlightened being ignorant, or as if transformed into gold being made of iron, or as if raised to heaven from earth.
- 56. From this day I am to be approached for purification by creatures; for that which is resorted to by the adorable is called a holy (purifying) place.
- 57. O you, the most eminent of the twice born (Brahmanas), I consider myself sanctified by the two only, the fall of the Ganges on my head and by the water from your washed feet.

- 58. I consider even my two-fold body, as separately favoured: the movable by being in the position of your servant, the immovable by being marked by your feet.
- 59. My limbs though spreading to (covering all space within) the extremities of quarters are ill sufficient to contain the growing joy, caused by the honour done by you.
- 60. By the sight of you, resplendent (illustrious) ones, not only the darkness in my caves is removed but even my internal darkness (ignorance), lying beyond Raias (the quality of passion) is dispelled.
- 61. I do not see that there is any thing to be done for you; and if there be any, what is there that cannot be expected to be accomplished by you? I think your arrival here is simply for my purification.
- 62. Still be pleased to give me a command in some matter (to do something for you): for, in respect of their masters servants consider an order as a favour.
- 63. My own self, my wife here; and this my daughter, the life of your family: say which of us you want to be at your service: about external things I speak not with any regard, (no need to say that they will be at your service):
- 64. Himalaya, who spoke thus, said the same thing twice as it were, by its echo resounding from the mouths of the caverus.
- 65. Thereupon the sages urged Angiras, best skilled (lit. the foremost speaker) in matters to be spoken, to speak: he replied (thus) to the mountain—
- 66. All this (that you have said) is befitting to you and even more; the loftiness of your mind and of your peaks is alike.
- 67. Rightly are you called Vishau in your immovable form: for your middle (or interior) has become the support of all beings—movable and immovable.

- 68. How could the Serpent have borne the earth on hoods as delicate as lotus-stalks, had you not sustained it from the bottom of the nether world!
- 69. Your glories and your rivers, with their currents unbroken and untainted and unobstructed by the waves of the seas, purify the worlds owing to their sanctity.
- 70. Just as Gangà is lauded by (her birth from) the foot of the supreme Lord, so she is by you of lofty peaks, her second source.
- 71. The greatness of Harr pervaded all space, cross-wise upwards and downwards, when attempting to take the three steps: with you it is natural.
- 72. By you having got a place among those enjoying a share of the sacrificial food, the lofty golden peak of Meru is rendered futile (made of less consequence).
- 73. All hardness has been transferred by you to your immovable form. But this your animate form, given to the propitiation of the good, is humble (lit. bent low) with devotion.
- 74. Hear then the business which has brought us here: it is, however, your own business. But we are participators in this by our advising in auspicious matters (in as much as we have to advise you in what is to your benefit).
- 75. He, who bears, along with the crescent moon, the sublime title of 'Lord', endowed with the attributes animan (the power to become atomic) and others and not applying to any other person;
- 76. By whom is sustained this universe by means of his forms, earth and others, adding to one another's power, as a carriage is held by horses on the road;
- 77. Whom residing in the interior of the body (the heart) ascetics seek, and whose abode, the wise declare, is free from the fear of the recurrence of birth;

- 78. That S'ambhu himself, the witness of the doings of the world and the giver of desired objects, asks for your daughter through (lit. by words addressed through) us.
- 79. You will then do well to unite him with your daughter like sense with words: for a daughter given to a good husband is not to be regretted by (is no matter of regret for) the father.
- 80. Let all these creatures, immovable and movable—as many as they are—consider her their mother; for S'iva is the father of the universe.
- 81. Let the gods, after having bowed down to the dark-necked God, tinge her feet with the rays of their crest-jewels.
- 82. Umå is the bride; you, her giver in marriage; and here are we solicitors (for her); and S'ambhu is the bridegroom: this combination (of circumstances) is enough for the exaltation of your family.
- 83. By forming the alliance through your daughter, be the father of the father of the universe, who does not praise any one, but is praised by all, who adores none but is adored by all.
- 84. While the sage was speaking thus, Parvatt, who was by her father's side, counted the petals of her sportive lotus with a down-cast look.
- 85. The mountain, though his desire was entirely fulfilled, looked up to the face of Mená: generally in matters relating to daughters householders are guided by their wives (lit. have wives for their guiding eyes).
- 86. Mena', too, approved of all that, the much desired object of her husband. Wives devoted to their husbands never disagree with their lords in their desired objects.
- 87. He, having thought in his mind after reflection—'this would be the proper reply to this'—took hold of his daughter, auspiciously adorned, at the conclusion of the (sage's) speech—

- 88. Come on, dear daughter: thou art made alms to S'iva (the soul of the universe). The sages are the petitioners: I have obtained the fruit of a householder's (or, married) life.
- 89. Having said so much to his daughter, the mountain said to the sages—here bows to you all the bride of the three-eved God.
- 90. Having commended the speech of the mountain, noble on account of his acting up to their wishes, they (the sages) magnified Ambikâ with benedictions that were soon to fructify.
- 91. Arundhaif placed on her lap that blushing girl whose two gold ear-rings slipped off in her hurry (lit. earnest desire) to make a bow.
- 92. And by (mentioning) the virtues of the bridegroom who had no other wife beforehand, she consoled her mother whose face was suffused with tears, and who was distracted on account of her affection for her daughter.
- 93. Asked the very moment, as for the (auspicious) day for marriage, by Siva's (future) kinsman, the bark-clothed sages, saying that that would be after three days thence, departed.
- 94. Having taken leave of Himalaya and returned to S'iva they told him that their mission was successful and being dismissed by him flew up into the sky.
- 95. The Lord of creatures, too, eager for the union with the mountain's daughter, passed those days with difficulty. Whom else under the power of senses will not these feelings (mental conditions) distract when they affect even the Almighty?

CANTO VII.

- 1. Then (after the settling of the wedding-day) in the waxing (fortnight) of the lord of herbs, on the day endowed with the virtue (auspiciousness) of the Jamitra (seventh position from the zodiacal sign fixed as auspicious for the marriage), Himavat, with his relatives gathered, performed the ceremonies preliminary to the wedding of his daughter.
- 2. On account of the ladies being busily engaged, out of love, in every house, in getting up the auspicious things fit for the marriage ceremony, the city and the inner apartment of the mountain were comparable to (appeared to form) one house.
- 3. The city, the high roads of which were strewed with heavenly flowers, the row of flags in which was made of China-silk and which was ablaze with the brilliance of its golden outer-gates, appeared as if it was heaven transplanted.
- 4. Although they had a number of chidren, Uma alone, like one seen after a long time or like one revived after death, specially became the life of (an object of special love to) her parents as she was about to be given away in marriage.
- 5. With a benediction pronounced (upon her every time) she passed from lap to lap and enjoyed ornamentation after ornamentation: though shared by (different) relatives the love of the mountain's family was centred in her (lit. was focussed on that one object).
- 6. At the Muhurta (period of 48 minutes) auspiciously presided over by the sun and when the moon was in conjunction with Uttaráphalguni (its twelfth mansion), the kinswomen with their husbands and male children living put decorations on her body.
- 7. She adorned the dress she put on for being smeared with oil (previous to bathing), the beauty of which was heightened by the tender sprouts of durva' mixed with white mustard seeds, in which a silk cloth was worn reaching be-

yond the navel (or, in which the silken cloth worn round the navel was removed) and in which an arrow was held (in the hand).

- 8. The maiden holding (lit. having come in contact with) the arrow (to be held) at the ceremony previous to the marriage rite, shone like the digit of the moon stimulated (waxing) by the ray of the sun, at the termination of the dark fortnight.
- 9. The women conducted her, the oil applied to whose body was removed by the powder of Lodhra, whose person was besineared with the slightly dry Káleya anguent (or saffron pigment) and who had worn a cloth flt for bathing to the four-pillared saloon.
- 10. In it having a pavement of supphire stones placed in it and variegated by being inlaid with ornamental rows of pearls, they bathed her, while the *turyas* sounded, with water poured out of gold pots.
- 11. She whose body looked brighter by the auspicious bath and who had put on a dress (lit. pair of bleached garments) fit for approaching the bridegroom, shone like the earth, that had received a washing from rain water and that had the Kûs'û flowers full-blown.
- 12. From that place she, being chasped, was conducted by Indies devoted to their husbands to the middle of the auspicious altar which had a canopy and four pillars (at its four corners) and which was provided with a seat.
- 13. Having scatcd the girl of a slender frame, facing the east on it, the ladies sitting before her with their eyes attracted by real (unartificial) beauty delayed for some time, though the articles of decoration were at hand.
- 14. One of the ladies tied the beautiful mass of her hair, the moisture of which was removed by the smoke of incense and which had flowers inside it with a garland of yellow Madhuka flowers (Bassia Latifolia) intermixed with durva grass so as to form a charming knot.
- 15. They (the ladies) applied white aloe paste to her body, and decorated it with ornamental paintings drawn with gorochana (yellow pigment): she (thus) stood surpas-

sing the beauty of the three-coursed river (Ganges), the sandy banks of which are marked with the Chakravaka birds.

- 16. Excelling (the beauty of) the lotus with bees adhering to it or of the moon's disk with streaks of clouds, the grace of her face (set off) by her decorated tresses left no occasion for (even) talk of comparison (or equalisation).
- 17. The barley sprout placed on her ear, by its having attained excellence (as it hung) over her cheek rough with the besinearing of lodhra powder and excessively yellow with the paint of gerochana' (yellow pigment) arrested eyes (held rivetted upon it the eyes of the onlookers).
- 18. The lower lip of her, with symmetrical limbs, parted by a line, (in the middle) the redness of which was heightened by a thin layer of wax, and which had the fruition of its loveliness near, gave rise to an indescribable beauty by its throbbings.
- 19. When blessed by her friend after dying her feet (with lac dye), jocosely saying—touch (strike) the digit of the moon on thy husband's head with this—she struck her with a wreath of flowers without uttering a word-
- 20. The ladies decorating her, seeing that her eyes were as graceful as the petals of a lovely (lit. well grown) lotus, took up collyrium (for putting it into them) not because they thought it would add to their beauty, but because it was auspicious to do so.
- 21. As the ornaments were being put on her person she shone like a creeper with flowers springing up, like the night with stars rising therein, and like a river with birds (chakravakas) resorting thereto.
- 22. Observing her form looking magnificent (by the dress) in a mirror she, with her long eyes steady, became eager to approach S'iva: surely the dressing of women has for its fruit (object) the sight of (or its being seen by) their husbands.
- 23, 24. Then her mother Mená, taking with her two fingers the auspicious wet yellow orpiment and the red

arsenic and having raised her face, on the two ears of which hung two bright ear-rings, made with great difficulty the *tilaka* mark (on the forehead of), her daughter giving shape thereby just to the desire which rose in her mind for the first time, and which attained growth (was intensified) after the development of Umá's bosom.

- 25. With her eyes filled with the tears of joy she also fastened the marriagε-string of wool round her hand, which was misplaced but which was being pushed back (to the right place) by the nurse with her fingers.
- 26. She, clad in a fresh silk (white) garment and holding a new mirror appeared to great advantage, like the shore of the milky-ocean with a mass of foam on it, or like the autumnal (moon-let) night with the moon.
- 27. The mother, expert in what was to be done (lit. what one should be made to do, on such an occasion) having made her, the main-stay (or glory) of the family, bow down to the worshipped tutelary deities, caused her to seize (fall at) the feet of chaste ladies in due order.
- 28. 'Do thou obtain the ever continuous (lit. uninterrupted or undivided) love of thy husband'—thus was Umá, bowing before them, spoken to (blessed) by them; but by her, sharing half of his body, the blessings of her loving relatives were outstripped.
- 29. The Mountain, well versed (in things to be done) and polite, having finished the ceremonies connected with her in a manner befitting (or proportionate to) his desire and wealth, sat in the reception hall attended by his friends awaiting the arrival of S'iva (the bull-emblemed God).
- 30. In the meantime, before Bhava, the destroyer of the cities, too, were placed, on Kubera's mountain (Kailasa), the decorations suited to his marriage, the first of its kind, by the divine mothers diligenfly engaged (or, full of respect).
- 31. Out of respect for them, the Lord simply touched that wealth of auspicious decorations: the very dress of the almighty God assumed the forms (of different decorations) desired by a bridegroom. Thus—

- 32. The ashes themselves became the white unguent for body, and the skull attained the beauty of the bright crest ornament, while the elephant's hide itself was transformed into a silk garment with marks (of swans &c.) on its borders made with rochana (yellow pigment formed from cow's bile).
- 33. The eye itself which shone in the middle of the frontal bone, and which had the clear tawny pupil in its interior, proved on the side of the presence of (or after Malli.—became for the accomplishment of—i. e. served as) the tilaka mark of Harita'la (yellow orpiment).
- 34. The bodies only of the lords of serpents transforming themselves into different ornaments in their proper places underwent a change: the brilliant gems in their hoods remained just as they were.
- 35. What was the use of putting on the crest-jewel to Hara, whose crest is always united with the moon, which sheds even during the day the brilliance of its rays and which does not manifest the spot on account of its being merely a digit.
- 36. He, the only (chief) source of wonderful things who had (thus) created all the well-known articles of dress by his divine power, saw his image reflected in a sword brought by a gana (servant) who was near.
- 37. He, reclining on Nandi's arm, mounted the lordly bull looking at the mountain Kailasa, whose broad back was covered with a tiger's skin, and who out of devotion to him had contracted his huge bulk, and set out.
- 38. The mothers following the God and having their ear-rings agitated by the motion of their vehicles, made the sky a bed of day-lotuses, as it were, with their faces yellowish-white (or reddish white—Malli.) with the pollen (in the shape) of their encircling effulgence.
- 39. Behind them, having the brilliance of gold shone the goddess Kalf, wearing ornaments of white skulls like an array of blue clouds with cranes (assembled) and throwing flashes of lightning far in the front.

- 40. Then the auspicious sound of music sent forth by the ganas marching in front of S'iva (the trident-holder) pervading the domes of their celestial vehicles, told the gods that it was right time for them to wait upon (the god).
- 41. The sun held the new umbrella made by Tvashtr (the heavenly architect); and the god, with his head at no great distance from its silk fringe, appeared to have the Ganges, as it were, falling on his head.
- 42. Gangà and Yamuna also, assuming visible forms and holding *Chaurics*, served the god, at that time appearing to have as it were a flight of swans, although their riverforms were changed.
- 43. The primeval Creator and the god bearing the mark S'rivatsa (Vishnu) came incarnate to him, magnifying his glory with the words 'Be victorious,' like fire with clarified butter.
- 44. That was but one form divided in the three waystheir seniority or juniority is common (interchangeable): sometime Hara is prior to Vishnu or Hari to the former; sometimes the Creator to them both; at others the two to the Creator.
- 45. The protectors of worlds, with Indra, chief among them, appearing in modest (humble) dresses, the signs of royalty being cast off, and betokening Nandi to allow them an interview, bowed with joined palms when ushered in.
- 46. He honoured Brahman with a nod of the head, Hari with words spoken, Indra with a smile, and the other gods with a mere look, according to seniority.
- 47. The seven sages first pronounced a benediction saying, 'May you prosper,' and he said to them with a smile-In this nuptial sacrifice that is commenced, you have already been chosen by me as the officiating priests.
- 48. S'iva (lit. the wearer of a portion of the lord of stars) who is not to be overpowered by dark passions and whose glory regarding his destruction of the three cities was sung by celestial lute-bearers, (or, skilled choristers) with Vis wavasu as their leader, crossed the way.

- 49. The bull, moving charmingly through the sky with his golden little bells resounding and repeatedly shaking his horns, which piercing through the cleuds appeared as if covered with mud by being struck against a bank (or skirt of a mountain) bore him on.
- 50. He (the bull) arrived in a moment at the city protected by the lord of mountains, which had never experienced an attack from an enemy, drawn as if by the glances of Hara extending forward like golden strings.
- 51. The god, with his neck dark like a cloud (or whose neck was of a deep dark) alighting in its vicinity from the path marked by his own arrow (the sky), being looked at by the townsmen with faces raised up through curiosity, went to the surface of an adjacent ground.
- 52. The lord of mountains, delighted at his arrival, went forth to receive him, with arrays of elephants mounted by his rich kinsfolk as with his own ridges full of trees smiling with full-blown flowers.
- 53. The two parties of the gods and the mountains with their bustle reaching far, met at the gate of the city with its doors thrown open, like two streams of water breaking through the same bridge with their commotion spreading to a distance.
- 54. The mountain felt ashamed being saluted by Hara, adorable to the three worlds. For he did not know that his own head was already far bent low by his (the god's) glory.
- 55. He with his beautiful face brightening through joy, led the way (lit. getting to the state of a leader) of his son-in-law and conducted him to his wealthy city, in the market-streets of which flowers were scattered knee-deep.
- 56. At that time, the beauteous ladies of the city, eager to obtain a good sight of I'sa, spontaneously acted in the following way, all other occupations being set aside, in the rows of palaces.
- 57. A certain lady going in haste to the window did not at all think of tying up her mass of hair, which was

loosened from its tie with its wreath of flowers dropped down, though holding it in the hand.

- 58. Some lady snatching her fore-foot held by her dressing maid, while the red dye on it was yet wet, and having given up her graceful galt stretched a line of footprints marked with red-lace to the latticed window.
- 59. Another lady having adorned her right eye with collyrium, while her left eye was without it, went in that very state, to (the vicinity of) the window, holding (in her hand) the painting pencil or stick.
- 60. Another of the fair sex who was looking (lit. directed her eye) through the lattices of the window did not fasten the knot of her under garment loosened by her hasty movement, but stood holding up her garment with her hand with the brilliance of its ornaments penetrating her navel.
- 61. The waist-band, half-strung, of another ladv who rose in haste, the gems of which dropped at every ill-placed step, had only its string left at the time, fastened to the root of her big toe.
- 62. The windows, having their holes filled up with the faces of those ladies, stirred up with intense curiosity, with the scent of wine remaining within and the rolling eyes like black bees hovering about, looked as if they were decorated with lotuses.
- 63. In the meantime Hara (lit the moon, crested God) came to the royal road with numerous flags flying and adorned with ornamental arches raised, doubling, even in the day time, the splendour of the tops of palaces by shedding on them moonlight.
- 64. The women, ardently looking at him, the one object of sight, with their eyes, did not think of any other object of sense: thus the functions of all their other senses had entered as it were their eyes in their entirety.
- 65. Rightly did Aparna, though of delicate frame, practise penance, hard to perform, for him. Blessed will be the woman (lit. she will have the mission of life fulfilled)

who obtains the privilege of even serving him; what to say then of her who can repose on his lap.

- 66. Had not the Creator united with each other this pair, of covetable beauty, then the effort of the lord of creation to endow the two with beauty would have been fruitless.
- 67. Surely the body of Kama (the flower-arrowed god) was not burnt by him, his anger being roused on seeing the god; it was from shame, I think, that Kama relinquished his boby of his own accord.
- 68. Having through good-luck, entered into relationship, ardently desired by the mind, with this lord, O friend, the lord of mountains will hold higher his head already lofty by his sustaining the earth.
- 69. The three-eyed god, thus hearing the talks gratifying to the ear, of thy gay ladies of Oshadhiprastha, came to the abode of Himálaya, where the handfuls of fried rice were pulverised by armlets.
- 70. Then descending, assisted by Achyuta by offering his arm, from his bull, like the sun from an autumnal cloud, he entered the apartments of the lord of mountains previously entered into by Brahmà.
- 71. Just after him there arrived at the house of the mountain the gods headed by Indra, the great sages preceded by the seven sages, and the attendants of S'iva, as great achievements follow an excellent beginning (measure).
- 72. There the lord, seated on a seat, duly accepted the offering of worship with jewels, honey, curds and clarified butter, and a pair of new silk garments—all of them presented by the mountain, with the recitation of the holy mantras.
- 73. He, clad in silk garments, was conducted to the bride by the well-behaved keepers of the inner apartment, as the (water of the) sea is carried on to the shore by the rays of the rising moon (lit. the new rays of the moon).
- 74. Being united with her the beauty of whose moon-like face was heightened, like the world with the autumnal season, the beauty of whose face, the moon, is increased.

S'iva had the lotuses of his eyes expanded like water rendered clear (delighted).

- 75. The eyes of the two, eagerly longing to see each other, which shrank back as they met and which were withdrawn after being steadied a little, experienced at that moment the restraint of bashfulness.
- 76. S'iva (lit. the god of eight forms) received her hand the fingers of which were red, offered by her father, the mountain (or by the mountain's priest), as if it were the first sprout of the god of love, whose form was concealed in the body of Umâ through the fear of the god.
- 77. The hair on Uma's body stood on end, while S'iva (lit, the bull-marked god) had his fingers perspired: by the joining of their hands: the action of the mind-born (Cupid) was equally divided between the two.
- 78. Since an ordinary bride and bridegroom on being married, attain excellent splendour (beauty) from the presence of these two how can the beauty of the two be described when themselves brought in contact with each other?
- 79. By going round the blazing fire, keeping it to the right that couple, now united, shone like the day and night closely joined to each other and revolving round the sides of Meru.
- 80. The priest having conducted the bride and the bridegroom round the fire, with their eyes closed owing to mutual contact, made the bride offer fried rice into the kindled fire.
- 81. She, following the instructions of the priest, bent her face towards the smoke of agreeable smell, arising from the (burning) bandful of fried rice; the smoke, touching her cheek with its forepart, attained for a moment the state of the ear-lotus.
- 82. By receiving the smoke as required by the religious custom, the face of the bride had the orbs of its cheeks a little moistened and ruddy, with the tint of the

black collyrium flushed and the barley sprout worn as earornament withered away.

- 83. The Brahmana (priest) said to the bride, "Dear child, this fire is the witness to the conclusion of your marriage-rite: practise righteousness with S'iva, your husband, giving up argumentation (i.e., with implicit acquiescence).
- 84. Those words of the preceptor were drunk (listened to attentively) by Bhavànî, with ears stretched up to the borders of the eyes, like the first water of the rains (lit. come from Mahendra) by the earth extremely parched by the sultry season.
- 85. Directed by her eternal lord, charming to look at, to see the polar star, she raising her face, with her throat choked with bashfulness, said with difficulty 'seen.'
- 86. With their marriage-ceremony thus performed by the family priest versed in the ceremonial, the two parents of creation, bowed to the Creator, seated on a lotus.
- 87. The bride was greeted by the Creator with the words "Blessed one, be you the mother of a hero." Though the master of speech, he became slow to think (was at a loss to know) as to what blessing to pronounce in the case of S'iva.
- 88. Thereafter, the two, the bride and the bride-groom, coming to the four-cornered altar (dais) furnished with decorations and sitting on gold seats, experienced the application of wet whole-rice to the forehead, customary with the world and to be coveted.
- 89. The goddess of wealth held over them the lotus umbrella which possessed the beauty of a network of pearls by means of the drops of water attached to its petals, and the long stalk of which served as its pole.
- 90. The goddess of speech praised the couple with speech of a two-fold composition: the laudable bridegroom in a speech refined by grammatical purity, the bride in language easily comprehensible.

- 91. They saw, for a while, the first representation (of a play) in the combination of the different incidents of which the styles of description were properly brought out, in which the different sentiments were delineated by proper modes of music and in which there were graceful bodily movements (or gesticulations).
- 92. At its termination the gods with joined palms placed across their diadems prostrated themselves before Hara, who had married a wife and begged that the service of Káma, who had got back his body at the expiration of the curse pronounced on him, should now be accepted.
- 93. The Lord whose anger was gone permitted the operation of his arrows even on him. Surely a request, proferred to their master at the right time by those who know their business, bears success.
- 94. Now having dismissed the hosts of gods, the moon-crested god, taking the mountain's daughter by the hand, went to the nuptial apartment in which pots of gold were placed, which was furnished with decorations (of flowers, jewels &c.) and in which a bed was spread on the ground.
- 95. There the Lord made Gaurí laugh secretly by the fantastic distortions of the faces of the Pramathas (his followers)—Gaurí who looked graceful on account of bashfulness due to her being newly married, who turned away her face though drawn towards himself by him, and who replied with difficulty to her friends who used to sleep with her.

NOTES.

Canto I.

कुमारसंभवम्—कुमारस्य संभव: the birth of Kumara or Kartikeya; स एवाभेदोपचारात् कुमारसंभवं काव्यं, the same denotes the composition descriptive of it by 'the transference of an epithet.' Cf. रघवंश, रत्नावली &c.; see Sid. Kau. on Pan. IV. 3. 87.

Sl. 1. Affer &c. - A poet may introduce a poem by invoking a blessing (3139ff:) on his readers or the audience, or by a salutation (नमस्क्रिया) to his favourite deity, or by indicating the subject (बस्तानदेश) at once, as here. See Malli. अ as representing Vishnu (अकार) विष्णुकृतिमः; see our note on प्रणान Rag, I. 11) is auspicious (Mângalika). उत्तरस्यां दिशि-That is the region to the north of Central India or waven. which is considered holy. द्वतात्मा—having a divine being for its presiding or animating deity (i.e. who is a deity himself) and so having another and a divine form as distinguished from the Sthavara form. The purpose served by this epithet is explained by Malli. (vanity ... itiz: i. t. capacity to discharge the functions of a living being). हिमालक: - हिमवान्हेमकटश्च निषधस्तस्य दक्षिणे। नीलश्वेतश्च भुङ्गी च उत्तरं वर्षपर्वताः ॥ V. P. One Commentator strangely derives this as हि निश्चतं स्प्रटं मा लक्ष्मी-अधिराज:-a Pradi Tat comp. अधिरेश्वर्ये आध-स्तस्या आलयः । तौर्यनिधिः-तोयानि निधीयन्ते समन । अवगाता-कस्य राजाः Char. According to the grammarian Bhaguri the ar of are and arru is dropped; and according to the परिभाषा 'आचार्यमहणे च विभाषा a mean, i. e. when a rule is stated mentioning the name of an A'chârva, the rule becomes optional; so पिधान, अपिधान, &c. See H. Gr. p. 220. foot-note. Cf. प्रवीपरसमद्वावगाद: सानमान S'ak, VII. p. 190. अश्वाद्यधर्वसमतीमातिराचमानाः । S'is. V. 4. मन्दारमाला हारिणा पिनद्धा । S'ak. VII. 2. वितत्य शाई कवचं पिनहा; Bhatti, III. 47. मानवण्ड:-The great length of the mountain justifies the Utpreksha. मान-may be taken to mean, as done by the Com. (1) measure; or (2) the instrument of measuring. Or मान may mean the whole measure, according to the S'ruti यावन्यात्रा प्रथिवी तावन्मात्री हिमालयः । यावन्मात्री हिमालयस्तावन्मात्रा प्रथिवी ।

81 2. अवंडोला:—For the comp. see Malli, and H. Gr. § 227. (4). 484-shows the importance of Himálava as ranking next to Meru. Hir-According to the Puranas Meru, the home of the gods, forms the central point of the earth, all the planets revolving round it and is in shape like the cup or seed-vessel of a lotus, the different Dwipas spreading out from it like leaves. It is formed of gold, having jewels on it, and is 84000 Yojanas in height, 16000 of which are buried in the earth. The Ganges falls from heaven on its peak and thence flows to Its summit is the residence of Brahman and the meeting place of the gods, Rshis, Gandharvas &c. arriva भवनानां च भर्ता Kal. P. भरूस्त शशभे दिन्यो राजवरसमधिष्ठितः । आदित्य-तरुणाभासो विधूम इव पावकः॥ योजनानां सहस्राणि चतरशीतिरुच्छितः। प्रविष्टः षोद्धशाधस्तादृष्टाविश्वातिविशातिः। विस्ताराञ्चिगणस्तस्य परिणाहः समन्ततः ॥ Mat. P. The learned author of the A. H. V. shows that Meru is the terrestrial North Pole and quotes the following verses from the Mah. Bhar. Van. ch. 163 as describing its Polar characteristics-एनं त्वहरहमें रं सर्याचन्द्रमसी ध्रवं । परक्षिणस्पावत्य करतः करुनन्दन ॥ ज्योतीं वि चाप्यशेषण सर्वाण्यनघ सर्वतः । परियान्त महाराज गिरिराजं प्रद-क्षिणम् ॥ खतेजसा तस्य नगोत्तमस्य महीपधीनां च तथा प्रभावात । विभक्त-भावो न बभव कश्चिदहीनशानां पुरुषप्रवीर । बभूव रात्रिदिवसश्च तेषां संवस्तरेणैव समानस्तपः ॥ See A. H. V. pp. 67, 69.

Turice IH-Pointed out as possessing such and such characteristics by Prthu. Prthu was a mighty king, the son of Vena. son of Anga. Vena, by his wicked deeds and blasphemous language towards Vishnu, offended the sages who killed him with their Hunkaras (इति तेऽसत्कतास्तेन दिजाः पण्डितमानिना । भग्नायां भन्ययाञ्चायां तस्मे विद्वर चुक्रधः ॥ हन्यतां हन्यतामेष पापः प्रकृतिदारुणः ॥ इत्थं व्यवसिता हन्तमूषयो रूढमन्यवः । निजध्तहं क्रतेवेनं हतमच्यतनिन्तया ॥ B. P. IV. 4, 30. 31, 34.) The sages afterwards rubbed the right arm of the dead king and from it sprang the majestic Prthu glowing like Agni. He was immediately declared king. From him the earth received the name Prthvi. The subjects of Prthu being troubled by a famine applied to the king for the edible fruits and plants which the earth had withheld. Prthu took up his bow to compel the earth to yield the supply. She, however, fled in the form of a cow but submitted to the king afterwards and promised to yield the supply if a suitable calf were given to her so as to be able to secrete milk. Prthu, thereupon, made Svayambhu Manu the calf,

milked the earth, and received the milk thus got in his hand, from which were produced corn, vegetables, fruits &c. For other particulars see Apte's Dic.; B. P. IV. chs. 15-18. The Earth was also milked in their turns by the sages, monntains &c. Cf. इति पियं हितं वाक्यं भुव आदाय भूपतिः। वस्तं ऋता मन्नं पाणाव-दहस्तकलीषधीः॥ तथा परे च सर्वत्र सारमाददते बुधाः। ततोन्य च यथाकामं दुदुः पृथुमाविताम्॥ ऋषये। दुदुद्वर्दवीमिन्द्रियेष्वथ सत्तम। वस्तं बृहस्पतिं कृत्या पयश्चन्दोमयं शुचि॥......गिरयो हिमवद्यत्मा नाना धातून स्वसानुषु। सर्वे स्वमुख्यवस्तेन स्वे स्वे पात्रे प्रथक् पयः। सर्वकामदुषां पृथ्वी दुदृद्वः पृथुमाविताम्॥ B. P. IV. 18. 12-20. Also Mat. P. गिरिमिवंसुधा दुग्धा रत्नानि विविधानि च। औषधानि च दिव्यानि दोग्धा मरुर्महाबलः॥ वस्तोऽभूद्विम्मदेतन्न &c. Sl. quoted in S. D. as an instance of the fault of the personal pronoun being understood.

- 81. 3. निमज्जित—Merges in, is lost sight of i. e. is not noticed or taken into account, इन्दु—इन्दु is ordinarily derived as उनत्त्यमृत्तामित or उनित्त चिन्द्रकथा भुवनामित, fr. उन्द् to ooze and the Unadi aff. उ. In the Veda, however it is said to mean a bright or sparkling drop of the Soma juice; cf. भुतास इन्द्व: | Rg. I. 16. 16. It then came to signify a round little body and finally became a name of the moon like the wood Soma itself. एकी हि &c.-cf. the humorous retort on this (said to be composed by Achyutarao Modak, the celebrated rhetorician of Nâsik)—एको हि दोषो गुणसंनिपात निमज्जतीन्दीरित यो मभाषे । न तन दृष्टं किवना यथेको (चूनं न दृष्टं किवना पितेन*) द्रियदोषो गुणसि (कोटि) नाशी ॥ Cf. रहितरत्नचयात्र शिलोच्चानपलताभवना न दरीभुव: । विप्रिलनाम्बुरुहा न सिद्ध्यूरक्कमान द्यतं न महीरुह: ॥ Kir. V. 10.
- Sl. 4. अप्सरसः The courtesans of Heaven. अद्भयः सर्ग्तीत्थप्सरसः sprung from water: so called because, according to the Rámāyaṇa, they came out of the churned ocean—अद्मु निर्मथनादेव रसात्तरमाद्द्रश्चियः। उत्पेतुमंद्रजश्चेष्ठ तस्माद्प्ससोऽभवन्॥ Or because they are supposed to bathe frequently. Although the word is generally used in the plural, it is also found used in the sing. (as in the Bhâshya on Pán. VIII. 4. 47) and dual (अप्सरसाविति श्रुतिनिदेशात्); cf. Vik. अन्दसरेव प्रतिभासि. According to the Mah. Bhár. they are the daughters of Káshyapa and
- * It is said that the poet Gaṭakarpara being vanquished by Kâlidasa in his Nalodaya as regards the composition of stanzas containing यमक had this fling at the latter on this Sloka of the Kumārsambhava. कविनापि तेन may also be read as कवि-नापितेन (a barber).

Pradha-इमं त्वरमरसां वंशं विदितं पण्यलक्षणम् । प्रधासत महाभागा देव-हेर्नाधन: परा ॥ For the principal Ansarases see note on III. 17. विभ्रमार्थ मण्डनान विभ्रव विभ्रम is used here in the sense of family amorous sport. Decorations which added grace to their amorous gestures. The second sense given by Malli. viz. the misplacing of ornaments on the person through hurry and confusion does not seem to be natural. Cf विलामिनीविभ-महन्तपत्रम् Rag. VI. 17. बलाहक-8 compound of the प्रवादराहि The comp. usirs (use set) is formed by the dropping of a; so comp. of irregular formation is explained by classing it under the head of unitar (Pan. VI. 3, 109); here arry is changed to a and a to ल. अकालसन्ध्याम-Twilight out of the proper time. The large mass of red minerals imparted a red hue to the clouds over-hanging it, so that to a looker on from a distance the whole scone, the mineral-covered peaks together with the clouds, presented an aspect of the evening sky. भातमता-The affix He is added graves, the excellence here consisting in the plentifulness of the minerals. Cf. for a similar description नवविनिद्रजणाङ्ग्समित्वषां ग्रतिमतां निकरेण महाभानाम । विहितसान्ध्य-मयखामिष क्रचित्रिचितकाञ्चनभित्तिष सानुष ॥ Kir. V. 48. Sl. quoted in the Kav. Pr. VII, as an instance of the fault 'obsoluteness.' The word मना forming part of the word भारमना and signifying 'possession has that meaning overpowered by the sense of 'intoxicated' which it usually has as the feminine of मन-अब मत्ताशब्दः क्षीबार्थन निहतार्थः ।

Sl. 5. मेखला—The middle part of a mountain. Avya. comp.; ef. प्रश्नितम्बिलिम्बिभिरम्बुदै:। Kir. V. 6. आतपबन्ति—Perpetually exposed to the sun, being above the region of clouds. सिद्धा:—देवयोनिविशेषा: A class of semi-divine beings characterised by great holiness and purity and possessing the eight superhuman faculties or Siddhis, viz. आणमा महिमा चैव लियमा गरिमा तथा। पाप्तिः पाकाम्यमीशित्वं विश्वतं चाष्ट्र सिद्ध्यः॥ Sometimes कामा-प्रमायिता is mentioned instead of गरिमा; see Apte's Dic. They are said to inhabit the region between the earth and the sun. According to some their region is below the world of the moon, while the V. P. makes them occupy the region north of the sun and south of the seven Rishis. The poet, however, seems to refer here probably to those who had partially or fully acquired the eight (सिद्धियां विश्वते) Siddhis mentioned above by the practice of Yoga and who lived on the mountain.

- Sl. 6. धोत-P. p. p. of via 1 P. A. to wash, to run &c., also wifer. The option is allowed by the siferers (not being absolutery binding) of the rule very famous Pan. VII 2.15. (i.e. any root which takes g optionally somewhere does not take इ before त. नती गाञ्चविक्षेत इत्यत्र इंदित्करणं यस्य विभाषत्यस्यानित्यत्य-जापनार्थम । तेन धावितीमभगजधियत्यादि मिध्यति । Bhattoji in his दिए: | Huge elephants are supposed to develop pearls in their heads. See the verse quoted by Malli stire &c. These pearls are often described by poets as sticking to the nails of lions splitting open the temples of elephants. विदन्ति—The root विद occurs in several conjugations; cf. सन्तायां विद्यते ज्ञाने वेचि विन्ते विचारणे । विदन्ते विदन्ति पासी व्यत्नक श्वम शेष्विदं कमात ॥ केमरिणां-For Himalava's being the home of lions of. Rag. IV. 72. farrar: Name of a wild tribe or class of mountaineers like the Bhillas. Pulindas &c. and classed as Mlechchhas-भेदाः किरातशबरप्रलिन्दा म्लेच्छजातयः। Amar. The characteristics of a मलेच्छ are गोमांसभक्षको यस्त लोकवाह्यं च भाषते । सर्वाचारविहानीसी स्लेच्छ इत्यभिधीयते । The name is thus derived-किरं पर्यत्यभिमतन्ति गरुलन्तीति who live on the borders of hills or mountains. Cf. पर्यन्ताश्चियिभिनिजस्य सहशं नामः किरातैः कतम । Rat. II. 3. For further particulars see notes on al. 15.
- काराबन्द-Elephants when about fifty years old पञ्चाशदर्भदेशाचाः) are said to have red spots appearing on their The age of an elephant may be known from these The characters on the barks resemble the red dots. facility-सन्तरी-विद्याया मन्त्रादेः ग्रिटकाअनादिविषयिण्याश्च धराः विद्याधराः kinds of demi-gods, thus described by Wilson-'A class of spirits who reside upon the loftiest peaks of the Himálaya mountains. who possess superhuman longevity and faculties and the knowledge of what is passing beyond their presence. They have in many cases been mortals and are constantly connected with human beings in friendship and enmity, love and hate. Wilson's works Vol. IV. p. 115. The Vidyadharas, the Kinnaras, the Kimpurushas and the Gandharvas, so often mentioned as residing on the peaks of the Himálayas and the mountain Hemakûta, a hill to the North of the Himálayas, were probably some hardy races who on account of their superior strength, beauty of person and the knowledge of magic, were at first looked upon with admiration and after-

wards magnified into semi-divine beings by the A ryas. अनद्भ-लेख—Epistles expressive of love, often in verse (मदनावस्था-सचकाः श्लोकगाथाः).

- 81. 8. Frag-Bamboos with holes which, as the wind passes through them, produce musical sounds. For a similar ides cf. स की चक्रमां हतपर्णारन्धेः कजाद्धिरापादितवंशकृत्यम् । Rag. II. 12; शब्दायन्ते मधुरमनिले: कीचकाः प्रयंमाणाः संसक्ताभिश्चिपरविजयो गीयते किन्नरीभि: 11 Meg. I. 58. The bamboos are here compared to flutes or pipes which the mountain fills with his breath in the shape of the wind blown from the mouth-like caves. किन्नराः कारिसता नराः केषांचित्ररमखाश्वकायस्वादन्येषामश्वमखनरशरीरत्वातः A Nitva-samasa. So called because some have a human figure with the head of a horse, while others have a human head with the form of a horse. See S'is, IV 38. They are classed with the Gandharvas and are described as heavenly minstrels. Like the Yakshas, they are the attendants of Kubera and are described as the sons of Pulastya-राक्षसाध्य पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा । यक्षाश्च मनुजन्यात्र प्रजास्तस्य च भीमतः ॥ B. P. See Wilson's V. P. Vol. I pp. 82, 87, 317- A kind of protracted tone giving rise to different tones and on which depend the Ragas; see Malli. cf. यथा तानं विना राग: Bv. I. 119. The number of these is said to be 49. विस्तार्यन्ते प्रयोगा ये मुच्छना शेष-संभवाः । तानास्ते प्यनपञ्चाशत्सप्तस्वरसम्बद्धाः ॥ स्थानप्र०- V. l. wishes to take up the place of the singers i.e. wishes to relieve them by taking up the chorus &c.
- Sl. 9. कपोल •—See Rag. II. 37. सरल —देवदारु विशेषः। दुमाणांसरलाश्च ते दुमाश्च । A Karm. comp. According to some such acomp. is not desirable. We should say तक्षकः सर्पः, रामो जामद्ग्न्यः
 &c. The माष्यकार says तिह इमो हो शब्दो एकस्मिन्नधे युगपद्वरु चिते । वृक्षः
 शिंशपिते। नेतयोरावश्यकः समावेशः। &c. Some say such a comp. should
 be taken as of the शाक्रपाधिवादि class; सरलनामानो हुमाः सरलदुमाः
 इति कथंचित् शाक्रपाधिवादित्वम्। Kaiyata says such a comp. may be
 allowed to make the sense clear; विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धिकत्तया
 अन्यतरोपादानमात्रेणतराक्षेपसम्भवे उभयोपादानं स्पष्टार्थम्। The poets use
 such compounds and the later grammarians justify them. See
 further on स देवदारु दुमवेदिकायां &c. III. 44. Cf. अथ ज्याय नु मेरमहीसृतः &c. Kir. V. 1. सुरभोकरोति—न स्रभीण असुरभीण सानि
 स्रभीणि सम्पद्यमानानि करोति. A Ches formation.
- Sl. 10. विनाससानां—Mark the comp. which must be dissolved as Gen. Tat. according to Pan. V. 4. 91. Had it not

been for this restriction it would have been readily taken as a Bah. See our note on महिषीसल: Rag. I. 48. अतेल०—तेलन पूर्यन्त इति तैलपूरा: न तेल० अतेलपूरा: । Cf. आसक्रोषधयो नेतुनंकमस्नेहदीपिका: । Rag. IV. 75. सुरत०—Malli. takes this as a Loc. Tat.; the anthority for it is—सप्तमी (a noun may be compounded with another noun in the Loc.) detached from the Sûtra सप्तमी शोण्डे: Pán. II. 1. 40. It may also be taken as सुरतार्थ प्रदीपा: । Quoted in Sar. K. and S. D. as an instance of Vibhávanâ. Cf. श्रीमह्नताभवनमोषध्यः प्रदीपा: शय्या नवानि हरिचन्दनपह्नवानि ! अस्मिक्तिश्रमनुदश्च सरोजवाताः स्मतुं दिशन्ति न दिवः सरसुन्दरीभ्यः ॥ Kir. V. 28.

- Sl. 11. शिलीभूत—न शिका अशिला; अशिला शिला सम्पन्नं शिलीभूतं a Choi formation दुवेई-दुःखन बोढुं शक्यं दुवेहं; now see com. आर्ताः—
 i. a. by their weight.; P. p. p. of क्क with आ.
- Sl. 12. दिवाकर—Upapada Tat. दिवा भीतं-There is a side reference to the owl (दिवाभीत which also does not venture out during day time. ममस्वं—मम इरयस्य भाव: । Fr. मम (treated as an Avyaya ममिति विभक्तिरूपे निपात:) and त्वम्. (Can it be originally a compound of मम त्वं thou art mine?). उम्रे:शिरसां—उम्रे: शिरो येषां ते उम्रे:शिरस: Who-ever seeks their protection—whether a good or a bad man—the noble minded regard him as their own and extend their protection to him. Cf. Bg. V. 18.

This sl. is quoted in the K. Pr. as an instance of अनु-चितार्थता दोष or the fault in an Arthántaranyâsa called 'groundlessness' which amounts to improper signification. निषिषयस्य (अर्थान्तरन्यासस्य) अध्युत्पेक्षादृषणमनुचितार्थत्वमेव । Káv. Pradipa. अञ्च अचेतनस्य तमसो दिवाकरात् ज्ञास एव न संमवतीति इत एव तस्यथे।जितमद्रिणा परित्राणस् ।

- Sl. 13. बालज्याने:—These are part of the insignia of royalty. See Rag. III. 16. चम्यं:—The Chamari is a kind of cow or the Yak of Tartary (Bos Grunnieus) a deer according to Amara, from the bushy tails of which Châmaras are made. The Chamaris, by waving Châmaras over Himalaya, showed that he was really a King. Cf. ज्याध्यन्ते निचलत्तराभिमंत्ररीचामराणि। Vik. IV. 4.
- 81. 14. अञ्चल-अंश्न स्त्राणि कायति or अंश्वः विषयोऽस्य (अंशु+क) a thin garment of fine texture. For अंशुकाक्षेप of. Meg. II. 7. पर्काना-या ऋच्छा अभिप्रायः (wish) यहच्छा तथा a Tat. of the मस्त्र्यंसकादि class; accidentally; hence without any effort on

the part of the women. तिरस्कारिण्यः—तिरस्करोतीति (णिनिः), तिरस्कियतेऽनया (ल्युद्) इति वा. There is no Vriddhi, by the परिभाषा-संजापनीको विधिरनित्यः

- Sl. 15. आगोरधी—भगोरथस्थेयं: तस्येटमित्यण ; so called because the river was brought down from heaven by Bhagiratha. osfferrori are This leads to the inference that the breeze was cool. affer:-drops of water scattered by the wind; शीकरोम्बद्धणाः सताः । Amara. According to some सीकर also. अन्त्रिष्टमो: क्रिगतै:-The Kirâtas are hill men living by hunting and clad in a dress made of peacock's feathers. In the Puranas they are mentioned along with the Mlechchhas and are described to be of a dark complexion, dwarfish in stature, with short arms and legs, projecting chin, broad flat nose, red eves and twany hair. In some passages they are described as fierce bow-men, clad in hides and living upon fruits and roots. शिखापिट बहे: - According to some commentators, 'Agitating the feathers of the peacocks (in the forests.) This sense is perhaps better. The peacocks are particularly mentioned because they have a long plumage which can be easily acted upon by the wind. It also indicates the abundance of peacocks on the mountain and explains why the breeze was gentle. The wind having met with obstruction from the peacocks' feathers in its passage lost some of its force and became gentle. We have thus three different epithets to indicate respectively that the breeze was cool, fragrant and gentle. कविसमये वायस्त्रिविधा वर्ण्यत । शीतो मन्दः सरभिश्च । भागीरश्रीस्पर्शाच्छीतः । देवदारुत्पर्शास्मर्भाः । भिन्नशिखण्डिपिच्छत्वान्मन्दः । cf. Rag. I. 38, II. 13; S'ák. III. 5. (शक्यमरविन्दसर्भिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् ।... 777: 11). Malli, says that the hunters were girdles of peacocks' feathers round their waists to accelerate their motion and the wind broke through them. How far the feathers could have quickened their motion is a question. Perhaps the Kirátas wore the feathers for the sake of ornamentation.
- Sl. 16. सप्तार्षि The names of the seven Rshis generally given are मरीचिरितः पुलहः पुलस्यः ऋतुरिङ्गराः । वसिष्ठश्च महाभागाः सप्तेते अह्मणः सत्ताः ॥ The Kalika P. enumerates them thus कृश्यपोत्रि-वंसिष्ठश्च विश्वामित्रोथ गीतमः । जमद्ग्निर्भरद्वाज एते सप्तर्थे मताः ॥ They are described as चित्रशिखण्डिनः । Cf. Pratapamartanda मरीचिरिङ्गरा अतिः पुलस्यः पुलहः ऋतः । वसिष्ठश्चेति सप्तेते ज्ञेपाश्चित्रः शिखण्डिनः ॥ In the S'atapatha Brah, and elsewhere they are

mentioned as कश्यपोत्रिभरदाजी विश्वामित्रीय गातमः। जमद्रीप्रवसिष्ठश्व समेते ऋष्यः स्मताः ॥ In another list Daksha is substituted for Vasistha. Astronomically represented the seven Rshis form the constellation Ursa Major or the Great Bear. The Rshis pluck the flowers for offering worship after they bathe in the Ganges. ('f. our note on V 37. हस्ताव - केचिटवचितावित्यत्र पद भड़े कर्वन्ति ं. ६. हस्तावचितो अशेषाणि । तत्र चर्मणि दीपिनं हन्तीतिवत निमित्त सप्रमा । But this is far-fetched. " उत्तमान्यकणः पानमं-भ्यमानि च भास्करः। प्रवेशियति प्रगानि अधमान्यातपे। महान्॥ From Jin,'s com, as quoted by D. विवस्तान—विविधं वस्ते (weaving a varied garment of light or rays) or fastift rays steat Heat. अधः परिवर्तमानः-The late V. S. Chiplunkar finds fault with Malli.'s explanation and says that the peaks of the Him. need not be supposed to be above the sun's course. According to him the poet describes the sun who is yet below the horizon as touching the lotuses with his slanting rays and so causing them to bloom. (See Kayi, P. pp. 49, 50). Mr. Deshpande. too, endorses this view. But I think Malli, gives us the poet's meaning. We in modern times may well be shocked at what might appear to be an extraordinary high flight of the poet's imagination. But in such cases, before we pronounce our judgment, we must look to the ideas that prevailed when a particular poet lived. In the first place to make the sun below the horizon emit rays that could reach the top of the mountain and not on the mountain itself, while there is no ground for such a supposition. Secondly such a description would apply more or less to any other mountain. Thirdly such descriptions are not rare. In the Van P. of the Mah Bhar, we are told that the mountain Vindhya also, in jealousy of Meru, once rose so high as to obstruct the path of the Sun and other heavenly bodies and the gods had to request Agastva to check the upward progress of the mountain. See our notes on Rag. VI. 61. Here the poet follows the Puranas which confounded the mountain Himálava with Meru and transferred their characteristics to either. Thus the Ganges is described as falling on the tops of both; the Gandharvas &c. are said to reside on both and so on. See our note on Meru, Supra I. 2 The course of the sun is described as below that of the Saptarshis. Cf. infra. अधःप्रस्थापिताश्वेन समावितिकेत्ना । सहस्र-रिमना साक्षारसपणामसदीक्षिताः ॥ VI. 7). The seven Rshis pluck the lotuses in the lakes on the highest peaks (अग्रस्तेह्न-

otherwise this will lose its propriety) of the Himálayas. Therefore the path of the sun must be below the peaks. See Prof. Tilak's A. H. V. p. 147.

- Sl. 17. यज्ञाङ्स—The essential things at a sacrifice, such as the Soma plant, a Khadira post. Palâs'a sticks and others. प्रजापति—Brahmâ. The name, however, is commonly applied to the ten patriarchs, the sons of Brahmâ, sprung from the different parts of his body while engaged in medidation, viz. मर्गचिर्ञ्याङ्गरसी पुलस्यः पुलहः कतुः। भूगुविस्टो दशक्त दशक्त नारदः॥ B. P. III. 2. 22. See Manu. I 32. काल्पियज्ञभागं—This shows that the mountain was raised to the rank of the gods entitled to a share of the oblations offered at a sacrifice.
- Sl. 18. many: Because one of the three mind born daughters of the Pitrs was given in marriage to Meru. मानमा-The idea is something like that of the production of Minerva. from the brain of Jupiter.' B. K. चित्रणां—The Pitrs, as divine beings, possessed the power of creating with an effort of the mind alone; originally probably the deified ancestors of men to whom S'rádhas were offered and balls of rice presented. Seven Classes of these are mentioned: - आग्रिकात्ताः सोमपाश्च हवि-बमन्तस्त थोब्यपाः । सकालिने। वर्हिषद आज्यपाः पितरः स्वसाः ॥ In the Veda पित is an epithet of ब्रहस्पति, वरुण, पजापति and especially of the heaven or sky. See note on fuguit, infra. II. 14. fuguit कन्यां—The Pitris meant are अग्निष्वात्त and बहिषद ; by them स्वधा had two daughters, both well acquainted with theological truth, given to meditation and accomplished in perfect wisdom. Mená became the wife of Himálaya and Dháriní was married to Meru, V. P.) हिरातये—Here हिंशत may mean 'stability, perpetuality of the family by begetting progeny); cf. प्रजाये गृहमेधिनां Rag. I. 7, 69; or the observance of duties proper for a family, मेना-मेना, derived from मन; the other form मनका (see com.) is छादस (used in the Veda); if used in ordinary language it must be taken as a word of the garage class. ं छन्दसीति मनकेत्यपि भाषायां न प्राप्नोति । यदि त्विष्यते प्रश्नोदरादित्वाद्भवि-प्याते । Kaiyata. मनीनामापे माननीयां—This shows that Mena was superior to the Munis by her Yaugic and ascetic practi-It was thus from her mother that Parvati got the power both physical and mental to practise the kind of hard penance she did to propitiate S'iva. See infra. V. 28, 29. MEHIE-

क्षपां - अनुगतं रूपमस्या अनुरूपा; आत्मनोनुरूपा आ॰ ताम्. उपयेमें - यम् with उप is Atm. in the sense of marrying or accepting in general. See Malli. Mark the alliterations in this Sloka.

Sl. 19. कालक्षमंण—May better be taken with गर्भोऽभवत्. The Inst. is explained by the Vártika प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् on कर्तकरणयोध्वतीया। Pân. II. 3. 18.

स्वरूपः —स्वरूप or सौन्दर्य includes the idea of bodily make also. The second sense given by Malli. does not seem to be natural. मनोरमं—The Commentator अवचूरि as quoted by D. says—मनेरमाभिधानं योवनम् । कामं मनोरमं चैव जवरं जावरं तथा। चतुर्धा योवनं मोक्तं कामशास्त्रविशारदेः ॥ योवनं—fr. युवन् + अ (अण्).

Sl. 20. Array The Nagas, the offspring of Kashvapa and Kadru, are described as semi-divine beings having a human face and the tale of a serpent, and living in Pátála. could also asume a perfect human form at will. Their chief town is called Bhogavati. The Naga damsels were known for cunitz-i. e. who was to have a Naga damsel their beauty. for his wife. भाग fr. भन् + य (ज्यत); the other form is भाज्य by the rule भोज्यं भक्ष्ये. मैनाक -- The son of Menaka (भेनकायां ere: 1 aror); said in the Mahabharata to be situated north of Kailása. According to some it stood in Central India and according to others between the Southern extremity of the Indian Peninsula and Ceylon. अम्भोनिधि - When Mainaka saw Indra lopping off the wings of mountains he fled to the sea for protection which the latter readily granted and so the two became friends. Indra's thunderbolt had no power over the waters of the sea

पक्षिक्छिदि—In the Kṛtayuga the mountains had wings—according to the Harivams's the demon Hiraṇyâksha endowed them with wings—कदाचिन सपक्षास्ते पर्वता घरणाधराः। प्रस्थिता घरणी स्यक्ता नृतं तस्येव (i. e. हिरण्याक्षस्य) मायया॥; according to the Agnipuráṇa, Vishṇu gave them the wings—(see below ततोद्रयो &c.). Having got wings the mountains became refractory, moved from place to place and tormented the world and the people in general. On seeing this Indra clipped their wings with his thunderbolt and fixed them in their proper places. Cf. ततोऽद्रयो जातपक्षा विष्णोश्चेव तु मायया। पश्चिता मेदिनीं त्यक्ता यथापूर्व निवेशिताः॥......धरण्यां तु गिरीन स्थाप्य स्वेषु स्थानेषु गोपतिः। चिड्छेद पविना पक्षान् सर्वेषां भ्रवि चारिणाम्॥ एकः सपक्षो मेनाकः सरैस्तत्समये छतः

Agni P. also Rama. पूर्व क्रतयमे तात पूर्वताः पश्चिमोऽभवन । तेपि जग्म-दिशः सर्वा गरुड। इव विगनः । ततस्तेष प्रयातेष देवसंघा महिषिभिः । भतानि च भयं जरमस्तेषां पतनशङ्या । ततः कदः सहस्राक्षः पर्वतानां शतकतः । पक्षांश्चि रहेट वज्रण तत: शतसहस्रश: ॥ See Sunder Kan. I. 115-119. एक: सपक्षा मेनाक: मरेस्तरममय: कत: H. V.। वत्रशती—Vrtra, & mighty demon, the leader of the Kaleyas Endowed with mighty power he discomfited the gods with Indra and drove them out of heaven. The gods, however, instructed by Brahmâ, got a mighty weapon with six sides, called Vaira, prepared out of the bones of Dadhichi, with which Indra killed Vrtra. The Vedic conception of Vrtra (lit the coverer, obstructer) is that of an imaginary malignant influence, the demon of darkness and drought, supposed to take possession of the clouds, make them obscure the sky and keep back the waters. He is variously designated as Vrtra. Ahi, S'ambara Namuchi, Bala &c. Indra is represented as battling successfully with this influence and letting loose the pent up waters to the delight of the world. Vrtra in the Veda also means a cloud. The stories about Indra cutting the wings of mountains (trains of clouds) or piercing with his bolt the aerial cities of the demons or killing Vrtra and the Kálevas are probably due to the misconception of the phenomenon and the movements of the clouds, dissolving into rain, with thunder and lightening &c. See, however, Prof. Tilak's A. H. V. pp. 295, 296. अवेदनाजं काल् - कालनः पर्वतान स्पति इति कलिशः also mas.; fr. श्री + कः (अ) by आतीनपसर्ग कः (Roots in आ not preceded by a prep. take the aff. क). अवदनाज is connected with कालि: the comp. (सापेक्ष: see com.) is allowed by the authority of the भाष्यकार (on Pan. II. 1, 1) who says भवाते च प्रधानस्य सापक्षस्यापि समासः। See Malli.; cf. what another poet has got to say on this—वरं पक्षच्छेद: समदमघवनम्लक्लिशमहारेक्यच्छद्गहलगहना-हारगुरुभिः। तुषाराद्रेः सनोरहह पित्रार कशिववशे न चासी संपातः प्रयसि पयसां पत्यरुचितः ॥ Bh. N. 36.

Sl. 21. अवसानेन &c.—Daksha once performed a sacrifice; but he did not invite his daughter, Sati, nor her husband S'iva, to be present at it. Sati, however, went to the Eacrifice against the advice of her husband, but as she was not taken notice of there by her father she felt greatly insulted and threw herself into fire (see however below) and perished. For fuller particulars see B. P. IV. 4; and दक्ष in Apte's Dic. Cf.

- Rat. I. 3. zarra-Daksha, the chief of the ten Prajapatis, was born from the thumb of Brahma (दक्षस्वजायताङ्कष्टाहाक्षणाद्वगवा-निष्: । ब्रह्मणः पश्चितीपाल भानतात्मा समहातपाः ॥). He had many daughters by different wives. According to one account he had sixteen by his wife Prasuti. daughter of Out of these he gave one in marriage to Siva (प्रमाने मानवीं दक्ष जपरोमें हाजात्मजः । तस्यां समर्ज दहितः षोडगामललोचनाः॥ अयोदशादाद्धमीय तथेकामग्रे विभः । पित्रभ्य एका यक्तेभ्यो भवायेका भव-िस्तर ॥ B. P. VI. 1. 47. 48 स्रोगविसप्रदेश-who relinquished the body by generating fire into it by concentrating her mind on the firy element. win here means sitting in a steady posture and fixing the mind on one particular object having withdrawn it from others. (सर्वविषयेभ्यान्त:करणवन्तिनिरोध:) The following extract from B. P. will explain the process .- इत्युक्त दक्षमन्द्र शबहर क्षिताबदीची निषसाट शान्तवाक । स्प्रष्टा जलं पीतदकलसंबता निमील्य हरयोगपर्थ समाविशत ॥ कत्वा समानावनिली जितासना सीटानमत्थाप्य च नाभिचकतः । शनैद्वंदि स्थाप्य धियोरसि स्थितं कण्ठाद भवार्मध्यमनि-न्दितानयत् ॥ एवं स्वेदेहं महतां महीयसा सहः समारोपितमङ्गादरात् । जिहासती दक्षरुषा मनस्विनी दधार गात्रेष्वांनलाग्निधारणाम् ॥ ततः स्वभतंश्वरणाम्बद्धासवं जगद्ररोश्चिन्तयती न चापरम् । ददर्श देहे हतकल्मपा सती सद्यः पज्जनाल समा-धिनाग्निन! ॥ IV. 4, 24-27. Cf. समानजयाउज्वलनम् । Pât. Y. S. III. 40: also एवं दाक्षायणी हित्वा सती प्रवंकलेवरम् । जजे हिमवतः क्षेत्रे मेनाया-मिति ज्ञाश्रम ॥ B. P. IV. 7. 58.
- Sl. 22. समाधिमती—Samadhi means here a religious observance or vow; प्त shows excellence; hence she who led a perfectly pious life. This is put in to explain why she was accepted as her mother by the Mother of the universe (Sati) Malli. says संतर्यर्थ ; but this does not seem to be necessary as she already had a son. She did not live a life of perfect austerity with a particular object in view but did it as a duty and so won the admiration and praise of even the sages: (मुनीनाम्पि माननीयां) sl. 18. This epithet corresponds to अपरिश्रम in the simile. What the poet means is that just as policy rightly employed and never marked by a wrong step naturally leads to prosperity so she whose virtuous life was never disfigured by a blemish or breach of duty was naturally blessed with the birth of such a daughter. The student should mark the different senses in which the word Samadhi has been used in this poem; of. I. 59, III. 40, 50, V. 2, 6, 24 &c. The blessed one; one who exists and exists pre-eminently:

whose life is a blessing. The aff. यत् is added कर्तार by Pan. III. 4. 68. अपरिक्षता—not frustrated or checkmeted. नीति—statesmanship, state policy. उत्साहगुण—The chief of the three S'aktis or powers which a king must possess. शक्तयस्तिलः । प्रभावेत्साहमन्त्रजाः viz. (1) The power or pre-eminent position of a king by virtue of good a treasury and good government (काषदण्डजं तेजः); (2) the personal energy or valour (विक्रमबल-सुत्साहशक्तिः); (3) the power arising from good counsel, diplomacy (सन्ध्यादीनां सामादीनां च यथावस्थापनं न तु केवलं ज्ञानम्). Cf. तत्साहामन्त्रमूलं स्थादिति नीतिविदां मतम्।

- Sl. 23. qsqsff-The gods showered down flowers. delighted at the birth of one whose son was to kill their onemy. Furst-Fr. Full and at one that stands by habit (स्थानकीलः) स्थामासाप्रसक्तमा वरचः "80 ईश्वर भाग्वर, पेस्वर &c." By report here is meant such of the mountains as have presiding deities and trees which are considered as living bodies (i. e. having sensation) though fixed (which alone are capable of feeling the pleasure). जड़म-The opposite of म्थावरः जरूम्यन्तं वक्रं गच्छन्ति इति जङ्गमाः । गत्यर्थानां नित्यं कार्टिन्यं इति यह. (Freq.) स्वाम्यादिमते भुशार्थ यह which is better. Cf. दिश: प्रसंदः पवनः स्रखं ववौ शङ्कान्नियुध्सुर्गगने चरास्तथा । पपात मीली कुसुमाअलि-स्तदा बभव तक्षनमदिनं सल्पदम् ॥ S. P. The birth of great men is similarly described; cf. दिशः प्रसद्भेरुता बद्धः सखाः &c., and निर्दाषमभवत्सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् । Rag. III, 14., X. 72 वाता ववः स्पर्धासका मनोज्ञा दिन्यानि सुनान्यवपातयन्तः । सूर्यः स एवाभ्यधिकं चकासे जज्बाल साम्याचिरनीरितारिनः ॥ Bud. ch. I. 41.
- Sl. 24. सुतरा—अरयन्तं; compar of सु. स्कुरस्प्रभा o—Heavenly beings are described as having a halo of light about them; ट्री. स्कुरस्प्रभामण्डलमध्यवार्त कान्त वयुव्योगचरं प्रपेट्रे। Rag. V. 61., XIV. 14. विदूर—Name of a mountain (said to be in Ceylon. D.) from which the jewel sapphire or the Lapis lazuli is brought. उद्भिन्या—The idea is—when it thunders, the ground where the sapphires lie, splits up and reveals the streaks or germs of the gems. What Vidura is cannot be definitely known. बालवाय is another name (or वद्भ and the ancients believed that it was the hill बालवाय or the region about it that produced these gems and they were refined or polished at Vidura. Katyayana thus justifies the use of the two terms—बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमंब वा। न वे तकेति वहुयाजिन-

- त्वरीबदुपाचरेत् i. e. as merchants call the city of Váránasi by the name जिल्बरी) ॥ See Malli. on S'is. III 45. For the idea of. मेना तथा पूर्णनिशेशवकथा स्फुरत्यभामण्डलया रराज ह । यथा विदूराचळभूमि-रजसा घनोत्थया रत्नशलाकया सुने ॥ S. P.
- 25. चान्सम्बी लेखा—The comparison implies lustrous beauty and the capacity to develop more. उत्पर्ध-अवस्थ is defined as the appearance in the bodily complexion of a ouivering lustre like that of pearls. See Malli .: लक्जम्य भाव: लाउपम ; this shows that beauty (lustrous complexion) has certainly to do with a proper consumption of salt. विशेषान-अवयवानः the शब्दार्णन also confirms this meaning—विभेषावधवे दब्धे दक्षव्योत्तमवस्त्रात । इयोक्तान्तराणि—i. e. blending of additional light (shed by the new digit every day) with the light of the previous digits: what is meant is 'Pârvati's bodily comappeared more and plexion more lustrous evev dav. कलान्तराणि—additional Kalas. Malli, takes the comp. मध्यपाः but nonzere includes such compounds under the head of the मय्राव्यंसकादि Tatpurushas. Cf. यथा चान्द्री लखा ज्योत्स्रायुक्ताः कलाः प्रत्यहं वर्षयति तथा । चान्द्रीलेखा कलान्तराणीवेत्यपमानोपमेयसिद्धौ । यहितीयमिव शब्दोपादानं तम पौनरुत्तयं न चिन्त्यम् । यदा कर्तकर्मणोरीपम्ये क्रियाभेदादिवदद्वयोपादानम् । तत्र वृद्धिकियया सहदेव्याश्चन्द्रलेखोपमा । पांषणक्रियया च विशेषणं कलान्तरोपमानम् । Chár
- Sl. quoted in S. K. as an instance of नाक्योपमा. Kålidása often uses this उपमान (the waxing or waning of the moon) to express उन्ह्रंब or अपक्षं; cf. Rag. V. 16.
- Sl. 26. बन्धुप्रियां—बन्धूनां प्रिया बन्धुप्रिया ताम्। आभिजनेन—has its root meaning here; derived from the parent. उमा—is also derived as ऑमिंहेशस्य मा लक्ष्मीः Kali. probably refers here to S. P.—उ मा गच्छ वनं घारं सर्वविद्यास्पदं सदा। Cf. तपसो वारयामास उमेरयेवात्रवीच सा। तदेव माता नामास्याश्वकं पितृसुता सुभा॥ Vamana P.; तां पार्वतीत्याभिजनाच नामतो जुहाव तद्वन्धुजनः स्वभावतः। मात्रा निषद्धा तपसे यदा तु सा ययादुमाख्या भवभक्तिभाविनी॥ S. P.
- Sl. 27. अपस्य न पतन्ति पितराऽनेनित (अ+पत्+य); or अपततं भवति पितः सकाशादेत्य पृथकतं भवति । अनेन जातेन सता पिता नरके न पति इति वा । Yåska. The birth of a child is considered as preventing the parents from falling into hell. द्विरेफ a term derived from the word अमर which contains two राष्ट्र. Probably so called from having two रेफ like hairs one on each side of its mouth. •माला—This represents the eye of Madhu.

- 81. cited in the K. P. VII. as an instance of 'the violation of the uniformity (पक्रमभन्न) of a synonym', to avoid which the reading महाभूतोपत्यवतीपि is suggested. अन्नापत्येषु बहुषु सत्स्वपि तिस्मन्नपत्ये स्नेहातिशयविवक्षणाहपत्यशब्दे भये। कन्ये पुत्रशब्द- प्रयोगार्त्पयायमक्रमभङ्गः । Pra. अनन्तपुष्प—Nágojibhatṭa in his Uddyota remarks on this—पूर्वार्धे उत्तरं दृष्टान्तः । अनन्तपुष्प-विशिष्टमधुसम्बन्धिन्यपि द्विरेष्णमाला चूतपुष्पे सविशेषसङ्गत्यर्थः। अत्र द्विरेष्णमाल सादृश्याद्वसन्तदृष्टिक्षेताध्यवस्तिना नोध्या । For a similar idea cf. निवातपद्मस्तिमितन चक्षणा नृपस्य कान्तं पिन्नतः स्ताननम् । महोद्धः पूर इवेन्दु-दर्शनाद्वरः प्रहृषेः प्रयस्य नात्मि॥ Rag. III. 17.
- त्रिमार्गेगा-Lit. flowing in three courses; the river 81. 28. Ganges, respectively called Mandakini. Bhagirthi and Bhogavati, as it flows in heaven, on earth and in the nether world. Afer-mark the comp.; here fa is equivalent to क्रमीय: the third world. See also Malli. संस्कारवत्या-Possessed of grammatical purity; refined; polished. मनीपा-मनीपा talent अस्पास्त. Here Malli, explains this word as the Sid. Kan. does (fr. मनस + ईषा + इन्), according to the Vart, शुक्रन्थ्य-दिख प्रस्तं वास्थम । Here अस + ई (in मनस + ईषा) are combined into and thus there is treatiful. Elsewhere (Rag I. 11.) he follows the Bha. (which is perhaps better as the word here is मनीपिन and the meaning is more directly got.) and 8878 मनसः डांषणः धीराः विदांस इति यावत with the remark प्रषादरा-दिस्तात्साध:-Note Malli.'s remarks on the use of the adi.s प्रभाम-हत्या and संस्कारवस्या.
- 81. 29. मन्दाकिनी-मन्दमांकतं शीलमस्याः flowing gently; hero refers to the Ganges on earth; (भगदा) the current flowing down the valley of Badarikedar in the Himálayas. The heavenly Ganges fell on the peak of the mount Meru (Himalava) and thence flowed to the nother world (then called पानाबगढा). Originally the name of a tributary of the Ganges. but afterwards identified with the Ganges. See Rag. XIII. 48. Harriamily: This shows the religious tendency of her mind from girlhood. Young girls are described as fond of sports of this kind; ef. तम खलु मन्दाकिन्याः प्रलिनेष सिकतापर्वत-केलिभि: क्रीबन्ती &c. Vik. IV. p. 93. मन्दाकिन्या:....अन्वेष्टब्यै: कनकत्तिकतामुष्टिनिक्षपगुढैः संकीबन्ते मणिभिरमरपार्थिता यत्र कन्याः ॥ Meg. II. 6. Trans:-This is also a favourite pastime of young maidens: cf. कराभियातीरिथतकन्त्रकेयं &c. Rag. XVI. 83. 81 quoted in the Sar. K as an instance of soften or sportiveness.

- Sl. 30. स्थिरोपदेशां—With whom instruction (knowledge acquired) was permanent i.e. who retained a permanent impression of what she had learnt (in her former existence) and hence (उपदेशकाले) at the time of her education, the different lores of her past life manifested themselves to Pár. without being taught; see Malli. प्राक्तन—पाग भने पाकने, पाकनं च तक्जन्म च तस्य नियोः। Cf. Rag. III. 30. The sons of Ráma had the knowledge of the use of the Jimbhaka missiles manifested to them without instruction. See Uttar II. p. 52. ef. गङ्गा यथा इंसलगाः शरस्य न राजा स्वभासत् यथा महाष्याः। गुरूपदेशादुप-देशपण्डितां ता पूर्वसंस्कारणणा यमुर्मदा॥ S. P.
- Sl. 31. असंभृतं—(अक्टिनिम) lit. not brought about by outer (artificial) means. अङ्गयष्टः— अङ्ग यिशिष्य a slim or slender body. अनासवाख्यं—आसव इति आख्या यस्य तदासवाख्यं; तम्न भवतीति चेताविकारजनकं; Chár; Cf. तस्या उन्माद्यित् रूपं भेक्ष्य। S'ák. I. p. 31; or मद may mean here मदिवकार्ड to which youth gives rise; Cf. मधु नयनगोर्विभ्रमादेशदक्षं। Meg. II. 12; see also infia. IV. 12. पुष्पव्यतिरिक्त o—पुष्पेभ्यः (i. e. the flowers forming his arrowa) स्यतिरिक्तमांभकं (in excess over, other than) अञ्चम्। The five flowers forming the arrows of Kama are अराविस्दमशोकं च चूतं च नवमिल्ला। नीलोस्पलं च पञ्चिते पञ्चवाणस्य सायकाः॥ Some substitute शिरीष for नवमिल्ला—अरवि॰…शिरीषं नीलमुरपलम् । चूतं चिति मकीर्यन्ते पञ्च०॥ बाल्यास्परं—So in Rag. बाल्यास्परामिव दशां V. 63.
- Sl. quoted in S. D. as an instance of यौबनशोभा, and in Sar. K. as of चित्रा नाम कारणाम्तरविभावना.
- Sl. 32. उन्मीलितं—gradually unfolded (like a flower opening up). भिन्न—split up into its different parts, opened. अरिक्वं—अराकाराणि पत्राणि विन्त्ति इति; lit. having petals resembling the spokes of a wheel; अर्+विव्+अ(शः) by Vartika on Pan. III. 1. 138. चतुरस्रशोभि—beautiful in (the four, hence) all parts. चतुरस्र—See com.; the final अ is added by the Sttra 'सुपात सुन्वसुदिव शारिकक्षचतुरस्रएणी पदाजपद्मोक्षपदाः। Pan. V. 4 120. विभक्तं—the different parts being brought into bold relief; symmetrically developed. Quoted in Sar. K. as an instance of योवनसम्पत.
- S1. 33. उद्घिरम्ती—The use of this word (which primarily means-vomiting) is vulgar; but it is not so here as it is used in a metaphorical sense: see Malli. This shows the extreme delicacy of her feet. Cf. विद्वारसनदीयिक करणाच्या प्रकरियन्ती Kád

अन्यवस्थाम् - अविद्यमाना व्यवस्था यस्यास्ताम् । Not fixed or stationary, moving about. This is necessary to bear out the comparison to स्थला० which is stationary. Whonever she walked such a scene was displayed. *Cf.* तत्याद्याथाजभुवा श्रिया सने स्थलारविन्दच्छविरूपनिन्दनम् । S. P.

- 34. सन्ताङी—See Malli, cf. स्ताकनमा स्तनाभ्याम Meg. II. 22. offero -in which the steppings were graceful on account of sportiveness or dalliance. आञ्चन - Lit that which is worshipped or respected; hence beautiful; charming. Cf. उभावलं चक्रतरिक्रताम्यां तपावनावत्तिपथं गताभ्यां । Rag. II. 18. लीला-जित्रभूलता D. K. The gait of beautiful women is often compared to that of royal swans. Cf. भवनदीधिकामत्तमराधिकामनमर्गा लीलालसगतिविलासम &c. DK. व्यनीयन—Was taught or given instruction in. For the reverse of this idea cf. Vik IV 16 (मटाबेलपटं कथं न तस्याः सकलं चीर गतं त्वया गृहीतम ।). प्रस्यपटेडा । &c.—The royal swans taught her how to step beautifully because they themselves longed to learn from her in return how to utter notes sweet like the jingle of her foot-ornaments. •िशक्तितानि—must be taken in the secondary sense of 'cooings beautiful like the jinglings &c. Malli, commenting on Meg II. 19 says शिक्षिधात्रस्य तालव्यादिने त दन्त्यादिः (i. e. should not be written as fast); but according to Nageshbhatta it is according also. Cf. S. P. सनुपुरभ्राजितपादपद्मयोरादित्सवा इंसगणा गतं ययु: ॥.
- 35. बुतानपूर्व—The thighs of beautiful ladies are often compared to plantain stems or the trunks of elephants, but the poet does not use that comparison here for reasons given in the next sloka. Cf. such expression as रम्भोहः, क्रभोहः &c. to be met with in Sans, works, and used by the poet himself elsewhere (क न खल रम्भोरूर्गता स्थात Vik. IV. p. 96. Rag. VI. 35.; अडे निधाय करभोरु यथासखं ते &c. S'ak. III. 9). विधात:-is used in a different sense in 57. लावण्ये उत्पादी—The meaning of Malli.'s remark on this is this - A कार्य cannot be produced without its उपादानकारण (material cause, as earth in the case of a घट); now लावण्य the उपादानकारण of her limbs was exhausted in the creation of her thigh, and so Brahma had to make an effort &c. इवास यहन:-may also mean -In fashioning her thighs so beautifully the Creator made a preliminary attempt, as it were, to see how he was to create exquisite beauty in her other parts. 3774-The root 378 to be is defective in the Perfect, and yet Kali. is found using the form sare in the sense

of बभूब; cf. पादुरास बहुलक्षयाछिवः; निष्पभश्च रिपुरास भूधनाम; Rag. XI. 15. 81; तेनास लोक: पितृमान निन्ना। Ibid. XIV. 23; &c. So Malli. (see com.) tries to defend it by quoting ज्ञाकटा॰ who says that it is a verbal indecl in the sense of बभूब. This अस is a different root altogether. according to Vamana, अस गतीदिप्त्यादानेषु इति भ्वादेः (अम् of the 1st. conj. meaning to go, to shine, to take &c.) स्विरतितः (Malli.'s अनुदानत् seems to be an oversight) लिटि स्पम्. Cf. निर्माय पद्गे सहसंभवं मुखं जान् तदीय हानुवर्षके। शेषाङ्गनिर्माणविधी जडारभविद्योहितस्त-मुखदर्शनेच्छ्या। S. I'.

- Sl. 36. एकान्त o—Always cold, never changing their nature. करली विशेषा:—may also mean 'सरसकद्त्यः; ्रं'. यास्यत्यूरः मरसकद्ति स्तम्भगीरश्रलल्यम्। Meg. II. 36 where Malli. says सरसी रसाई: न परिपकः ग्रुष्कश्च । तवेव पाण्डिमसम्भवात्। परिणाहि—परिणाहः hugeness, bulk, अस्यास्तीति. उपमान—उपमान उपमायां बाह्याः, where उप॰ means comparison; or उपमानेषु बाह्याः excluded from i.e. could not be used as standards of comparison. That with which the thing in hand is compared is उपमान or sampler (येन साहश्यज्ञानं भवति) as चन्द, कमल & कि as opposed to उपमेय or the thing compared as मुख, पद &c.
- Sl. 37. एतावता—एतत्परिमाणमस्य तत्तेन । अनु०—may also be explained as अनुमया शाभा अनुमेयशोभा सादस्यास्तीति ; but Malli.'s way is better. For the Matub aff. is not allowed after a Karm., by the rule न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः बहुनीहिश्चेत्तद्धेप्रतिपत्तिकरः । (although it may be used in exceptional cases, the rule being supposed not to be all-binding). Some explain it as अनुमेयं यथा तथा शोभि ; cf. supra. चतुरस्रशोभि. It may also be explained as अनुमेयेन शोभते इति तच्छीलम्. पशात्—i.c. after her marriage with S'iva ; one can easily infer how beautiful her Sroni was from the fact that it could attract even S'iva &c. अतिकम्य—goes with both, राजि and अचि:. सिते०—सितादितरस्तस्य ; Abl. Tat.
- 81. 38. नतनाभि: This is considered a mark of beauty; र्. गङ्गावर्तसनाभिनाभिः D. K. नाभिहदैः परिमृहीतरयाणि निष्नैः। Sis. V. 29. प्रजापंतः स्पृशतः सोकुमायांदङ्गालिमुद्रामिव निम्मा नाभिमण्डली-मावर्तिनीमुद्धहन्नीः; त्रिभुवनपशस्तिवर्णावलीमिव लिखितां मन्मथेन रोमराजी बिश्राणाम्। Kâd. रोमावर्ली विलासिन्याः प्रविष्टा नाभिमण्डलम्। कियद्रान्म्भीर्यमत्रेति तात्पर्यमिव बिभ्रती॥ Vik. ch. VIII. 28.

गम्भीरश्वासी नाभिह्नदश्च the deep pool-like navel. मुखेन्दु०—as if dropped down from the beak of the Chakravaka in the form

of her breast, afraid of the moon in the form of her face. The Chakravâka is separated from his mate during the night and hence he is afraid of the moon (thinking of the night). See S'ak. IV. 15.

- Sl. 39. विद्यिलम ॰ वेद्याः इव विलमः मध्यः यस्याः; the two boundary lines of a Vedi come close in contact with each other in the centre. Hence the comparison. Some propose to take Vedi hero in the sense of 'a seal ring' (see Apte's Dic.) but this will be carrying the comparison too far. विलम्बर्य Also one of the items in the description of a beautiful lady by Sans. poets; cf. सीपारोहणपरिपाद्या विलम्पं D. K. विसतवितिन्याण्य केत्र कर्माह्म कर्माहम कर्माहम विमान्यपाण्य कर्माहम कर्माहम कर्माहम विमान्यपाण्य कर्माहम कर्माह
- Sl. 40. उत्पीहयत्—Pressing hard (against each other). As the word अन्यान्य is used here, उत्पीहयत् is Pars. otherwise it should have been Atm. by the rule कर्तिर कर्मन्यतिहारं i. e. when there is mutual exchange of action and the agent is to be denoted (i. e. is used actively) the Atm. is used. अन्तरं—room covered by; cf. स्तनद्यं वे वृष्ध तथा सुने यथा न सूत्रं किल मध्यगं भवेत्। S. P.
- Sl. 41. शिरापपुरपा॰—Cf. शिरापपुरपाधिकसीकुमायं:; Rag. XVIII. 45. The S'irîsha is mentioned as one of the arrows of Káma. See supra. notes on 31. Now the poet's idea is this-Kâma who always uses delicate weapons tried his arrow S'irîsha but failed; and finding nothing softer than that had to yield; but now that he used Párvatî's arms as his weapons, they must have been softer than the S'irîsha flower even. According to those who do not include. S'irisha among the arrows of Cupid the idea is this-Káma is called Kusumástra; and as such he ought to have used S'irîsha, the softest of flowers, as his weapon against S'iva. But since he did not do that but used Pârvati's arms as his weapon, they must have been considered by him, thinks the poet, as softer than the S'irîsha flower.

निर्भस्तित &c.—(Sl. in the foot-note) निर्भासिता तिरक्कता thrown into the back ground (by its redness) अशोकदलस्य मस्तिः production i. e. the tender leaves येन। चारवे। नता यस्य तचारनसम्। नवीदितः—newly risen य इन्दुरतस्य प्रतिमा (form)यस्मिन्। विफलीच-सार्-ं. e. surpassed. The idea is this—Her palms were red

and so they resembled red evening sky; but they displayed ten lunar curves in the form of the nails and thus surpassed the beauty of the evening sky which had but one lunar curve displayed in it. (प्रदेषिकचन्द्रोदयाद् व्योमी दशनस्व चन्द्रोदयस्य पाणि-द्यस्य शोभाधिक्यम्। Com. Vg.

- Sl. 42. बन्धर—bulged out at the base and tapering (like a conch); 'f. जयश्रां बन्धरा ठावण्यसा कन्धरा. स्तन०—The propriety of the epithet is this—Her neck was flattened at its base on account of her elevated breasts so that the pearl neck-lace remained close fitting round it and did not slip down on the bosom. The idea—Generally it is a pearl-necklace that adds beauty to the neck; but in Parvati's case the necklace too was set off by her neck; so they helped to enhance each other's beauty.
- Sl. 43. भुद्धे—Enjoys, experiences. भुज is Atm. except in the sense of 'protecting (अनवन).' लक्ष्मी—The deity presiding over beauty. Párvati's face combined in itself the special beauties of both, the lotus and the Moon, such as unfading freshness, fragrance, liveliness &c. and thus excelled both; this is very poetically and strikingly described in this sloka.
- Sl. quoted in the K. P. as an instance of those cases wherein the non-statement of the हेतु when it can be easily known is not a fault. अत्र रात्री पद्मस्य संकोचः दिवा चन्द्रमसन्न निष्पभत्वं लोक-पसिद्धीमिति न भुक्त इति हतुं निष्भते. Here the causes, viz. the withering of lotuses by night and the paling of the moon by day, of Lakshmî's not obtaining the qualities of the lotus or the moon, are well-known and can be obtained by implication and so there is no fault. चन्नलायामिष तादृशपीतिदानेनोमासुलस्योत्कर्षः। Udyota.
- Sl. 44. प्रवाल—A tender leaf (which is red). स्फुट—bright or clean (not soiled with dust). विश्वदस्य स्मितस्य—स्मित is defined as ईषद्विकसितेर्दन्तैः कटाक्षः सौष्ठवान्वितम् । अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥ A smile is described, according to poetic convention as white; मालिन्यं व्योमि पापे यशासि धवलता वण्यंते हासकीत्योः। S. D. इ with अनु is generally used by poets with the Gen.; as यश्च मनसि वसता धर्मण.....अनुकरोति भगवतो नारायणस्य । Kåd.; sometimes with the Acc.; शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम् । Bhaṭṭi. II. 8. प्रयस्तकचः—By the rule नहिवृतिवृष्टिधिरचिस्सिहितनिष्ठ को। Pán. VI. 3. 116. (i. s. when derivatives from

the roots नह, बृत् &c. formed with the aff. हिंपू are used as the second members of compounds the final vowel of the first member is lengthened; e. g. उपानत्, नीस्क् &c.) this should be प्यस्तास्क; but Bhattoji says (see Sid. Kau. on the above Satra) this rule applies when पूर्वपद is a गति or कार्क word and not when it is a निशेषण; and so we have प्रस्तस्क. Sl. quoted in S. K. as an instance of स्मित, a kind of हास.

- 81. 45. अमृत०—अमृतं स्रवर्ताति अमृतसृत् तच्छिलि। अभिजात०-अभिजात properly means nobly-born; speaking like a lady of family; hence sweet-speaking. See Sl. 26. अन्यपृष्टा—The Indian kokil or cuckoo. The female is supposed to deposit her eggs in the nest of some other birds-generally the crows—which hatch them: hence such names as प्रभृता, प्रपाणिता &c. for the cuckoo. Cf. पागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यज्ञातमन्दीद्विजे: परभृता: खलु पोषयन्ति। 8'Ák. V. 22. प्रतिङ्कराज्या—प्रतिगतः कुलं वरभृता: इलात् lit. going against the bank or current; discordant, adverse, unfavourable; hence harsh. Cf. आमत्तकांकिलस्तव्याधिता तु ह्यामध श्रुतिः पिबतु किन्नस्कृष्ठि वाचम् ॥ Mâl. Mád. VIII. 4. श्रीह-one who has an ear for music. वितन्त्री—Mark that the words अवी, लक्ष्मी, तन्त्री (See com.) do not drop the g of Nom. sing.
- प. श्लो.—ताटक्क्-A kind of ear-ornament, roundish in shape, made of jewels, sometimes of gold. पुरुपवन्ती—The sun and the moon (used in the dual only). एकयोक्त्या पुरुपवन्ती दिवाक्त्रानिशाकरें। Amar. The poet says that the two Tátaikas were not Tátaikas but the sun and the moon in disguise coming to wait upon her knowing that she was to be the wife of Siva. Cf. for a similar idea मुक्ताफलस्राभिरवाप शामां पतिवा विश्रमवेदिक। सा। चन्द्रीबहुस्रीक इति प्रवक्त भियेव नाराभिरुपास्यमाना। Vik. cha.IX. 50 (where the pearls of the necklace are said to be stars).
- Sl. 46. प्रवात—पळहो वातो यज i.e. held in play by the wind. ॰नीलात्पलात् निगेती विशेषा यस्य । अधीरं च तिहमेक्षितं च । आयतक्ष्याः—Long eyes are considered as a mark of beauty. (प्र. तदतहुन्मीलय चक्करायतं Vik. I. 5. सरीषकषायितायताक्षी । Sis. VII. 11. तथा गृहीतं तु &c.—The मृगाङ्गनाड meant here as चिकतमृ॰ to whose eyes the eyes of females are often compared; cf. त्रस्तैकहायनिलीलकुरङ्गदृष्टेः। Uttar. III. 28.) चिकतहरिणीपेक्षणे दृष्टिपातं, Meg. II. 44; क्षत्यन्तमात्मसदृशेक्षणविद्यभाभिराहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः। Sik. I. 24.
- Sl. 47. शलाका॰—शलाकायुक्तमअनं; a comp. of the शाकपाथिषादि class; see com. लीलाचतुरां—Attractive, charming by; or clever

in amorous or sportive gestures. लीला कलिविलास अ शुकारभावजा किया। In this consisted the superiority of her eye-brows. The curved eyebrows of beautiful ladies form the staff of Madana's bow; cf. चापयशिश्रिया भूलते D. K. कामकार्युकतया कथयन्ति भूलता मम पुनर्मतमन्यत्। Sub. For the idea in the last two lines cf. (यत्र) प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्यद्क्यं। सभूभक्कपहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोधस्तस्यारम्भश्चतरवनिताविभ्रमेरेव सिद्धः ॥ Meg. II. 14.

- Sl 48. निरश्नां—निर: अञ्चलान निर्यंतः fr. निरम changed to निरि when the root and does not drop its at. See Pan. VI. 3. 94. ते केडाo-तं well known famous. cf. K. P. प्रकान्तप्रसिद्धानभवार्थ-विषयस्त च्छव्दो यदपादानं नापेक्षत । बालप्रियत्वं-By the Vart. 'वा fuzza ' the word fuz may stand first or second in a Bah, comp ; cf. प्रियमण्डना S'ák. IV. 9: प्रियारामा Uttar, II. Mallinátha's reference to the आहिताम्याहि class seems to be due to oversight His defence of the पंतदाब: (अप्रयत्वं for प्रियत्वं) by the Vartika त्वतयो: &c is inaccurate, (being against the Bhashya) if not For the meaning of yout in the Vartika is wrong. restricted :--शकादय एव गणाः इति पौद्रमने।रमा । अत्र संशाजातिकदन्त-तिद्धतान्त समस्त सर्वनाम संख्याशब्द व्यतिरिक्तः शब्दो गुणवचनशब्दं नोच्यते । आकडारसञ्चमाण्यतस्त थेव लाभात । Nageshabhatta in his शब्देन्द्रशेखर. Grammarians defend it by the Vartika 'सामान्ये नपुंसकामिति वाच्यम् । on Pan. II. 4, 17, नत इह जातिसंज्ञान्यातिरिक्तं धर्ममात्रं ग्रण इति यत्प्राचीनैरुक्तं तस्स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा निरीक्ष्य मेने शरदः स्रतार्थता (Kirat.); सा मुमाच रतिद:खशीलताम Kum, VIII. 13.) पुंबद्धावामक्रमा दीर्घश्रवणं स्थादित्यत आह सामान्ये नपुंसकमिति । एवं च-नेष्टं परो द्वारवतीत्व-मासीत (S'is. III. 69.) इत्यादिप्रयोगी निर्वाध: 1 Tatvabodhim. idea-Pârvati's hair was more luxuriant and graceful than the tails of the Chamaris, and vet they did not give up their regard for their own hair; hence the conclusion follows that lower animals are incapable of having any sense of shame.
- Sl. 49. उपमाइन्य The Upamanas (उपमा उपमानं स्थात् Amara) i. e. the standards of comparison, such as the moon (without the spot), the lotus &c.; cf. the more poetical and felicitous though less forcible description of S'ák.'s beauty— चिम्ने निवेश्य परिकल्पितसत्वयोगा रूपोचयन मनसा विधिना कता न । S'ák. II. 9.; also सा रामणीयकनिधरिधदेवता वा। सौन्दर्यसारसमुदायनिकेतनं वा। तस्याः सखे नियतमिन्दुसुधामुणाल्ज्योत्सादि कारणमभून्यदनश्च वेधाः ॥ Mál. Mád. I.; which is equally vigorous with the description here. यथापदेशं—प्रदेशं स्थानमनतिकरूय यथा तथा। विश्वस्ता—Even the

Creator of the universe had to make an effort to create a form so exquisitely beautiful. प्रकटः यत्नः प्रयतः।

Sl. 50. arra:-Son of Brahmâ and the most celebrated of the divine sages (द्वार्षंड). Though reckoned as one of the ten Prajapatis he does not seem to have taken any part in the creation of the world. The name is variously derived .--नारं (नरस्य धर्म्य) तहटातिः यदा नारं नरसमहं स्रति कल्हेनः अथवा नरिदं नारमजानं तद द्यांतः or नारं पानीयमित्यक्तं तत्वितभ्यः सदा भवान । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति ॥ इत्यागमः Bhan, D. He is a great devotee of Vishnu (प्रमागवस); see नारत S'ak. p. 173 and our note ad loc. He is represented as of a bright complexion. wearing gold ornaments, clad in white raiment bright as the moon, wandering. Vina (which instrument he is said to have invented) in hand and singing the praise of God, from world to world, a bearer of news from the gods to men and from men to the gods &c. See Sis', I 4-10 His Vina is called Mahati*. ज्वलिताग्रिपतीकाशा बालाकंसहशेक्षणः। सञ्यापवत्तं विपलं जटा-मण्डलमुद्रहत् ॥ चन्द्रांशक्रेवसने वसाना रुक्त भूषणः। वीणां ग्रहीत्वा महती कशासको सम्वीमित् । ऋष्णाजिनोत्तरासङ्ग हेमधजापवीतवान् । दण्डी कमण्डलधरः साक्षाच्छक इवापरः । वेता जगति ग्रह्मानां विश्रहाणां ग्रह्मापमः । महर्षिविश्रहारुचि-विदास गान्धवेवेदावद । देवगन्धवेलोकानामादिवक्ता मनिः परः । गाता चतणां वेदानामदाता प्रथमित्वजाम । स नारदोथ विप्रवित्रहालोकपरा व्ययः ॥ Harivamsa, assessor Once, there being an occasion for it (कस्मिश्चित्प्रस्ताने). जारीरार्धहरां—The comp, here is a disputed point. Malli. takes first suggy as an Upapada Tat, and then connects it with mir. For as the word and here means 'exactly a half' we cannot get the comp. आर्ग्राई; it will be अर्धनारीर by अर्ध नपंसक्तम । Pan, II 2.). But the authority of this Sutra is rejected by Patanjali (see wire on II 4. 26 अध्यनस्यमेकदेशिसमासः आरभ्यमाणः षष्टीसमासं बाधते । इष्यते च षष्टीसमा-सोरिए , &c.); and Bhattoji Dîk says in his शहरकोस्तम-अर्थ-विष्यलीति कर्मधारयेण सिद्धम् । न च समप्रविभागं षष्टीसमासं वाधितमिदं सत्रमिति वाच्यम । षष्टीसमासस्येवष्ठत्वादिति । तथा च कालिदासः पायंक्त मेम्णाः शरीरार्धहरां हरस्य इति । So we can have शरीरस्यार्धं हरतािति also. विकल-We are told; it is known from history (ऐतिहा). Cf. एवा भाषा जगद्धतर्बषांकस्य महीधर । शरीरार्धहरा देवी मविष्यति न संशय: ॥

Sl. 51. प्रगन्भेषि &c.—Shows that some girls at least were married at an advanced age in those days. क्यान कश्यतीति कशानः। that reduces the mass of things; hence fire. Fire only

[े] तता विसुक्त संगोऽधूच्छंकरस्वपरिग्रहः । S. P.

is इन्यवाह being the mouth of the gods. इन्य—see Malli.; also इयन्ते देवा अनेन; an offering made to the gods as opposed to इन्य which is offered to the manes; हन्यकन्ये देवपैत्रे अने इत्यमरः। 81. quoted in Sar. K. as an instance of महाभाग्य.

- 52. देवदेव-Gives the reason why Himálava could not 81. offer, unasked, his daughter to S'iva, the most High, fearing a refusal. अयाचितारं सतां &c. The commentary Avachûri quotes-अयाचितानि दीयन्ते सर्वटानानिः भारत । अने कन्या तथा विशा अधिम्यः सम्प्रदीयते ॥ सतां ग्राहियतं — Some grammarians take ब्रह Cau, as a Essis root, on the authority of Patanjali's Karika नीबह्योईरतेश्वापि गत्यर्थानां तथैव च । टिकर्मकेष ग्रहणं कर्तव्यमिति निश्चयः ॥ By च in the कारिका, Sudhakara, Madhava and others include such roots as 44 Cau, (Meg. II, 33,), 744 Can, (Meg. II, 36), मन Cau. and some others. The grammarian हरदम is against the inclusion of प्रह : cf. Madhava ज्यतेः क्षेत्रीन्यम्ब्रेटण्डयतेः प्रचे: ! तोरप्रीहेस्तथा मोचेस्थाजेदीयेश्व संप्रहः ॥ कारिकायां च शब्देन सधाकरमखैः कतः। माहेरिह मही नेव हरदत्तस्य संमतः॥ Malli, commenting on Rag. XV. 88 says शहित्यज्योगर्यन्तयोदिकमेकत्वम । Cf. अजिप्रहत्तं जनका धनस्तत । Bhatti. II. 42. Those who do not accept this view explain away the difficulty either by saving rental; and: or by taking बाहियतं in the sense of बोधियतम्. साध:-This word is emphatic; when a man is sreff the poet has a different defence to give; e. q. याच्जा मोथा वरमधिगणे नाधमे लब्धकामा। Meg. माध्यस्थ्यं - मध्यस्थस्य भावः । Cf. एवं सर्वगुणायेताममामालोक्य भ्रधरः । क्रमेण योजयामास तां हरार्चनकर्मणि । हिमवानुबाच-श्रण गौरि वची-स्माकं शहरो वर्तते माथ । इहासूत्र फलार्थ च तं प्रजय समाहिता ॥ S'. P.
- Sl. 53. यदेव पूर्वे—Cf. Supra sl. 21. सुदत्ती—To get this form there must be indication of age; otherwise we shall have सुदन्ती or सुदन्ता. This form is, therefore, justified by supposing that the poet here adds an epithet which, expressing her beauty, also indicates that stage of her age when the teeth are fully grown. Cf. कथं तर्हि सा दक्षरोषात्सुदती समर्ज इति । न हात्र वयो गम्यते । अतः सुदन्तीति भाष्यम् । अत आहः—योभना दन्ता अस्याः समस्ता जाता न तु न्यूना इति कथंचिदिहापि वयो गम्यते एव । Praudhamanorama. परिग्रहः—परिगृह्यते what is entirely taken possession of, a wife. सङ्ग—attachment to worldly objects. Cf. यदा देहं सती देवी दक्ष-रोषात्समर्ज ह । ततो विद्यक्तमङ्गोऽस्ट्छङ्करस्टवपरिग्रहः S'. P.
- Sl. 54. कृतिवासम् कृतिः चर्म वासो यस्य When S'iva killed the elephant-demon (Gajásura) the son of Mahishásura, the

latter begged of him as a boon that he should wear on his person his (the demon's) hide and should thenceforward be known by the name of Krittivâsas. महिषासुरुत्रोसी समायाति गलासुर:। प्रमध्नन् प्रमथानसर्वात् निजवीर्यमदोद्धतः॥गजासुर उवाच-विश्रलणण देवेश जाने त्वां स्मरहारिणम्। तव हस्ते मम वधः श्रेयानेव पुरांतक ॥ यदि पसन्नो दिग्वासस्तदा नित्यं वसान में। इमां क्रसिं विस्त्याक्ष त्वश्चिश्रलाग्निपाविताम्। नामास्तु क्रित्रवासास्ते पारभ्यायत्नं दिनम्॥ Kâs'ikhanda. तपसे—The Dat. may be ताद्ध्ये as Malli. has it, or it may mean तपश्चरितुं by क्रियाथीपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। गङ्गाप्रवाण—implies its purity; cf. गङ्गाम्बुसंपकेविद्याद्धभाजः। Bhatti, III. 39. मृगनाभिगन्धि —मृगनाभेगन्धः मृगनाभिगन्धः स विद्यते अस्य; not a Bah. Comp., as the smell is not inseparably connected with the peak. See Gr. § 256. (c). Cf. स कृतिवासास्तपसे यतारमा वर्तते मम। प्रस्थं चालकनन्दायां सदाशीकरशीतलम्॥ S'. P.

- Sl. 55. गणाः—Inferior deities or a troop of demi-gods called Pramathas, who attend on Siva and are under the superintendence of Gauesha, one of the demi-gods. विचित्ररूपा-भरणा जटाचन्द्राधेमण्डिताः । आकाशमार्गे गच्छन्तमनुगच्छन्ति नित्यशः॥ ध्यानस्थं परिचर्यन्ति सिळ्लादिभिरीश्वरम् । नानाशस्त्रधराः शंभोगंणास्तु प्रमथाः स्मृताः॥ अपरे गायनास्ताळमृदङ्गपणवादिभिः । नृत्यन्ति वाद्यं कृतन्तो गायन्ति मधुरस्वरम् । षट्त्रिंशत्कोटयश्चेते हरस्य सकला गणाः॥ Káliká P. शेल्रेय—a kind of fragrant resin. नद्ध—over-grown. With the description here of. विशशसुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः। हषदो वासितोत्सङ्गानिषण्णमृगनाभिभिः ॥ Rag. IV. 74. शैल्यगन्धीनि शिलातलानि Ibid. VI. 51; आसीनानां सुरभिततलं नाभिगन्धेर्मृगाणां तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गोरं तुषारेः॥ Meg. I. 54.
- Sl. 56. तुपारसङ्घान—masses of snow closely adhering together (सङ्घान close union). समुस्टिखन—दर्पकल—Some take कल to mean मनोज्ञ charming. This explains why he did not bear the roar of the lions. Cf. प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुज्ञति यया । cf. कन्तित् व्यम्बक्व्यभविषाणकोटिखण्डिततःशिलाखण्डं Kád.; शेलादाशु त्रिनयनवृषोरखातक्क्टात्रिवृत्तः । Meg. II. 53. ग्वय—A species of the goyal, erroneously classed by Hindu writers as a species of deer. M.—W. (But the term मृग is not restricted to the deer but means a beast in general).
- 81. 57. आधाय—Having duly consecrated (for continued worship); of. Uttar. I. 8. सिमत्—अकंपलाशखदिरन्यभेधिपप्पलोदुम्बर्श्सिद्दृबंदृशाः सिमधः क्रमात्। Ava. स्वमेव मूर्यन्तर्-Fire is one of the forms of Siva. See Malli. स्त i.e., the five elements, which

include तेजम् or fire. अष्टमूर्ति—For the eight forms see Malli. Also, वसुधागन्धवाहश्च यजमानजलाग्नयः। स्वयंश्वन्द्रो नभश्चेता अष्टे शङ्कर्तमृतंयः॥ See our notes on S'ák. I. 1. केनापि कामेन—with some object in view which none could divine; cf. हृदयस्थमनासन्नमकामं ला तपस्विनम् । Rag. X. 19. Mark the alliterations in this and the next two s'lokas

- 58. अस्त्र-See Malli.; similarly टण्डमहंतीति टण्ड्य:, वृष्य: याय: &c. अध्येज-An arghya is a respectful offering offered to a deity or a distinguished guest and generally consists of eight ingredients:-आपः क्षीरं क्रशाग्रं च दक्षि सर्पि: सत्तण्डलम्। यवः भिजार्थक और अष्टाकोर्घ: प्रक्रीतिम: ॥ See also our note on the word at Rag. V. 2. Witness:—Here the a should be changed to or by the rule प्रविदारसंजायाम्मः। Pan. VIII. 4. 3 (i. e. न is changed to of when the letter occasioning the change occurs in the first member and the whole is a name, except when n intervenes). but it is not changed to of here as the term आहेनाथ is not limited to one mountain and is not therefore a tim; similar instances are रघुनाथ, रघुनन्दन, वृषवाहन &c. (एकाधिकवस्त्रिश-किमहत्वादत्र असंज्ञात्वम्). प्रयतां—self-restrained and therefore pure and capable of enduring trouble; this shows that she was the fit person to wait on S'iva. Mark the alliterations in the first two lines. Cf. ईश्वराणां सदा सेवा जायते सर्वमङ्गलम्। तस्मातदर्चना-सक्ता भव त्वं भवभाविनि॥ पितवांक्यमिदं श्रत्वा जहास मनसा तदा। तथेक्युक्त्वा स्विपतरं परिचर्यापराभवत् ॥ जया च विजया तस्याः सख्यौ दे परिचारिके । ताभ्यां साकं चन्द्रमुखी चन्द्रशेखरमार्चयत्॥
- Sl. 59. प्रस्यि॰—पतिक्कलमर्थयते तच्छीला; प्रस्यिश्नी सूना पत्य॰; See Malli. The masculization (पुंतद्भाव) of प्रस्थिनी सूना पत्य॰; See Malli. The masculization (पुंतद्भाव) of प्रस्थिनी is due to श्विया: पुंत्रत् &c. Pâṇ. VI. 3. 34. Some take it as a Tat., under भ्रेण्यादयः क्रतादिभिः। (तत्र क्रतादिषु सूत्रशब्द्पठितः। भ्रेण्यादिः आकृतिगणः इति च शाकटायनः। see Malli. on एक्षियस्त Kir. III. 35). समाधे:— has not its technical meaning in the Yoga Philosophy here, but simply means contemplation, penance, ascetic practices. श्वाश्वमाणां—Because she desired to serve him. भ्रांड Atm. in the Desiderative. विक्रियन्ते—Malli. takes this as Pass. Pres., तेन हेतुना being understood. Cf. एवसुक्ता तु तां देवीं सेवाये जसहे हरः। इत्मेव महद्धेयं यदिम्रो न हि विम्नयेत्॥ Kâlikâ P.; समाधेरनुमेने तां गिरिशः परिणन्थिनीस्। पाप्योहं तपसा सत्यामिति लोकाश्व दर्शयन्॥ S'. P.
- Sl. 60. बालि॰ बल्यर्थं पुष्पाणि बलि॰. नियमविधि—The fixed rites S'iva had to perform as required by the particular form of

penance he had been practising. विशिष्ठ or religious observances are of two sorts. Some are नियत or नित्य (as सन्ध्योपासनं in the case of a Bráhmana) the performance of which cannot be neglected and अनित्य or काम्य those recurring at particular times or performed with a view to gain some end (as स्वगंकामो यजेत). गिरिशं—Malli. commenting on the word at Rag. XVI. 51 says—गिरिस्त्यस्य निवासत्वेन गिरिशः। लोमादित्वात् शपत्ययः। (the mat. aff. being added) and remarks—गिरी शते इति विष्टे तु गिरी शतेर्ड इति छन्दसि विधानात् लोके पयोगानुपपत्तिः स्यात्। तस्मार्थ्वौक्तः मेव विष्ट्रहातयं न्याय्यम्। छकेशी—also मुकेशा र्. गिरिशमुपचचार प्रत्यष्टं सा मुकेश स्वजनकवचनाज्ञापालनायेशभयका। सकलभुवननाथः शङ्करश्वन्द्र-मीलिभेवत मम हि भर्ता भावयन्तीति लाभम्॥ S'. P.

CANTO II.

- SI. 1. Area A demon, son of Vajranakha and Varanji. Brahma conferred upon him a boon that he would not be killed by any one except a child seven days old. Kârtikeva slew the demon on the 7th day of his birth. दिवातम:-Fr. दिव + ओक्स ; if derived from दिव the form will be दिवाकस (or दिवीकम if classed under प्रधादगादि as Malli savs). नगमाह-Lit. who overpowers or defeats the mighty or impetuous of वेगवन्तं साहयति अभिभवति; or तरा may mean quickly; fr. तर + सह Cau. + किए । अन्येषामपि दृश्यते । Pan. VI. 4. 137 इति पूर्वपदस्य दीर्घः । स्वायं अवं- Here the ऊ of स्वयंभ्र does not take Guna substitute as it should by the rule 'ओर्गण:' (The st or st of a Oha base takes Guna before a Taddhita affix. Pan. VI. 4. 116) by the Maxim संजापर्वको विधिरनित्य:-a rule is not universally applicable when what it teaches is expressed by a technical term such as by गण here). See Malli. Cf. एतस्मिन्नन्तरे काले तारकेण दिवीकसः। आजी पराजिता आसन शकदर्पविधातिना ॥ तदा सर्वे तुरासाहं कृरवागे हत-विक्रमाः। स्वायंभवं ययौ धामं सत्यलोकमिति शतम्॥ S'. P.; also Rag. X. 5.
- 81. 2. आविरमुद्धसा—This was a good omen; for अध्यक्षिणे भिविष्यन्त्याः कार्यसिद्धिहि लक्षणम् । Rag. X. 6. आविस् has optionally गितसिद्धा (i. e. is treated as a prep. or उपस्ती) and then must precede the root connected with it. When it is a mere निपात it may stand apart from a root; cf. वाहणीमद्विशङ्कमथाविश्वसुषो- प्रमवदसाविव साम:। S'is'. X. 19. सुप्रपद्मानां—The lotuses correspond to the faces of the gods. For a similar idea comp. सुप्रमीन

- इव हदः। Rag. I. 73. र्हाधितिमानिय—The comparison implies power in Brahmâ to cause the lotuses of their faces to bloom again. Cf. Vik. महारावलं प्रत्युषसीय पश्चिमी. Cf. दृष्ट्वा तत्र जगनार्थं विकसत्स्र मुखिश्यः। वभूदुः पङ्कजानीय पातर्द्वा दिवाकरम्॥ S'. P.; Rag. X. 6. 7.
- Sl. 3. सर्वस्य धासारं—of. चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः चतुर्वर्गमयो लोकस्त्वनः सर्व चतुर्भुखात् ॥ Rag. X. 22, where Malli. quotes the S'rti. इदं सर्वमस्जत यिदं किंचित्। वागीशं—Brahmå is represented as the lord of speech, being the source of the Vedas; cf. Uttar. I. 2. In वागीशं, वाचों is Gen. (and not an object of इंज्) by कर्त्वकर्मणोः छति (II. 3. 52) and thus we have the comp., by छशोगा च षष्टी सम्यस्यते। If वाचों be taken as कर्म of इंज् then the comp. would be precluded by the Vârtika प्रतिपद्विधानम् षष्टी न समस्यते। अध्योभिः—Lit. not departing from their senses. All that was said was no idle compliment but entirely true in the case of Brahmå; cf. स्तुत्यं स्तुतिभिरध्याभिर्यतस्थे सरस्वती। स्तार्थब्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेश्चिनः। Rag. IV. 6, X. 33. उपस्रास्थिरे—स्था with उप is Atm. in the sense of 'waiting upon a deity;' see com. Cf. ततस्ते लोकधातारं वागीशं सर्वतीमुखम्। प्रणिपत्य यथान्यायमिद्माहुस्तदा मुने ॥ S'. P.; also Rag. X. 15.
- Sl. 4. त्रिमृत्ये—It is the same Saguna Brahman appearing in a three-fold form as it identifies itself with Rajas or Satva or Tamas (मणत्रयावि॰). See com. and our note on Rag. X. 16. The three gunas are the constituents of nature (Maya or the Prakrti of the Sankhvas) in which they exist potentially All that is good-such as knowledge, joy &c. is the result of Satva (the quality of goodness); activity, energy &c. spring from Rajas (the quality of foulness); and all that is bad or terrible-such as destruction, misery, wickedness &c. is the result of Tamas (the quality of ignorance). के बहारमंत्र-i. e. existing as Brahman only, without being associated with any conditions. Cf. आत्मा वा &c. Ait. A'r. II. 4. 1. 1. quoted in the com.; सदेव सोम्यदमत्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । Chhand, VI. 2. 1. भगवानेक आसेदमय आत्मातमनां विभः । B. P. III. 5, 23, पश्चाद्धेद •-Malli. takes भेद in the sense of भेदे।पापि or limiting conditions. leading to the multiformity of forms and names (नामकपविकार-भेदोपाधिविशिष्टं ब्रह्म &c. S'ar. Bhâ). Brahman, at the time of creation, first associates itself with the three qualities and then manifests a diverse creation. Cf. तदैक्षत बह्र स्यां प्रजायेयेति! इदं सर्वमसूजत यदिदं किञ्चः सच त्यचाभवत् &o.; also पुरश्चके द्विपदः

पुरश्वके चतुष्पदः। पुरः सपक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्। रूपं रूपं मतिरूपो बसूव। Brh. II. 5. 18. 19. Katho V. 9. Also रसान्तराण्येकरसं यथा दिन्यं पयोश्चते। देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमाविकियः॥ and Chå.'s remark तस्वतो निरुपाधिकस्वरूपेपि त्विय स्रष्टुत्वादिन्यवहारो गुणोपाधिनियन्धन इति भावः। Cf. ब्रह्मणे सुजते विश्वं स्थितौ पालयते नमः। रुद्ररूपाय कल्पान्ते नम-स्तुम्यं विभूतिये॥ S'. P.; Rag. X. 17.

- Sl. 5. यदमीपं &c.—Cf. महाप्रक्रयकालान्त एतदासीत्तमोमयम्। प्रमुप्तपित चातर्क्यमित्तातमलक्षणम् ॥ अविज्ञयमित्त्रातं जगस्थास्तु चिरुणु च ।
 ततः स्वयंभूत्व्यकः प्रभवः पुण्यकर्मणाम् ॥ व्यअयम्भतदिखलं पादुरासीत्तमोनुदः ।
 योतीन्द्रियः परोव्यक्तादणुज्यायान्सनातनः । नारायण इति ख्यातः स एकः
 स्वयमुद्धभौ ॥ यः शर्रारादिभिध्याय सिम्रक्षुर्विविषं जगत् । अप एव ससर्जादी ताम्च
 बीजमवाम्चजत् ॥ तदेवण्डं समभवद्धेमरूप्तयं महत् । संवर्त्तरस्हस्रोण सूर्यायुत्तसम्
 प्रभम् ॥ प्रविश्यान्तर्महातेजाः स्वयमेतात्मसंभवः । तदन्त्तर्भगवानेष सूर्यः समभवत्युरा । आदित्यश्वादिभूतत्वाद् ब्रह्मा ब्रह्म प्रव्यभूत् ॥ दिवं भूमिं समकरोत्तदण्डशकलद्वयम् । जरायुर्मेरमुख्याश्व शैलास्तस्याभवंस्तदा ॥ नयोण्डनामः संभूताः
 पितरो मनवस्तथा । &c., Mat. P. व्यराचरं—may also be from the
 Frequentative base of चर+अ (अच्). प्रभवः गीयसे—As in यतो वा
 इमानि भूतानि जायन्ते । Tait. Up. III. 1. जन्माद्यस्य यतः Ved. S.
 I. 1. 2. &c.; ef. त्वया यिक्षप्तममलं बीजं जलधिसश्चये । स्तूयते प्रसवस्तस्य
 चराचरमिदं जगत् ॥ S'. P.
- Sl. 6. तिस्िंशः &c.—त्रहात्वं स्जते ठोकान् विष्णुत्वं पालयत्यपि । रुद्रत्वं संहरत्येव तिस्रोवस्थाः स्वयंभुवः॥ उत्तरियन्—pre-eminently manifesting. महिमानं—Such as अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्यास्तर्यानेककर्तृ-भोक्तसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तिक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचित्त्यर्यना-रूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्वशक्तः कारणाद्भवति तद् ब्रह्म । S'ár. Bhá. बल्विंबन्धे जलधिमम्ये जह्ममृतं दैत्यकुलं विजिग्ये । कल्पान्तदुःस्था वस्था तताहे येनेष भारोतिगुरुनं तस्य ॥ Bhaḥṭi. II. 39. पश्मालीपिङ्गाल्यः कण इव तिवतां यस्य कृत्सनः समूहः । यस्मिन्ब्रह्माण्डमीषिद्वपटितसुकुले कालयज्वा ज्ञहाव॥ &c. Mál. Mád. 1. cf. दर्शयन्महिमानं त्वं तिस्थिमिर्मूतिभिः प्रभुः। उत्तिस्थितिनाशानामेकोऽभूः कारणं स्मृतम् ॥ S'. P.; Rag. X. 16.
- Sl. 7. स्प्ती—Are authoritatively stated to be. स्पृत in such cases has a technical meaning; it means told in the Smṛtis. The Smṛtis (lit. what is remembered) are the codes of memorial law written by inspired sages like Manu, Yâjñavalkya and others, and are so called in contradistinction to शुति (what is heard i. e. directly revealed). They rank next to the S'ṛtis in authority. Cf. Manu. I. 32, quoted in the com. Cf. ज्ञास्त्रक्षों भवानेव प्रमानिश्च कारवित । तस्मारसर्वेषु सत्वेषु विख्यासी वितरी भवान ॥ S'. P.

- Sl. 8. स्वकाल The four Yugas (Krta, Treta, Dvapara and Kali, which take up 4.320,000 human years) rolling by one thousand times form a day of Brahma and equal is the length of his night, Cf. कतं बेता द्वापरं च कलिश्रोत चत्रपंगम। प्रोच्यते तत्सहस्रं त ब्रह्मणो दिनम्च्यते ॥ V. P. Read before यदा स देवी &c.—चत्वार्याद्वः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् । तस्य तावच्छती (६.०. 400) संख्या सन्ध्यांत्रक तथाविधः ॥ (i. e. 4,800 years of gods which × 360 amount to 1.728,000 years of men). दत्रेष समन्त्रेष ससन्ध्यांशेष च त्रिष । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च । एतवदादशसाहस्रं (i.e. 4800 Krta, three fourths of this i. e. 3600 Treta; half of that i. e. 2400 Dva and one fourth, i. e. 1200 Kali) देवाना युगमुच्यते । देविकानां युगानां त सहस्रं परिसंख्यया । त्राह्ममेकमहर्त्तेयं तावतीं रात्रिमेव च ॥ See B. P. III. 11, 17-22. व्यस्तरात्रिविवस्य-There is some technical difficulty of gram, about this comp.; राजिंदिवं is allowed as a Dyandva only in the sense of the Loc. while it is here used in the sense of the Nom: Malli defends this by saying—Since the Mouert has used giver and feet in the Acc. in दाषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः, here the words दिवा and रात्रि in the comp. may somehow be considered as taking पाति-पदिकार्थ and have the Nom. Cf. तवावबोधो भगवन भतानामदयाय च । प्रलयाय भवेदात्रिर्नमस्ते कालक्ष्णि ॥ S. P.
- Sl. 9. जगरोनि:—An allusion to the Vedántic theory of creation (Sl.s 9th and 10th). योनिश्व हि गीयते। Ved. S. I. 4. 27. जगत् all created things (Lit. that which undergoes change constantly; according to the Vedántic theory there is nothing like absolutely dead matter) पञ्चमहाभूतेन्द्र्यविषयात्मकं तु जगत्. जगवादि:—Here आदि: means 'existing previously to;' of. एव सर्वेश्वर एव सर्वज्ञ एवोन्तर्याभ्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाष्ययो हि भूतानाम्। Mâṇḍ. Up. सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमारमभूः। सर्वप्रसनी-शस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ Cf. जगदीशस्त्वमेवासि त्वत्तो नास्त्येव ईश्वरः। जगदादिरनादिस्त्वं नमस्ते स्वात्मवेदिने ॥ 8'. P.; Rag. X. 20.
- Sl. 10. आरमानं &c.—स्वयमात्मानं सजित न च केनाप्यन्येन संहित्यसे। एतेन तव ज्ञाता कर्ता संहर्ता नान्योस्तीति दिशतम्। नित्यस्य भगवतो धर्मरक्षणार्थमधर्मनिबर्हणार्थं च शरीरस्वीकारपरिहारवज्ञादौपचारिका सिंहसंहारी। Châr. God being the material and efficient cause of the Universe there can be nothing beyond him. He is the knower and the known. He is the real Vastu; manifested universe is an illusion. This is the Advaita doctrine. Cf. नान्योऽतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति विज्ञाता। Brh. III. 7. 23. कृतिना—पशस्तं (implying his omnipotency) कृतं कर्म अस्य; the all-powerful. आरमान-

मात्मना चेदं सजस्यविस हंसि च। आत्मज्ञानविदो नित्यं त्वां विदुर्नेतरे जनाः ॥ S'. P. यदा स्विपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निर्मालिति। Manu. I. 52 (800 also 53, 54).

- Sl. 11. सङ्घात—i. e. परमाणूनां; close adhesion of atoms. Here there is a reference to the atomic theory of Kaṇâda. The Naiyáyikas maintain that action first takes place between two atoms which combine and form what is called a Dvyaṇuka, three Dvyaṇukas form a Tryaṇuka and so all substances, up to the earth, are formed. प्राकान्यं—absolute power, (to enforce one's will) over. विभूतिषु—i. e. Siddhis; for which see I. 5. नम: समुद्रस्त्वाय सङ्घातकठिनाय च । स्थूलाय गुरवे तुभ्यं सहमाय उपवे नम: ॥ व्यक्ताव्यकाय देवाय सर्वलोकेश्वराय च । सर्वान्तःसाक्षिण तुभ्यं निर्जराजस्वायिने ॥ S', P.
- 'Sl. 12. उद्धात: उद्धनं fr. हन + अ (घन added मांवे). उद्धीय:-V. l. is a designation of the sacred syllable Om (composed of अ. उ. म); cf. आङ्ग्लास्त्रीथमणासीत ; Chhan, Up. प्रणव:-The monosyllable Om, representing Brahman and repeated at the beginning of the recital of any Vedic passage (fr. y and 3 to praise). According to some accounts it was the source of all the Vedas, while according to the Aitareva Brahmana it arises from the Vedas. It must be repeated at the beginning and close of a Vedic passage, otherwise what one learns will slip away from or not long remain with one; cf. ब्रह्मण: पणवं कर्या-ढाटावन्ते च सर्वटा । स्रवत्यनांकतं पूर्व परस्ताञ्च विशोर्थात ॥ Manu. II. 74. It is called एकाक्षरं ब्रह्म: see Manu, II. 83, and our note on प्रणव Rag. I. 11. It is said to represent the three Vedas, the three worlds, the three holy fires &c.; ओमिरयेतब्रयो वेदास्त्रयो लेकास-योग्रयः। विष्णुक्रमास्त्रयस्वते अक्सामानि यजंषि च॥ Its repetition dissipates sin, its meditation ensures final emancipation. इत्येतदक्षरं त्रह्म परमोङ्कारसंज्ञितम् । यस्त् वेदयते सम्यक्तया ध्यायति वा पुनः । संसारचक्रमत्मज्य मक्तसश्चितबन्धनः॥ अच्छं निर्गणं स्थानं शिवं प्राप्रीत्य-संशयः ॥ ओङ्कारं परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकम् । प्रजापतेर्मुखोत्पन्नं तपः सिद्धस्य वै पुरा ॥ यथा पर्ण पलाशस्य शङ्कनैकेन धार्यते । तथा जगदिदं सर्वमोङ्कारेणैष धार्यते ॥ जपेन दहते पापं प्राणायामैस्तथा मलम् । ध्यानन जन्मनिर्याणं धारणा-भिस्त मुच्यते ॥ See also ओम in Apte's Dic.

न्यायेन्त्रिभि:—Is explained in different ways:—as संहितापदकमन्त्रो:, ऋग्यज्ञ:सामभि: (See Apte's Dic. under न्याय); तार (high as a note) मन्द्र (low) मध्य (intermediate in pitch) रूपे:; but Malli. seems to be more to the point. He takes न्याय to

mean for tones or accent pitches. These are sent raised or acute, अनुदान not raised, or grave and स्वरित or a combination of the two, or circumflex (i. e. a naturally grave syllable following an acute in the same or another word). See Gr & 3. In the Veda, स्वरित is marked by a small upright line above the syllable, अनुहान or o नत्र by a small horizontal line and the उदान is left unmarked. Malli, quotes from the S'iksha of Panini-पशेन्द्रशत्र &c.; the full verse runs thus-मन्त्रो हीन: स्वरती वर्णतो वा मिथ्या प्रयक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्ञो यजमानं हिनस्ति यथे०॥ बन्दशत्र when आहोत्वाच or accented on the first syll. is a Bah. (इन्द्र: शत्र: i e. Killer यस्य) and when अन्त्योदात्त or accented on the 2nd syll is a Tat. The allusion-Once Indra killed Vis varupa, a son of the sage Tvashtri (FF), whereupon Tvashtri performed a maledictory sacrifice wishing to beget a son (called ga) who would be the killer of Indra. But when repeating the Mantra उन्द्रश्रवर्धस्य he misaccentuated the word इन्द्रभन i. e. instead of pronouncing it with an acute न (in भन) pronounced it. through carelessness, with an acute sait which made the comp. a Bahuvrîhi and Indra would be the killer of his son instead of the son being the killer of Indra

कर्म यज्ञ:—This is the doctrine of the Mimâmsakas who hold that the Vedas enjoin action or the performance of the ritualistic rites as the means of getting heaven. Cf. वादनालक्षणांथी धर्मः। आमायस्य क्रियार्थस्वादानथंक्यमतद्थांनाम्। and विधिना त्वेकवाक्यस्वास्तुरयर्थेन विधीनां स्पुः &c. Jai. I. 1, 2; 2, 1, 7. इष्टो हि तस्यार्थः क्रमाववोधनम् S'ábarabháshya on Jai. I. 1. फलं —i. e. through the performance of the ritual. Malli. remarks on this क्रमंदगौ ब्रह्मापवगीयारपुपलक्षणे. He is evidently a follower of the school of the later theologians who propounded the philosophy of Brahman (or Upanishad-Vidyá) and whose doctrines were systematically set forth by the venerable Sañkaráchárya and others. These i. e. the Vedántins maintain that Karman can not lead to Moksha, but that it simply prepares the way for the knowledge of Brahman which alone leads to Moksha.

गिराम्—The Vedas which comprise the Samhitás i. e. the body of the chief Mantras, the Brâhmanas consisting of Vidhi and Arthaváda and the A'ranyakas and Upanishads. प्रभाव:—
of. अस्य महतो स्तस्य वि:श्वसितमत्यद्वावेद: &c. Brh. II. 4. 10. Also

the Smrti—अनादिनिधना नित्या वागुत्सहा स्वयंभुवा। आदो वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः। According to the Upanishads the Vedas are eternal. Brahmá does not create them but merely sends forth the syllables afresh at the time of every creation, while the Puránas regard them as created by Brahmá and hence Mallinátha remarks—पणेता स्मती वा &c. Cf. त्वत्तो वेदाः समुद्रता कर्यकःसामसंज्ञकाः। कर्मयजाः स्वरंपन्ताः साक्षेपनिषदः शयाः ॥ S'. P.

- 13. आमनन्ति-आन्ना (मा-अभ्यासे) to hand down traditionally, to lay down as in a sacred text; hence to mention authoritatively. warfd-A technical term of Sankhya Philosophy. The two principal categories of the Sankhya Philosophy are-Prakrti (nature) also called Pradhana (the chief), from its being the origin of the seven principal evolutes and sixteen other products and Purusha or Supreme soul, तिरविकृतिमहृदायाः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्त विकारो न प्रकृतिन विकृतिः प्रत्यः ।। The seven principles are बुद्धि or intellect: अहङार or egotism, and पत्रतन्मात्राणि or the five subtile rudiments-The sixteen productions are-the five organs of sense, (ब्रुद्धीन्द्रियाणि) the five organs of action (कर्मेन्द्रियाणि). the mind, and the five elements (महासतानि). See San. K. 3 and the Bhashya on it. प्रकृतेमंहांस्त्ततीहङ्कारस्तरमाद्रणश्च पोडशकः। तस्मादि षोडशकात्पश्चभ्यः पश्चभूतानि ॥ २२ ॥ अभिमानोहङ्कारस्तस्माहिनिधः प्रवर्तते सर्गः। एकादशकश्च गणस्तन्मात्रः पञ्चकश्चेत्र ॥ &c. (ईश्वरक्तकण्. Prakrti is represented as सत्तरजस्तममा साम्यावस्था सांख्यकारिका). (in which the three qualities are in equipoise). According to the Sankhyas the universe is the development of Pakrti. Purusha takes no part in its creation, but is passive, a mere looker on, while Prakrti evolves the world. Prakrti acts for the benefit of the Purusha: the one is blind the other is lame: their union is necessary for the purpose of creation. This system agrees with Vedanta in being synthetical and so differs from the analytical Nyaya or Vais'eshika; but its great points of divergence from the Vedanta are-it admits two principles which the Vedanta denies; it does not recognize God, as the Vedanta does, as the Creator and controller of the universe; and it maintains the plurality of souls.
- * Thus there are 25 tatvas or principles, a correct knowledge of which, with a proper discrimination of Purusha from the rest, leads to final emancipation. Kapila is the founder of this philosophy.

metaid—This is a refutation of the Sankhya doctrine, which regards useful as quite distinct from Purusha, while according to the Vedanta wash is identical, at least inseparable from. Purusha (तस्त्रात्यात्वाभ्यामनिर्वचनीया हि सा माया &c. S'ank. on Br. 88t. I.4). This shows that Kali. was a follower of the Advaita Philosophy as propounded by Badaravana in his The Vedantins have no objection to those Brahma Sútras. principles of the Sánkhvas which do not go counter to their own येन त्वंशेन न विरुध्यते तेनेष्टमेव सांख्ययोगस्पत्योः सावकाशत्वं Brah. Bhá. on Vedá, Sú, II. 1. 3. उहासीनं - cf. भीटासीन्येन वर्तितम । Rag. X. 25; असको हार्य प्रस्तु: Brh. IV. 3. 15. The S'rti quoted by Malli. runs thus-अजामेकां लोहितशक्करूणां बह्वीः प्रजाः सजमानां मरूपा: । अजी होकी जवमाणीनशेते जहारयेनां भक्तभागामजेत्यः ॥ S've. IV. 5. See B. P. III. 26. 5, 10 &c. Cf. धर्मार्थकाममोक्षाणामादिभूतां सनातनीस । त्वामामनन्ति प्रकृतिं प्रस्पार्थविदः प्रभो ॥ S'. P.

- Sl. quoted in the S. D. as an instance of-unintelligibility (as of the terms 中表词 and 实可 here) being a merit when the speaker and the person addressed are wise i. e. quite conversant with the terms used.
- 81. 14. पितृणां—एत इति वे प्रजापितिदेवानस्जतास्प्रमिति मनुष्यानिन्द्ष इति पितृन्—इति श्रुतिः । quoted by Sánk. in his Bhá. on Brah. Sú. I. 3. 28; see supra I. 18. मनोईरण्यगर्भस्य ये मरीच्याद्यः सुताः । तेषासृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ विराद्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः । अभिष्वात्ताश्च देवानां मारीच्या लोकविश्रुताः ॥ दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसां । सुपर्णानां नराणां च स्मृता बहिषदोत्रिजाः ॥ कञ्यबालोनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा । अभिष्वात्ता बहिषदः सोमपाः पितृदेवताः ॥
- परसोपि—The passage इन्द्रियम्यः &c. is from Kathop. वेधसां— For the name of the Prajápatis see supra I. 17. विद्धाति इति वेधाः । विधाजो वेध च इति वेधादेशः असिप्रत्ययश्च । Uṇâdi. IV. 225. Cf. इन्द्राद्दांनां च देवानां देवो भगवते नमः । मरीच्यादिविधातृणां विधातासि जगदुरो । परसोपि परोसि स्वं सर्वेन्द्रियविगोच्यः ॥ S'. P.
- Sl. 15. स्वमेब इच्यं &c.—Cf. ब्रह्मापणं ब्रह्महिविद्धामी ब्रह्मणा द्वतम्॥ श्रीष्ट्यं &c.—भोज्यं fr. अज्ञ् when the sense is 'food', otherwise भोग्यं. Cf. अहमजमहमजादः। Tait. Up. III. 10. 6. ज्ञाश्वतः—Fr. श्रम्बत्+अण्, see Malli.; श्रम्बत् being an adv. of time should properly take उज् (इक) by the rule कालात् उज् । Pán. IV. 3. 11, and the form should be शाश्वतिकः; but Malli. defends the use of अण् by citing Vámana's remark that it is authorized by usage. It may, however, be defended on the authority of

the Bhâshyakára who says एवं ताई शाश्वत प्रतिषेधो वक्तव्यः । शाश्वतम् । on which Kaiyata remarks—शाश्वतमिति भाष्यकारवचन-पामाण्यादण् प्रत्ययः इति । So Vámana's remark 'शाश्वतमिति मयुक्तः' is unnecessary. वेद्यं च वेदिता—र्ट. स वित्त वेद्यं न च तस्यास्ति वेता । S've. III. 19. नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति विज्ञाता । Brh. III. 7. 23. त्रेयं यत्तरपश्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । अनादिमत्परं ब्रह्म न तत्सन्नासदुच्यते ॥ ज्ञानं ज्ञंयं ज्ञानगम्यं इदि सर्वस्य धिष्ठितम् । Gîtâ. ध्याता—One who contemplates with the mind concentrated on one object. ध्येय—the object of contemplation i. e. the Supreme Soul. This refers to the identity of the Individual Soul with the Supreme One. ध्यान means the continuous flow of one cognition as the means of seeing the Supreme Soul; Malli. Cf. ह्व्यहोत्तरक्षणेण भोज्यभोक्त्यक्षयः । सर्वेषां यजनादेव भवान स्वर्गक्षप्रदः । वेद्यवेतृस्वक्षणेण व्ययधात्नस्वरुतः ॥ S'. P.

- Sl. 16. यथार्था:—अर्थमनातिकम्य वर्तन्ते इति । or यथा proper, worthy अर्थः यासाम्. Cf. भूतार्थन्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्टिनः । Rag. X. 33. हृद्यङ्गमाः—see com.; गृम् takes the aff. सृच् (अ) by the Vârtika गमः सृपि on पियवशे वदः स्वन् । Påṇ. III. 2. 38; and a nasal is added to the words अरुष्, हिषत् and bases ending in अ, when the latter member ends in an aff. having an indicatory स. प्रसादाः—पसादस्याभिस्तः। Chá. takes it as प्रसादेन प्रसन्नतेनाभिस्तः। which will also do. वेधाः—This term is peculiarly appropriate after the preceding.
- Sl. 17. प्राणस्य कवे: —प्राभवः प्राणः । fr. प्रा+ टचल (तन); the a does not come in as the word is so given (निपातनात); so प्रातन is also allowed; or प्रापि नवः (प्रा+नव) Pân. IV. 3. 105; a compound of the garage class; in both cases the word is irregular करे:-Malli, here rightly translates करे: by कवियत: वेदरूपस्य काव्यस्य स्रष्टत्वाद्भगवतः प्रराणकवित्वम् । तथा च स्मृतिः-अनावि-निधना &c. See notes, Sl. 13; cf. कविं पुराणमनुशासितारं &c. Bg. VIII. 9. =diffeo-For the comp. see Malli.; what he means is this-We cannot take the comp. as चत्वार मुखान as that will give चतुर्मुखी; for we cannot have recourse to the Vartika पात्राहर्नेति वाच्यम and have चतर्मखे like पञ्चपात्रं as the पात्राहि group is limited. Again a त्रिपद तत्युरुष is not allowed unless the latter member is परिमाणि i. c. signifies a measure (as in दिमास-जात: &c.). So compounds like the present or जिलोकनाथेन सता मखदिष: (Rag. III. 45) should be taken, according to the भाष्यकार, as of the शाकपाधिवादि class, there being उत्तरपदलोप bore. चतुर्दिग्द्रिंश मुखं चतुर्मुखं तेन समीरिता. चतुष्ट्यी शब्दानां प्रश्नानः-

चलारोऽनयवा यस्याः सा चतुष्टयी. These four stages as given by Malli. are (1) वेस्तरी or articulate speech (as that of a new born child); (2) मध्यमा or the same rendered audible (the words being distinct); (3) पश्यन्ती or of clear import (the words being syntactically arranged); and (4) सुझा or making a permanent impression. According to some the order is परा, पश्यन्ती, मध्यमा and वेस्तरी (संशास्त्रस्पा सर्वव्यवहारपदिश्वका). Words are also of four kinds those referring to (1) द्रव्यक or substances, as पृथ्वी &c.; (2) to गुणड or qualities, as white, &c.; (3) to कर्मन् or action as पाक:, गमनं &c.; and (4) to जाति or species, as a Brahmana, a cow, &c. चितार्थी—see com.; cf. Rag. X. 36.

- Sl. 18. स्वागतं—May be an adv. (निपात) or a noun. स्वागतं वचनविशेषः। सपद्मपस्थितं मित्रे छुशलं नागतं त्वमा। इति यत्मश्रवचनं तत्त्वागतसुदाहृतम्॥ Char. अधीकार—When the aff. घत्र् (अ) is added, the final vowel of a prep. may be optionally lengthened; e. g. पति-ती-कारः &c. प्रभाव—Divine power. Malli. remarks काकुरत्र &c.—Kaku is the change of voice due to different feelings such as joy, fear, anger, &c. द्वाकुः स्विमी विकारो यः शोकभीत्यादिभिष्ट्वेनः। Amara. He means—Brahma addressed these words to the gods in such a way as to indicate his concern or apprehension on their account. Cf. स्वागतं वे। महाभागाः सर्वदेश्य-विमर्दनाः। स्वगै च समुजाकान्तीर्भवन्तः पालयन्ति हि ॥ S'. P.
- Sl. 19. क्रिष्ट—Oppressed; hence dimmed, rendered faint. Cf. स्वपमिक्किष्टकान्ति S'ák. V. 19. Cf. also इदानी तु कथं सर्वे नष्टभासाऽभवन्सुराः। तुषारच्छक्रतेजांसि ज्योतींषाव विहायसि॥ S'. P.
- Sl. 20. सुरायुषम्—The rain-bow; by लक्षणा a varied lustre. सुरस्य इन्द्रस्य आयुर्ध स्ता॰, न उद्गीर्णमनु॰; अनुद्गीर्ण सुरायुर्ध येन तत् । Châr. remarks—फुलिशरिश्मसमूहादिन्द्रचापोदय इत्याद्धः। अनुदूर्ण—v. l. मूर्ण p. p. p. of गुर् 1. 6. A. to make an effort; this may be interpreted as अनुदूर्णानि सुरायुषानि यस्मात् which does not allow the weapons of the other gods to be lifted up (there being no necessity for them). For वृक्, see. supra I. 20. Cf. पुरुह्तस्य यहक्षमधः क्रतस्रायुषम्। तिद्दानीं महाभागा दृश्यते हतयीवनम्॥ 8'. P.
- 81. 21. दुवार:—दु:लेन बार्यते इति। कर्तकरणे कता बहुलामिति समासः। प्रचेतम्—Varuna, the lord of the western quarter and the regent of water. He has a noose for his weapon. समर्वाश्वस्य—्त. Rag. II. 32. Cf. वरुणस्य तु यः पाशो बद्धासुरवलः सदा। सीऽवं वे दृश्यते सर्पी मन्त्राष्ट्रतवलो यथा। 8'. P.

- Sl. 22. कुंबर कृत्सिसं वेरं शरीरमस्य कृष्टित्वात्। कुत्सायां कितिशक्तो यं शरीरं वेरमुख्यते। कृत्वेरः कुश्रारीरवालाला तेनैव सीड्रितः॥ Vâ. P. or कृत्वति भने. He is the son of Vis'ravas and Idâvidà and thus the half brother of Rávana. He is the lord of the Yakshas and Kinnaras and a friend of Rudra. His abode is Kailása and his eapital Alaká. He is represented as deformed in body, having three legs, eight teeth and a yellow mark in place of one eye. He is the lord of riches and the regent of the northern quarter. His weapon is a mace. कृत्वेरस्य भुजः शुल्यो ग्राया ह्रश्यते स्राः । 8'. P.
- Sl. 23. यम:—Like Indra, Varuna and others, is one of the Lokapâlas or Dikpálas and the regent of the southern quarter. He is the ruler (पित्याति) over the पितृजीक or the world of the departed souls, and is the dispenser of justice or punishment to the dead according to their good or bad deeds. As such, he is called धर्मराज and has a rod for a weapon (दण्डपर:). अमोधिय—At least Yama's rod ought to have free scope everywhere, but that too has experienced a rebuff and hence the surprise. निर्माणाः—निर्मण is the p. p. p. of दा with निम् when दान is not the subject; as निर्माणाः श्रिक्त । वाते तु निर्माते वातः । Sid. Kau. लग्नेभावः लायनं the low state of, the miserable condition of. Cf. समोपि विलिखन भूमो दण्डेनास्तमित-रिया । S'. P.
- 81. 24. आहित्याः—अदितेः अपत्यानि the sons of Aditi and Kas'yapa. They are twelve, being probably the representations of the sun in the twelve months. Their names as given in the V. P. are—तत्र विष्णुश्च शकश्च जज्ञाते पुनरेन हि। अर्यमा चैन धाता च त्या पूषा तथैन च। विनस्तान् सनिता चैन मिन्नो नरुण एन च। अंद्युर्मगञ्चादिनिता आदित्या द्वादश स्पृताः ॥ There is a different आदित्य presiding over each month; of. आहित्यदृदय—"अरुणी माघमासि तु स्पौ नै फाल्गुने तथा। चैत्रे मासि च नेदज्ञो (नेदाङ्गो) नेशास्त्र तपनः स्पृतः । ज्येष्ट मासि तपिद्ग्द्र आबाहे तपते रनिः । गमस्तिः श्रावणे मासे यमो भाद्रपदे तथा। इषे हिरुण्य(सुवर्ण)रेताश्च कार्तिके च दिनाकरः । मार्गशीर्षे तपित्यत्रः पौषे विष्णुः सनातनः । इस्पेते द्वाशाहित्याः काश्यपेयाः प्रकारिताः ॥" See our note on प्राहृद्धां स्थानस्य सुनयो यन्तेजसः काश्णं । S'ak. VII. 27. प्रकामा०—प्रकामस् आलोकनीयः प्रकामाङ्गेकनीयस्तरः मानस्ताम् । Cf. S'. P. त एते द्वादशाहित्या इश्यन्ते गतनेजसः । भित्तिमागे सृहाणां च चित्रकैित्वता इव ॥
- Sl. 25. पर्योक्कलस्य—Obstructed motion. महतां—The windgods are the children of Diti and said to be seven, or seven

times seven, in number. According to a legend, Diti, when her sons, the Daityas, were destroyed by Indra, implored her husband to give her an Indra-destroying son. But when she was pregnant Indra cut the embryo in 49 pieces which began to utter cries of pain. Indra, however, took compassion upon them and changed them into Maruts. प्रतीप—Literally, against the current of water; fr. प्रति + अप् + अप् (प्रतिगता आपोत्र); ह्य-तरूपसगे-योप ईत् इति इंकार: । अक्पूरक्य:पथामानक्षे इति अकार: समा-सान्त: । hence, in a contrary direction. Cf. प्रतिकृत further on (IV. 7); also I. 45. Cf. वेगभंग: कथममी सर्वे च मस्ताऽभवन । S'. P.

- 81. 26. आवर्जितः जटानां मोलयः जटामोलयः । आवर्जिताश्च ते सटामीलम्ब आव-लयः। शशिनः कोटिः शशिकोटिः। ०मीलिव विलम्बिन्यः &c. see com. targi-fr. to cry. The child, when born, began to erv; cf. the S'ruti सोरोडीबढरोडीलद्रद्रस्य रुट्ट म । Also यहरोडी: सरश्रेष्ठ मोदेग इव बालकः । नतस्त्वामभिधास्यन्ति नाम्रा रुट इति प्रजाः ॥ B. P. III. 12, 10. According to Pauránic accounts when Brahma asked his sons, Sanaka, Sananda and others, who were inactive, without passion &c. (मुनीनिकिक्यान्बरितसः) to take part in the creation and found them to be unwilling to do so, he got mightily angry with them. Before he could check his anger, from the middle part of his forehead, darkened with angry frowns, sprang Rudra, resplendent as the noon-day sun. His was a fierce and bulky form composed of male and female. At Brahman's command he became twofold, separating the two forms. The male part was again divided into eleven portions, and so there came to be eleven Rudras, some fierce in form, some of hideous aspect, some mild and others agreeable in appearance. They are regarded as the manifestations of S'iva, who is their chief. Cf. actuit Pierserffer Bg. X. 23. According to the Brih. Up. the Rudras are ten vital breaths (pranas) with Manas as eleventh. They use the sound 'Hum' for their weapons of destruction. g is a mystical sound occurring in spells and charms. Cf. seruit मीलधश्रीव कथं चन्द्र। धंवर्जिताः । S'. P.
- Sl. 27. लक्ष्म ० लक्ष्म मितिष्ठा ये: । प्रतिष्ठा—(1) stability, firm position; (2) operation, general application. अपवाद— अपोरातेऽनेन (by which is spoken away, i. e., set aside, thrown into the back ground) इति अपवादः विशेषविधिः an exception or a special rule as opposed to उत्सर्ग or a general rule (सामान्यशाद्ध):—as मा हिंस्यात्सर्वाणि भूतानि (one should not kill

- any kind of creature &c.) इति उत्सर्गः; अभिषोमीयं (sacred to Agni and Soma) पशुमालभेत (one should kill) इत्यप्वाद; or इक्षे यणि (Pan. VI. 1. 11) इत्युत्सर्गः; अकः सवर्णे दीर्घः (Pan. VI. 1. 10) इत्यप्वादः । भूयो दर्शनमुत्सर्गो वाधस्तस्यैकदेशगः । अपवादः स विज्ञेयो मृग्यो व्याकरणादिषु ॥ Cf. अपवाद इवोत्सर्ग व्यावत्यितुमीश्वरः । Rag. XV. 7. Malli. translates व्यावृत्ति by विषयसंकोचः narrowing of the field of, limitation of the province or of the application of.
- Sl. 28. वृत्सा:—Shows affection and readiness to help them on the part of the speaker. इन:—from me. समागता:—their coming in a body indicated that they had come with some great object in view.
- Sl. 29. कमला॰—The simile beautifully expresses Indra's turning his thousand eyes to Brhaspati. The eyes of gods are described as steady and not winking; hence Malli.'s remark अनिमेषाणां &c.; or perhaps Indra simply turned his eyes towards his Guru by a motion of his body and so urged him to speak. नेत्रसह॰—स्वतो निनिमेषाणां नेत्राणामिच्छावशाचालनं युज्यत । Char. वासवः—वसवा देवाः वस्ति स्वान्यस्य वा सन्तीति। ज्योत्स्वादिकादण्।
- 30. हरेश्वस:- च्या: in such cases has the secondary sense of an instrument of seeing things; his counsellor and guide. सहस्र -for he was वाचस्पतिः वाचस्पतिः वाचः पतिः वाचस्पतिः (or बाक्पनि: when there is no अलुक्). To account for the change of Visarga to म and the अलुक Malli, refers the word to the कहकादि group (गुज). But this rule provides only for the HET and not for MEE. So grammarians like Bhattoii. Haradatta, explain the Aluk by तत्वरूषे कृति बहुलम् (VI. 3.14) i.e. by the बाहलक प्रमाण. Svami explains the सन्द by referring to the rule qfagagg...(Pan. VIII. 3, 53.); but as this rule belongs to Veda, Malli. is opposed to this (see com.), and therefore refers to the memilia group. It is not necessary for ordinary students to enter deeper into the controversy. दिनेत्र: हरेश्वक्षदंशचक्षःशताधिकम् v. l. In this case द्विनेत्रः qualifies सः. चक्षणां शतं चक्षःशतं; दशग्रणितं चक्षःशतं दशचक्षःशतं (otherwise we shall have-चक्ष:शती by the Vartika अकारोत्तरपदो द्विगः खियामिष्टः); तस्माद्धिकम्, प्राञ्जलिः-पस्तः प्रबद्धो वा अञ्जलियेन ।
- 81. 31. भगवन्—One possessed of भग or षह्गुणैश्वर्यः ऐश्वर्यस्य समग्रस्य बांयेस्य (धर्मस्य) यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चेव बण्णा भग इतीरणा ॥ आमुष्टं—snatched away from; forcibly taken. ज्ञास्यसि—जानासि. प्रस्थेकं &c.—Cf. the B'rutis तस्त्रष्ट्वा तवेबाद्यमाविशत्; सच स्यचामवत्।

- &ट. ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्ज्जन तिष्ठातिः समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । &ट. Bg. पंदेतदुक्तं भवता नानृतं सरयमेव तत् । सर्वभूतान्तरात्मासि कथं न जास्यसि प्रभो ॥ S'. P.
- Sl. 32. उद्गिण-Puffed up, grown haughty. लंधितमयांदः (acting in a way to trangress all bounds of propriety) Char. उपस्य-क universal calamity, general oppression: while in VI. 46, it means personal distress. धूमकेतुः—धूमः केतुरस्य the appearance of a comet is considered to be ominous; आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो भवेत्। निरयोदिग्नाः प्रजाः सर्वा भवन्ति हि न संशयः। यदा रोद्राः प्रदृश्यन्ते दुभिक्षं निर्दिशेक्षदा। पूर्णन्तं च प्रजाः सर्वा मृत्युक्षुद्रोग-पीडिताः॥ Cf. महासुरस्तारकारुयस्त्वक्तः पाप्तपराक्रमः। सर्वलोकिवनाद्याय केतुराजिरियोत्थाः॥ S'. P.
- Sl. 33. तावत्—तत्परिमाणमम्य । दीर्धिका—दीर्घा इव । संज्ञायां कन् । a pleasure—tank, oblong in shape and containing lotus—plants in it. यावन्मा —यत्परिमाणमस्य यावान् ; यावानेव यावन्मात्रं तेन ; by just as much &c. Cf. तदन्तः पुरवर्तिन्या दीर्घिकाः सन्ति याः प्रभो । तासा पद्मीद्यायैव विवस्वान् भाति केवलम् ॥ S'. P.
- Sl. 34. निषेधते—The स of सेव् is changed to q after the prepositions परि, नि and बि; see Pán. VIII. 3. 70. हरचूढा॰—A Chri formation. नादने—because S'iva was the favourite deity of the Asuras. Cf. चन्द्रस्तु तं सदाकालं कलाभिः परिषेदते । चन्द्रशेखर-मूर्णस्थां कलाभिकां विहास च ॥ S'. P.
- 81. 35. कुसुमस्तेय॰—From fear of the consequence of the theft (the carrying away of the flowers which would deprive the trees of their beauty). A strong wind has such an effect. Cf. इन्ताच्छूथं हरति पुष्पमनोकहानाम् । Rag. V. 69. यद्यहम्धिकं बहेयं तिहं कदाचिदुवानपुष्पापहाराद्यराधी भवेयमित भावः । Chár. Cf. शनैः शनैवीति वायुस्तखुद्याने च भीरुवत् । पतने कुसुमानां च पुष्पस्तेयी अविष्यति ॥ S'. P.
- 81. 36. पर्याय—Fr. इ to go + आ (घञ्); आतुपूर्वी श्चियां वाष्ट्रस्पारी अतुक्रमः। पर्याय:, Amara, उत्स्ट्रय—i. e., his garden presented the flowers, fruits and the other beauties of all seasons at all times. Cf. ऋतवस्ते स्वकालं च विहायासुरभीरवः। युगपञ्च तदुयानं फलपुष्पेरुपासते॥ S'. P.
- Sl. 37. कथमपि-(With great difficulty; anxiously)—shows the impatience of the Sea to wait upon the demon with the jewels. Cf. समुद्र: सर्वरालानि तस्मे योग्यानि वे द्वी। S'. P.

81. 38. ज्वलन्सणि०—Some take the comp. as ज्वलन्तः मणय एव शिखा येषां or शिखासु येषां ते. वासुक्ति—वस्रना शिरस्थरनेन कायति (के शब्द भ्वादिः); or वसु रत्नं के मूर्णिन यस्य। वसुकस्य अपस्यमिति वा। नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः। शेषोऽनन्तो वासुकित्तु सर्पराजः। Amara. S'esha is represented as the king of Nágas; Vásuki of Sarpas. Cf. सर्पाणामस्मि वासुकिः। अनंतश्वास्मि नागानां; Bg. X, 28. 29. They are sometimes spoken of as one. Cf. ज्वलन्मिणशिखो रात्रो वासुकिस्तं निषेवते। S'. P.

भुजंगा:— भुज: वक: सन् गच्छतीति भुजंगः; भुजंन कोटिल्येन गच्छतीति बा; fr. भुज + गम् + ख्त्र (अ) before which a nasal is inserted + हित् (अ) before which the final consonant of a root is dropped; when खन् only is added we have भुजंगम, by the Vartika खन्न हिटा। on Pan. III. 2. 38.

- Sl. 39. अनुकूलयति—A Denom. from अनुकूल favourable; अनुगतः कूलं अनुकूल lit. going along the bank or the current; hence favourable. करपः—the decorations (flowers, ornaments) produced by the Kalpa trees; cf. एकः सूते सकलमनलामण्डनं कल्पवृक्षः। Meg. II. 12. Idea—Even the lord of gods seeks to conciliate him; what of other gods then?
- 81. 40. एवमारा०—For दुर्जनी नार्जवं याति सेवमानीपि नित्यशः। उपकार-doing of service to, conciliatory behaviour. नीपकारेण-For चतुर्थीपायसाध्ये तु रिपी सान्त्वमपिकया। S'is'. II. 54. Cf. एवमाराधितश्चापि स क्रिशाति जगत्रयम्। शास्यस्प्रत्यपकारेण नीपकारेण दुर्जनः॥ S'. P.
- 81. 41. Cf. आवर्ज्य शास्ताः सद्यं च यासां पुष्पाण्युपात्तानि विला-सिनीभिः । वन्यः पुल्प्निदेशिव वानरेस्ताः क्विश्यन्त उद्यानळता मदीयाः ॥ Rag. XVI. 19. विच्छेद नन्दनतरूत्वेवस्त्रीपरिपालिसान् । 8'. P.
- Sl. 42. संदुष्त:—संतप्त: v. l. has no propriety, as it was not possible for Thraka to get vexed as he had all comforts at his disposal. श्वाससाधाः—श्वासेन साधारणाः श्वासः तैः । सुरबन्दी-वन्दते इति बन्दी fr. वन्द् + इ (इन् Unadi) + ई; one who has to bow; hence a woman forcibly carried away (हटाइनक्ची); the word occurs also at Rag. X. 47.
- Sl. 43. हरितां—Of the horses of the sun, seven in number and all of green colour. In the Reveda the sun is called हरिद्श्वः; see our note on हरितः S'ák. I. p. 12. आक्रीड॰—See Malli.; ef. for a similar use of words like कीडासर, कीडापर्वत, क्रीडा—गृहवापी &c.; or it may mean आक्रीडेषु उद्यानेषु पर्वताः कीडा-पर्वताः ॥ Cf. कनकाचलश्रृङ्गाणि समुत्पास्य महासुरः। कीडास्थलेषु तान्येव स्थापयामास देशनि॥ S'. P.

- 8). 44. मन्दाकिनी—The celestial Ganges. शेषम्—is left to it; fr. शिष्+ अ (घल्न) added कर्मणि (शिष्टं); see com. कर्मोदिष्अन्तेन नानालिंगता इति वल्लभाष्ट्रः । Châr. दिग्वारण ॰—एतेन मन्दाकिन्या
 दिग्गजानां मन्दोष्मनिवृत्तिमात्रभुपयोगो न तु देवविद्याधराणां कोष्युपयोगोस्ति
 कनककमलानामपहृतत्वात् । Châr. The quarter-elephants are described as sporting in the water of the heavenly (fanges. Cf.
 नद्रयाकाशगङ्गायाः स्रोतस्युदामदिग्गजे । Rag. I. 78. Their names
 are ऐरावतः पुण्डरीको नामनः क्रुमुदाअनः । पुष्पदन्तः सार्वभीमः सुपतिकश्च
 दिग्गजाः ॥ सस्यानां—The golden lotuses are so called because
 they were uprooted and then planted. यदुरुवाय प्रतिरोप्यते तरसस्यं;
 see Malli. on Rag. IV. 37. मन्दाकिन्याः प्रयः सर्व स्वनाप्याः
 स्थापितं प्रभा । S'. P.
- 81. 45. धुवना० नुभूयते— तद्भयात्मंकृचिता देवा ग्रहादपि बहिभंबितं न शक्नुवन्ति । Char. त्यलाभूते— त्यल + च्चि + सू + कः । त्विल untrodden ground; hence waste or fallow land. The sudden appearance of Ravana's aerial car was similarly dreaded; of Rag. X. 46.
- Sl. 46. Wart A sacrifice. The word is variously derived: (1) नास्ति व्वरा हिंसा sinful killing यस्मिन , see Manu. V. 44. (2) According to Sávanachárva. न ध्वरतीति अध्वर: not disturbed by the Rakshasas. (न हाग्रिना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसा हिंसितं प्रभवन्ति) Sây, on Rg. I. 1, 4. Later writers derive it as आप्याने राति ददाति that which opens up the way to heaven; or न ध्वरति क्रांटलो भवति that which never becomes crooked, i. e., never fails to give जातवरम-an epithet of Agni. its reward. This is also variously derived:—(1) जातं सद्योजातं विन्दति gets to every one newly born (जातमात्रस्य जाठरानलसंपर्कातथात्वम्); (2) जातं वैति वस्यते वा knows every one born or makes every creature know him; or (3) जातं वेदी धनं यस्मात who is the source of wealth. Cf. Yaska-जातवेदाः कस्माजातीनि वेद जातानि वैनं विदः। जाते जाते विद्यते हाति वा जातविद्यो वा जातपनः। असखात-Because the gods can get the oblations offered to them only through Agni; cf. the S'ruti अग्रिसुखा वे देवाः । अग्रिवे देवानां मुखम् । मायी-माया अस्य विद्यतेः also मायाविन् and मायिकः of. अचिरायञ्चमिर्भागं कल्पितं विधिवत्युनः । मायापिमिरनालीढमादास्य के निशाचरै: ॥ Rag. X. 54, यज्ञ भागं स चाश्राति विनियस्य दिवोकसः । S'. P. Sl. quoted in Sar. K. as an instance of षष्ठिवा ज्यभावलक्षणम्.
- Sl. 47. उचे:—Noble, famous. उचे:अवा:-उचे: अवसी ears अवो पशो वा यस्य; long-eared or far-famed; or loudly neighing; name of the horse of Indra obtained at the churning of the coess, and considered as the prototype and king of horses.

वदाः - दानपुण्यक्रता कीर्तिः पराक्रमकतं यशः । एकदिण्यापिनां कीर्तिः सर्व-विश्विस्तृतं यशः । यशस् or fame is considered as white by Sanskrit poets, and as the horse is also white he may be taken to be an embodiment of Indra's fame. Cf. शुत्रं यशो मूर्तमिनातितृष्णः । Rag. II. 69. शरदिन्दुकुन्द्घनसार... मूर्यां कीस्याभितः सर्भितः । D. K.

- Sl. 48. उपाया:—i. e., भेदो दण्डः सामदानिमत्युपायचतुष्ट्यम् । Amara. (1) सामन् or a policy of conciliation, negotiation; (2) दान or giving gifts, bribery; (3) भेद or sowing dissensions; and (4) दण्ड or punishment, declaration of hostitities. क्रिया—application or operation. सांनिपातिक—A disease, such as malignant fever, caused by the simultaneous disturbance of a serious nature of the three humours—phlegm, bile and wind—which baffles the power of medicine. Cf. अस्माइं सक्लीपाया आस्मिनस्ता महासुने। भेघच्छना रविकरा यथा तेजस्वनो सुवि ॥ S'. P.
- Sl. 49. हरिचक Said to be given to Vishnu by S'iva after being made out of the energies of the gods and therefore radiant with lustre and irresistible to the enemies. अथ विष्णुम्मुखा देवाः स्वतेषासि ददुस्तदा । तेनाकरेल्महांदवः सहसा शस्त्रमुत्तमम् ॥ चकं सुदर्शनं नाम ज्वालामालातिभीषणम् । ततः पानः प्रभुः पादाद्विष्णवे प्रवरं दरम् । पत्पक्षं तैनसं श्रीमान् दिव्यं चकं सुदर्शनम् ॥
- Sl. 50. पुष्कारा॰—A class of mighty clouds said to cause dearth or famine or appearing at the time of the destruction of the world. Cf. छन्ने मेथेन गगनतल पुष्करावर्तकारोः । Ven. III. 5. "Clouds, agreeably to the Brahmándapurána, are divided into three classes, according to their origin from fire, the breath of Brahmá, or the wings of the mountains, which were cut off by Indra. These latter (Pushkaras) are also called पुष्करावर्तक being especially the receptacles of water. Thus in the Puránasarvasva—पुष्करा नाम ते मेथा बृहतस्तीयमस्तराः (insatiable of water) (पुरिताः ए. रे.)। पुष्करावर्तकारित कारणेनेह अब्दिताः ॥ नानास्प्यरास्ते द्व महाधीरस्वनास्तथा । कल्पान्ते बृष्टिकतीरः संवर्ता-क्षिनयामकाः ॥ * * * They are the largest and most formidable, and those, which at the end of the Yugas and Kalpas pour down the waters of the deluge." Wilson on Meg. I. 6.

तदावातं—Also called वमकीहा, (Meg. I. 2) is the sport of butting enjoyed by an elephant or a bull against a mound or a mountain skirt. ऐरावत—इरा आपः तदाच इरावाच् समुद्रः तत्र अवः। Indra's elephant, produced at the churning of the milky ocean, and the prototype of the elephant race. तत ऐरावती नाम

बारणेन्द्रो विनिर्गतः । दन्तैश्वतुभिः श्वेताद्रेहरंन् भगवतो महीम् ॥ B. P. VIII. 8. 4. He is the guardian elephant of the east. Also called ऐरावणः इरया जलेन वणते बाष्ट्रायते इरावणः समुद्रस्तत्र भवः । श्वेतेर्दन्तेश्वतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम् । ऐरावणो महानागोऽभवद्वस्त्रभृता धृतः ॥

51. अष्ट्रं (स्वा) v. l. 'created by vou' seems to be better as it accords well with the reply of Brahma न त्वस्य सिद्धी &c. sl. 54. कर्मबन्धक्तितं—The comp. कर्मबन्ध may also be taken as कर्मजानतः बन्धः धर्म- i. e., निर्वात्तलक्षणधर्म or जानमार्ग (called) प्राविद्या (अथ प्रा यया तदक्षरमधिगम्यते । Mund. I 1. 5.). Karma is नित्य, नेमिनिक and काम्य. The performance of this three-fold Karman together with the non-performance of the Nishiddha or prohibited Karman leads to reward (the enjoyment of happiness in heaven &c.) and its omission to punishment (are or condemnation to hell &c). It thus serves in either case as fetters to tie down the soul to a continued embodied existence. A total annihilation of this Karman, to be attained by inana, can alone lead to Moksha, ज्ञानाटेष त केवल्य is the doctrine of the Vedantins. Cf. प्रीक्य लोकान कर्मचितान बाह्मणा निर्वेदमायाचास्यक्रतः (मोक्षः) कृतेन (कर्मणा)। Mund. ब्रह्मविदाप्रोति परम । क्षीयन्ते चास्य कमाणि तस्मिन्द्रष्टे परावरे । Mund; also तरात शोकमात्मविद । ब्रह्मविद ब्रह्मैव भवाति &c. कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः। जनमबन्धविनिर्मक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्॥ Bg. II. 51; also जानाचि: सर्वकमीणि भरमसास्करते तथा । Ibid. IV. 37. The passage ' नामकं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ' applies to one who is not जानी. The Jnana meant is of this sort: - बहीबाई समः बान्तः सम्बदानंदलक्षणः । नाहं देहो हासद्रपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥

मुस्याः—मोकुं इच्छु: मुस्सु: (noun in उ from the Desid. base of मुच्) one who wishes to be free from Samsâra or continued birth and rebirth; a sage seeking final emancipation.

- S1. 52. बन्दीमिय-i. e., foreibly. Cf. रिपुश्चियां साञ्चनबाष्पसेके बन्दीकतानामिव पद्धती दे । Rag. VI. 55. Cf. हन्तारं परसेन्यानां गोप्तारं त्रिदिबौकसाम् । दातारं शकलक्ष्म्याश्च महावीर्यपराक्रमम् ॥ \mathbf{S}' , \mathbf{P} .
- 81. 53. अवसिते—p. p. p. of सो with अव. आत्मभू:—आत्मना स्वयंभव भवतीति; आत्मनो विष्णार्वा भवतीति। गर्जिता Brhaspati's speech is compared to thunder on account of its plaintive tone.
- Sl. 54. कालः कश्चित् &c.—The reason of this is thus given in S'. P. तपः फकविपाकस्तु तस्पासीत्युना महान्। Even God, who is bound by his laws, cannot punish any one unless his treasure

of religious merit is exhausted. Cf. भविष्यति भवत्कामः सहस्र्व सुरपुंगवाः । S'. P.

- Sl. 55. विषवृक्षोपि—As the relation of the object and verb is expressed here by a particle, विषवृक्ष is put in the Nom. case. असांप्रतं being equivalent to अन्हें: (न युज्यते); see Malli.; अनिमिहिते, कमीण द्विताया (Páp. II. 3, 1-2). When the relation is not expressed, the object is put in the Acc.; but when it is expressed, the Nom. is used; and the relative is expressed by a verb, or a krit or Taddhita aff., or a comp. अभिधान तु पायेण तिङ्क्षा-द्वितसमासै:। निङ्-हरि: सेच्यते; कृत्-लक्ष्म्या सेवितः; तद्धितः-शतेन कीतः शत्यः; समासः—प्राप्त आनन्दो य स प्राप्तानन्दः। कचित्रपातेनाभिधानं यथान्विववृक्षोपि &c; सापतिमित्यस्य तु युज्यते इत्यर्थः। Sid. Kau. The meaning of परिगणनं &c. (in the quotation from Vâmans, see com.) is—the enumeration of the cases by which अभिधान takes place, as mentioned by the Vârtika निङ्क्षाः, is प्रायिकः, i. e., in most cases, and is not exhaustive. hence निपातनापि &c.: cf. मया तस्मे वरे। इत्ती न हन्तन्यों हासी मम। विषवृक्षोपि &c. S. D.
- Sl. quoted in the Kâv. Pradipa to show that in this, the word इदं (in इत: इत:) is restricted to the speaker by अपदेश (the speaker's pointing to himself; अत्रापदशेनेदंशब्दस्याभिधा वक्ति नियम्यत).
- Sl. 56. ह्र्यूं—Viz., exemption from death at the hands of any one except the son of Siva or a child seven days old. The penance practised by the demon is thus described—एवं कष्टतरं तम्नं शुण्वतामपि दु:सहम्। तस्येव शिरसस्तत्र नेजश्व निस्तं महत्। तेनैव देवलोकास्त रम्धपाया बभूविरे ॥ उन्द्रश्च भयमापेदे स्वपदं कर्षथिष्याते ॥ अत्यन्तदु:खमापन्नाः सर्वे देवास्तथा विभा । अकांड चैव ब्रह्माण्डं संहरिष्यति वे प्रभुः॥ यदि ब्रह्मा वरं हास्य न दास्यति सुदुष्करम् । तथापि सर्वलोकानां नाशस्त्रेव भविष्यति ॥ as quoted by Mr. Deshpande. The demon was to die as desired by him at the hands of the son of Siva only:—त्यया च निर्मिते लोके मलुल्या बलवान्न हि। शिववीयसमुत्पन्नः पुत्रः सेनापतिर्यदा । पुत्रा शस्त्रं सिपन्महं तदा म मरणं भवेत् । S. P.
- Sl. 57. नीललोहिनः—See Malli.; नीलं येन ममाइं तु रसाकं लोहितं त्विषा। नीललोहित इत्येव तताहं परिकीर्तितः ॥ युष्यन्तमाहवे तं च महाबल-पराक्रमम् । समर्थः को भेवेज्ञेतुं विना शंभुद्धतं द्वराः ॥ S'. P.
- Sl. 58. देव:—Fr. दिव to shine; not only this but he is परं ज्योति: (the source of all intelligence, knowledge and bliss) and hence तम:पारे. Cf. तदेवा ज्योतियां ज्योतिरायुक्षीपातेऽसूतस् । Brh. IV. 4. 16. परिच्छिन—what is cut all round; hence definitely or

aceurately known. प्रभाविद्धः — ऋद्धि excellence, excess. परिच्छिन्न। प्रभाविद्यिपेस्य सः. Cf. तवैश्वर्यं यस्नाबादुपरि विरिच्छे हरिरधः परिच्छेत् यातावनल-मनलस्कन्धवपुषः । Mahimna stotra.

- 81. 59. ते—You who wish to have a leader. शंभो:—शं मुसं भवति he who proves to be a source of happiness. The word is very appropriate here. Their labour will not be ill-spent. लोहबत्—A grammatical inaccuracy. It is difficult to get the affix बत् in the sense intended here, as Malli, remarks; for according to the Sútra quoted by Malli, there ought to be त्रव्यक्तियन of the subject and its उपमान as in ब्राह्मणबद्धीत; and so the meaning will be 'as iron would attract,' which is absurd. Cf. उमा अयति गौरीशं तत्परिग्रहणेच्छया । ततस्तत्र प्रवत्ने च कुरुष्वं विद्योश्या: ॥ 8'. P.
- 81. 60. वा—अवधारणे Chár. भूतिर्जल॰—•/. अप एव ससर्जादी तासु बीजमवास्त्रजन् । Manu. I. 8. मम—प्रसंगात्साट्टश्यद्यीतनायात्मनोभि-धानम् । Châr.
- 81. 61. isrfe o-sife; काल: कण्य: यस्य । It was the effect of the Halahala poison which S'iva swallowed at the time of the churning of the milky ocean. एवमामन्त्र्य भगवानभवानी विश्वभावन: । तदिषं खरधमारेभे प्रभावज्ञान्वमोदस् ॥ ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलै विषम् । अभिक्षयम्पद्वादेवः ऋपया भतभावनः । तस्यापि दर्शयामास स्ववीयं जलकल्यवः । यश्रकार गत्रे नीलं तञ्च साचोविश्रवणम् ॥ B. P. VIII. 7, 41-43. He is also called श्रीकण्ठ for this reason; धूनं कण्ठे विषं घोरं तत: श्रीकण्ठताmura : According to another account, S'iva's neck turned black on account of a stroke given by Indra with his thunderbolt-दत्तः महारः कुलिशेन पूर्व तवेशान सुरराज्ञातिवीर्यः । कण्ठे नैलं तेन ते यस्मवत्तं तक्मारख्यातस्त्वं नीलकण्डेति कल्प्यः ॥ While according to a third account the black colour of the neck was due to its being seized by Náráyana in a duel: तत: पसममाप्रत्य रुद्धं विष्णु: सनातन: । ज्ञाह कण्ठे भगवानीलकण्ठस्ततीभवत् ॥ С. अद्यपस्ति श्रीवत्सः शलाङ्गे मे भवत्वयम् । मम पाण्यंकितश्चापि श्रीकण्ठस्त्वं भविष्यसि ॥ मोक्ष्यते-will liberate; set free; for the locks that were once braided were never let loose as the celestial ladies were in bondage. Probably their braids were roughly seized by the demon; of स्वर्गकाणक चग्रहं रचयितं नि:शंकम्युअते । Par. P. II. 2; Rag. X. 47
 - 81. 62. अहिल—Firmly laid, determined or fixed in mind. बिरोवधे—् . कण्णमेषस्तिरोदधे। Rag. X. 48. इत्युदाहृत्य ताम्देवान् ग्रहाभ्रमिविशत्यक्षः। देवास्त क्षतकृत्यास्तु नमस्कृत्य यग्रदिवस् ॥ 8'. P.

- 81. 63. तच-May mean (1) in Indra's heaven, i.e., in the council of gods; or (2) to execute the business, as Malli. takes it. कंदपं:—कं सुखं तत्र तेन वा हृष्यति । पचायन् । पाकशासनः—पाकान् बालान् शास्तीति; originally meant—the instructor or discipliner of the ignorant or illiterate, Indra being the god of infinite wisdom. In the Puranas Indra is described as the killer of the demon Paka, brother of Bali. (See B. P. VIII. 11). पाक जघान तीक्ष्णाप्रैमींगणेः कंकवाससेः। तत्र नाम बिग्रलें मे शासनत्वाक्षरें हुँदेः। पाकशासनतां शकः सर्वामरपातिविधः॥ Vam. P. कार्य०—कार्यसिद्धिवष्य या त्वरा &c. cf. तस्मिन्कार्थं विनिश्चित्य कंदर्प सिद्धिदायकम्। मघवांस्तमुवाचेदं पुष्पवाणधनुर्धरम् ॥ 8'. P.
- Sl. 64. शृङ्ग-Point or end. पद—the marks left on the neck by. चूताडू o—See III. 27. श्रतमञ्च—The god of hundred sacrifices (i.e., who owes his position to the performance of a hundred As'vamedha sacrifices). मृख् is a syn. of कृतु which originally meant 'counsel, wisdom'; and Indra was the god of hundred wisdoms, i.e., infinitely wise. कृतु, however, came to mean 'a sacrifice' in post-vedic times and the position of Indra was made dependent on the performance of a hundred As', sacrifices. See our note on शतकृतु Rag. III. 38. उपतस्थे—The A'tm. by उपाद देवपूजासंगतिकरणामिकरणपथिष्टिति वाच्यम् । Vartika on I. 3, 25; i.e., in the senses of worshipping a deity, uniting or joining &c.; See com. Cf. मुखरमधुपमालाचारमोदीसनाथं त्रिभुवनजययोग्यं चापमंत्रे दथानः । मुखमुदितावलासं वीक्षमाणः पियायाः नर्मभुत्हि सन्दं मन्दमायाति कामः ॥ Pár. P. II. 8.

CANTO III.

Sl. 1. सम्बन्—an epithet of Indra. Originally this was a word of regular formation. fr. मच a gift, present or wealth and बन or बन्; one possessing riches or distributing gifts; the whole then signifying—'the munificent Indra i. e. the sun, the bestower of plentiful rain and thereby of wealth.' In post-Vedic times the term came to be applied to Indra and explained as महाते पुज्यते हति irregularly derived by the Una. Sú. अनुहान &c., from मह to adore and the aff. अन् (कनिन्) with the augment द्.

श्विद्शा:-The gods. जन्मसत्ताविनाशाख्यास्तिस्रो ह्वा येषां or तृतीया योननास्त्रा द्वा येषाय; or the gods taken collectively, see Malli.,

thirty standing for 33. According to the S'at. B. the gods are 33-कतमे ते नयस्त्रिंशदिति अष्टी वसन एक दिश हृद हादशादित्यास्त एक विश्विक्ति प्रजापतिश्व त्रयस्त्रिंशदित । प्रयोजना ६०.—प्रयोजनमपेक्षतेऽसौ प्रयोजनापेक्षी तस्य भावस्तता तया ।

- 81. 2. आसनः Malli. remarks शेषपष्ठचा &c. The meaning of S'esha is कारकपातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्तामिभावादिसम्बन्धः । Sid. Kau.; प्राक्रमत—क्रम् with प्र and उत् is A'tm. in the sense of 'beginning'; see com. समर्था तुल्यार्थी पारमेऽन्योस्तृल्यार्थता । Sid. Kau., but प्रज्ञामति goes; उपकामति comes. समर्थ means तृल्यार्थ; when the root क्रम् with प्र or उप has the same meaning viz. आरम्भ, it takes तङ् (is A'tm.)
- 81. 3. जानविद्योद-He who knows the special merit of a person. जातविशेष इत्यनेनात्मन इतरम्य उत्कर्षा द्योतित:। Char. By using this epithet Kama compliments Indra on his readiness to appreciate merit and to show respect to those who deserve it. He says MANUT as he knows that Indra could not have thought of him unless he had some business in view requiring his special service. Cf. पर्तपान्त विदेश महेन्द्रस्य Vik, I. Here fails should not have been compounded as gut is left out; but as the connection can be plainly seen the comp. may be allowed; and hence Malli.'s remark सायुक्त &c. लाक्स by this. Kama shows that he has power over the three worlds. अनुमूह-Kâma feels particularly flattered, as he, of all the gods, was specially remembered by his chief. His speech is quite in keeping with court language. संबद्धित-Malli. notices the reading संबादित and remarks that if it is admitted an effort should be made to explain it by attaching a causal sense to the root without the termination, for if ma be added the form will be संबद्धितम्.
- Sl. 4. प्रकांशिणा—Having been often employed in similar duties, this is Káma's first thought. Indra is often represented as being alarmed whenever a mortal practises unusual austerities lest he might aim at his post. Cf. अस्थे-तदन्यसमाधिभीक्ट देवानां S'âk; चरतः किल दुश्चरं तपस्तुणाबन्दोः परिशोक्तः पुरा । पित्रचाय समाधिभीदिनीं हरिस्मै हरिणीं सुरागनाम् ॥ Rag. VIII. 79; also XIII. 39, 42. यावत्—Malli, takes this in the sense of यतः but without stating authority; it may be taken in the sense of 'साकत्य'-will fully be (भवति); or better with भवति giving it a future sense, by the rule यावत्युरानिपातयोखंद। कार्यकं—कर्मण प्रभवति इति (कर्मन् + उक्त).

- 81. 5. असंमत: &c.—Now he says—Even if a man does not seek your post, but merely aims at Moksha and has not your approval, him, I will fetter down to the world. युक्तिमार्ग प्रपन्न:—seeking ब्रह्माविद्या, having renounced the world. See supra II. 51. Cf. तिवृज्ञानार्थ स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोमियं ब्रह्माविष्य । Mund. I. 2. 12. ब्रह्मविद्यामित पर Tait. II. 1. न जायते प्रियते वा विपश्चित् । Kath. II. 18. &c. आरेचित—Cf. D. K. रेचितभू जतरपाद्वाविक्षिते : &c. ब्रह्मचिक्त मुक्तिस्पाद्वाविक्षात् ('f. I. 47; V. 49. असंमतः कस्तवेन्द्र मुक्तिमार्गमपेक्षते । तं सन्तरीकटाक्षेत्त यभाम्याज्ञापयस्य मे ॥ 8'. P.
- 81. 6. उपानस्—S'ukracharya, son of Bhrigu and preceptor of the demons. In the Vedic as well as post-Vedic literature the epithet Kâvya 'the wise 'is applied to him. He is also known as a writer on civil and religious law and is one of the authorities cited on civil polity. नीर्स—Niti is used here in a wider sense—that which gives rules for the conduct of human affairs or regulates the daily life of individuals enabling them to secure अर्थ and काम without infringement of religious law. एस—Love for carnal pleasures (clouding reason), अर्थ-पूर्मी—also धर्मार्थी by the Vartik. (on Pâp. 2. II. 31.) धर्मादिखानयम: Sole attention to Kâma would destroy the other two. These are the three of the four objects of human pursuit, the fourth being भोश. पिद्यामि—obstruct, overpower, i. s. whom shall I make a helpless sensualist? इस्य गुनाएपि हो धर्मार्थी पीद्याम्बह्म । 8'. P.
- Sl. 7. दुः खर्जालां—Austerely sticking to her vow of; or habitually suffering the misery or hardships of; cf. दुःखरीके तपश्चित्रने S'âk. IV. Or दुःख may mean दुःखकरं शीलं वस्याः giving pain to others on account of. स्वयंग्राइ०—By the rule विभाषा शहः, ण (अ) is added to प्रह in the sense of 'an alligator' only, as the optionality is fixed, as remarked by Vâmana—स्वयस्थित-विभाषा विषयः। जलचरं नित्यं शहः। प्रयोतिषि नेध्यते तत्र प्रह एव। This view is held by Haradatta and Bhattoji also; hence Malli.'s defence of this appears to be questionable. Some say—निरद्वशाः कष्यः। प्राह may be derived by sffixing पञ्च or अच् (स्थाधंण्यात्व्यू) स्वयं प्राहो प्रहणं पस्याः सा; प्रहे प्रहः Amara; now see com. Malli. refers here to Indra's seduction of Ahalyå.
- 81. 8. कामिन्-ध्यान् कामोस्य; इन् shows 'excess'; see. Gr. मसुप् क्षी.; foot-note-धूमनिन्दामशेसास &c. सुरता सुरते अपराध-स्तरमात्। कोपना-उध्यति तच्छीला। हहा Repentance for having

- slighted the prostration. yaymaray—one of the usual appliances for allaying the torment caused by love-affection.
- 8]. 9. बीर्--He purposely uses this, lest Indra might feel offended at his telling him to east off his Vajra. मोधिक्ति न मोधिमाधि अमोधि मोधे सम्पद्मानं कर्त मोधिक्त बाह्रोवींय यस्य सः। Cf. वजं तव सुराधीश यस्कार्य न करिष्यति। तत्करिष्यामि पृष्पाद्धेः सर्वास्तरिष्मी इनम्॥ S'. P.
- 81. 10. पिनाकपाणे:—And hence the more formidable; see com.; mark the contrast between this and कुसुमायुषोपि. पाति इति पिनाफः; the bow of Siva; according to some the trident or three-pronged spear of Siva. धन्यनः—Fr. धन्य+इन; (अत इनि इनी इति इति:); or धन्यन् + इन् (बीह्यादिस्वादिनिः). Sl. referred to in the S. D. to show that the epithet पिना॰ is fitly used here and not redundant. अत्र तृ विशेषपतिपस्यभैमुपात्तवायुक्तमेव। and quoted in Kuv. as an instance of परिकर. Cf. S'. P. धेर्यच्युतिं करिष्यहं भवस्यापि तवाञ्चया। अन्येषां चैव देवानामसुराणां च का कथा॥ and वर्तजो वा मनुजो वा मुनिरिष वा मुग्थचन्द्र चुढो वा। मुरलोकसुन्दरीणां स भवत् वद्धः कटाक्षश्रद्धल्या॥ Par. P. II. 12.
- Sl. 11. संभावित—Honoured; it was an honour to the footstool that Indra placed his foot on it. Some read संमानित. भाखण्डलः—आखण्डयति परबलानि, the slayer of the enemy's armies.
- Sl. 12. सखे—Mark how Indra flatters him by calling him a friend, Cf. III. 1. उपपद्ध—is proved to exist in; or possible, कुलिशं—कुलै in the hand शेते or कुलिनः पर्वताच श्यति. सर्वतोगामि—and hence superior to Kulis'a.
- 81. 13. अवैभि से सारं—Cf. अवैभि ते तब वीयं हरधेर्यहरं परम्। 8'.P. भूधरतां—S'esha's supporting the earth is often referred to by Sanskrit poets: cf. infra तत: मुजकाधिपतेः फणाग्रेः &c. III. 50; धर्मा धरिस्थाः फणिना ततीधः। S'is' VI. 25. कि शेषस्य भरव्यथा न बपुषि स्मा न श्चिपस्थेष यत्। Mud. II.; Rag. XV. 83, &c. कृष्णेन—by Vishnu (in his divine form which is of immense proportion). Cf. Rag. X. 7. श्चाः—king of the Nâgas, see Vâsuki; supra II. 38. He has a thousand hoods. He is regarded as the emblem or personification of eternity and hence is called Ananta (the infinite). Vishnu is represented as sleeping on him during the intervals of creation; Cf. योगनिद्रां यदा विष्णुक्षणस्यकाणिकते। आस्तीयं श्वभभजत्करुपास्त मगवान्यभुः॥ Mârk. P. see Rag. X. 7; also

during the four months begining with the 11th of A'shadha to the 11th of Kartika S'nddha

- Sl. 14. आइंसना—Here शंस with. आ must be taken in the sense of 'declaring.' See Malli. who criticizes Natha's comment as wrong. शंस with आ in the sense of दुच्छा or soliciting or hoping is A'tm., while the meaning याच्चा or seeking is without authority. अनयोरभावादयोगाच means—these two meanings, do not exist and do not suit in द्वयां हरस्यापि &c. गति—The effective fall on; power to hit. निवोध—we have this again in V. 52.
- 81. 15. उजन्ति—The root का is a क्रांट्स root (i.e. used in the Veda); but it is sometimes used in the ordinary language; Káli, has again used it in S'ák, VII, 20, (भवनेष स्माधिकेष प्रवे क्षितिरक्षार्थमशन्ति य निवासम् ।); cf. वृष्टिभागूरिरङ्कोषं &c. Sid. Kau. नि स्वा वाष्ट्र अतं &c S'ântis ataka. ब्रह्माइन्:-It is difficult to know what this exactly means. Different commentators have given different interpretations. The meaning that would readily suggest itself to the mind is born of Brahma' (as some commentators, as quoted by Mr. Despande take it. जहाज: अस्प:, अभागोङ्गत सहत्यत्तियंग्य); see our note on हट: II 26, and cf स हती यो रह: म इंशानो य इंशान: म भगवानमहेश्वर: । Atharvas'ira-upanishad. Or the source of the Vedas and their Upangas. Char. savs-मझा अङ्भः पूत्री यम्य. Malli, understands by this-Who is the repository of the Mantras सहाजान and others, by having made the Nyása, i. e., touching the six parts of the hody gay and others and assigning deities to them by repeating the proper Mantras; cf. अथ वा ब्रह्मणांगानि एक शैवसिद्धान्त प्राक्ता मन्त्रविशेषास्तेषा-मत्यात्तरथानम् । आयात-र्रशान-रामदेव तत्प्रष-सद्याजातलक्षणानि पञ्चाङ्गानि । Sukhavabodhatika, as quoted by Mr. Deshpande, who further says-" ag is a prayer or any pious expression in the worship of gods or a mantra used as a spell for averting evil influences. सद्याजात &c. are simply शिवसतिभेदड. "

ब्रह्मिण नहान, the one supreme Ens, is, according to the Vedantins, the material and efficient cause of the universe. It is निरम 'ever-lasting', शुद्ध 'pure', बुद्ध 'intelligent' and मुक्त 'unfettered by any conditions' (अस्ति ताविभारमशुद्धबुद्धमुक्त-स्वभावं सर्वज्ञां सर्वशाक्तिसमिन्तितं ब्रह्म। S'âr. Bhâ.). The two great texts (Mahávâkyas) setting forth the nature of Brahman are सर्थ ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (Tait.)] and सर्थ विज्ञानमानन्ते ब्रह्म (Bih.).

The word is derived from बुहू to be great,—what has become great, all-pervading. *Uf.* तस्कुरुष्वामराणां च स्थितय त्रिद्विस्य च। हिमवाच्छित्वरं गत्वा यत्रास्ते भगवान्हरः । उमा गिरिसुता चैव तं च सस्यो नियोजय ॥ S'. P.

- Sl. 16. प्रयतां—Self-restrained, pure; the adj. shows that Pârvati is the proper person to win over one who is यतासा and Kâma's effort in that direction will not be vain. किया हि वस्तुपहिता पसीद्ति.
- 81. 17. स्थाणु—S'iva. नित्यमन्यय एव तिष्ठतीति; from स्था+तु. He who exists for ever without change, the eternal one; or one who stands like a tree; cf. वृक्ष इव स्तर्धा दिवि तिष्ठत्येकः। S've.; also ततः प्रभृति विश्वात्मा न प्रसृते शुभाः प्रजाः। स्थाणुवनिश्वलो यस्मास्स्मास्थाणुरिति श्वतः॥ अधिस्यका—पर्वतस्थास्त्वं स्थलमधिः उपाधिन्या &c. (see com.) Pân. V. 2. 34. त्यक is added to उप and आधि in these technical senses. These are instances of nouns formed from prepositions. अन्वास्त—waits on; cf. अन्वासितमस्च्यत्या Rag. I. 56 where Malli. translates अन्वासित by पश्चाद्रपंत्रतेनेतेपसेवितम् अप्सरसां—See notes on I. 4 supra. The Apsarases are generally mentioned as 12 in number; the principal of them are—श्वाची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा। सुकेशी मञ्जूषोषाधाः कृष्यन्ते उपसरसो हुपः॥ प्रणिधिः—प्रकर्षण निधीयते ह्रेयमञ्ज lit. one to whom information to be culled is entrusted.
- Sl. 18. अशीर्य—would rather refer to देवकार्य i.e. the gods' getting a leader, while अर्थान्तर would mean S'iva's esponsing Pârvatî. Some read अर्थोत्तर for अर्थान्तर and take it as हे अर्थोत्तर धर्मार्थाभ्यामुत्तर काम। प्रत्यय—Ultimate cause; for this sense cf. Raghu. X. 3. (अतिष्ठरपर्ययोधसंगतः स चिरं गुपः।) Sl. quoted in K. P. with the reading प्रत्ययमङ्गलस्य for प॰ मुत्तमं का as an instance of the fault 'harshness of sound (cacophony)'. In this Sloka which contains a solicitation, sweet words only should appropriately be used, but they are not. The conjunct consonants द्वी (in सिद्धी) and क्षेप (in लक्ष्ये) sound harsh to the ear. अष्टलस्थी— । आर्थोत्यत्त्रपं for its production.
- Sl. 19. नाम—Malli takes this संभावनायां; you only can be well expected to direct your weapon successfully. We may also take it प्राकार्थ. It is well known, it is acknowledged on all hands. नाम माकार्थसंभाव्यकोधोपगमकुरसने। Amara. अप्र-सिद्धं—insignificant. Its अनन्यसाधारणस्य (requiring the employment of one's special talent) is the cause of glory.

- 81. 20. न चासिहिंशं—हिमस्ति इति हिंशं. Cf. यतः प्रयोक्तुनं चारि-हिंसा विजयक्ष हस्ते । Rag. V. 57.
- 81. 21. मन्मथ—मत् चेतनाः, मथताति मथः (fr. मथ् 1. P. to shake off); मता मथः। The epithet is aptly used here. cf. D. K. मम्मथो मां मध्नच् निजनाम सान्वयं करोति । सहायः—cf. the root-meaning सह अयते (goes) इतिः, अय् + अ (अच्). समीरणः &c.—Poets describe the following as natural friends.—मेधपर्वतयोर जसूर्ययो-रिध्यक्ट्रयोः। शिक्षिजासत्त्रयोभैंत्री वातारन्योश्च स्वभावतः।
- Sl. 22. शेषा—A garland or wreath, such as is taken from an idol, or from his body by a holy personage and given as a mark of favour or a token of good wishes. इय—Malli. has this discussion on this—what is the force of इव here. If राषा was actually given इव stands for यथा and the fig. is उपमा; if it was not given it indicates उरंगक्षा (as if it were); and as there is no proof for or against the actual gift of शेषा (साधिक-वाधकममाणाभावात) the fig. is संदेहसंकर of उपमा and उरोक्षा, see com. मूर्ट्या—of. सणावरागण शिरोभिरुद्धांत नर्धिपैमील्यमिवास्य शासनम् ॥ Kir. I. 21. क्रकेशन—indicates Indra's habit of constantly stroking his elephant, of स्रिद्धिपास्पासनकक्षेशाङ्कलो । Rag. III. 55; see also Rag. VI. 73. This does not seem to be intended to convey any hidden meaning, although Cha. remarks—क्रकेश-राष्ट्रं पराधानन कविना मावि माण मन्मथस्य स्थितम् ।
- 81. 23. प्राधित—Sought in right earnest. हेमयतम्—हिम-बत्+अण् (अ); तत्र भव इत्यण् । ० हि इत्युक्तस्तेन कंदर्गः स जगाम दिमालयम् । नियोजयितुकामस्तु उमार्या चन्द्रशेखरम् । पुष्पवाणधनुकौद्वरेकया सह वै स्विया ॥ 8. . P.
- 81. 24. तपःसमाधः—practice of penance with undisturbed attention. अभिनानभूतं—as indicated in सहायमेकं मधुमेव लब्धा। Cf. तिस्मन्वने संयमिनां मुनीनामूर्धरतसामे । समाधः पतिक्रलस्तु कामो विचयते मुने ॥ तास्मन् शरिद कालेपि सर्वसंभारसंवृतः । बसूव कामसंसर्गाहसन्तो दहवानिव S. P. वाचालयन्नथ कुलानि वनप्रियाणामङ्क्रयन्मलयमारुतकन्यलानि । सस्यः प्रसनविशिखस्य गुजावलेपं संवर्धयनमञ्जरक्रमत काननेषु ॥ Pâr. P. III. 2.
- Sl. 25. This verse has a side-meaning. See trans. The sun is here represented as a साहसिक नायक (bold or unscrupulous lover), the southern quarter as a खण्डिता नायका (ज्ञातेन्यासंग-विक्रते खण्डिता व्यक्तियांक्याचिता। D. R. II. 25) or a lady offended at her lover's infidelity, and the north as an उपनायिका or a rival-in-love.

कोक्समां विश्तं - The North : for Kubera, see II. 21. समब-(1) afarous When the sun in its apparent annual revolution begins to proceed to the north of the equator (about the 23rd of December, after the winter solstice takes place) spring sets in. Here although it was affaurur (winter), vet the sun changed its course at once and began to travel towards the north. (2) the fixed time of meeting or union. Cf. Raghu. जिगमिवर्धनदाश्यावितां दिशं IX. 25. उड्डारडिम-(1) the sun; (2) an adventurous lover. Trami (1) the southern quarter. (2) a lady acting according to the wishes of her husband or lover. Mark the comp; if we add any (saffor) the form will be never: : words like uer (as in save), ur (enque &c.), ur &c. are derived by means of are under Pan. III, 1. 134; and are. भार (दणक्यार) by अल (Pan. III. 2. 1.) As soon as summer sets in southerly breezes from the Malaya mountain begin to blow. suches offence wrong; or pain, grief. The southerly breeze is fancied as the sigh of the Southern quarter lamenting the separation of the sun Uf. क्षिपना ग्रहास तिमिरं विहितस्यलीकाः । Vik. O. XI. 89, सतन इदयात्रात्यादेशन्यलीकमपैत ते। S'ak. VII. 24. एवं प्रत्यक्षताहरूचलीकः कि जबीमि । Rat. III. and III. 15. For the idea of. Rag. IX. 25. and आध्य बन्दानतस्त्तत्तमनवास्तरङ्गालिय। आढाय कमलसीर भमहरिती मलयशैलपदमान: 11 Par. P. III. 4.

26. From here are described the effects of the influence of Madhu. The description here and in some other places is according to poetic convention (signism). poets think that the As'oks requires to be struck by females with their feet adorned with anklets, to be able to put forth flowers, Cf. नपुरान्वितपानेन तरुण्या ताहिती सशम । अशोकः केसरो वक-सीधासिकश्च फल्लाते ।। Prayogaratnávali. आक्रण्यांशाकपावाहातेष च रसितं निर्भरं नुपराणां । Rat. I. कसमं कतवोहदस्त्वया यदशोकीयमुतीर-विष्यति । Rag. VIII. 62. नायेशम-did not wait for, did not stand in need of. For, Vasanta himself exerted such an influence. वसंतकालस्य बलवसरत्वात्तदपेक्षा नासीत् । Châr. See Malli; also स्त्रीणां स्पर्शात्वियंगुर्विकसाति वकुलः सीधुगण्डवसेकात्पादाचातावशोकस्ति-लककरवकी बीक्षणालिंगनाभ्याम् । मन्दारी नर्मवाक्यात्यदमुब्रहसनाञ्चणको बक्कवा-ताचतो गीक्षासमरुपिकसति च परो नर्तनात्कणिकारः ।। Cf. रक्ताशोकश्वलिसलयः केसरभ्यात्र कान्तः पत्यासुको कुरबकवृतेमधिवीमण्डपस्य । एकः सख्यास्तव सह मया वामपावाभिलाषी कांक्षस्यम्यो वदनमदिरा दोइवच्छक्षनास्याः । Meg. II. 18. चताः कोराकिता विनापि सदशां हस्ताम्ब्रजामर्शनाक्त्यावांब्रजताहनैरपि विना कंकेक्कचः प्रविपताः । तत्कंगीतकमन्तरेण हासिता रम्पाः पियास्क्रम्मा सुक्त्वा

- बह्दनासनं मुक्कलिता गन्धोत्तरा: केसरा: 11 Par. P. III. 6. Sl. quoted in D. R. as marking the beginning of the spring season which acts as an incentive to अहार (love).
- Sl. 27. सदा:—'the moment the arrow was finished' goes with निवेशयामास. Some take it with नीते,—the arrow being at once (and not gradually as ordinarily) fully equipped. चूतः—the mango blossom is one of the arrows of Cupid. See Notes on IV. 14. हिरेफान्—A word said to be based on the word अमर which contains two Refas. Cf. V'amana—लक्षणाशब्दाश्चाति-पयुक्ताः प्रयोक्तव्याः । यथा हिरेफरथचरणशब्दी अमरचक्रवाकार्थी लक्षणान्यौ। अनतिपयुक्ताश्च न प्रयोक्तव्या यथा दिकः काक इति; see also Malli. further, on Sl. 36. नामाक्षः—It was usual with great warriors to have their names inscribed on their arrows. See Vik. V. 7. बाणाक्षरिव परस्परस्य नामाजितं चापभूतः शशंसुः। Rag. VII. 38.
- 81. 28. क्रिकार—is said to have red flowers of a beautiful colour but without smell; see, however, III. 53. सामप्रय-विधी—सामप्रयस्य विधिस्तिस्मिन् ; सामप्रय किर्मान्य किर्मान्
- Sl. 29. In this S'loka Vasanta is represented as a lover inflicting nail-wounds on the persons of the forest-sites. Cf. उपहितं शिशिरापगमिश्रया मुक्कलजालमशोभत किंशुके। प्रणयिनीव नसक्षत-मण्डनं प्रमद्या मद्यापितलज्ज्या ॥ Rag. IX. 31. Sl. quoted in Kuv. as an instance of स्क्लोत्येक्षा.
- Sl. 30. मान-a beautiful arrangement of little dots making up the tilaka or ornamental mark on the fore-head. निजन-The tilaka flower with bees perched on it is here figured as the ornamental mark on the forehead of Spring-beauty while the young sun is the red paint for her to adorn her lip, the tender mange-leaf, with. राज-(1) red colour; (2) the same serving as लाखाराज.
- 81. 31. पियाल—Chironjia Sapida, M.-W. विद्यित—विद्य एवा तंजातः ते विद्यिताः ; see com. now. मर्मर—is the sound of dry leaves falling; मर्मरः गुण्कपणीनाम् इति वादवः । अयं च शुक्काविशस्त्व-

द्वणिन्यापे वर्तते प्रयुज्यते च मर्मरेरयुरुपूर्णन्धभिशित । Malli. on Rag

- 81. 32. क्षाय॰—may also be taken in the sense of सुरिमतः (i. e., the throat; as done by Jag. on केसरक्षायकण्ठ &c. Mál. M'adh. VII. p. 153) and hence capable of uttering sweet sounds. पुंस्कोक्तिलः—कोकिलासैन्यसंयुक्तो हिमाद्रिं प्रयो स्मरः ॥ Brah. P. मनस्थिनी—High-minded ladies; ladies having a proper sense of their honour. मान—स्त्रीणामिंड्यांछतः कीपो मानेान्यासंगिनि पिये। or मानश्चित्तसमुन्नतिः Amara. वचनं स्मरस्य-एंट., स्यजत मानमलं बत विग्रहेनं पुनरेति गतं चतुरं वयः। परभूताभिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते स्म बधूजनः ॥ Rag. IX 47. Cf. पियसखीसदृशं पतिबोधिताः किमपि काम्यगिरा परपुष्टया। पियसमाय वपुगुंकमत्सर्राच्छदुरयादुरयाचितमङ्गनाः ॥ S'is'. VI. 8. दत्तं प्रियाभिर्वहुमानपूर्वमासाय ज्ञतासवमन्यपुष्टाः। आमोदिभिः पश्चमरागभेदैः पाबोधयनपञ्चशरावलेषम् ॥ Par. P. III. 3.
- Sl. 33. विश्वादाc—Being no longer smeared with wax-salve. Women are described as applying a kind of wax-salve to their lips to protect them from the effects of the winter cold. Cf. वणगुरुपमदाधरदु:सहं &c. Rag. IX. 32. पत्रविश्वक—Ornamental paintings drawn by young women generally on their cheeks and bosoms with cosmetics. (Probably the custom arose originally out of the necessity to keep the upper half of the body uncovered in the hottest days of the sultry season, the paintings being devised as a substitute for the upper garment.) Cf. कस्तूरीमकरी: पयोधरयुगे गह्ह्ये च श्रिय:। Pras. धर्माम्भोविसर-विवर्तनीरदानी मुग्धाक्ष्या: परिजनवारसुन्द्रीणाम्। तस्प्रातिविहितविचित्रपञ्छला-वैदग्ध्यं जहात क्योलक्कंक्रमानि॥ Mâl. Mád. I. 37.
- Sl. 34. आकालिकी—समानकालावाद्यन्ते। यस्याः; (the word आकाल is substituted for समानकाल by Pán. V. 1. 114 quoted in the com); transitory, ephemeral (पूर्वादेने मध्याहादादाराय दिनान्तरे तत्रेव नश्वर इति वा Sid. Kau.); here it means-unseasonable, untimely; and may be derived from अकाल; see com. विकिया—a change or alteration in a particular condition or state; hence (1) perturbation, agitation as here; cf. IV. 41; (2) see 47 further on (भूविकिया); (3) any sudden change; V. 10; (4) any undesirable or unwelcome change, evil; VI. 29.
- Sl. 35. काष्टा—पकर्ष excess, from काश to shine. स्नेष्ट-love linking together two hearts. रस—रस्यते इति what is enjoyed and which thus produces a lasting sensation of pleasure, pain &c. Here it is the sentiment of love which completely per-

vaded all nature. saves-couples of both the vegetable and the animal kingdom. wid-Malli, understands by this review-शकारभाष. Rati is the Sthavi bhava (lasting or permanent feeling) of S'ringara 'the Erotic sentiment' Guidennia सारिवकेर्धिभचारिभिः। आनीयमानः स्वाधारवं स्थायी भावो रसः स्मतः ॥ Sthávibhava is that which is rendered capable of being enjoyed or felt by means of Vibhavas &c. For the meanings of these see Sah. Sar. or D R. Here we are concerned with status which is defined as अनुभावो विकास्त भावसंसचनात्मक: - Any outward effect indicating the internal state of mind or feeling. such as कटाक्सेपण &c. in the case of रति. अनुभावी भाववीधक: Amara. भावस्य सूचको गुणक्रियाविः; अनुभावयतीस्यनुभावः । S. D. defines रति 88-रतिमेनोन्डलेथे मनसः प्रवणायितं 207. Its आलंबनकारण is नायक-नायिका, and उद्योगन (excitant) अभिमतदेशकालादि. their actions i e gestures &c. as described in the following slokas, Cf. आदाय चापमधिरोधितषटपढ्यं तस्मिन्हिमाचलम्पेयपि पञ्जबातो । बेलातिकंबि किमपि प्रणयातिरेकाददन्दानि लौल्यमभजनत विमोहितानि । Pâr. P. III 5

- Sl. 36. Now the poet proceeds to particularise the general statement made in the preceding sloka. [374:-Lit. a word having two refus in it i. e. अमर ; and then by उपचार its significe 'a bee. ' See Malli. अनुवर्तमान: -following his mate: Malli.; but it seems better to take it in the sense of · acting agreeably too, or ministering to the wishes of; pleas. ing, serving. The two drank the honey together out of the same flower-bell. Cf. प्रभावितामव हि जनानवर्तते । S'is'. XV 41. The com, of S. D. too says HEHIH: Sl. quoted in D. R. as an instance of statement or season serving as an excitant (inflamer of passion), विभाव is defined as जायमानतया तज विभावे। भावपातकत । Vibhava is that which, being perceived or enjoyed, nourishes the main sentiment (नायकादिर्शिमतदशकालादिनी D. R.). Also in S. D. as an instance of THINH or semblance of Rasa, as it is manifested by lower animals (which is regarded as real when located in mankind; अत्र हि संभागशङ्गरस्य निर्यक्षिय-खादसाभास:).
- Sl. 37. Mark the alliterations. अधौषभुक्तन—a comp. सुरस्पा. संमाववामास—honoured, pleased. रथाइनामा—Chakravâka is also called Chakra. Sl. quoted in Sar. K. as an instance of रसामास in beasts and birds. Mr. Deshpande quotes from Nalachampu—विर्विश्वस्थादुश्वन्दरेखायमाण: प्रथमरसविद्याप्र-

बासलीकार्पणेम । इह रमयति इंसीं राजहंसी रिरंसुः पुलक्षयति च चंचूकोटिकंड्-यनेन ॥

- 81. 38. समुज्जासिस—Loosened by being wet; hence disfigured. पुजास्य—wine prepared from flowers (the Madhuka flowers) or honey, अग्रच्यांस—cf. मधु नयनयोविश्वमादेशदश्य। Meg. II. 12; and infra. IV. 2. चुचुम्ब—The reading found in the printed editions is चुचुम्ब; but the reading चुचुम्ब is preferred as the root चुम्ब is Paras. Had Malli, read चुचुम्ब—he would have made some remark on the A'tm. use of the root. One Cal. commentator says—चुचुम्ब इति चुबि वक्कसंयोगे इत्यस्य प्रस्मेपिष्ट-लेपि कर्मन्थलीहार आत्मनेपब्य। But कर्मन्थतिहार (mutual kissing) is not meant here, as clearly shown by the words पियामुखं क्षिपुरुष: (and not किंपुरुषे।). Sl. quoted in Sar. K. as an instance of किनरेषु रसामास.
- Sl. 39. पर्याप्त—Large (fully-developed); स्तबक a cluster of flowers.—सनीभ्य: also, ई being optionally added.
- Sl. 40. प्रसंख्यान—Lit. Proper enumeration; right know-ledge; hence thought; and lastly, deep meditation, abstract contemplation. Those who hold that ख्या is used in the conjugational tenses only, derive प्रसंख्यान fr. चल्ल with प and सम् (ख्या being substituted for it). The न्यासकार remarks संपूर्वस्य ख्याते: प्रयोगी नास्ति. समाधि—concentration or resting the mind on one object. भेद-disturbance of. Sl. quoted in D. R. as an instance of सत्य (विकारहती सत्यस्यविकारक सत्यं that quality of the mind which does not allow its equilibrium to be disturbed even in the presence of causes of disturbance) and in S. D. as of बैर्य or firmness (स्यवसायावस्तन बैर्य विके महत्यपि).
- Sl. 41. लताग्रह—लता एव लतामयं वा ग्रहं लताग्रहं &c. नन्दी—one of the principal Ganas and the door-keeper of Siva. He is a part-manifestation of Siva and the son of Sislankâyana (also called Sislaka; see Siv. P. Sa. Sam. ch. 44). Cf. (महेम्बर:) सुन्दरं तु परं रूपं भूखा इष्टिसुखावहं। शालंकायनपुत्रत्वं योगनायासुपाश्चित: ॥ In another Kalpa he was the son of शिलादसुनि. Sometimes three Nandis are mentioned—आराः कृतकनन्दी च गिरि-क्राक्यो दितीयकः। सोमनन्दी दृतीयस्तु विज्ञेषा नन्दिनस्त्राः।।
- 81. 42. निष्करपृष्ठ्यं—On this Malli, remarks—इत्युद्धिजीप-रुक्षणं i, e, an indirect indication of all दक्षिण (the vegetable kingdom). The four classes of generation are—सुग्रास्था

करायुजा: (viviparous); खंदजा: (born from moisture) कृमिदंशाचाः पिश्तपांद्योण्डजाः (oviparous—born of eggs); उद्भिद्दत्तरगुल्माचाः । Amara. निमृत—still, silent. चित्रापितारम्भ—आरम्पत इति आरम्भः action; रम् + अ (घत्र कर्मणि); cf. Rag. II. 31. It appears that at Nandi's command all creatures and things just stood in the condition they were in, so that their actions were transferred to a painting, as it were. Before Nandi gave the command, the trees were shaken by the Malaya breeze, the bees were astir, moving from flower to flower, the birds being impassioned were singing and the excited deer were moving about (supra Sl. 31).

- 81. 43. वृष्टिप्रपातं—पपत्यंतर्शमिन्निति पपातः; पत्+घञ् (अ) अधिकरणं; हष्टेः पपातः हष्टिपपातः the place where the eye would fall. पुरः सुक्रं may also mean the planet Venus shining in the front (पुरः संयुष्ते स्थितं शुक्रम्). पान्तेषु—All the sides of the place where S'iva was sitting. Nameru trees had formed an arbour there, their branches forming a canopy.
- दवदारुद्रम-देवदारुद्रमाणामधीभागविरचित्रस्थंडिले । Chár. THEY THE FOR SUPPLY to meet the exigencies of the metre by poetical licence (or through inadvertency); for the form त्रियम्बक is considered छाइस; cf. Patanjali on the Vartika. इयङादिमकरणे तन्वादीनां छन्दति बद्दलम्-तन्वं पुषेम, तन्त्वं पुषेम; विष्यं पश्य, विषयं पश्यः स्वर्ग लोकं, सवर्ग लोकं। इयम्बकं यजामहे, ब्रियम्बकं यजामहे ॥ Such a derivation from grammar is excusable in the case of great sages and authors. Such instances are not very rare in Káli.; see our note on तं पातयां प्रथममास Rag. IX. 61. The use of some such epithet as इयम्बक is necessary after अतिरपात: to account for it. One Calc. commentator reads i survis. but & has no propriety here. Malli must have been quite sure of his reading as the genuine one and hence his remark के जिल्लाहांसका: &c. The following six S'lokas are to be taken with this, the seven slokas thus forming what is called a Kulaka: द्वाभ्यां युग्मिसिति प्राक्तं त्रिभिः श्लोकविशेषकस् । कलापकं चत्रिभिः स्थात्तद्रध्यं कलकं स्मृतम् ॥
- Sl. 45. प्रकार —Also called Vîrásana or the heroicposture, is one of the postures assumed by ascetics when
 practising contemplation. See Malli S'iva sat in that posture,
 with the upper half of his body drawn straight up and motionless, the shoulders a little depressed owing to the lotus.

like palms with their concave surfaces turned upwards being placed on the lap. The palms were placed one over the other. Some take पर्यङ्क in the sense of उत्तरासङ्क an upper garment or a piece of cloth worn round the loins (परिकर). Cf. वैकक्षमुत्तरासङ्क: मोक्ता बृहतिका तथा। पर्यास्तका परिकर: पर्यङ्कश्वीति कथ्यते॥ इति हलायुधः। Some say पर्यङ्कस्य योगपट्टस्य बन्धः योगपट्टेन प्रष्ठाख-लङ्घाबन्धनम्। The Com. Ava. reads ऋज्वायतांसं and explains सरखे दीर्घा, आईषत्सन्नमितो उभी अंसी यस्य। समकायं मुखासीनं समाधिस्थं महेश्वरम्। Bra. P. Cf. पर्यङ्कथिन्यन्दिद्यणितभुजगाश्लेषसंवीतजानो-रन्तःप्राणावरोधन्युपरतसकलज्ञानरुद्धिन्द्रयस्य। आत्मन्यारमानमेव व्यपगत-करणं पश्यतस्तस्त्ववृष्ट्या शंभोर्वः पातु श्चन्यक्षणघटितलयत्रझलग्नः समाधिः॥ Mych, I. 1.

- Sl. 46. भुजङ्गम— भुजं वकं गच्छतीति, भुज+गम्+ खच (अ); вее supra II. 38. भुजङ्गमन वामुकिना Châr. अक्षस्तं— Madhyamapadalopi comp. अक्षां a seed of which rosaries are made (also called रहाक्ष). मन्धिमतीं—Having knots (which held it round the neck.
- 81. 47. किंचित्प्रकाश—Because the eyes were only slightly opened. विस्तः—On account of the absence of all emotions. लक्ष्यीः—See Malli; also समं कायशिरोग्रीवं घारपञ्चलं स्थिरः। संप्रध्य नासिकाप्रं स्वं दिशस्त्रानवलोकयन् ॥ Bg. VI. 13. Cf. ददशं तत्र चेशानं नासाप्रकृतलोच्यनम् । Brah. P.
- Sl. 48. अपामिव &c.—(f. मुप्तमीन इव ह्नदः Rag. I. 73. अन्तश्र्यराणां मस्तां—These are five in number, viz,—हृदि प्राणी ग्रिदेपानः समानी नाभिसंस्थितः । उदानः कण्डदेशस्थी अयानः सर्वशरीरगः ॥ निरोधात्—The restraining of. Cf. अपाने जुद्धति पाण पाणेऽपानं तथा परे । प्राणापानगती रुखा प्राणायामपरायणाः । अपरं नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुद्धति । Bg. IV. 29, 30. निवात &c.—cf. यथा दीपा निवातस्था नेगते सोपमा स्मृता । योगनी यतिचत्तस्य गुजतो योगमात्मनः ॥ Bg. VI. 19.
- Sl. 49. विरस्त:—i. e. from the महारम्ब or an aperture on the crown of the head which is said to be extremely brilliant and which is connected with the Sushumná. See Pat. Yog. III. 32 and com. on it.
- 81. 50. नवहार — The nine gates (openings in the body) through which the mind has communication with the external world. These are—हे शोते हे चशुषी हे नासिके च मुखमेकमिति वीर्षस्थानि सप्त हे पायुपस्थे अधःस्थे इति नव छिद्रस्थाणि हाराणि देहे सन्ति। The mind must be made अन्तर्मुख (i.e. turned inward from external objects). अक्षरं—Lit, not decaying, immutable, the Supreme Soul or कुटस्थ बहा. Cf. अक्षरं बहा प्रमम् Bg. VIII. 3.

- द्वाबिमी पुरुषी लोके क्षरश्वाक्षर एवं च। क्षरः सर्वाण भूतानि इटस्थाक्षर उच्यते ॥ Ibid. XV. 16. क्षेत्रविदः—Those who know the body i.e. its real nature and functions; hence, men learned in the Brahma-lore, also called हारीरकशास्त्र; इदं शरीर कीन्तेय क्षेत्रमित्य-भिधीयते। एतथी वित्त तं प्राष्ट्रः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः॥ तत्क्षेत्रं यच व्यादृद्धः च यदिकारि यतश्व यत्। स च यो यत्मभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ महाभूतान्य-हकारी बुद्धिरव्यक्तमेव च। इन्द्रियाणि दशके च पञ्च विद्यागचराः॥ इच्छा द्वषः सुखं दुखं सङ्घातश्चेतना धृतिः। एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतमः॥ Bg. XIII. 1, 3, 5, 6.
- Sl 51. तथा भूतं—i. e. sitting in an awe-inspiring posture as described above. अधुट्यं—Not to be assailed even in thought; cf. सा दुष्प्रथा मनसापि हिंसे: Rag. II. 27. सन्न—With its nervous power lost, drooping.
- Sl. 52. निर्वाण—Conspicuous or great by its extinction i. e. greatly, almost destroyed: Malli. We may perhaps take the comp. as निर्वाण भूषिष्ठ यस्य on the analogy of अभिस्त्पभूषिष्ठा S'ák. or उदितभूषिष्ठ: Ma'l. Ma'd. I. Mark the p. p. of वा with निर् which is निर्वाण when 'wind' is not the subject. निर्वाणोऽभिन्निश्च। वाते तु निर्वातो वातः। Sid. Kau. सन्पृक्षयन्ती—The word is appropriate as Kâma's वीर्य is compared to fire, as suggested by the use of the word निर्वाण. वपुर्गण—the excellence of her person. वनदेवताभ्यां—जयाविजयाभ्याम् says Chá.
- Sl. 53. अशोक—i. e. the red As'oka. The As'oka flowers were so fresh and deep-red as to throw into the shade rubies. 'The vegetable world scarcely exhibits a richer sight than an As'oka tree in full blossom.' Sir W. Jones. प्राप्त—पद्मस्य इव एगो यस्य। आकृट०—From this it appears that the Kar. flowers were yellowish red. मुक्ता०—The wreath of Sindh-flowers served as a thick necklace of pearls. Sl. quoted in D. R. as an instance of वेपविभाव.
- Sl. 54. आविज्ञता &c.—Cf. स्तोकनमा स्तनाम्याम् Meg. II. 22; Rat. I. 1. पर्याम—Fat and round. पहाविनी—richly covered all over with red foliage.
- Sl. 55. न्यासीकृतां—Deposited there so that he may have it ready for use when required. स्थान०—That is the नितम्ब which was the proper place for it (as assisting in exciting passion; cf. ज्याजापेसिन्दिशतमेखलानि Rag. XIII. 42). Sl. quoted in K. P. with the reading द्वितीयमीदीमिन as an instance of the fault अविग्रहिष्योश 'the not-mentioning of the 'emphatic prominently.' Here द्वितीय is emphatic and should not have

been compounded. अत्र द्वितीयत्वमात्रमुत्पेक्ष्यम् । मीवी द्वितीयामिति तु पुक्तः पाठः । स्थानविदा—स्वास्त्रभूता पावस्येव स्वीयमौवीस्थापनस्थानिति लानता । मन्नाशोपि अनयेव शिवं वशीकरिष्यामीति जानता वा । आश्रयगुणपक विणाधेयगुणपक इति योग्यमिदं स्थानिमाति जानता वा । अत्र मीवीपदादेव कार्मकसम्बन्धे लब्धे कार्मकपदमप्रम् । Uddyota.

- SI, 56. बिम्बाधरा॰—Cf. the similar description of a bee that hovered round S'ak.'s lip. छीलारविन्दं लीलाया अर्रावन्दं; ताद्रश्यं षष्ठीसमासः। Persons of either sex are represented as having a sportive lotus in the hand. Cf. लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती । infra VI. 84. कश्चित्कराभ्यामुपगृहनालमालीलपत्राभिहतद्विरेकम् । रजोभिन्तः परिवेषयन्धि लीलारविन्दं भ्रमयांचकार् ॥ Rag. VI. 13. हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं &e. Meg. II. 2. अमान्तरे हरमुपासितुमभ्ययासीद्वासन्तिकप्रसवकात्विपतमण्डनश्चीः। शृङ्कारवीरतपसामधिदेवत्व साकं सर्वामिरवर्वाभरराजकन्या ॥ Pår. P.
- Sl. 57. अनवया—अवद्य what deserves condemnation or reproach. वृद् preceded by the negative particle takes यत् only in the sense of गर्हा, by अवद्यपण्यवर्ग गर्ह्यणित-व्यन्तिरोधेषु । Pân. III. 1. 101. अवद्यं पापम् । गर्ह्ये किम् । अनुद्यं (not to be uttered out of respect) ग्रहनाम । Sid. Kau. रतेरपि—Cf. for a similar idea but more forcibly expressed, प्रत्यादेशो स्पगर्वितायाः श्रियः Vik. I. द्रास्ति-पुष्पचापः—The two epithets explain why Kama had lost hope of success:—The one armed with the well-known trident. the other, with a flowery bow.
- Sl. 58. च च-Show simultaneousness of both the actions. योग-sयान which is defined as तत्र प्रत्येकतानता ध्यानम् Pat. Yog. III. 2. i. c., the state of having one object only present to the mind continuously to the exclusion of every other thought; concentration of the mind on one object only.
- Sl. 59. Aviac—As the pent-up vital airs were released the downward pressure was so great that S'esha for the time found the task of supporting the earth very difficult. Cf. for a similar idea S'is', I, 13.
- 81. 61. शिशिरात्यय—Properly the passing of the winter-season, hence the succeeding season. पुरुपोश्चय:—As the flowers were plucked with the hand, this should be पुरुपोश्चाय: hence Malli's remark हस्तादाने &c. In the sense of 'collection' we have चय: श्चम्बक जीणि अम्बद्धाने यस्य। or जयाणां लोकानां (अक्षाविष्णुशिवानां Ved.) पिता इति वा; or जीन लोकान अम्बते शब्दायते इति

- S1. 63. तथ्य—तथा सत्ये साधुः न हीश्वर—*Uf*ः न हीश्वराणां न्याहृतयां व्यक्तिचरन्ति । Par. P. II. ऋषीणां पुनरायानां वाचमथीनुधावति Uttar. I.
- Sl. 64. •बाणावसर—The fit time for discharging the arrow; र्. कामी धनुषि संयोज्य पृष्पवाणं तदा मुने । पार्वतीसमुखे स्थाणी मोक्कामी व्यवस्थितः ॥ S. P.
- 81. 65. उपनिन्ये—The A'tm is used as the fruit of the action is intended to be enjoyed by the agent (कर्त्रभिषाये किया-फल तड़); for the Par, use of स न्यस्तदास्त्रों हम्ये स्वदेहमुपानयस्पण्ड-मिनामिषस्य। Rag. II, 59. गिरिदााय—The Dat, by the rule कर्मणा यमभिषित स संपदानम्॥ गौरी—योगाग्निदम्भदेहा सा पुनर्जाता हिमालये। शक्षेन्दुकुन्द्धवला ततो गौरी तु सा स्मृता॥
- Sl. 66. प्रणायिष्यक्षात्—This must be taken in a general sense although Pa'rvati is the offerer here; प्रणायनः प्रिया यस्य स प्रणायिषियस्तस्य भावः प्रव्लम्; also प्रियमणियत्वं as प्रिय takes परनिपात optionally. Or प्रणायिनि प्रियस्वं तस्मात्. उपचक्रमे—क्रम् with उप is A'tm.

संमोहनं—One of the five arrows of Ku'ma; संमोहनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा । उन्मादनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकार्तिताः ॥ च चं—shows that the two actions were in immediate succession. धनुष्यमापं &c. Cf. Rag. III. 53.

- Sl. 67. ध्रेये—(1) Firmness of mind: (2) स्थैर्य motionlessness of water. चन्द्राद्यारम्भे—when the flood tide sets in. अस्मुन्तिः—The comparision implies that though Hara allowed his mind to be ruffled a little he was not to transgress the bounds of steadiness (as the sea does not its). Cf. एत्रिमचन्तरे देवे विकासितविलेखनः । सरमार नगराजस्य ननयां रक्तमानसः ॥ Brahma P. as quoted by D. विम्बफला —Shows that it deserved such an attention from S'iva. Sl. quoted (1) in D. R. as an instance of भाव or the first manifestation of the feeling of love in the mind; (2) in S. D. as an instance of उद्गुद्धमानस्थायीभाव (the permanent feeling i.e. रति just manifested); and (3) in K. P. IV. as of सन्दिग्यपाधान्यज्यक्षयकाज्य-अन्त परिचुम्बित्मच्छिदिति कि पतीयमानं किंवा विलोचनज्यापारणं वाच्यं प्रधानमिति सन्देहः । विलोचनानीति बहुवचने व सक्छातिहायो ज्यल्यते । Com.
- Sl. 68. विवृण्यती—Manifesting, betraying. आयं—The feeling of love first striking root in her mind. आयं—हृद्याभिपाये. कामाभिलाव Char. स्कृरहाल—The comparison is based on the fact of Parvati's hair suddenly standing on end just like the

Kadamba's suddenly putting forth buds on being sprinkled with the drops of water of the first thunder-cloud. The comparison is common enough. Cf. पथमाप्रयाव वनसंश्रवस्कुरत्युलकेन संप्रति मया विद्यन्यते । घनबद्धन्त्तनपयःसमुक्षणक्षणबद्धकुर्मलकद्म्यडम्बरः ॥ Mál. Mád. III. 7. सस्वेदरामाश्चितकिपताङ्गी जाता प्रियस्पश्चेखेन वरसा । मरुज्ञवाम्भः पविधूर्गसक्ता कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेन ॥ Uttar. III. 42. साचिकता—fr. साचि ind. obliquely, in a side-long manner. Cf. निनाय साचिकतचारुकः । Rag. VI. 14. Also Mál. IV. 15. (साचीकरित्याननम्) and न च प्रियेष्ट्रायतलोचनानां समग्रपातीनि विलोचनानि Ibid. 8. पर्यस्तः—पर्यस्त may also men 'bent down;' पर्यस्तः पतिते हते । Medinï. Sl. quoted as an instance of अशब्दा सृङ्गारपतीति by अनुरागजन्यावस्थाविशेषानुभावविद्याविषाने in D. R. and of हाव (भाव एवाल्यसंलक्ष्यविकारः) in S. D. Cf. also तद्य युगपदीशः पार्वतीवक्रपञ्च स्मितविकसितगण्डे पाहिणोह्राचनानि । पुलिकतसनुरन्तभावमावेदयन्ती दरमहितमस्वेन्दः सा च सर्वोडमस्थात ॥ Par. P. III. 9.

- Sl. 69. इन्द्रिय इन्द्रस्य आत्मनः लिङ्गम् that which is a sign of the soul, i. e., leads to the inference of the existence of the soul (इन्द्र आत्मा स चक्करादिना करणेनानुमीयते। नाकर्नुकं करणमस्ति Vámana). See our note on the word, Rag. I. 55. () र इन्द्रेणात्मना दुर्जयं Sid. Kau. ्थ्रामं The senses are often compared to horses which, if not properly governed, would prove restive. इन्द्रियाणि हयानाहुः Kathop. मा भूवन्नपथहरास्तवेन्द्रियाश्वाः। Kir. V. 50. वंशिरवं वशः अस्यास्तािते वशी तस्य भावः। The state of having self-control; by virtue of his power to control his senses. Cf. हरस्तु धेयमालम्ब्य किमतिदिति चिन्तयन्। ददर्श पृष्ठतः कामं पुष्पवाणधनुधरम् ॥ ततो भगवानन्तः-करणविकियां तपेवलेन संयम्य तत्कारणाय विष्वित्वलोचनानि व्यापारितवान्। Par. P.
- Sl. 70. अपाङ्गः—अपाङ्गित तिर्थक् चलित नेत्रं यत्रासी। The corner of the eye; this shows that the bow was drawn to its utmost. आत्मयोनि—आत्मा चित्तं (the mind) योनिर्यस्य, आत्मा चित्तं धृती यत्ने धिषणायां कलेवरे। इति हेमचन्द्रः। Malli. says here Kama was in the आलीह attitude which is one of the five attitudes assumed by archers when striking. आलीह is one in which the right foot is advanced and the left one drawn in and contracted; प्रत्यालीह is the reverse of this; समान is with the two feet evenly placed, वैशाख with the feet a span apart, and मण्डल is with both the knees bent. Cf. आराद्यश्यदिषसंहितमोहनासं कर्णावतंसपदकल्पितकार्धकरण्यम्। आकुञ्जितकपदमञ्जितपुर्वकार्यं लक्षीकतास्मव- प्राप्त मण्डलः ॥ Par. P.

- S1. 71. प्रामर्श-Properly an attack on, hence disturbance. भूभद्ग-Contraction of the eyebows; frowning. दुन्प्रेक्ष-fr. प्र+ इंक्ष् + एयत्; दुःखेन प्रेक्ष्यः, कुगतिपाद्यः इति समासः । Cf. विवृद्धनन्योस्तस्याय तृतीयनयनान्धने । स्फ्ररुक्षद्चिराग्निस्तु पपात मदनोपरि ॥ S'. P.
- Sl. 72. यायत्—So soon as; just as; i. e. both the actions took place simultaneously. स विह:—the word कशानु 'the reducer' would have been more appropriate here. Cf. क्रोचं संहर हे देव इति यावद्धदन्ति से। इन्द्रादि सकला देवास्तावद्धस्मीचकार तम्॥तदा स भगवान् शंभुः पृष्ठभागे द्वशं ह। धनुर्घरं हि पुरुषं तं द्वाहाक्षिविह्नना ॥ S'. P. Sl. quoted in the K. P. VII. to show that anger, without its external signs such as the knitting of the eye-brows &c. and producing an instantaneous effect, may properly be represented concerning the divines only (इत्युक्तवदन भुकुट्यादिविकारवार्जतः क्रोधः सदाः फलदो दिव्येष्टेव).
- Sl. 73. आभिषक From सञ्ज with आभे; lit. that which closely sticks to the heart, i.e. is keenly felt; hence here a terrible calamity, a sudden blow. संस्तम्भयता—She was stunned by the blow and became unconscious. कृताप Because the trance she was in did not allow her to feel the poignant pain to be caused by the calamity. Cf. तस्याः सुमित्रात्मजयत्मलन्धो मोहादस्तस्वरः प्रवादः । Rag. XIV. 56. Sl. quoted in the D. R. and S. D. as an instance of मोह (मोहो विचित्तता भीतिद्वः लावशानुचिन्तनैः)
- Sl. 74. वनस्पति—वनस्य पतिः; the म् comes in when वन is followed by प्राप्तः; Pán. VI. 1. 157. Here it means 'a tree;' of. वनस्पतिनां द्वमात्रे विना पुष्पं फल्डिट्टमें। Cf. उपस्थितं विद्यमिमं ज्ञात्वा च चन्द्रशेखरः। ततश्चान्तवंधे सोपि भगवान्यमधैः सह ॥
- Sl. 75. उच्छिरस—(1) उन्नतं शिरः शृङ्गं यस्य। having high peaks; (2) उन्नतं शिरः अस्य. He who can hold his head up on account of his noble deeds; hence noble, great. ज्ययं—Because she knew that she could not make conquest of S'iva's heart either by her personal charms or the high position of her father. श्रूच्या—dejected, down-cast. Sl. quoted in Sar. Kan. as an instance of Mánitá.
- S1. 76. अनुकम्पयां—Because she did not deserve to be discomfited like that. प्रतिपथ प्रतिपथ + आ fem.; the final अ is added to पश्चिन् by the rule ऋक्पूरव्यू:पथामानक्षे । दीर्घाकृताङ्ग As a divine being he had that power. Cf. आगत्य दीर्थामानाय मूच्छां-सक्तिक्षणा । नीशा नितान्तवारसल्याहोरी हिमक्ता गृहस् ॥ Par. P.

CANTO IV.

- Sl. 1. मोहप्रायणा—Who was solely in the power of or under the protection of. प्रतिपाद्यिज्यमा—wishing to explain to her or make her understand; hence to make her experience; प्रतिपादनं तु दाने प्रतिपत्ती प्रवोधने। इति मेदिनी।
- Sl. 2. अवधानपर—attentively fixed. प्रलय—the swoon she was in. अध्यक्त—utterly i. e. for ever. Cf. अत्यन्तलुप्तपियदर्शनेन Rag. XIV. 49. सा चारयन्तमदर्शनं नयनयायातिति कायं विधिः । Vik. IV. 2.
- Sl. 3. अयि—see Malli.; कोमलामन्त्रणे दा. Sl. quoted in the D. R. as an instance of (इष्टनाशान्त्रक्ण) the Karuṇa rasa consequent on the destruction of a beloved person (इष्टनाशादनिष्ठाप्ती शोकारमा करणो न तम्।).
- Sl. 4. समदु:खामित &c.—स्थली by Lakshana means the 'plants and creatures in that place,' poetically represented as sharing Rati's grief; cf. अकरोत्याथितीहानाप सुतशाखारसमाप्पदुर्दिनान्। Rag. VIII. 70. गुरुतरशोकोपहता कुररीत प्रियवियोगमापना। आकन्ददार्तनादं बाष्मक्षिपतोन्नतस्तनी बाला॥ Par. P. III. 11. For the idea cf. also S'ak. त्वयोपस्थितियोगस्य तपोवनस्थापि समवस्था दृश्यते। उद्गलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तर्तना मयुराः। अपसृतपाण्डुपत्रा मुश्चन्यम् भूणीव लताः॥ IV. 12. see also Rag. XIV. 69.
- Sl. 5. उपमान—Standards of comparison; ef. 1. 36. उपमानस्थापि सखे परयुपमानं बपुस्तस्याः। Vik. 11. 3. विलासिनां—विलासः अस्पास्तीति विलासो विलासां कियानस्थापमान यः स्थानासनगमन् विलोकितेषु विकारोऽकस्माच कोधस्मितचमरकारमुखविक्ष्यनं स विलासः ं. c. the sudden change of place, posture, gait, or look as also the manifestation of feigned anger, smile &c. on the approach of or on approaching a lover. न विद्योचे &c.—Which she ought to have done as a Pativrata; cf. the S'l. आतांत मुद्दित &c. quoted by Malli. further on (sl. 33). Cf. the similar thoughts of Sîta—मनो मे न विना रामादासुस्याट सहस्रधा। &c. Bhatti. XIV. 56; also 57, 58; and infra. notes on sl. 21.
- 81. 6. स्वर्धान—स्वाय आधि त्वद्धीनं; the aff. स्व (ईन) is always added when आधि forms the latter part of a Loc. Tat. अवश्विक Cf. क्यमेकवदे निरागतं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे। Rag. VIII. 48. सेतुः सौहृद is here compared to Setu or a dam, the common ground of comparison being, as remarked by Malli.,

स्थितिहेत्स्व the one keeping together Rati and Madana, the other, water and the lotus-plant. सीहद—The word सुह्दय being mentioned in the युवादि group takes अण्; and by virtue of this its आदिवृद्धि and the substitute of हत् for हृद्य take place by the rule 'हृद्य is changed to हृ before the word लेख, the affixes यत् and अण and before लास' if हृद्य be changed to हृद् in the sense of 'a friend' by Pan. V. 4. 150, then अण् being added the form willbe सीहाई. See com. The absence of the उत्तरपद्वृद्धि (i. e. हार्) should rather be explained by the general maxim संज्ञापूर्वको विधिनित्य:

- Sl. 7. कृतवानिस विधियं—Cf. मनसापि न विधियं मया डतपूर्व तब किं जहासि माम्। Rag. VIII. 52. प्रतिकूलं—पतीपं कूडात्। Cf. 'When was the hour, I ever contradicted your desire', Shaks. Henry I'III. II. 4.
- Sl. 8. Rati means to say that knowingly she had given Kama no offence. But in their love-sports she had sometimes taken liberty with him and that might have displeased him. गोत्रस्वितिषु—Lovers are often represented as misnaming their sweet-hearts or wives (calling them by the name uppormost in their minds) through absentmindedness while lost in thoughts about other ladies. Cf. गोत्रेषु स्वालितस्तदा भवति च बीडा-चिलक्षश्चिरम्। S'ák. VI. 5. अर्ज ज णिमिनं भट्टा उक्कण्डिदी ताए इथ्थिआए णामधिएण भट्टिणा देवी आलविदा। Vik. II. लोलुपं बत मनो ममिति तं गोत्र-विस्विलितमूचुरङ्गनाः। Rag. XIX. 24 बन्धनं—(f. मखलाभिरसङ्ख बन्धनं वश्चयन् प्रणयिनीरवाप सः। Rag. XIX. 17.
- Sl. 9. वसिंस the subj. is त्वं (addressed to Rati). केतवं कितवस्य भावः a false assertion made to mislead me; for this sense of कितव ्री वृष्टः स्वमे कितव रमयन कामापि त्वं मयेति। Meg. II. 51; for केतव ्री. ध्वमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः केतववत्सलस्तव। Rag. VIII. 49. Rati's idea is this—If she really lived in Káma's heart, as he would say she did, she should have been reduced to ashes along with his body. But she was safe; hence what he said was simply an empty compliment. Sl. quoted in Sar. Kan. as an instance of करण.
- Sl. 11. रजनीतिमरा॰—Cf. रुद्धालोके नरपतिपथे सूचि भेशैस्तमोभिः। Meg. I. 39. प्रिया:—the Abhisárikás are meant here i. e. damsels who being overpowered by love go to the residence of their lovers under the cover of nightly darkness (कामार्ताभिसोस्कान्तं सारयेद्दाभिसारिका । D. R.).

- Sl. 12. पदं पदं—Every step; and, at each word. वारुणी—A kind of wine or spirit (prepared from hogweed ground with the juice of date or palm and then distilled. M.-W.). Cf. रागमादर्शयनेष वारुणीयोगवर्धितम् । तिरोभवति घर्माशुरतङ्कश्च विज्ञम्भते ॥ Dandin. प्रमदानां—Wine seems to have been freely used by young ladies in ancient times. See infra. VII. 62.
- Sl. 13. कथीइसं Made the subject of stories i.e. no longer in actual existence. बहुलेपि &c.—i.e. the moon will wax but with a heavy heart now; for the love exciting influence of moonlight will have no effect now.
- Sl. 14. क्लंड The voice of the cuckoo becomes clear and sweet when it tastes the mango sprouts. Hence the melodious voice of the cuckoo indicates the presence of mango blossoms. कस्य वाणतां—For the five arrows of Káma see supra. I. 31 (notes); cf. S'âk, VI. 5; and supra. III. 27.
- Sl. 16. the factored To the post or duty of a love-messenger, रति is love-sport enjoyed by youthful persons. रत्यर्थ दर्ता रितदर्ता. The Kokilá is often spoken of as Káma's messenger, in as much as its voice is an inflamer of passion. Cf. est कामिनो महनदतिमहाहरान्ति मानावभङ्गनिपणं त्वममोधमस्त्रम् । तामानय प्रिय-तमां मम वा समीपं मां वा नयाश कलभाषिणि यत्र कान्ता॥ Vik, IV, 11. परभागाविकतेश्व विलामिनः स्मरबलैंग्बलेकरमाः कृताः । Rag. IX. 43... कांकिलानां च नादैः । इष्भिरिव सतीक्ष्णैर्मानसं मानिनीनाम् । तदति कसमचापो मन्मशोदीपनाय । Rit. VI. 27. See also supra. III. 32 and notes thereon, sid-see Malli.; the word is, however often used with a short ending by the poet. Cf. Vik, quoted above. See Rag. XIX. 18. (तेन दतिविदितं निषेद्रषा), XVIII. 53. दत्यां दतिरपि स्पता । इति अब्दर्भेद्रप्रकाशे । Hemadri on Rag. XIX 18. The shortening of g may also be explained by the rule graph: संज्ञालन्त-सीर्बहलम् । See Malli. on वैदिहिबन्धोहंदयं विदरे । Rag XIV 33. For else the voice of the cuckoo will not enkindle the passion of love.
- 81. 17. उपग्रहानि—उपग्रह्म त added to form a noun, (नपुंसके भावे कः), an embrace. Cf. सद्यः कण्डच्युतभुजलताप्रन्थिगाहोपगृहम् ॥ Meg. II. 37; S'is'. X. 88. संस्मृत्य—This is grammatically incorrect as the gerund in य must have the same subject as the main verb; so some supply संस्मृभ्य स्थितायाः मम. Cf. for a similar construction निराह्य संरम्भनिरस्तथैयं राषेयमाराधितजामदग्न्यम् । असंस्तृतेषु क्समं मयेषु जायेत मृत्योरिप पक्षपातः ॥ Kir. III.21: see also Rag. IV 2.

- Sl. 18. आतंत्रं—fr. ऋतु + अण् (अ) of the season. भ्रियते—stands as it was, continues to exist; cf. भ्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते। Rag. VIII. 51. ऋग्रम०—ऋग्रमाम्येव प्रसाधनम्.
- Sl. 19. दारुणै:—Because they deputed him to execute a business which was sure to imperil his life. स्मृत:—called away by being remembered. दक्षिणेतर—दक्षिणात् (दक्षिणस्मादा) इतरम्। निर्मितरागमेहि मे—For a similar idea of. Rag. VIII. 64.
- Sl. 20. प्राङ्गवरभैना—In the manner of a locust or grass-hopper that drops of its own accord into a flame; i. e. I will burn myself. विलोभ्यसे दिवि—Rati in her distraction forgets that Kâma was a celestial being himself as she also was.
- Sl. 21. बचनीयमिद्—Bad talk.ill report. For people would say that she was not a real Pativratâ as she did not die the very moment she saw her husband dead. See *supra*. notes on Sl. 5. *Cf.* ममर्थ चातियोगं मां धिग्जीवितलघुकृताम् । मृतेपि स्वयि जीवनस्या किं मयाणकभार्यया ॥ Bhatti, XIV, 57, 58,
- Sl. 22. अन्त्यमण्डनं—The last decoration i. e. put on the dead body before it is cremated; cf. Rag. VIII. 71. कथं कियतां—The reason of this is given in the last two lines. समं—at one and the same time; simultaneously.
- Sl. 23. oध्वन्यन:—धनुस् is changed to धन्वन् when at the end of a Bah. oविलोकितं—may be at Madhu or herself; नयनस्य उपान्तः the corner or angle of the eye; तन विलोकितम्.
- Sl. 24. हृद्यङ्ग:—Before the affixes खच् and खज् (अ) the words अरुप, द्वित् &c. and such as end in अ take the augment म. See Malli. कुमुमायो०—prepared or formed they bow with (Malli.); or fitted with flowers (as arrows) or bedecked with flowers.
- 81. 25. अन्ध्यप्यसं—Lit. to favour her i. e. to offer consolation to her, to sympathise with her.
- [[8]. 26. स्तन c—The namul is used when the whole part of the body is oppressed or suffers pain. See com. विवृतद्वारं—Cf. सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सद्बन्ध्वियोगजानि । दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि स्रोतःसहस्रीरिव संप्रवन्ते Uttar. IV. 8.
- Sl. 28. माधव:--- मधुरेव माधव:; स्वार्थ अण् (अ). न सालु प्रेम &c.-The idea is this-The love of men for their wives may not be
 always steady, but that for their real friends is; this consideration ought to induce you to show yourself to him at least.

- Sl. 29 STHAT-Herein she tells Kama how much indebted he is to his friend Madhaya for the valuable service rendered to him by the latter. समग्र - यह गात ददाति अर्थाष्टfull ut: 1 The Râma. thus accounts for the name-ut-(the nectar churned out of the ocean) प्रतिग्रहाहेवाः सरा हत्य-भिविभताः । असर derived as अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान : or सरविरुद्धाः the negative particle न expressing विशेष. असर, however, is the older of the two words and meant in the Veda the mighty (www प्राणस्त्रेन तदन्ती भवन्ति) and was used for the Supreme Spirit and also as an epithet of the gods, Indra. Agni &c. Apte's Dic. THAT-A-Sometimes the lotus-fibres are said to form Madana's bow-string. जगराजां &c. - The passion of love is very strong in spring and so Madhu may be said to be helping Kâma in the work of subduing the world. The Act. const. is अयं जगत जगता वा धनषः आज्ञां कारितवान-the Pass cons. therefore is- अनेन जगद धन्यः आज्ञां कारितं or अमना जगता धन्य आजा कारिता. See com.
- Sl. 30. मत एव &c.—i. e. असिब्र्निये गतः। gone never to come back, once for all i. e. dead. भूभितां—implies continuous and tormenting grief. The wick of a lamp that is blown out also emits smoke for sometime. This implies that she also would suffer the torment for a short time (as she was going to immolate herself shortly after).
- Sl. 31. देशसं—from शम् with दि to kill; destruction. Rati means to say, as Madana's wife she formed a half of him and as she was spared, the work of destruction was but half done by cruel fate. अर्धस्य देशसमध्देशसम्; त. अथवा मम भाग्यदिप्रदादशनिः कल्पित एव देधसा। यद्नेन तर्र्न पातितः अपिता तद्दिटपाश्रिता लता ॥ Rag. VIII. 47.
- Sl. 33. An instance of rich poetic imagery and wealth of illustration. सह मेधेन—As soon as the cloud dissolves into rain i. e. ceases to exist as a cloud, the lightning-flash also disappears. Cf. शशिनं पुनरेति शर्वरी दिखता देदचरं पतित्रणम्। Rag. VIII. 56.
- Sl. 34. विभावसु—विभा वसु wealth यस्य. Cf. for the reverse of the idea—नवपक्षवसंस्तरिप ते सुदु दूथेत यदक्रमपितम्। तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोक चिताभितोइणम्॥ Rag. VIII. 57.

- Sl. 35. आवर्षाः सहायता—The state or position of being a helper. मे चिताम्— Aja although similarly circumstanced could not do the same for the reason given in Rag. VIII. 72.
- Sl. 36. इश्चिणवात It is but fit that Rati should here refer to the Malaya breeze, the agent of Kama himself and a willing helpmate of Madhu. For the breeze from the south, especially the mountain Malaya blows the spring season. The fire thus fanned would burn briskly and enable Rati to go to her husband the more quickly. Cf. मुक्कायितमहसूतको वाति दक्षिणप्यनकः। Rat. J. 14.
- Sl. 37. एक एव—One only and not two: for though physically different as husband and wife they formed but one whole. Cf. supra. সংঘ্ৰাম sl. 31.
- 81. 38. परलोकिनियो—पग्लोकस्य परलोकाय वा विधिः तस्मै। परलोकः मृतः according to some (परो लोकः यस्य). निवेषः—वप् with नि to make an offering to the deceased. पितृदानं निवापः स्यात Amara.
- Sl. 39. ज्ञाफरी—The S'aphara is described as a small glittering fish, which durting rapidly through the water is not unaptly compared to the twinkling glances of a sparkling eye. Wilson, notes on the Meg.; see Kir. VI.16. (शफरी गरिस्फुरितचार-हश:). (प्रि ततो वहिं समादाय या रतिः कामबद्धभा। अनुनन्तुं स्वमतारमुखोगमकरो-मुनं ॥ तता रतिं कामपन्तिं स्थितां दहविमुक्तये। आकाशसंभवा वाणी माहेदं मधुराक्षरम् ॥
- Sl. 41. 36/177 stirred up, excited; of 34: his sensuality being roused. FRETTET Malli, says HTETTI, Sarasvati is the name of the evening twilight or सन्ध्याः cf. गायत्री नाम प्रवृद्धि सावित्री मध्यमे दिन । सरस्वती च सायाहे सेव सन्ध्या त्रिधा स्मता ॥ Some commentators give the name of Brahman's daughter as facinar. sanitante -Allusion to the Kali. Pu. Brahma fell in love with his daughter Sandhyá (also called Saraswati); but being laughed at by the sages and by S'iva for this weakness of mind cursed Káms, as the author of the mischief, in the manner stated here. Cf. ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्टा पूर्वमथात्मनः । कामायाशु मनश्चके त्यवस्या बुद्धि सतिति व ॥ तस्याश्च चलितं चित्तं कामगाणविलेखितम । ऋषीणां प्रेक्षतां तेषां मानसानां महात्मनाम् । भगेस्य वचनं श्रत्वा सीपहासं विधि पाति ॥ आत्मनश्चल-चित्तत्वममयीः मुधीन्यति । कामस्य ताहशं भावं मुनिमोहकरं तदा । हृष्टा सन्ध्या स्वयं तत्र त्रपामापातिद्वाविता । ततस्त ब्रह्मणा शरे मदने तदनन्तरम् । X X अमर्थवश्वभाषना सन्ध्या ध्यानपराऽभवत ॥ (as quoted by Mr. Desh.). Her form is thus described in the B. P. Sk. III. Ch. 20 at supersy-

म्भाजां मद्विह्नललोचनाम्। कांचीकलापविलसद्दुक्कलाच्छलराधसम्। अन्योन्या-क्लेषयोनुङ्गानरन्तरप्योधराम्। सुनसां सुद्दिजां स्निग्यहासलीलावलोकनाम्। सहन्तीं वीहयारमानं नीलालकवरूथिनीम्॥ 29—According to another version Sandhyá on seeing her father affected by passion assumed the form of a female deer, on which Brahmâ became a deer and followed her. Siva seeing him in that state shot an arrow from his Pinåka, where upon Brahmá, with his head lopped off, remained suspended in the sky in the form of the constellation सुगशिरम् and the arrow of Siva became the constellation आद्दी chasing it.

The fable is thus explaind by Kumárila Bhatta—प्रजापति-स्तावत्मजापालनाधिकारादादित्य एव उच्यते । स चारुणवेलायामुष्ययुद्यन्न-भ्योति । सा तदागमनादेवोपजायत इति तद्दुहितृत्वेन व्यपदिश्यते । तस्यां चारुण-किरणा ख्यबी जनिक्षेपात्स्त्रीपरुषसंयोगवदपचारः ।

- 81. 42. प्रवणीकृत:—inclined to favour; from प्रवण. सरस्वती— Cf. यदा कुर्याद्विरिस्तां हरः पाणिग्रहीतिकाम् । तदा भवान् शरीरेण समप्रताम् ॥ Kalika P.
- Sl 43. un-one of the Prajapatis and the father of Káma, by his wife S'raddha, a daughter of Daksha. He was created by Brahma for maintaining the creation in order. is represented as having the form of a bull, losing one of his legs at the end of each age (cf. स सिस्थ: पजास्तादी पालनं तास्त-चितयत । तस्य चितयतः स्वंगाद्यक्षिणाख्यात सक्रण्डलः । प्रादर्वभव प्ररुषः श्वेत-माल्यानलेपनः । तं हृष्टोवाच भगवांश्वत्ष्पादं वृषाकृति । पालयेमाः प्रजाः प्रज स्व डयेष्ठो जगतो भव । इत्यक्तः स सम्तस्थी चतुष्पादः कते यो । बेतायां स बिभिः पाँदेर्जाभ्यां वे द्वापरेऽभवत् । कलावेर्जन पावेन पजाः पालयते विभः॥ वराह-प्राण as quoted by Mr. Des'pande). अश्रने: &c.-The curse is compared to the stroke of thunder-bolt (lightning); and its termination owing to elemency to Amrta, Cf. for a similar idea-वज्राटपि कठोराणि सदनि कसमादपि। लोकोत्तराणां चेतांसि की हि विज्ञातमहोते ॥ Uttar. II. 7. The Poet, however, says elsewhere-(In the case of great sages) उष्णत्यमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छेत्यं हि यत्सा मक्ततिर्जलस्य। Rag. V. 54.
- Sl. 45. द्यवसाय—Fixed purpose, determination. सुचिता-र्थपरै:—The meaning of which was well attained, hence of agreeable import; or very significant.
- Sl. 46. दिवातनस्य—दिवा भवः दिवातनः। The affix तन is added to the particles स्वयं, चिरं, पाह्ने, भगे and adverbs of time in the sense of—'of that time.' Pan. IV. 8. 23. Fig. Upamâ.

CANTO V.

- Sl. 1. शियेषु &c.-मुमग्या भाव: सीमाग्यं good fortune. Beauty has for its fruit 'good fortune as regards the husband or a love' i. e., if a woman's beauty attracts her husband and makes him love her then only that can be called beauty; otherwise it is useless, howsoever great it may be in the eyes of others. Cf. infra—ब्रीण प्रियालाइफलो हि तेश: 1 VII. 22.
- Sl. 2. अवन्ध्यस्य—The negation here is prominent (प्रसच्य-प्रतिषेश), and so it should not have been compounded; see our note on Rag. 1. or Meg. II. 52. But according to the Bhashyakara such नञ्ज may be compounded प्रसच्यातिष्याप नञ्जमास इच्यते ! or the comp. may be taken as न बन्ध्यमवन्ध्यं, अवन्ध्यं च तहुपं च तस्य भावः । Sl. quoted in Sar. K. as an instance of तपश्चरणादिजनमा नैमित्तिकानुरागः ।
- Sl. 3. गिरीशः Some read as गिरीशं मति सक्तमानसां in which case प्रति is a कर्मप्रवचनीय governing गिरीशं. When the whole is taken as a comp. प्रति is an Upasarga after which म is changed to प्. गिरीश the lord of the mountain Kailása. See note on गिरिशं supra. I. 60.
- 81. 4. मनीषिता:—Such as the mind would long for, as would satisfy the cravings of the mind. Mark the Samdhi (मनम्+हेषित); see com. क-क-Lit. where is the one-where is the other; hence by Kâku (intonation) this means-how great is the distance between the two; the two how unequal! The repetition of a shows the great disparity between the two. Cf. क सूर्यमभनो वंशः क चाल्पविषया मितः Rag. I. 2; क भूपतीनां चिरतं क जन्तवः। Kir. I. 6; also infra. 73. पतित्र पति इति from पत् + अत्रिन्. Cf. परुषस्तपोविशेषस्तव पुनरक्षं शिरोषसुकुमारम्। व्यवसितमेतस्कितं पातिति तद्दुष्करमिति पितभाति ॥ Par. P. III. 16. इति स्वतनयावाक्यं श्रुत्वा तु पितं। मुने। उचतुर्दुःखिती भूत्वा बाष्पगद्रद्या गिरा॥ तस्मान्तं भक्तिपुक्तेन पूज्यस्व गृहे शिवम्। उ मा गच्छ वनं घांरं सर्विवधास्पर्व सदा॥ 8′. P.
- Sl. 5. भृतेच्छां—This is preferable to the other readings as it explains why her mother failed to dissuade her from going to practice penance. इत्सिन—p. p. p. of the Desid. of आप्. निम्नाभिस्यं—Dissolve निम्नस्याभिस्यम् । प्रतीपयेत्—A Denomi. verb from प्रतीप.
- Sl. 6. मनोरधर्ज-Who knew her cherished desire and who was therefore expected to grant the permission readily.

मनस्विनी—of sound judgment, thoughtful, i. e., who knew when and how to make a request.

- Sl. 7. अनुरूपा० रूपस्य योग्यः सहशो वा अनुरूपः अभिनिवेश a determinate purpose, firm resolution; or it may mean strong attachment, love, as in S'ak. III. सिव दिष्ट्यानुरूपस्तिभिनिवेशः। The first meaning, however, will better suit the context. गरीयसा—exalted; according to some मातुरिप पूज्यत्वाद गरीयसा (but this does not seem to be intended). शिखण्डमत्—abounding in peacocks. This has no special propriety here, being merely used for alliteration, like गरीयसा above. Cf. however—Ava. मयूगः निस्सद्धा भवन्ति। सङ्गदर्शनेन समाधिभङ्की भवति। According to some this was the original name of the peak (cf. ग्रुक्टूट &c.). Cf. गौरी विजयया सख्या जयया च सुनेत्रया। सार्क सखीभ्यां सुमुखी सा गौरीशिखर ययो। चकार वसति यस्माईगरिशिखरमुख्यते॥ S'. P.
- Sl. 8. साहारं—Some take this as सा आहारं (विमुच्य) connecting विलोल o with वल्कलं; but then the epithet विलोल o has no propriety. अहार्येनिश्चया—and hence, at the time of putting her resolution into practice, she quietly removed her ornaments and put on the bark garment. यष्टि—the strings of pearls forming the necklace. बालाहण—Some separate this as बाला अरुण. सहिति—close fittings; close contact with the body. Sls. 8-12 give the usual accountrements of a त्याविन्. See notes on sl. 30 further on.
- Sl. 9. प्रसिद्धै:—Decorated. सदीवलाः—Cf. सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मधुरमपि हिमांशीलेंश्म लक्ष्मी तनीति । इयमधिकमनीज्ञा वत्कलेनापि तन्त्री किमित्र हि मधुराणां मण्डनं नास्त्रतीनाम् ॥ 8'&k. I. 18. Also न रम्यमाहार्थमपेक्षते गुणं; रम्याणां विकृतिरापि श्चियं तनीति । Kir. IV. 23; VII. 5.
- Sl. 10. त्रिगुणां—त्रिगुणाः प्रदक्षिणा मेखलाः । Prachetas; मीआ त्रितृत्समा श्लक्ष्णा कार्या । Manus, II. 42. तत्प्रतिबद्धा—Fastened there for the first time then; and hence its harsh touch caused horripilation every moment.
- Sl. 11. विस्टूट As she had to practise penance, Parvatí could no more attend to such decorations of the person as the painting of the lips &c., nor to such pastimes as playing with the ball &c.; she willingly (as the use of the word प्राथ shows) exchanged these every-day-duties for those of plucking the Kus'a grass, counting the beads &c. Sl. quoted in the S. D. as an instance of प्रयोग (अत्र एकं बस्तु क्रस्सं अनेक्कमणि इतम्).

- 81. 12. महाईशय्या—Cf. नवपल्लवसंस्तरेषि ते मृदु दूयेत यदङ्गमिष्तम् । Rag. VIII. 57. निषेदुषी—(and) sat. स्थण्डिले—on a purified pieco of ground; स्थण्डिलं संस्कृता सूमिः। Haláyudha. Cf. शेते या किल इंसत् उशयने निद्राति सा स्थण्डिले वस्ते या मृदुलं दुङ्कलमयला गृह्णाति सा बल्कलम् । या वा चन्दनपङ्कलेपशिशिरे धारामृह्ण वर्तते पश्चानामुदितोष्मणा हृत्सुली सा मध्यमासेवते ॥ Pár. P. IV. 2.
- Sl. 13. द्वर्गेष—The reading द्वरीषु is grammatically faulty, remarks Malli.; for द्वर्ग fem. of द्वर्य means 'having two parts' (द्वी अवयवी यस्याः); see Pan. V. 2. 42, 43. (संख्याया अवयवे तयप्, द्विभ्यां तयस्यायच्वा); so the dual and plural terminations cannot be affixed to it, unless different sets of things possessing two parts are meant. लतासु &c.—For the idea cf. कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम्। प्रवतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ &c. Rag. VIII. 59; for a poetic description of लताबिलास cf. Rag. IX. 35.
- Sl. 14. विलासने Actions due to coquetry, blandishments; from the quotation given above it will appear that the poet uses विलास and विभ्रम promiscuously; for विलास see supra. IV. 5. विश्रम means wantonness of action due to मद, गग, &c. (मद्गामृहर्षजनितो विषयांसो विश्रम:) स्वयमेव वृक्षकान् &c.—One of the favourite avocations of maidens leading a hermit life. Cf. Rag. I. 51; II. 36. (यो हमबुम्भस्तनिन्धानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसजः) S'ák. I; &c. घटस्तन०—As Parvati was not yet married, the idea that she reared the trees like children by the flow from her water-jaw-breasts is not very happy. यहः—यहात देवसेनां हित। or according to the Mah. Bhár.— स्कन्द्रसम्हक्त्वतां प्राप्तो ग्रहानासानुहोभवत्। so called because he was reared in a cave. पुत्रवारस्त्यं—of. Rag. II. 37; संविधितानां सतिनिविशेषम् । Ibid. V. 6.
- Sl. 15. अरण्यंत्रीताञ्चाल &c.—Cf. Rag. I. 50; S'ák. IV. 14. श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको (मृगः &c.); करकमलवितीर्णरम्बुनीवारबाष्परेतरशङ्कानिङ्करङ्गान्मिथिली यानपुष्यत् । Uttar. III. 25. अमिमीत लोचने—cf. परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मम् । मृगद्देषु पश्यन्तौ स्यन्दनागद्धदृष्टिषु ॥ Rag. I. 40. The construction given by Malli, is better; the poet's object is evidently to describe the Sádrs'ya of Pa'rvatî's eyes to those of the fawns.
- Sl. 16. कृताभिषेकां &c.—This was the daily course of her life. त्वगुत्तरासङ्ग०—The comp. must be taken as Malli. has done it. Cf. Char. त्वग् उत्तरासङ्गमस्या अस्तीति । अत्र बहुनीहिमत्वर्थी-

यथोः समानार्थन्तास्कर्थं मतुष्, उच्यते । एकीयमतमेतिदिति कर्मधारयादापि मन्दर्भ्याः । यदा खचा उत्तरसङ्गवतीति तृतीयासमासः । अधीतिनी—one more reference to the social customs of those times, which shows that women were educated. To see her who led such a life &c, क्त्याम्युपागमन्—cf. तपःमधानाकृतबुद्धयोपि तं द्रष्ट्रमीयुनं महानभीयुः । Bud. Ch. VII. 4. न धर्मवृद्धयु—For गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिई न च वयः । also because कमिवशत रमयितुं न गुणाः । Kir. VI. 24. तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते Rag. XI. 1. प्रकृतिरियं सन्त्रतां न खलु वयस्ते न सां हेतुः । Bh. N. 58; and शिशुत्वं स्त्रणं वा भवतु ननु बन्यासि जगताम् । Uttar. VI. 11.

- Sl. 17. विरोधि Such an effect of the presence of a holy persons in a penance—grove is not unusual. Cf. Rag. II. 14. अस्य भगवतः प्रसादादेवीपशान्तवरमपगतमन्तरं तपावनम् । अहो प्रभावो महारमनाम् । अत्र हि शाश्वितिकमपहाय विरोधं &c. Kad. दुमेरभीष्ट &c.—Such descriptions are common enough; cf. तस्यातिथानामधुना सपर्यास्थिता सुपुत्रेष्विव पाद्पषु । Rag. XIII. 46); see also Bhatti. III. 42.
- Sl. 18. तपःसमाधि—The degree of austerity as at first undertaken. सर्वसमाधि०—v. l. is explained as सर्वसमाधीन साध-यति इत्येवंशीलम्. प्रचक्रमं—See supra. note on प्राक्रमत: III. 2.
- 81. 19. धुवं Indicates उत्येक्षा, Cf. मन्ये शङ्के धृवं पायो नूनिस्येव-मादिभिः। उत्येक्षा व्यव्यते शब्देखि शब्दोपि तादृशः। Kav. D. II. 234. काञ्चन The word काञ्चन is happily chosen; it not only bears resemblance to her bodily complexion but indicates softness and at the same time power to resist any destructive influence.
- Sl. 20. चतुणां &c.—This is what is called the Panchagnisadhana Tapas. विजिल्स—At first the solar rays dazzled her eyes; but by and by she got used to the powerful light of the sun and could fix her gaze on the luminary; cf. हविश्वंजामधनतां चतुणां मध्ये ललाटंतपसप्रसि:। Rag. XIII. 41. सविस्— सुनति इति he who impels creatures to action; or the producer of things; the vivifier; i.e., the sun. In the Veda he is sometimes spoken of as a different deity from the sun.
- 81. 22. अवाचितोः i. e. rain water and dew water. रसात्मकस्य जलमयस्य watery; Cf. सलिलमये शशिन रवेदींपितयो मूचिलतास्तमो नेशम्। क्षपयन्ति। Vará. Bihatsamhitá. The moon is supposed to be watery on account of its cooling rays; or रस may mean nectar; Cf. the name मुधाकर; Malli.'s अमृतमयस्य may have either meannig. पारणाविधि: Páraná has a technical meaning; it means food taken after a fast. Malli. says

- अभ्ययहारकर्म i. e. eating, taking her usual food; but it may have its usual meaning also. Par. observed a fast during the day and subsisted only on the dew drops and lunar rays obtained at night. Cf. अवास्यमन्ने सल्लियक एंपिनि तायं फलसूलमेव। यथागर्म वृत्तिरियं मुनीनां &c. Bud. Ch. VII. 14.
- Sl. 23. विविधेन—Fivefold, see sl. 20 supra. द्विधेन—v. l. twofold i.e. that in the sky (the sun) and that on earth (fire kindled with fuel). This reading seems to be better as the four earthly fires were of the same sort. (इन्धनसम्भत) विद्या—बह्रि is used here in the sense of burning energy.'
- Sl. 24. स्थिताः अणं—Indicates the thickness of her eyolashes. उत्स्य—bulk, protrusion. Sl. quoted in S. D. as an instance of Paryâya परिकार.
- Sl. 25. शिलाश्यां- During the rainy season she sat or slept in open space on a stone-slab, exposed to the rain and winds &c. उन्निप्या--The flashes of lightning are fancied as the twinklings of the eyes of the Nights.
- Sl. 26. उदबास—उद्क is changed to उद् before वेष &c.; उद्वेष, उद्बाहन, उद्धिः; see Malli. प्रम्परा०—By the rule 'कर्म-ध्यतिहारे सर्वनामो हे बाच्ये' the pronouns अन्य, पर, इनर and उत्तर are doubled when reciprocity of action is expressed, and म replaces the case of the first part of अन्य and पर and does not disappear even in a comp.; this doubled form may further be compounded on the authority of the Bháshyakára (as he has used it in अन्योन्यसंभयन्ते तद्). चक्रवाक—a kind of ruddy goose; according to VII. 15. there appears to be a yellow species of these birds; the female and the male are supposed to be separated at right which they spend in crying for each other's company; see S'ák. IV. 16; and Vik. 20. हमन्त जाह्नवी ताये करकाम्याध्यतिले । आकण्ठ-मग्ना ध्यायन्ती संस्थिता चन्द्रशेखे ॥ S'. P.
- Sl. 27. तुषार &c.—c/. हिमसेकविपत्तिरत्र मे निलनी पूर्वनिदर्शनं मता। Rag. VIII. 45. सर्गेज—Her lotus-like face being reflected in the rippling water made up for the loss of lotuses which still appeared to be there.
- Sl. 28. प्रियंत्रा—Although thus mortifying herself she did not lose her habit of sweet speaking; mark the nasal coming in; see com. and supra note on II. 38. The reading व्दन्त्य-पर्णामिति ता is grammatically faulty as remarked by Malli.; Char. also remarks—अतिशब्दे कर्मणोभिहितत्वाद्पर्णामिति चिन्त्यम् । The reading अपूर्ण किल ता is not faulty.

- 81. 29. मृणालिका &c.—So in Vik. अनेन कल्पाणि मृणाउकोमलं बनेन गात्रं ग्लपयस्यहाँनेशम् । III. 13. Cf. एषा शिरीवसुकुमा शरीरयष्टि श्वान्द्री कलेव नयनोवस्यमावहन्ती । संचेतुमिच्छति शिलाकठिनेः शरीरेः संपादि-तान्यपि तपांसि तपांधनानाम् ॥ Par. P. IV. 1.
- 81. between 29-30. सुराः &c.—This seems to be necessary; र्. सीहं तृष्णातुरैवृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः। अरिविषक्ठतदेवैः प्रसृतिं प्रतिया-चितः॥ VI 27.
- Sl. 30. अथ—After this, i.e., when Párvati has reached, in her practice of penance, a point far higher than that attained by ascetics. अनिना०—Siva came disguised as an ascetic to try Párvati's devotion. अजिन—The skin of a black antelope on which a Brahmachârin sits. Cf. A'pastamba—हारिणमेणेंव न कार्ष्ण वा बाह्मणस्य; see Manus. II. 41. आष्ट्र:—The palás'a staff carried by an ascetic. See Manus. II. 45 (बाह्मणो बैल्ब-पालाशों). प्रगल्भवाक् whose powers of speech were highly developed, eloquent in apeech. इवलान्नव &c.—he was refulgent with the lustre which the study of the Vedas gives. श्रारेचन्द्र: Also बन्दशरीर:; see com.

प्रयमाश्रम &c.--He looked, as it were, the very embodiment of the 1st A's'rama i e, the perfect type of a Brahmacharin, The religious life of a Dvija (especially a Bráhmana) is divided into four stages:-(1) Brahmacharya or the life of a student (ब्रह्मचारिन) passed at the Guru's house in acquiring sacred knowledge; (2) गाईस्थ्य or that of married life which he leads as a house-holder; (3) that of structure or the life of an anchorite when he retires to a forest with or without his wife and (4) सच्यास wherein renouncing all worldly concerns he fixes his mind on Brahman to attain Moksha. ब्रह्मचारी गृही वानपरथी भिक्षअत्रये। आश्रमोद्धी Amara. A Brahmacharin, while at his Guru's house, must wear the proper girdle, deer's skin &c. learn the prescribed portion of the Vedas, bathe every day? offer prayers to the gods, sages and the Pitris, fetch holy sticks and so on. He must not frequent the company of women must not think of personal decorations &c.; in short he must live a perfectly holy life. The Par. P. thus describes the divine ascetic: --अंसे ऋष्णाजिनश्रीश्चिगणविराचिता मेखला श्रीणिभागे पाणावाषाढदण्डो भसितविरचितं पुण्डकं भालदेशे। दर्भेः क्रुप्तं पवित्रं अवसि परिणमन्भानतको पिज्ञको मौली पंक्तिजंटानां जपवलयामदं स्फाटिकं च प्रकोष्टे ॥ IV. 6.

- Sl. 31. अनिविष्टo—And hence not ruffled by feelings of jealousy &c. वयुविंशेषपु—Cf. आकृतिविशेषेषु आदरः पदं करोति।
- Sl. 32. सिन्क्रया—Here सत् is treated like a preposition by आद्रानाद्रयो: सदसती। Pan. I. 4. 63. नाम—He showed that he took rest although not really fatigued. The disguise required this. Cf. विश्रम्य विष्टरे नाम। Kir. XI. 9. ऋजुना—He did not at all betray his feeling of love by his looks. क्रमः—परिपादी i. e. the regular order or course: hence proper method, propriety.
- Sl. 33. क्रियार्थ क्याये इदं; a Nityasamāsa. सिमस्कृदो—Sam. Dvan, by the rule जातिरपाणिनां Pân. II. 4. 6. i. e. of words expressive of द्वस्य (not qualities &c.) and not denoting animals when the species is prominently referred to (जातिपाधान्य एवाय-मेक्नद्भानः Sid. Kau.; else बद्रामलकानि). Cf. आपि क्रियार्थ सुलमं पुष्प-वारिसामस्कृशम् । अपि देवि तपोमूर्धिन स्वशत्त्यापि प्रवर्तसे ॥ S'. I'.; see also Rag. V. 5. आपि स्वयान्या—i.e. hast thou the strength to bear the great strain of thy penance and practise it? For आतिर-भसकतानां कर्मणामानिपत्तिभंवति हृद्यदाही शत्यतुल्यो निपाकः । Bh. Nit. 99.
- Sl. 34. बीहर्षा—विरुष् fr. रह with वि with the aff. हिन् , the g being changed to प् and वि lengthened irregularly (विषातनात्). बन्तवाससा तुलां—According to Pan. the Inst. cannot be used with the word तुला. Malli.'s defence does not seem to be convincing. He says here the word तुला is सार्व्य (noun) वाची and so the Inst. may be used while the सूत्र requires it to be सहय (adj.) वाची but there is no such distinction in the Sûtra-Some defend this by supplying सह after the वाससा.
- Sl. 35. Actuans The deer were allowed such liberty by the ascetics. Cf. Rag. V. 7; cf. supra. sl. 15.
- Sl. 36. पापवृत्तये न रूपं—For beauty of person prosupposes a degree of religious merit on the part of the person endowed with it; hence such a person cannot be expected to lead a sinful life (cf. आकारो रुचिर: &c. Bhar.). Cf. यत्राङ्कतिस्तत्र गुणा वसन्ति; and न ह्याङ्कति: समझ्शे विजहाति शोलम; Mrch. IX. 16.
- S1. 37. विकीर्ण & &c.—The seven Rshis are described as bathing in the heavenly Ganges and sitting in its waters practising Pranayama &c. Cf. ततः सप्तर्थो यस्या प्राणायामपरायणाः । तिष्ठन्ति वीचिमालाभिः सिच्यमानजटाजले ॥ V. P. बलि॰—i. e. the flowers therein which are poetically regarded, on account of their white colour, as the smiles of Mandakini.

- Sl. 38. अनेन धर्म: &c.—cf. अप्यर्थकामी तस्यास्ता धर्म एव मनीविण: a Rag. I. 25. The reading भाविनी—one having excellent (pure) thoughts—is preferable to भामिनी which means either a beautiful or passionate woman and is out of place here.
- Sl. 39. सामपदीनं—Formed when seven words are uttered. Fr. समपदं Dvigu+ खञ् (ईन); formed irregularly by Pán. V. 2. 22. Cf. संबन्धमाभाषणपूर्वमाह: &c. Rag. II. 58. According to some पद means a footstep; formed by walking over seven steps together. The Sûtra admits of both the senses. सतां समपदा मैत्री सन्ततां जिपदा स्मृता। सन्ततामापि ये सन्तत्तेषां मेत्री पद पदे ॥ Avachûri as quoted by Mr. Des'pande.
- Sl. 40. द्विजातिo—Although the term द्विजाति refers to the first three classes it here means the Brahmana class alone. मातुर्यदेशे जायन्ते दितीयं मेशिजनन्धनात्। ब्राह्मणक्षज्ञियविश्वस्तस्मादेते दिजाः स्मृताः ॥; see also Manus. II. 169. चापल—want of patience, loquacity. प्रष्टुमनाः—The nasal of the inf. is dropped before काम and मनस्. तुं काममनसोरापि is part of a परिभाषा quoted by ancient grammarians and sanctioned by Pân. Its full text is क्षम्पेदनश्यमः ऋत्ये तुं काममनसोरापि । समे। वा हिततत्रयोगांतस्य पचि युद्धकोः ॥
- Sl. 41. प्रथमस्य वेषस:—For the mountain Himálaya was created by Brahmâ, the primeval creator; see com. जिलोक Dissolve इयवयवो लोकस्त्रिलेकस्तस्य; otherwise we should expect जिलोकिसो॰. Cf. Par. P. जन्मान्ववाये प्रथमस्य धातुः पिता गरीयान् गिरिसार्वभीमः। वपुर्मनोहारि वचश्च रम्यं पदं च लोकादतिलोकमस्याः ॥ IV. 11.
- 81. 43. अलम्बर-It is a supposition that graceful persons cannot be subject to misery; cf. अही दुनिवारता व्यसनीयनियानामा यदीष्टशीमप्याकृतिमन्भिभवनीयामारमताकृति। Kåd प्रार-परेणाभिमशी। सुभु—Strictly, this should be सुभू:; but according to the Bháshyakára, the shortening of the final vowel may be allowed in rare cases; for in his com. on the Vârtika on Pán. IV. 1. 66 he has instanced अलाबू, कर्कन्यू thereby indicating that sometimes क्रकासन्त words may take कड़ and be नदीसंज्ञक so that they can shorten their vowel in the Voc. sing.; see Malli.
- Sl. 44. बाईकः—Malli. derives वाईक by adding बुज् (अक) to बुद्ध by including the word in the group मनोज्ञादि (Pâṇ. V. I. 133); but the word बुद्ध is not found in that list. बुज् is added to बुद्ध in the sense of समूह or multitude by the Vârtika बुद्धा on Pâṇ. IV. 2. 39; but that is not the sense here; hence it is explained by including it in the मनोज्ञादि group. 'यदि बुद्धलेपि

- बाईकिमिति प्रयोगोरित तर्हि मनाज्ञादित्वं कल्पनीयमित्याद्वः ॥ Tatvabodhinî. प्रवेशि &e When the night is in its youth, as it were. अरुण— The son of Kas'yapa and Vinatá and the elder brother of Garuda. He was been without thighs and is hence called 'Anâru.' He is the charioteer of the Sun, and the harbinger of the dawn. Here अरुण means 'the dawn.'
- Sl. 47. स्थिर—May mean firm, not easily affected or moved; hence 'stern, relentless;' or quiescent, free from passion. There may also be a covert reference to 'Sthanu.' द्वित्सतः—p. p. p. p. of the Desid, of आप to obtain.
- Sl. 48. दिवाकरा०—Those parts of the body on which ornaments are usually put are sun-burnt. बाह्याहू०—with thy lustrous complexion paled.
- Sl. 49. को भाग्य—The good fortune lies in being loved by Pârvati. लक्ष्य—The mark or object of sight. आत्मीयं—आत्मन इदं; fr. आत्मन् + छ: (ईय).
- S1. 50. वरं तं & -Cf. किमाकाङ्क्षिस सुश्रीणि कथयस्व ममाभतः । **इ**त्हलेन शुश्रुषुरहं तव नगेन्द्रजे । S'. P.
- Sl. 51. प्रविद्य—Having entered into or penetrated her mind; having divined her inmost thoughts. मनोगतं सा &c.—This shows the modesty of Par. (as became a high—born maiden. एोन कुलर्झाणां परपुरुषे: सह साक्षारसंभाषणं न कर्तव्यमिति गस्यते Com. of S'. P.). The S'. P. thus accounts for this—एषा गिरिसता विप सती कमललीचना। वाचे परस्य साक्षाओं ददानि भवसेविनी ॥ अथा वयस्यां—This was Jayâ. वयसा तुल्या वयस्या; fr. वयस् + यत् by नीवयोधर्म &c. Pân. IV. 4. 91.
- S1. 52. वर्णिन्—वर्णः प्रशस्तिः अस्यास्तीति वर्णिन् a Brahmacharin; a religious student. The aff. इन् is added to वर्ण in this sense alone; otherwise वर्णवान् ; see Kâs'iká on the Sútra quoted by Malli. (Pāṇ. V. 2. 134). In his com. on Kir. I. 1. Malli. explains प्रशस्ति क्ष्य—स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुद्धभाषणं । सङ्कल्पोध्यव-सायश्च क्रियानिवृतिरव च ॥ एतन्भेश्यनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । एतद्ष्यविधनोश्यनाभावः प्रशस्तिः । सत्या—साधोति प्रकार्यमितिः, one who accomplishes another's business; hence Parvati's friend fitly addresses him as साधु (when he had said तद्र्यभागेन &c.).
- Sl. 53. चतुर्दिगीशान्—चतस्णां दिशां समाहारः चतुर्दिक् तस्य इंशान्।
 Malli. takes the comp. as उत्तरपदलोपी (शाकपार्थियादि); then it
 will have to be dissolved as चतुर्दिक्सहिता दिशः चतुर्दिशः तासामी-शान्; but this is inaccurate as that will include S'iva himself,

the lord of the North-east. अधिश्रिय:—अधिका (अधिगता वा) शी: येषां (येवां); preeminently rich or refulgent.

- Sl. 54. हुद्वार—This is the weapon of S'iva as Rudra. पुरादि—S'iva; also called त्रिपुरादि, from his having destroyed the three cities of gold, silver and iron, built in the sky, the othereal region and on earth by the demon Maya and presided over by himself, Vidyunmâlí and Târakâsura. To achieve this feat S'iva had to stand for one thousand years awaiting the coming together of the cities; cf. Mah. Bhâr. त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुः पहरतां वरः । स्थानं महिश्वरं छरता दिन्यमपितं पश्चः । अतिष्ठतस्थाणुभूतः स सहस्रं परिवत्सगन् । यदा त्रीणि समेतानि अन्तरिक्षे पुराणि च । त्रिपुर्वेण त्रिश्रस्थन तदा तानि विभेद सः ॥ See also B. P. VII. 10. 53-68; S'. P. ज्यायतपातं—i. e. the arrow made a deep wound into Parvati's heart.
- Sl. 55. ललाटिका॰—Fr. ललाट+कन् (क) by कर्णललाटात्कन् अलङ्कारं Pân. IV. 3. 65. To allay the fever caused by her love-torment sandal-paste was applied to her forehead; but that too brought her no relief. cf. शब्बद्वापृतचन्दनादिपवनस्पर्शं न संमन्यते शय्यां पञ्चकविषयतां न सहते चन्द्रातपं निन्दति। नो वा पद्मपलाशानि-मिततनुपावारमाक्षम्यते सा नीहारशिलातले शृष्णु परं तापातुरा वर्तते॥ Pár. P. IV. 4.
- Sl. 56. उपात्तवर्णे—वर्ण properly letters; hence the arrangement of words in a song;-begun to be sung in due order.
- Sl. 57. त्रिभाग॰—See Malli. She got a little sleep but only to be broken the next moment when a fourth or 3rd part of the night remained. अलक्ष्यनाक,—She uttered words but without there being any person present to whom the words could be addressed. Sl. quoted in the S. D. as an instance of प्रलाप (one of the ten conditions induced by love-affection when intense; अलक्ष्यनाक्पलाप: स्याचेतसो भ्रमणाइशम्).
- Sl. 58. भावस्थं—This is the special reason why she had first claim on his attention स्वहस्तोः —Drawing the beloved's picture is one of the four ways by which lovers in separation beguile longing. cf. वियोगावस्थास प्रियजनसङ्शासम्बन् ततिश्वत्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमिषि। तदङ्गस्पृष्टानासुपगतवतां स्पर्शनमिष मतीकारः कामन्य-धितमनसां कापि कथितः ॥ सुग्धया—The innocent one, who in her love-mania did not know that it would be of little avail to address a picture. रहिस—in private. Malli. remarks ससीमात्रसमझम् but this is not necessary. The friends might have overheard her ejaculations at times.

- Sl. 61. द्वा-वर्षति होत the showerer; Indra, originally regarded as the god of rain (and then as the god of wealth, showerer of gifts; see Rg. I. 2, 7,8). सीता—Properly a furrow or line of a plough-share; hence ploughed land; tilled ground. तद्वाहस्थाम—Malli. proposes to take तद् separately as the object of न देशि. But this does not seem to be natural. The poet intends the whole as a comp. word. तद् is put in for the sake of force. The friend wishes to bring to the ascetic's notice the obstinacy of both—Indra and S'iva—in withholding their favours from the ground and Parvati who are quite innocent in the matter. Both are sufferers but it is not an evil of their own seeking.
- Sl. 62. सङ्ग्व—Honest intentions; innocent thoughts. नेष्ठिक— निष्ठा मरणं तरपर्यन्तं (उपनयनोत्तरं) बहाचर्यण तिष्ठति इति a lifelong religious student who lives at his Guru's house and observes the vow of celibacy. ् सन्दर:—the handsome ascetic; or सन्दर may mean by Lakshana श्रेष्ठ. Malli. takes this in the sense of Vilâsin probably because S'ankara had come there as a lover as suggested by अञ्चलित्त्वस्था; the ascetic was rejoiced at heart to see how deep Pârvati's love for him was, but he betrayed no sign of joy.
- Sl. 63. अनुहरते—The comp. must be dissolved as Malli. has done it. Here अम्र is the अन्यन (part) and हस्त the Avayavin. In a Karm comp. such as नीलोस्पल, the उत्पल and its नीलास्त are identical. But in this case अम्र and हस्त are not identical; they may, however, be so regarded metaphorically, through their relation of Avayava and Avayavin, as remarked by Vâmana; see com. For a fuller discussion of the point see onr notes on S'ák. p. 92.

अदेश्तनया—This has its significance. Although the daughter of the mountain and therefore श्थिरचित्रा, she was so much overpowered by emotion that she could not for a long time adjust her words and make an effort to speak.

Sl. 65. विदित:—Malli. says मया; it may as well be ल्या or सर्वे:. With मया the meaning will be-I know S'ankara as one who once insulted you by ignoring your beauty and burning Madana. महेश्वर:—ironical. अनुद्ति &c.—I cannot follow you in this; I cannot advise you such a course to follow. Cf. आलेपो भसितं विश्वितमहिवांस: पितृणां वने बेताला: परिचारका: मतिदिनं

- वृत्तिश्व भिक्षामयी । इत्थं यस्य शुभेतराणि चरितान्याख्यान्ति संर्व जनास्तिस्म-न्मौम्थवशान्मितस्तव रुचिं बधाति किं बुमहे ॥ अन्यच । जगब्रयीलोचनबाल-चिन्द्रका कुलस्य रत्नं भवती क भूभृतः । क छत्तिवासाः पितृकानने वसन्नमङ्गला-चाररतिश्चिलोचनः ॥ Par. P. IV. 12, 13.
- Sl. 66. अवस्तु—Here अ has the sense of अपाशस्यः not the proper or worthy person. The negative particle has six senses:—तत्सादृश्यमभावश्च तद्व्यत्वं तद्व्यता। अपाशस्यं विरोधश्च नञ्जर्थाः षद् प्रकीर्तिताः ॥ निर्बन्ध persistence in. कौतुक—the nuptial thread tied round the wrist; see Rag. VIII. 1. वल्यिः—ef. अस्मिन्ध्यता पिनाकभृता सलीलमाबद्धवेपशुरधीरविलोचनायाः । विन्यस्तमङ्गलमहीषधिराश्चरायाः सस्तोरगमतिसरेण करेण पाणिः ॥ Kir. V. 33.
- Sl. 67. कल्डंसलक्ष्णम्—The figures of swans painted or impressed upon it with Gorochana or turmeric. गनानिमं—It is said that S'iva, when he killed Gajâsura. danced with his body covered with the skin stripped off from the body of the demon and wet with blood, and wore it afterwards as a trophy. For further information see note on the word at Meg. I, 38.
- Sl. 68. चतुष्कम्—चलारोजयवा यस्य; fr. चतुर्+क (कन्) added to form a name (संजाया); see Pan. V. 1. 58. A hall resting on four pillars: a saloon. This is contrasted with the cemetery grounds, the favourite resorts of Siva.
- Sl. 69. तिनेत्रवक्षः सुलभं—See Malli.; it is better, however, to take the whole as one comp. word. The construction, too, would thus become simple; तवापि अस्मिन्...स्तनद्वये विनेत्रवक्षः सुलभं चिताभस्मरजः पदं करिष्णति &c. There is no objection to the change of न to ण in त्रिनेत्र (by पूर्वपदारसंज्ञायाम्); see Malli. on S'is'. XIII. 27: but as the word is generally written as विनेत्र Malli. defends it by including it in the समादि group; see com. on VII. 69 infra. अयुक्तरूपं—अतिशयन युक्तं युक्तरूपं तम्र भवतित्यणः, now see Malli. हरिचन्दनं—हरेविण्णोरिन्द्रस्य वा चन्दनम् । Mr. Des'apande quotes the following verse from Padmapurana यहं च तुलसीकाष्ठं कर्षूरागुरुयोगतः। अथवा केशरैयोज्यं हरिचन्दनमुच्यते ॥
- Sl. 70. पुरत.—i. e. will inevitably follow just as you are married. बृद्धाका:—बृद्धश्वासी उक्षा च; उक्षन् is changed to उक्ष at the end of a Karm. by Pan V. 4. 77. महाजनः—includes the idea of many and good or respectable; see Malli. on न लह्वयामास महाजनानां शिरोसि नैवाद्धतिमाजगाम। Sis. III. 28. स्मेर smiling, from स्मि+र, by निमकन्पिस्यजसकमहिंसदीपा रः। Pân. III. 2. 167. र is added कर्तरि; नम्रः, कम्पः, रमेरः, अजसं (जासर्नञ्जूदेः कियासातत्ये वर्तने Sid. Kau.) &c.

- Sl. 71. पिनाकिन:—कपालिन: 1. 1. see sl. 78. कला च सा—
 i.e. which S'iva holds on his crest. Sl. quoted in K. P. VII, as remarked by Malli, to show that when the sense can be easily known the relative pronoun may be left understood. Here सा refers to the digit of the moon which is well known; It is again quoted as an instance of the fault अक्रमर or the absence of the syntactical order of words. Here the proper position of च is immediately after दो: for it is the word दो and not लोक that is meant to be conjoined with कला as an object to be deplored. Also quoted in S. D. in this connection with the remark अत त्वित्वनत्त्मेव चकारो युक्तः। नेत्रकोमुदी—A beautiful woman is often compared to moon-light (on account of her complexion): hence the giver of delight or the cause of joy. रि. दो कीमुदी नयनयो: Uttar, मम तु यदियं याता लोक विलोचनचन्द्रका; या कीमदी नयनयो भेवत: सजन्मा: Mál, Mád, I, 36, 34, Rag, VI, 85.
- Sl. 72. विस्तानं—The eyes are so deformed; why talk of the other limbs then (सर्वान्नप्रानं चक्करेव यस्य विरूपं तस्येतराङ्गं किं वक्कर्यामस्ययं: Uddyota)? Sl. quoted in the K. P. VII as an instance of अविमृष्टविभेयांश or the prominent non-mention of the predicate. Here (in अलक्ष्यजन्मता) unknowability is intended to be predicated of birth; but the predicate अलक्ष्य is subordinated as it is compounded. To avoid this the readings अलक्षिता जिनः, अलक्षितं जनुः are suggested.

वरेषु &c.—Cf. कुंलन कान्त्या वयसा नवेन गुणेश्व तैस्तैर्विनयप्रधाने: । त्वमात्मनस्त्रत्यममं वर्णाष्ट्र &c. Rag. VI, 79.

- Sl. 73. क क—See Sl. 4. वैदिकी—as ordained in the Veda; वद भवा; fr. वेद + ठज् (इक) added by the rule 'अध्यातमादिभ्यश्व' the अध्यातमादि being an आकृतिगण. Cf. तत्परित्यज्य गिरिशमुपेन्दं वा अचिपतिम्। वर्य त्वं विशालाक्षि वरयार्थी तृ तो तव ॥ S'. I'. इमजानग्रल—which is used for unholy purposes only, criminals being impaled on it, while the यूप is used exclusively for holy purposes. This must have insulted Pârvatî the most.
- 81. 74. प्रतिकूल—प्रतीपं कूलायतिकूलं lit. against the current; hence in opposition to one's wishes. तियंगाहिते—i. e. she cast at him a look of contempt.
- 81. 75. परमार्थत:—परमार्थ: the highest sense or object; hence the truth or reality. अलोकसामान्यं—न विद्यते लोक सामान्यं यस्य; Avachâri. मन्दा:—the dull-minded who cannot know the real nature of great men's actions; cf. दह्ममानाः सुतीवेण नीचाः परयशोग्निना । अञ्चलास्तत्यदं गन्तुं ततो निन्दां पद्कते ॥

- Sl. 76. विपत्मतीकार०—विपदः पतीकारः विप०, स परं यस्य.। मह्नल —Sing. for the plural (as it refers to the whole class of Mangalas); see Malli. जगच्छरण्यस्य—and therefore not विपत्मती-कार्यर. निराशिषः—of him who is free from desire being always परिपूर्ण (not only that, but पूर्णात्पूर्णमहुच्यते) and therefore not स्तिसमुत्मुक. Par. means to say—it matters very little whether he is मङ्गलराति or अमङ्गलराति—he who has nothing to seek for but is the fulfiller of the wishes of all; who has not a calamity to ward off bat is the warder off of the calamities of the world
- Sl. 77. अर्किचन:—Tat. comp. of the मयूरस्यंसकादि classand not a Bah. त्रिलोकनाथ:—ज्यवयवी लोक: त्रिलोकनस्य नाथ: . Having nothing he is the source of wealth of every kind; lord of (pervading) the three worlds he can be found in the cremation ground &c.: in fact no one can form an adequate conception of Siva. Cf. प्राकाम्यं ते विस्तिषु; II. 11.
- Sl. 78. पिनद्धभागि-पिनद्धः भोगी a serpent यत्र, भोगिन-Fr. भोग a serpent's body or hood + इन. The अ of आप may optionally be dropped; so अपिनद also. क्यालि—S'iva, according to the Kas'ikhanda, once got very angry with Brahma on hearing the latter's proud declaration that he (S'iva) had sprung from his forehead &c. and created in anger the fierce Kâlabhairava who severed one of the heads of Brahmâ with his nails. S'iva, thereafter, wore as Kalabhairava, the skull of Brahma's head. Cf. स (पितामहः) मायया महशस्य मोहितो लोकसंभवः। हिरण्य-गर्भस्तं पाह जाने त्वां चन्दशेखर ॥ भालस्थलान्मम पुरा रुद्धः पादरभुद्धवान । अधेश्वरः पद्मयोने: अत्वा गर्ववतीं गिरम् ॥ स कोपतः समत्याय पुरुषं भैरवाकृतिं । पाह पङ्काजन्मासी शास्यस्ते कालभैरव ॥ (स) वामाङ्गलिनखाग्रेण चकर्त च शिरो विधेः। (शिवः) पाह स्वमार्तिमपरां भैरवं तं कपर्दिनम्। कपालं वैधसं चापि नीललोहित धारय । चर खं सततं भिक्षां कपालिव्रतमास्थितः ॥ काशीखण्ड (as quoted by Mr. Des'pande.) न विश्वमृत: &c.—Cf. विष्णोरि-वास्यानवधारणीयमीदक्तया रूपमियत्तया वा । Rag. XIII. 5.
- Sl. 79. नृत्या: —The dance of S'iva is called ताण्डव (तण्डुन। मोक्तं) which is a kind of vehement dance. अभिनय हृद्रतभावा-भिन्यअकशरीरचष्टा: movements of the body indicative of internal feelings; gesticulations.
- Sl. 80. प्रभिन्न With the temples split open.i.e.. shedding rut. वृष and दिग्दारण are contrasted. Who can describe the greatness of S'iva before whom Indra even bends his head. A retort flung with equal force at the Brahmachârin.

- 81. 81. विवक्षत्—Pre. P. of the Desid. of बच्. We may also construe दोषं विवक्षता अतएव च्युतात्मना (मान्यानां निन्दाकरणात्).
- Sl. 82. সাবঁক Solely attached by the feeling of love. Entirely swayed by the sentiment of love বলনীয় see IV. 21.
- S1. 83. स्फुरितोत्तरा०—स्फुरितसुत्तरं अधिकं यश्मिन् would be the natural way of taking the comp. (see Malli. on Rag. VII-4?); but as this would require the gaffing of उत्तर, we analyse it as स्फुरितेन उत्तर: mixed with, conspicuous with. उत्तरशब्द आधिक्यं श्रुवाणः सन् मिश्रत्वमाह। तथा च-निनाय सात्यर्थहिमोत्तरानिठाः। हिम-मिश्रा इत्यर्थः। Hemâdri on Rag. VI. 50. Some take उत्तर to mean the upper lip; स्फुरितौ उत्तराधरो यस्मिन् Cf. निवार्यतामयं भिक्षुर्विवक्षुः स्फुरिताधरः। न ताविज्ञन्दकः पापी यथा श्रुप्यन् शक्षिप्रभे॥ Våmana थे. यः करोति महादेवनिन्द्रामारमविनाशिनीम्। स पापिष्ठतरस्तस्मायः श्रुणाति स पापभाकः॥ S. P.
- S1. 84. स्तन०—स्तनाभ्यां मिश्नं वत्कलं यस्याः सा. वृषराज्ञ०—कृत्यते ज्ञायते अनेन इति केतनं a distinguishring mark, a flag; वृषराजः केतनं यस्यः ६६ इत्युक्त्वोत्थाय गच्छन्त्यां पिधाय श्रवणावुभौ । स्वरूपं समुपाशित्य जगृहे वसनं हरः ॥ Brahma P.
- S1. 85. वेष्यु--Tremor; from वेष + अधु. This is one of the Sâtvika Bhâvas:- स्तम्भः स्वदोध रोमाञ्चः स्वरभद्धोथ वेष्युः । वैवर्ण्यमभुषलयावित्यष्टौ सात्विका गुणाः ॥ सरसा --full of perspiration (स्वेद).
 व्यतिकर--an obstruction. Sl. quoted in D. R. as an instance of साध्वम (agitation at the sight of a lover). and in Sarasvatî K. of रसस्वपेणव रसिसिद्धः Cf. Pár. P. पार्वती सविस्मयपहणं पुलक्किततनुः परिकागण्डा प्रतिपत्तिसद्धा तिष्ठति ।
- Sl. 86. चन्द्रमीली—साभिषायं पदं । अन्यस्यापि कीतदासस्य मीली अङ्की भवति । Sukhåvabodha com. (Des pande). फलेन—i. e. the attainment of fruit.—It imparts fresh vigour which removes fatigue and refreshes one; cf. तवहस्तदानचतुरस्तपसा हि क्रतीयमस्मिदासजनः । Par. P.

CANTO VI.

Sl. 1. मन्दिरंश — Sent as a messenger, i. e., sent a message through her. प्रमाणिकियनाम्—should be approached or referred to as an authority (not being so approached before), i. e.. should be formally applied to for my hand and his consent obtained (the father being the proper authority for the disposal of his daughter in marriage).

- Sl. 2. ब्याहत ब्याहत: सन्देशी यस्या: । निभृता प्रिये निभृता कppears to mean keeping quiet; silently waiting for her espousal by S'iva. Thereby indicating her modesty; one Com. says सल्जाताहिनीता. चूतयष्टि:—should rather mean a young mango tree (cf. अङ्गयष्टि). अभ्यासे—near at hand. The meaning is—Parvati having sent word to S'iva as to the course he was to adopt stood silently waiting for her marriage, just as a young mango-tree stands expecting the advent of summer (when it is about to set in) sending the call for it through the Kokila. The notes of the cuckoo always herald the spring. परभृतो see Malli.; it is better to take परभृता as Instr. sing, as suggested by Mallinâtha.
- Sl. 3. ऋथम्पि—With difficulty (as he was now irresistibly drawn towards her, being won over by her untlinching devotion and love); see Malli. ऋपीन् सम- For their names eee notes on I. 16. ज्योतिर्मयान्—i.e. having astral bodies as apart from the physical ones. The Rshis in their astral forms constitute the constellation of stars called 'Ursa Major' or the Great Bear.' Cf. दिग्भ्यो निमन्त्रिताश्चेनमभिजगमुमंहर्षयः । न भौमान्येव धिडण्यानि हित्या ज्योतिर्मयान्यिष । Rag. XV. 59.
- Sl. 4. साहन्यतीका:—Arundhati, wife of Vasishtha was one of the nine daughters of Kardama Prajapati by Devahati. She is regarded as the highest pattern of conjugal excellence and wifely devotion and is so invoked by the bridegroom at nuptial ceremonies. The Rshis are invariably associated with Arundhati and are always so invoked. Astronomically represented she is the smallest star in the constellation Ursa Major. प्रभा:—explains why they readily appeared before Siva.
- Sl. 5. दिङ्नाग-Quarter-elephants are described as bathing in the celestial Ganges; cf. Rag. I. 78.
- Sl. 6. प्रत्रयां—Malli. understands by this the Sanyasas'rama or the fourth order in the religious life of a Brahmana and then takes it to refer to Vanaprasthas'rama by Lakshana; see his remarks. This, however, is not necessary, as the abandonment of wife, the sacred thread, &c., is not necessary in every kind of Sanyasa. By Pravrajya we might understand the विद्वरसंज्यास, such as was practised by Yajñavalkya and others. (सम्यग्राष्टित: अवणमननं निद्ध्यासतै: प्रतत्वं विदितवद्धि:

- सम्पद्मामो विद्वन्तिन्यासः।) See also Bg. VI. 1. 2; XVIII. 2. Looking to the general drift of the sl. it appears better, however, to take प्रत्रपा in the sense of 'going, motion.' The Rshis had jewels, gold &c. on, and so looked like the desire-granting trees in motion. If we accept Malli.'s sense the comparison to Kalpa-trees becomes meaningless. Cf. हमपरोह इन जङ्गमकल्पवृक्षः Vik. V. 19.
- Sl. 8. आसक्तवा॰—आसका या बाहुलता (scil. of the sages) तया उद्भृतया भुदा—The earth which was submerged in the oceanic water was drawn up by Vishnu, assuming the form of a Boar. Cf. Gitagovinda दसति दशनशिखरे घरणी तय लग्ना। शशिनि कलङ्कलेव निमग्ना। कशव भूतशुक्रस्प जय जगदीश हरे॥ See B. P. III. 13.
- Sl. 9. प्रणयन—Mark the root-sense-carrying forward (the work of), completing. प्रातना:—प्रा भवा:। See दिवासन supra IV. 46. धातार: &c.—The seven sages were the mind-born sons (प्रजापतिङ) of Brahmâ created for the purpose of carrying on the work of creation. "The descendants of the daughters of Daksha were married to these Brahmarshis. Mârkandeya was the son of Mrikandu the grandson of Bhrigu. The 49 fires, the 60,000 Válakhilyas, &c., were the progeny of these sages. V. P. I. 10. "Des pande.
- Sl. 10. तपस्चित:—i. e. they kept their minds under control although enjoying the fruits of their penance.
- Sl. 12. ईश्वर:—fr. ईश्न्+ वरच् by स्थेशभासपिसकसी वरच्। Pâṇ. III. 2. 175. स्थावर, भास्वर, पेस्वर &c. स्त्री पुमान्—Cf. शिशुत्वं स्त्रीणं वा भवतु नतु वन्द्यासि जगताम्। गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिंगं न च वयः। Uttar. IV. 11.
- Sl. 13. न्यायं—द्रिम्य इति. भ्रम्यं—lit. not departing from, keeping to, duty; see com. Similarly पश्य, अर्थ &c. पस्ती—is the fem. when the meaning is 'she who shares in the fruit of the sacrificial acts performed by the husband'. मूल०—For the precept is सञ्जाको धर्ममाचरत्। cf. Mah. Bhá. भाषी मूलं जिनगंस्य भाषी मूलं तिर्व्यतः।
- Sl. 14. धर्मण-i.e. by the god of religious duties or right-eousness (depending upon married life), and not by Råga or sensual desire. शर्व-8'iva in the form of क्षिति; cf. शर्वा क्षितिपूर्तये नमः। Bháv. P.; fr. श्र-श्रणातीनि the destroyer; this accounts for the fear of Káma. पहं का०—पदं कृ to set foot on; hence to bring under influence; cf. III. 33, V. 21 &c. Cf.

- Char. प्राग्धर्मेण पार्थितो ब्रह्मा यदा हरो गौरी परिणेष्पति तदा स्मरः स्वं वपुः प्राप्टस्यतीति शापान्ते चक्र । अता धर्मेण गौरी प्रत्युद्यमः कारितो न तु रांगण ।
- 81. 15. जगदुर-गुरु may mean (1) the father i.e. creator of the world; cf. जगतः पितरी बन्द &c. Rag. I. 1; or (2) adorable to. अनुसान—one who has studied the Vedas with their angas (accessary works) and is able to expound them; see com. It is formed from बच्च with अनु with the affix आन (कानस्) added कर्तर. बद्द्यानुबचन इतवान् Sid. Kau. The six angas are—शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्द्सां चयः। ज्योतिषामयनं चैव बदाङ्गानिष्वेन त्॥
- Sl. 16. तस्य—i.e. कृत्स्नस्य तस्य कर्मणः; ा पृथगन्त्रयादेकवचनम् विपक्कं—has pre-eminently borne fruit.
- Sl. 17. मनोरथ—Lit the car of the mind; hence the mind moving from one object to another like a car; hence desire.—स्यावि॰—beyond the province of desire; not to be thought of even by the mind. मनोविषयः—may mean—the object of our minds i.e. thyself; or (we have been made) the object of thy mind thou having remembered us.
- Sl. 18. कृतिनां—पशस्त छतमस्यास्तांति; here इन् shows excellence; who has a good stock of merit. blessed. नावत्—surely (अवधारणे). ब्रह्म—the Vedas; cf. the S'ruti निश्वसितमस्य बद्राः, and the Båd. Sûtra शस्त्रयोनित्वात् I. 1. 3.
- 81. 20. अर्क-fr. अर्क् 10. P. to praise अवयंते; or fr. अर्च्, च् being changed to क by Unadi. III. 40.
- 81. 21. विरूपाश-This is variously derived as विविधानि रिवचन्द्राग्निरूपाणि अक्षीण्यस्य; or विरूपेष्विप अक्षि इपादृष्टिर्यस्य; or विविध-रूपाणि विविधरूपेषु वा अक्षाणि इन्द्रियाणि यस्य। Any of these will do here.
- 81. 22. साञ्चात्—i. e. in a form perceptible to the senses. अञ्चला—(Inst. sing. of अञ्चल् used as an adv.) correctly: as regards thy true nature. तत्वत्वद्धाञ्चला द्वयो: । Amara. Cf. याथाध्यं वेद फलाव । Rag. X. 24. न धियां पथि वर्तस—Cf. यता वाचो निवर्तन्ते अभाष्य मनसा सह । Tait. Up.
- 81. 23. व्यक्तं—The distinct or manifested world (developed from अध्यक्त or the indistinct originating principle). Cf. अव्यक्ती व्यक्तकारणम् । Rag. X. 18. भाग:—not a portion or part but a phase of. Thou art the same in these three capacities; ef. the Smṛti—बहाले स्को लोकान् विष्णुत्वे पालयत्यपि । इद्रत्वे संहरत्येष तिस्नोबस्थाः स्वयंभुवः ॥

- Sl. 24. सुमहती—गुह्यार्थबोधनादुर्लभा। Cha'r.; one to which we cannot aspire just now.
- Sl. 25. इन्दु:—उनन्यमृतमात irregularly derived fr. उन्द to ooze, and the Unadi aff. उ; or उनित क्कृदयति चन्द्रिकया भुवनम् । Originally इन्दु meant a sparkling drop of the Soma juice or the Soma juice itself; cf. सुतास इन्द्रव: Rgv. I. 16. 6. It then meant a small round body and finally came to mean the moon when Soma became a name of the moon.
- Sl. 26. स्वाधो न में &c.—Cf. लोकानुग्रह एवेको हतुस्ते जन्मकर्मणोः। Rag. X. 31. ननु—surely. मूर्तिभिः &c.—The eight forms are: the five elements, the sun, moon and the sacrificer; see S'ak. I. 1. They are thus given in the Bhav. P. शर्वाय क्षितिसूर्तयं नमः। भवाय जलमूर्तये नमः। सद्दायाग्रिमृत्ये नमः। उग्राय वाग्रुसूर्तयं नमः। भीमा-याकाशमूर्तये नमः। पशुपतयं यजमानमूर्तये नमः। महादेवाय सोमसूर्तये नमः। ईशानाय सूर्यसूर्तये नमः। All these are for the welfare of the world.
- Sl. 27. चानके:—The Chataka bird has wholly to depend upon the clouds for water; cf. Bhar. त्वमंत्र चातकाधारोसीति केषां न गोचर: i S'iva means by the simile that the gods are quite helpless and have solely to depend upon him for a deliverer and hence his seemingly strange procedure.
- Sl. 28. आस्मज आत्मनः स्वस्य जन्मनेः cf. the S'ruti आत्मा वे पुत्रनामासि। and पतिजीयां पविशति गभी भूत्वेह मातरम्। quoted by Malli. in his com. on Rag. II. 1. or आत्मनो जन्म यस्य। अवज्यो व्यधिकरणा बहुवीहिर्जन्मायुत्तरपदः। Vamana. यजमान इव-The simile is very appropriate and indicates the holiness of the purpose. The sacrificer performs his sacrifices for the benefit of the world; cf. Manus. अग्री पास्ताहृतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्ञायते वृष्टिवृष्टिर्म्न ततः प्रजाः॥ S'iva's act, too, was for the benefit of the world.
- Sl. 30. The epithets in the first half have a double application as referring to the physical and divine body of the mountain. 371—(1) high: (2) lofty in character. ixiania—(1) firmly rooted; (2) keeping within the bounds of propriety. yi—(1) burden; (2) the responsibility of guiding the affairs of.
- Sl. 31. भवत्प्रणीतं—Because the sages were the writers of Smṛties.
- Sl. 32. पुरन्श्रीणां—पुरं गृहं धारयतीति; or according to some पुरं धरतीति; fr. धृ+अ (च्) by Unâdi. IV. 139; (पूषोवरादि); the

chief woman of the house; one whose chidren and husband are living. For the idea cf. infra. Sl. 85.

- 81. 33. ओपश्चिप्रस्थं—ओवधीनां प्रस्थं शङं (properly a peak of the mountain). The town is probably a creation of the poet's fancy. It is not mentioned in the Siva P but mentioned in the Par. P. where Narada enters it by जैलेयगन्धिकटवरमें. poet describes it further on in Pauranic style. प्रवात-Mr. Des pande's notes on this is-" S'iva's departure from mifigures which we find in S'. P. is not authorised by Br. P. which Káli, cosely follows in this Canto. It must be understood, therefore, that S'. P. strengthens the following account in relating that S'iva was not to the south of Kas'i or Benares at this time. In the exhaustive list of Jambudvipa rivers mentinoned in B. P. I cannot find anything of this name. It is, however, passingly mentioned in the Kâlika Purana महाकोशीप्रताये च यदारि प्रतितं त ते: । कौशिकी नाम सा जाता &c. Hence it appears that the junction of the HEITEIRI and other streamlets form the Kaus'iki mentioned in B. P. with the tributaries of the Ganges .- गोमतीं धतपापां य गण्डकी च महानदीं। कोशिको निश्चितां &c. We have still a tributary of the Ganges by name salisiss or sair. Properly then we may suppose the two Kaus'ikis to be one and the same Mahako's'i therefore may be a small river in the south of Nepal or somewhere poar it "
- Sl. 34. संयमिनां—Ascetics (fr. संयम mental restraint); or practisers of Yoga or mental abstraction (ज्यान-धारणा-समाधिन्त्रयमेक्तत्र संयम: 1) आर्गे—(1) First: because God practised contemplation before the creation of the universe; स तपाऽतत्यत् । स तपस्तत्त्वदं सर्वमस्जत यदिदं किंच। Tait: or (2) foremost, chief. जहु: त्रीहां—In the S'. P. it is S'iva who gives up shame. अरुन्धस्यां तथा युक्ताः । ...तान्दृष्ट्षा सूर्यसंकाशाक्षदो लज्जां हरः स्वयम् ॥ (See intro.) Kalidasa improves upon the original.
- Sl. 35. प्रमम्—A particle of assent (मते i.e. अनुमती); very well; so we will do.
- Sl. 37. সালকা—A Pauranic town, the capital of Kubera, the god of wealth and regent of the North. It is also called ব্যাঘা, ব্যুক্থলা and মুখা. The three peaks of Meru, situated in the middle of Ilávarsha form the abodes of Vishnu, S'iva and Brahmâ, called Vaikuntha, Kailâsa and Brahmapura

and below them are the cities of the eight Lokapa'las- तेपापप: शतमख्यव्यलनातकानां । रक्षाम्बपानिलशशीशपराणि चाकी ॥ S'iva P. According to Dr. Bhau Daji its situation must be looked for in Kashmir, Mr. Des pande quotes the following from B. P. तपसा निर्मिता राजन खयं वैश्ववर्णन सा । अशिप्रभाषावरणा केलासशिखरापमा ॥ दिन्या हेममयी हाचीः पासादैरुपशीभिता । महारत्नवती चित्रा दिन्यगन्धा मनोरमा ॥ अतिवाहा—having cut off from all sides and then transplanted: Malli.; or surpassing, excelling, स्वर्गाभिः—स्वर्गस्य अभिष्यन्तः lit. overflow; hence excess or surplus of population and other things. Formed as if by drawing off the superfluous portion of. By (Pa'n VIII. 3, 72) अनुविषयीभृतिम्यः स्यन्दतेरपाणिष्। the H of EUFF is optionally changed to T when it does not refer to animals alone; यादि त अतिवृद्धियदेन केवलं प्राणिन एव गृह्यन्ते तदा न पत्तम । The same line occurs in Rag. XV. 29 on which Hemadri remarks—यत्र ग्रामादरारम्भे यावत्संख्यो जने। व्यवस्थापि स्वस्था-नादाधिक्येन यो जनः साभिष्यत्वज्ञान्त्रेन लक्ष्यते । तस्यान्यत्रान्यतं वमनशब्देन लक्ष्यते । स्वर्गादधिकास्थितिरित्यर्थः । Char. explains it there as स्वर्गस्याभिष्यन्द्रवसनं ज्ञाखानगरं ऋत्वेत्र विनिवेशिता । and here he says स्वर्गस्याभिष्यन्दः सारस्तस्य वमनमृद्धिरणम् । वमनं-means here removal (and not vomiting). The use of such words when used in a metaphorical sense does not constitute a blemish (प्राम्यतादोष:) as remarked by Dandin-निष्ठचतादीर्णनानतादि गांणवृत्तिच्यपाश्रयम् । अतिसन्दरमन्यन ग्राम्यकक्षां विगाहत । Kav I. 95.

- Sl. 38. महा—The streams of the Ganges encircling the city served as a ditch. न्य—mounds of earth next to the ditch supporting the surrounding wall or rampart. असार्थ—सार a rampart. There were three things—first the ditch or most, then the mounds fiery with the blazing herbs and lastly the wall of precious stones. The city was thus a type of ancient cities
- 81. 39. जिनसिंहर—The elephants in the city only are meant here. See Malli.; otherwise the statement will be in conflict with I. 6. बीतबीतभया: V. 1. means बीतं बीतात् driving by means of a good भयं येषाम्. बिलयोनयः—i. e. they were not of mortal breed, not being produced in the ordinary way.
- 81. 40. शिख्रासक्तः—This shows that the city was situated on a plateau below or near the middle of the mountain (as the poet's object is to describe the great height of its mansions). सान्द्रिया:—Confounded with. This shows that the sound of the tabors (Murajas) also was loud and deep. करंगै:—Beatings

- of hands, cymbals &c. accompanying the sound of the tabor and marking the musical halts or pauses (which distinguished the sound of the Murajas from the rumblings of the clouds which were not marked by such accompaniments). Cf. विपुल-कनकशृङ्गोपान्तविश्रान्तमेषं सुरतहवरवाटीशोभमानोपकण्डम् । मणिभवनमहोभिः सज्यमानेन्द्रचापं मदयति मम चेतो मन्दिरं विस्मयानाम् ॥ Pa'r. P. I. 13.
- 81. 41. विलेलि॰—Cf. S'ak, शाखालिम्बितयल्कलस्य च तराः VI. 7. The clothes might have been the productions of the trees; cf. वासिश्वतं मधुनयनयाविश्वमादेशदक्षं एकः सते सकलमबलामण्डलं कलपबृक्षः। Meg. II. 13; or dissolve विलालानि विटपा एव अंशुकानि येषाम्। The boughs with their thick foliage looked like banners. गृह्यम्ब—Mechanical contrivances attached to houses for holding up the flags.
- 81. 42. आपान स्तिषु—Liquor-shops; public places for drinking. उपहार-flowery decorations (flowers strewn over the ground or garlands, bouquets &c. suspended from windows &c.); र्ट. भवति विरत्नभक्तिम्लानपुष्पोपहारः। Rag. V. 74; यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्यस्य हम्यंस्थलानि ज्यांतिश्छायाञ्चस्रमराचितान्युत्तमस्त्रीसहायाः। आसेवन्ते मधु &c. Meg. II. 5.
- Sl. 43. दुर्दिनेषु—Supply अपि after this; even on cloudy days (much less on ordinary days). अभिसारिका—अभिसारयते कान्ते या मन्मथवशंवदा। स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुकाभिसारिका॥ S. D. तिमिस्ना—extensive darkness.
- Sl. 44. योवनान्तं—Because the inhabitants were all divine beings (त्रिदशाः). अन्तकः—Properly, the god of death, the destroyer: hence the destroyer of happiness, afflicter, निद्रा and not death (the long long sleep). (तृ. आनन्दोत्थं नयनसिलं यत्र नान्येनिभित्तनं स्वस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् । नाष्यन्यस्मारमणयकलहाद्विपयोगोपपत्तिर्वित्तेशानां न च खलु वयो योवनादन्यदस्ति ॥ Meg. II. 4.
- Sl. 45. भूभेदिंग: -- भूभेद एपां विद्यते तै: 1 or धुवी भंतुं शील भेषामिति तै: अधिन: -- i.e. they have no other object to seek. They had only to submit to ladies charming in their anger and not to the frowns of the enemies &c.
- Sl. 46. सन्तानक—One of the five trees of heaven. ० च्छाया-See Malli.; or we may separate as च्छाये आ समन्तात् सुप्ताः &c The original reading as remarked by Malli. is सुगन्धिर्गन्धमादनः । It was probably changed owing to Amarasimha's line गम्धमा-दनमन्ये च हमकटादयो नगाः। गन्धमादन—name of a mountain situat-

- ed to the east of Meru and known for its forests having odoriferous herbs which give it the name. According to the V. P. it is to the south of Meru being one of its props; विष्कंभा रचिता मेरोयोजनायुतमुच्छिताः। पूर्वेण मन्दरं। नाम दक्षिणे गन्धमादनः। (तत्र च केतुवृक्षो जम्बुस्तव वनं गन्धमादनाख्यं) विपुष्ठः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चीतरे स्थितः। II. 16.
- Sl. 48. लिखितानल॰—Because of the tawny colour of the matted hair.
- Sls. 50, 51. दूरात्—Shows his great respect for the sages. For गृहानुषेतुं प्रणयादभीष्मते। भवन्ति नापुण्यक्रतां मनीषिणः । Sis. I. 14. (अतः क्रच्यूलभ्याः सन्तः पूड्या एवं Malli.). सारग्रहः—Because his bodily form represented the weight of his physical form. Cf. for the idea धीराञ्चता नमयतीव गतिधीरबीम् । Uttar. VI. 19. भावतामाधरः—This and the other opithets apply to both the Sthavara and Jangama forms of the mountain. Comp. with this the description of Dilipa, Rag. I. 13, 14. मुख्यक्तः—it was clear from his form that he was the representative of the mountain.
- Sl. 52. आक्रमयामास— Made them enter: see Malli; otherwise we should have expected the Acc. of तद् (तान्). Some explain away the Inst. as सहार्थ. ते: सह आक्रमयामास पविवेश, taking क्रम् as a root of the चुरादि class on the principle 'सर्व धातवे वा चुपदी पक्यन्ते' mentioned by the author of Manoramâ. चुद्धान्ते—शुद्धः अन्तः the interior as well as surroundings, यस्य. Curiously enough the Arabic word Harem also radically means 'sacred or pure' thus showing a common idea underlying two. गुद्धकर्माने: -explains why he took them to the harem. Their sight would be purifying.
- Sl. 54. अपमेचाद्यम् &c.—Uf. तुल्या भवदर्शनसं रदेश बृटेदिवी वीतव-लाहकायाः । Kir. III. 5: for the thought comp. also उदेति पूर्व कसुमं नतः फलं घनोद्यः पाकदनन्तरं पयः । S'ak. VII. 30.
- Sl. 57. दिजोत्तमाः—दिजेषु उत्तमाः । or even दिजानामुत्तमाः । हरादिः शेष इत्यादी भाष्यकता षष्ठीसमासस्य विधानात् । See Kaiyata on Mahábhashya on Pâṇ. V. 3. 57. गङ्गाप्रपातेन—Gangâ being विष्णुपादोद्धनाः Cf. also कमण्डलूरथा कमलासनस्य विनिःसता विष्णुपदान्नदीं सा । भागीरथी भर्गजटावतीणां जगत्रयं जहुसता पुनीते ॥ Uda'r. I. 21; see infra. X. 31. धौतपादाम्भसा—the water used for washing the feet of the sages is as holy as the Ganges flowing from Vishņu's feet. Thus the sages are indirectly praised as Vishņu's equals.

- Sl. 58. प्रेट्य—म + एड्य:; the Vriddhi by प्रादृहोडोडचेवेड्येषु Va'rt, on Pân. VI. 1. 89. see Gr. § 20 (a).
- 81. 59. अपि व्यास &c.—He speaks of himself as identical with his physical form. Cf. युगान्तकालप्रतिसंहतात्मना जगन्ति यस्यां सिवकासमासत । तनौ ममुस्तत्र न केटमिह्यस्वपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥ Sis. I. 23. प्रभवन्ति—भू with प्रांत the sense of अलं governs the Dative; cf. विधिरिप न येभ्यः प्रभवति Bh. II.
- Sl. 60. रजसोपि परं तमः तमः (1) darkness; (2) the quality of तमम् (the 3rd of the three qualities) next after रजस् (the 2nd). See supra notes on II. 4. The word परं indicates that not only तमम् but रजस् also is अपास्त, pure सत्व being left. रजस् is the cause of passions and emotions; र्त. सत्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागहेषों रजः स्मृतम् । Manu.; रजो रागात्मकं विद्धि &c. Bg. XIV. 7; see also 12, 13.
- Sl. 61. क्रतंत्र्यं वो—&c. (1) I do not see you have to do any thing or gain any object by coming here: (2) or you want me to do anything for you. For अस्मान्वधीनं किम्रु निस्पृहाणां Kir. III. 2.
- 81. 62. तथापि तावत् &c.—So in Rag.—तवाईतो नाभिगमेन तृप्तं मनोनियोगिक्ययोत्सुकं मे । V. 11. प्रभाविष्णु—Fr. भू with प्र+ इच्छु (च्). Properly the aff. इच्छु is added to भू in the Veda only, by भुवश्च । Pâṇ. III. 2, 138. But the poets use such forms by poetic license. Cf. यत्प्रभविष्णवे राचते । S'ak. Bhattoji remarks—कथं तिहि—जगत्प्रभारमभविष्णु विष्णविमिति (माघ)—निरङ्कुशाः कवयः । (Sid. Kau.) and चकारोनुकत्मसुचयार्थः । तेन भ्राजिष्णुरिति काशिकाः। एवं च क्षयिष्णु इति च केषांचित्ययोगः सङ्गच्छते । किंतु चकारस्थानुकत्तसुच्चयार्थत्वं भाष्यं नोकम्।अतो बहवान पुरस्कृवंन्ति। S'abdakaustubha.
- Sl. 63. क्रन्येयं &c.—Called कुलप्रतिष्ठा further on (VII. 27) अनास्था—The नञ् (अ) here ought not to be compounded and it should be न आस्था अस्ति. But Malli. remarks प्रसुच्यु ६ ६ ६. Writers on rhetories mention two kinds of negation, गंद. प्रसुच्यप्रतिषेध and पर्युदास. अपाधान्यं निधेयेन प्रतिषेधे प्रधानता। प्रसुच्यप्रतिषेधो क्रियया सह यत्र नञ् ॥ The नञ् is called प्रसु ७ when the negation, instead of the affirmation, is prominent and the नञ् is expressed with the verb. And when a word enters into a compound, it is subordinated and cannot be emphatic (समासे गुणीभूतत्वाद्माधान्यम्). But this general principle cannot be applied for every case. Pán. himself often compounds an emphatic नञ् and Vámana commenting on Pán. III. 3. 19, says प्रसुच्यपतिषेधेप समासोस्ति. The नञ्ज here, therefore, must be taken

as प्रसद्भ (emphatic) and not as प्रभूदास. For other particulars see our note on अन्नस्तः &c. Rag. I. 21. Sl. quoted in D. R. as an instance of ओदार्थ (in the form of सदुपप्रह), one of the manly qualities of the hero proceeding from Satva.

- Sl. 64. ऊचिवान्—According to grammarians this is an instance of poetical license. For the p. in वम् (which is used only in the Veda) is not to be used in ordinary language except in the case of सद्, वम्, and श्रु. But the poets often use the participles of other roots. Cf. कसुक्वानचावपि छान्दसी इति त्रिम्रीनमत्म । कवयस्तु बहुछं भयुअते । तं तस्थिवासं नगरीपकण्ठे (Rag. II. 29) इति । श्रेगांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते (V. 34) इत्यादि । Sid. Kau. on Pâṇ. III. 2. 107. भाषायामपि कसुर्भवतीति भाष्यविरोधाद्यदेश्यम् । उत्तरस्थानर्थक्यं च यदि भाषायामपि कसुर्भवति । Ilaradatta. The Sthâvara form of the mountain too said the same thing. The poet is fond of describing such an effect of an echo; cf. Rag. II. 51; Vik. IV. 27.
- Sl. 65. AFRIM—One of the ten mind-born sons (according to B. P. III. 12, 24, he was born from Brahmá's mouth) of Brahma', who were Praja'patis. He is the author of the hymns of R. V. IX, of a code of laws and of a treatise on astronomy. His wife was S'raddhá, by whom he had three sons. Besides S'raddhá he is said to have married Smriti, two daughters of Maitreya, several daughters of Daksha &c. Ho is also regarded as a teacher of Brahma-Vidyá which he is said to have learnt from Satyaváha, a doscendant of Bharadvája. In astronomy he is Brihaspati, the regent of Jupiter, and a star in Ursa Major. For other particulars see Apte's Dic.

अग्रज्य—अग्रं नयति अग्रे नीयते नाः, fr. अग्र + नी + क्रियः the है is changed to य by एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य। Pan. VI. 4. 82. The change of न् to ज् must be explained by ज्ञापक्यमाज from the analogy of ग्रामणी. Cf. अध्यप्रणीमेन्त्रक्रतामृषीणाः, Rag. V. 4. उदाहरण- यस्तु— उदाहरण a loud clear speech; वस्तु the subject-matter, plot, hence well-organized speech; or the topic of conversation.

- Sl. 67. विष्णुमाह:—विष्णु—fr. विष् 3 conj. to pervade; वेवेष्टि सर्वमिति। यस्मादिष्णुमयं सर्वं यचराचरमुच्यते। तस्मात्स गीयंत विष्णुर्विश्वधातोः प्रवेशनात्। V. P. Bg. X. 25. This is according to the doctrine laid down further on यद्यद्विभूतिमत्सत्वं &c. Bg. X. 41. आधारतां गत:—The mountain being in the centre of the world.
- Sl. 68. अधास्यत्—See Malli. Here the use of the Conditional is ungrammatical since it is used when there is क्रियातिपत्ति

- i.e. अनिष्पत्ति or non-fulfilment or achievement of the act. S'esha's inability to hold the earth is never described or known.
- Sl. 69. अमल—(1) Free from taint; spotless; (2) free from turbidity, clear. ्तवारिता:—(a) spreading beyond the seas; (2) not driven back by the waves; rushing with great force into the sea; mighty.
- Sl. 70. श्लाह्यते—In such passages of विष्णुपादमस्तासि वेष्णवी विष्णुपातिता। परमेष्टिन्—परमे व्यामिन चिदाकाशे वा तिष्ठतीति; fr. परम म्स्था + इन्. Malli. quotes here the latter part of the sutra अम्बाम्बगे &c. Pân. VIII. 3. 97 to account for the change of म् to प्; but it is not the proper one. It must be explained by the Vart. स्थास्थिन्स्थ्णाम्; see Bhânu. on Amara. Malli. rightly explains it in his com. on Rag. X. 33.
- Sl. 71. तियंक—Horizontally spreading all round. हर:—i.e. Vishņu in his Vámanāvatára. तिविक्रमोद्यतस्य—ित्रपु विक्रमास्तबोद्यतस्य। Vishņu assumed the form of a dwarfish Brāhmaṇa boy, appeared before the demon Bali (son of Virochana who was proud of his empire over the three worlds) and asked for as much land as could be covered by his three steps. Bali pressed him to ask for more, but the dwarf refusing, he granted his request. Thereupon Vâmana expanded himself, filled up heaven and earth with his two steps and with the third pressed down Bali to Pâtâla, the sovereignty of which was, however, loft to him. The Vedic version of the story where Vishņu means the sun is not to the point here. तिविक्रमोठ and स्वामाविक are contrasted. Vishņu's greatness filled up all space at a particular time; the mountain does so always.
- Sl. 72. यज्ञभागभुजां—See supra I. 17. उच्चे: and हिर्ण्मयं—Meru has these two advantages over him., viz, its peaks are loftier and its constituent material is gold and yet the mountain is not allowed to partake of sacrificial food at sacrifices. For the S'ruti हिमबतो हस्ती, see supra com. on I. 17.
- Sl. 74. श्रेयसां &c.—The plural shows that the course they were going to advise Himâlaya to follow would prove of benefit not only to him but to the world also.
- Sl. 75. अणिमादिः—For the 8 Siddhis, see supra I. 5. अणिमा is the power to be as small as an atom; महिमा to be as great as anything; लिमा to be light; गरिमा to be heavy; प्राप्ति to obtain any thing desired; प्राकृष्यं unobstructed power; ईशिस्व

supremacy or the power of being the master of all: and airra or power to control the senses &c. Some mention स्नामावसायिता 'the power of ending passion or desire' instead of गरिमा. अस्पृष्ट - अन्यः प्रत्यः प्रत्यान्तरं; now see Malli. Here a grammatical difficulty arises. प्रमान्तर is a comp. of the मयाव्यंसकादि class (see Pan. II. 1.72) and words of the मयुरo. class, तिष्ठदरवादि class &c. are prohibited from being further joined in a comp.; and so the question arises - कथं तहि अस्पष्टं परुषान्तरं येनेति पनरस्य समासः । savs the Bhashya-किमर्थश्वकारः । एवकारार्थः । मयुरव्यंसकादय एव । क मा भत । प्रमो सयरव्यंसक इति । The question is discussed by many eminent grammarians, but it is useless to quote the discussion here. The gist of the whole is that Karmadharava only is prohibited from being further compounded. Some take this as a case of poetical license; other take quarter as a Gen. Tat.: पुरुषस्यान्तरं विशेषः । ततो बहुबीहिः । Cf. ईशानः सर्वभ्रतानामाश्वरः Tait. Up.: यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः Vik I. 1. Cf. शब्दोयमीश्वर इति अतिगोचरः सन्नानीलकण्ठमवतंसितचन्द्रलेखम् । त्वामेव बीधयति नाथ निजार्थपोषादन्यं पुनः प्रकरणार्थनिपीडनेन ॥ सार्धचन्द्रं-- Here अर्ध means a part; a digit; अर्धः चन्द्रा यस्यासावर्धचन्द्रः; अर्धचन्द्रेण साहतः सार्धचन्दः शब्दः.

81. 76. कलितान्योन्य - Which impart power to each other by their mutual action and reaction and maintain the phenomenal world in its working order. The five elements being the constituents of the universe are interdependent. The sun being the centre of activity also helps to keep up the universe; cf. the S'rutis सर्य आस्मा जगतस्तस्थ्यश्वः मित्रो दाधार प्रथिवीमत दां &c. for a similar office performed by the moon comp. Rgv. X. 85. 2. सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही &c. where Savana remarks अमृतसकेनीषध्यभिवद्भा प्रथिव्या बलवस्वम । The sacrificer also augments the power of the sun and thereby sustains the creation; cf. Manu. अग्री पास्ताहति:-ततः प्रजाः ॥ quoted above (sl. 28). Thus the eight form together contribute to maintain the stability of the universe. ध्रये:-must be taken as करने त. S'iva is the driver of the chariot of the universe, the 8 forms the horses &c. Here S'iva is considered as existing outside his 8 forms. Otherwise the simile would lose its force. Cf. the S'ruti-यो रुद्रो और स य औषधीष । यो रुद्रो विश्वा भवना विवेश । Also Parás'ara—तदेतत्सकलं निश्वं स हि निश्वाधिकः शिवः। Perhaps the simile is suggested by the well-known passage in the Kath. Up. आत्मानं रथिनं विद्धि &c.

Sl. 77. योगिन:—Those who practise योग which is defined as चित्तवृत्तिनिरोध—controlling the functions of the mind and setting it on one particular object; तां योगिमित मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्। Kath. Up. See also supra III. 58. यं विचिन्त्वन्ति—cf. Vik. अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिनियमितपाणादिभिर्मृग्यते । I. 1 and the S'ruti तमेव विद्त्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेयनाय । Also, स्वाराडारूयस्य देवस्य हृदयाम्भोजमध्यमे । उमा सहाया भगवाजीलकण्ट-स्चिलाचनः। यो नृत्यति ह्यती नित्यं परमानन्द्चिद्घनः । तं दृष्ट्वा मनुजः सर्वी विमुक्ते भवतीति हि ॥ S'. P.

क्षेत्राभ्यन्तर • —i. e., in the दहराकाश; for क्षेत्र see supra. III. 50% अन्तर्वत्ति • —see Bg. XV. 5; also 6 (यद्भरता न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम).

- Sl. 78. संक्रमिते:—The Causal of क्रम् is संक्रमयित. The root क्रम् is one of the roots marked as मित् i. e. the penultimate vowel of which remains short. But the form संक्रामयित also occurs. So if the reading be संक्रामिते: it is to be thus explained according to the Vrittika'ra (a commentator on Pán.)—मित्र हस्व इति सूत्रे वा चित्तविकारे इत्यतो वा इत्यनुवर्ष व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् इत्याभाव: i.e. from the previous Sûtra दा (optionality of the rulo) should be imported in the rule मित्रो हत्व: in some fixed (व्यवस्थित) cases such as संक्रामयित, विश्रामयित &c. Cf. Malli, on ध्रयोन विश्रामयित सः । Rag. I. 54; cf. also रजाविश्रामयन् राज्ञां &c. Rag. IV. 85.
- Sl. 79. अर्थाम्व &c.—Refers to the inseparable connection between the two; see Malli.; cf. शब्दजातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य वल्लमा । अर्थरूपं यहात्तिलं धत्ते मुन्धिन्दुशेखरः ॥ V. P. as quoted by Malli. in his com. on वागाधाविव संपृक्ते Rag. I. 1. अशोच्या &c.—cf. वत्से सुशिष्य-परिदत्ता विद्यवाशोचनीयासि संवृत्ता । Sak. IV. कुळं च शीळं च मनोज्ञता (सनाथता) च विद्या च वित्तं च वर्षुयेश(वय) अत्र । एतान् गुणान् सम निरीक्ष्य कन्या वराय देया पितुर्ण्यशोच्या॥(देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम्॥)
 - 81. 80. चरणें। &c.—See supra V. 79, 80.
- Sl. 84. द्वर्षि:—देव इव or देवानामपि ऋषि:; one or the seven classes of sages. viz. Rshi, Maharshi, Paramarshi, Devarshi, Brahmarshi, Kandarshi and S'rutarshi. Sl. quoted in D. R. S. D. &c. as an instance of अवहिन्ध dissimulation or the concealment of the outward effects of the feeling of shame, fear &c.
- Sl. 88. गृहमिधिन्—is derived by Malli. (see Rag. I. 7.) as गृहेदांरे: मेघंते सङ्ग्रह्में इति; some derive it as गृहमिधा विवाह: अस्त्यस्य; according to others it should be derived as गृहमेध: यज्ञः कर्तृत्वेन विद्यते अस्य; the sacrifice to be daily performed by a householder

is five fold:—अध्यापनं त्रह्मयज्ञः ितृयज्ञस्तु तर्पणम् । मोहो देवो बलिभीतो नयज्ञोतिथिवजनम् ॥ Manu. III, 70, 71.

- Sl. 91. जाम्बूनदं जम्बूनदां भवं. According to Pauránic accounts it is the gold found in Jambanadî, a river supposed to be formed of the fruit-juice of a gigantic Jamba tree in the middle of Jambadvipa and flowing round the mountain Meru and then bending its course down to the Northern Kurus. दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु । सुद्देग्नो नाम महाञ्जम्बूबृक्षः सनाननः । ...तस्याजम्ब्याः फलरसी नदी भूत्वा जनाधिप। मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा संप्रयात्युत्तरान् कृत्वन् । Cf. B. P. एवं जम्बूफलानामत्युत्त्वनिपतावशीणांनामनस्थिपायाणानिमभवायिमानां रसेन जम्बूनांम नदी मरुमन्दरशिषराद्युतयोजनादवित्तले निपतन्ती दक्षिणेनात्मानं यावदिलावृत्तस्यप्रयन्त्रयाति । तावदुभयोरिप रोधसार्या मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना वाय्वकंसयोगविषाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम सुवर्ण भवति ॥ V. 16, 12, 20, वतंस—also अवतंस (55).
- Sl. 94.—quoted in S. D. and K. P. VII as an instance of the Prakramabhanga (violation of the uniformity) of a pronoun; for here S'úlin is first referred to by इदम् (अस्मे) and then by तद् instead of by इदम् or its synnonym; so तद्भिष्टाः should have been अनेन विष्टाः.
- Sl. 95. पशुपति:—The name is explained in various ways; पश्चनां जीवानां पाति:; or पश्चनां (जीवानां) पाशनं (नाशः) यस्मात्तम्भात्पशुपति: स्मृतः। S'. P. ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च देवदेवस्य श्रुलिनः। पश्चाः परिकीत्यंन्ते संभारवश्चर्तिः। तेषां पतित्वाद्देवेशः शिवः पशुपतिः स्मृतः ॥ S'. P. Vâyusam. II. 9. According to one account the gods called themselves Pas'us before S'iva, their lord, when they requested him to destroy the three Puras of the demons. ्यमोत्सः—The description of S'iva as a lover, in this sl. and in the following cantos is not only inconsistent with his own declarations in sls. 26, 27 but unworthy of a deity. The poet describes S'iva as an ordinary lover probably to meet the exigencies of a Maháka'vya. विश्वं i.e. able to control his senses; see supra III. 69. Sl. quoted in the D. R. as an instance of औत्युक्य, one of the Vyabhicháribhávas (feelings not confined to a particular Rasa but serving as accessories to any permanent sentiment).

CANTO VII.

Sl. 1. ओषधीनामधिपस्य—The moon is called the lord of herbs as they thrive under the influence of the lunar rays. Cf. सोमेनादित्या बलिन: सोमेन पृथिवी मही। Rg. X. 85. 2 commenting on which Sayana says—अम्रतसेकेनीषस्यभिवृद्ध्या पृथिक्या बलवन्त्वम्

Also ततस्तरमें ददी राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मबिदां वरः। बीजीषधीनां विमाणामपां च जनमेजय। H. V. and बीजीषधीनां तोयानां राजाभूद्वजन्मनाम् ॥ Kå. Kh. According to some it was सोम the plant, that was originally regarded as the king of plants, and when by a curious misapplication Soma became a name of the moon, the latter came to be called the king of plants.

जामित्र-The seventh zodiacal sign or house in a diagram representing the aspect of heavens at the time of a person's birth from his natal sign (the one just rising above the horizon at the moment) and which is the house of the wife or तस्य πणा:-purity, it being free from any adverse influence exerted by a planet such as the moon &c.; see Malli Cf. पापप्रहाचन्द्रो यदि सप्तमस्थः स्यातदा जामित्रवेधो नाम दोषान्तरं जायते । Also रविमन्दक्जाकान्तं मगाङ्गात्सप्तमं त्यजेत । विवाहयात्राचुडास गृहकर्म-प्रवेशने ॥ Some consider this word to be a contracted form of जायाभित्र, the seventh sign indicating the future good luck of one's wife. But it may be directly derived from जामि [which means a Vadhú or daughter-in-law. See Manus. III. 57; Mah. Bhar. XIII. 15; or a woman in general; see Brh. Sam. 74. 10;] and ज (त्रायते डाते). Western scholars connect the word with the Greek 'diametron' समनवन्य:-Meru, Mandara, Vindhya, Gaudhamadana and others; see Par. P. V. 7

- Sl. 2. कोतुक The ceremony preliminary to a marriage so called on account of the marriage—thread (कोतुक) which forms the principal item in it. Cf. supra V. 66 and Rag. VIII. 1 (विवाहकोतुकम्). Cha'r., however says मङ्गलार्थ सुधागैरिकलेपादि यक्तियतं तत्कोतुकमुच्यते। चैक shows the love which the citizens bore to their king.
- Sl. 3. सन्तानक—Properly one of the five trees of heaven but here used as a general term. महापूर्थ—महत् is compounded with पथ by the rule सन्महाप्रमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानः। Pán. II. 1. 61. There is, however, a rule prohibiting the use of महत् with such words as पथिन; viz. शंखे तैले तथा मांसे वैद्ये ज्योतिषिके दिजे। यात्रायां पथि निद्रायां महच्छव्दो न दीयते॥ But we find the word so compounded by great authors. Cf. महात्राह्मण S'ák. महात्रह्म समृहजुटः; पर्षद्वलान् महात्रह्मेराट् नैकदिकाशमान्। Bhatti. So the rule seems to be of later growth. See Vámana on Pán. VI. 2, 69. नीनांसुकं—Fine silk-cloth imported from China (which was famous for its silks from the earliest times) and much used for flags, not only for its beauty but also for its toughness. Cf

चीनां गुकिमिन केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य । S'ák. I. 31. उच्चित्रचीनां शुक-प्रस्तारस्थिगिता &c. Mál. Mád. VI. 5. स्थानान्तरं—The comp. is of the new. gender; cf. प्रवान्तरं.

- Sl. 4. पुत्रपङ्की—It is difficult to see what the poet means by this even though the comp. be taken as Malli. does. For according to the S'. P. Himâlaya had two sons and two daughters only, viz. Mainâka and Krauñcha and Gauri and Gangá. मेना हिमबनः पत्नी मेनाकं कोश्चमेव च। गोरीं गंगां च सुषुवे भवाङ्गाश्लेषपावनीम् ॥ S'. P. Vây. Sam. XV. 52, 53. Some say—मेनाकपत्यन्तपर्वतन-दादिरूपायाम् मृतास्थिता—The direct mention of death is inauspicious and should have been avoided. उच्छुसितं—Cf. सा कुलपते-रुग्डसितमिव S'ák. III.
- Sl. 6. मंत्र मु॰—मित्रो देवतास्येति मेतः fr. मित्र + अण् (अ) by सास्य देवता + Pán. IV. 2. 24. According to Malli. this is the third muhúrta (a period of 48 minutes) from sunrise, i. e. after 1 hour and 36 minutes after sunrise. According to another view this muhúrta is the period of the sun's (apparently) passing through the lunar mansion. Anurádhá (part of the zodiacal sign scorpion) in the course of the day. The sun is the presiding deity of this constellation. उत्तरफ॰—The twelfth lunar mansion (one of the nakshatras mentioned as auspicious for the performance of ceremonies). पतिपु॰—For women who have lost their husbands or who are sonless are thought to be unfit for taking part in such ceremonies.
- Sl. 7. सिद्धार्थ—सिद्धार्थाऽमात्। white mustard which keeps off evil influences; cf. सर्गापः सित तस्मिन् रक्षान्नो भूतनाशनः। Rabhasa. द्वांप्र॰—द्वां grass is also held sacred by the Hindus and is worn by ladies along with flowers as auspicious (see Vik. III. 12). offered to deities &c. निर्नाभिको॰—निर्नाभि may be explained as निर्पतितं नाभि coverning the navel, or as Malli. does. Some take निर्नाभ to mean 'musk' (निर्गता नाभे: produced from the navel of the musk deer); musk and silk-cloth, or a silk-cloth scented with musk. Chár. takes the comp. as निर्गतं नाभिकोशेयं यत्र in which the silk-cloth worn round the navel was removed (as she was to be anointed); but as if dissatisfied with this way of taking it (for the spoiling of a silken cloth was no consideration in the case of Himalaya) he also interprets it as Malli. does. कोशेय—कोश संभूतं by कोशाहदल Páṇ. IV. 3. 42. (हिंदेश तेन किमी न भवति Kás'iká). This shows

that in Panini's days the art of making cloth from cocoons of silk-worms was known and cultivated.

जवानमाणम-This refers to the custom, according to which when there was a marriage between a husband of an exalted rank or higher class and a woman of a lower rank, a Kshatriya girl had to catch hold of an arrow held by her hand as she had not the privilege of directly joining her hand with that of her husband. Cf. शरः क्षत्रियया ग्राह्मः प्रतादी वैश्यकन्यया । वसनस्य दशा प्राह्मा शहयोत्क्रप्रवेदने ॥ Manu. III. 44. (See also Yajñavalkya I. 62) This passage is differently explained by different Commentators —क्षत्रियया पाणिप्रहणस्थाने बाह्मणविवाहे बाह्मणहस्तपरिग्रहीतकाण्डेकदेशी शहा: । Kullúka, Medhåtithi nearly says the same and adds पाणिग्रहणस्थाने शरस्य विधानात । Nârâvana, however, says अवियया भूतं शरं पाणित्रहणमन्त्रेवरी ग्रह्मीयात । Raghavanenda savs-शरः पाणिना क्षत्रियया गृहीते। यस्तं पाणिस्थानीयं विषा गृह्णीयात ...अन्यथा मन्त्रलिङ्खिरोधः । Following probably this statement the poet makes Parvati take an arrow in her hand as she was to marry Siva, vastly her superior in rank. अलंबहार—The grace of her person lent charm to her dress instead of the dress setting off her person-Cf. आमरणस्याभरणं प्रसाधनाविधेः प्रसाधनविशेषः । &c. Vik. 11. असमग्र-भूषणायास्तनतरकौशेयवासधारिण्याः । आलिप्रमङ्गमित्रं तेलेन सगन्धिना तस्या: 1 Pár. P.

- Sl. 8. विशाविधि Perhaps the custom was prevalent in Kâli.'s time. करंग सुपुम्णाह्येन Chû.; by the ray called Sushumuá (also called सुपुम्न) One of the seven principal rays of the sun, supplying heat to the moon. Cf. सूर्वरिम: सुपुम्न यस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः। छ्डणपक्षेमरें: शश्वत्यीयते वे सुधामयः॥ V. P. II. 2. 22. अथाष्यस्येका रश्मिश्चन्द्रमसं पाति दीष्यते...। सुपुम्णः सूर्यरिभश्चन्द्रमा गन्धवं इत्यपि निगमा भवति। Nirukta II. 2. 2. संधुक्ष्य Châri. reads संधुक्षमाणा which is better. The quotation given by Malli. (read, after क्ष्यमन्ति. दर्पणोद्रनिहिता इव मन्दिरस्थान्तः॥) is from Varahamihira's Br. Sam.; cf. also पुषोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनु- पवेशादिव वालचन्द्रमाः। Rag. III. 22.
- 81. 9. क्लब्स—The lodhara-bark pounded with water. आदयान—p. p. of १४ with आ. कालय कालयक is given in Amara as a synonym of दाक्हरिदा; but that does not seem to be intended here; and again as a kind of fragrant yellow pigment—अथ जायकं। कालीयकं (कालयकं v. l.) च) which Malli. follows here. According to Haláyudha it means, saffron —काश्मीरजं च विद्दिः कालेयं जागुढं स्मृतस्।; and this will also do here.

- Malli. himself, commenting on S'is'. XII. 14. (कालीयकक्षीद-विकेषनिश्चियं दिशिद्दशासुल्लसदेशुमद्युति) understands it in this sense and quotes S'ás'vata in support of it; चतुष्क—चन्वारोत्रयवा अस्य।
- 81. 10. विन्यस्त &c.—Malli. seems to take this in the sense of a floor laid with &c. see trans.; it may also be taken in the sense of—in which a large slab formed of settings of Vaiduryas was placed. Chár. reads ्शिले च तिस्मनः भक्ति—Ornamental arrangement. Chár. reads अविद्ध (unperforated) मुक्ताः अष्टापद्—अष्टी धातवः पदानि अस्य. The अ of अष्ट is long-thened by अष्टनः संज्ञायाम् । Pán. VI. 3. 125, when the comp. formed is a name; but अष्टपुत्रः ब्लोखाः—Chár. स्नपः also स्नापयाः मणिपीटवर्तिनी तां मङ्गलशंखेषु मन्द्रयोषेषु । अस्मोभिरमरनयाः सर्वाजनो विद्वितमञ्जनामकरोत् ॥ Pár. P.
- Sl. 11. उद्गमनीय—A bleached or white cloth. According to Amara (see com.) it refers to a pair of washed (whitened) garments. No stress is to be laid on युग. According to Kshirasvāmin it means that which is seen (यह्रश्यं तदेव); the upper garment is also seen as well as the one put underneath; hence the term applies to both. प्रयुद्धम is the reading of Char. and in Chhandomañjari—fit for going forth to meet or welcoming the bridegroom. निर्म्चपर्ण-पर्जन्य fr. पुष् to shower+अन्य Uṇādi III. 103. प्रवेति दृष्टिं ददानिति; व् being irregularly (निपातनात्) changed to ज्. प्रकुलुकाशा—corresponds to—oनीयवस्ना; ८. मङ्गलभञ्जनविषदा कर्पृरक्षीद्याण्ड्ररं क्षीमम्। साधन जलद्यीता यौरिव शरदिन्द्चन्दिकाँद्वेदम् ॥ Pår. P.
- Sl. 12. चतुष्टय—चरवारावयवा अस्य । परिग्रह्म—See Malli.; or having taken her with them. कौतुकः—कौतुकार्था (see sl. 2) वेदिः.
- Sl. 14. त्याजित—p. p. of the cau, of त्यज्ञ here used as a root governing two accusatives. Some grammarians, Sudhákara and others, include roots like त्यज्ञ, मुज्ञू &c. in the list of the द्विकर्म, roots on the authority of च in Patañjali's Kárikâ—नीवद्योहरितेश्वापि गत्यथांनां तथेव च । द्विकर्मकेषु महणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः । cf. Rag. त्याजितैः फलमुत्स्वातः &c. IV. 33; भरतस्तव गन्धवान्युधि निजित्य केवलम् । आतोद्यं ब्राह्यामास समत्याजयदायुधम् ॥ XV. 88. Others do not adopt this view. Kaiyata on अक्शितं च Pán. I. 4. 51 says गवा पयस्त्याजयति; cf. Bhatti. सन्त्याजयांचकाराथ सीतां विंशति-बाहुना । उदार—Charming. Cf. आगुल्फलम्बमस्याः कुन्तलमन्तिनिग्दर मन्दारम् । संयम्य चतुरबन्धं सर्खाजनस्तिमितनेत्रमास चिरम् ॥ Pár. P.

- Sl. 15. अगुरू—Fragrant also wood alm called राजाई. पत्र—ornamental paintings. विभक्त—diversified or variegated with. विभक्त v. l. (Ohá.) गोरोचनायाः पत्रविभक्ताः पत्रलता यत्रः सैकत्त—Sandy bank; fr. सिकता + अण् by सिकताशकराभ्यांच । Pa'ग्र. V. 2. 104. (सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे इति सैकतो देशः).
- Sl. 16. लम—Char. reads लीन; for the idea of. न पङ्कां तयदलीनषर्पदम् Bhatti. 11. 19. प्रसिद्धै:—see V. 9. अलकै:—Mall. takes the Ins. उपलक्षण; it may also be taken करणे; on account of. Cha'r. remarks—कमलशशिनौ किल सुखस्योपमानसूती। अभिभवे त प्रसाधनम्ब हेतः।
- Sl. 17. ऋषाय—An unguent or thick juice of. As it is astringent it made the cheek a little rough. भेद—v. l. intermixture with. प्रभाग—Lit. the chief or excellent portion; a position of advantage; supreme excellence. प्रसामा गुणोत्कर्ष: Hala'yudha and Abhi. Chin.
- Sl. 18. सुविभक्त—well-proportioned, symmetrical, विमृष्ट—polished off. Cha'ri. reads विमृष्ट. कामाय॰—र्ट. सूर्यापाये न खलु कम उं पुष्यति स्वामिभिष्याम् । Meg. II. 20. वपुरभिनवमस्याः पुष्यति स्वान काभा S'åk. I.
- Sl. 21. त्रियामा—तिस्रो यामा यस्याः. Yâma is a period of three hours. The night proper has three such periods; only the first half of the first and the second half of the last being left out, as they are almost like day, there being some light and the people being active as during the day; or जीन्यापयतीति that which dismisses the three, viz. धर्म, अर्थ and मोक्ष-the time being specially suited to काम.
- Sl. 24. स्तनोद्धेद—See I. 40. मनोरथ—viz. to bestow her in marriage on S'iva. प्रथमं—see I. 50. Cf. तस्या ललाटसीमनि चन्दनपङ्केन मेन्या लिखिनम् । आसीरिसतातपत्रं तिलकमनङ्गस्य दिशतच्छायम् ॥ Par. P.
- Sl. 26. भोरोदः The milky ocean is selected on account of its whiteness. भीम—This was of a white colour as the comparison to फेनपु॰ shows.
- Sl. 27. कुलप्रतिष्ठां—वंशयशस्करीं Char. क्रमेण—अनुज्येष्ठ according to seniority.
- Sl. 29. **्प्रतीक्ष:**—An Upapada T: ज (अ) being added by इक्षिक्षमिभ्यां च Vart. on Pan. III. 2, 1. Malli.'s statement कर्मण्यण् seems to be from oversight.
- Sl. 30. तत्पूर्वः तद्देव पूर्वमध्यं श्रेष्ठं वा and not प्रथमं as S'iva was first married to Daksha's daughter सती, or तत्पूर्वस्य पाणिप्रह-

णस्य similar to that of his first marriage. माहाभि:—The divine mothers attending on S'iva. They are seven ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कीमारी वैष्णवी तथा। माहेश्वरी चैव वाराही चामुण्डा सप्त मातरः ॥ or ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा। कोबेरीस्यपि कीमारी सप्तेवं मातरः स्मृताः ॥; or eight according to some—ब्राह्मा.....। कीमारी चैव चामुण्डा चार्चिकेत्यष्ट मातरः ॥ According to others they are eighteen but they are not meant here; as गौरी forms one of the list. आहताभि:-आहती सादरार्चिती Amara.; full of respect or worshipful. पुरस्य शासनः) it is better to take this as a Gen. Tat.; if we follow Malli, the बहुलत्व (in most cases and not in a few) provided by छत्यल्युटो बहुलम् will have to be resorted to to keep off अण्.

- Sl. 32. सिता०—Unguent of white Aguru. देखरश्री:—i. e. श्रीमान् देखर:—the beautiful head-ornament.
- 81. 35. निष्ठजूत-p. p. p. ष्टिग् with नि emitted, sent forth. चूडामणे:—उभयपाप्ती कमाण इति षष्टी—हरस्य the gen. is कर्तरि.
- Sl. 37. निन्द् -- See III. 41. केलासमिय—Kailása is the site of Kubera's capital and the favourite abode of S'iva. It is white and the bull is compared to it on account of his whiteness and large size; see Rag. II. 35.
- Sl. 38. पद्माकरं—A bed of lotuses of golden hue (as the deities were of golden complexion; see next sl.). अन्तरीक्षं— यावापृथिक्योरन्तः ईश्च्यतं इति; fr. ईश्च् + अ (घज् कर्मणि); or अन्तः ऋक्षाणि stars अस्य; in this case the word is अन्तरिक्ष.
- Sl. 39. काली—The fierce blood-thirsty consort of S'iva in his character of the destroyer of the world. She is represented as of a black colour, with a hideous and terrible countenance, dripping with blood, encircled with snakes, and hung round with skulls and human heads &c. She killed the demon Rakta-bija. On account of her black colour and huge form she is compared to a line of dark clouds, the skulls resembling cranes. बलाकिनी—बलाका अस्या वियन्ते. The rainy season is the period of the gestation of the cranes and they are represented as congregating in the sky at the first appearance of clouds. Cf. Malli. on गर्भाधानस्वपरिचयान्त्नमाबद्धमाला: सेविध्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाका: 1 Meg. शनहरा—शतं हरा अचीं प्रे प्रथा, flashes अस्या:
- Sl. 41. सहसरिन:—The Par. p. makes S'esha the umbrellabearer; cf. चन्यकांविप चामरे विधुनुतां छत्री भवाहीश्वर। V. 24. तहुकूल —the white silken cloth of the umbrella which looked like the

white current of the Ganges when falling from heaven. Mall. explains the Abl. by the optionality given by द्रान्तिक भें: ६०. Pa'n. II. 3. 34. His remark नाभेनोकं ६०. means—Nâtha's statement आराच्छव्यस्य ६०. is without authority from original grammar. Again if this optionality (of अन्याग्) be accepted that of द्रा० becomes rejected and the use of the Gen. in द्रा नामस्य cannot be defended. So Nâtha's statement must be dismissed as untenable.

- 81. 42. मूर्ति—P. p. of मूच्छं. सहंसपात—The chauries waved resembled swans alighting on the banks.
- Sl. 43. Agano—Lit. the favourite of S'ri; a peculiar auspicious mark—according to some, a curl of hair—on the breast of Vishnu. According to the Mah. Bhar. S'an. P. it is the mark left by the stroke of S'iva's S'ula, and according to to the Bhâg. P. of Briga's foot. See our note on the word, Rag. X. 10.
- Sl. 44. $\sqrt{5}$ &c.—See supra II. 4. 6; cf. Rag. X. 16. Here the poet states his own belief in the unity of the three gods. It is the same god, one and alone, regarded in the three aspects of creating, protecting and withdrawing the manifested universe. This clearly shows that Káli. was not a bigoted S'aiva. His S'aivism was like that of the poet Bhartrihari, not even so pronounced (see Vai. S'a. 85). The natural propensity of his mind Icd him to be a worshipper of S'iva; that is all. See our note on Vik. I. 1.
- Sl. 45. लोकपाला:—These are इन्द्रां विद्या पितृपति(यमः)— नैर्कतो वरुणो मरुत् (वायुः) । कुवेर ईशः पतयः प्रविद्योगे दिशां कमात् ॥ Amara. पुरुद्द्रतः—पुरु (fr. पू+उ Unadi I. 24) many. पुरुभिर्द्धतः, पुरु प्रचुरमाह्नानं यज्ञेष्वस्य पुरुणि हतानि नामान्यस्य इति वा।
- Sl. 46. ज्ञातपञ्च (a lotus) योनिर्यस्य. The description here shows how an Indian imperial king received his guests and subordinates.
- 81. 47. जगाशी:—जयस्याशी:; or जयेत्या०, तिङ्ने न मय्त्यंसका-दयश्चेति तत्पुरुष: । अध्वयंत्रः—Adhvaryu is a particular priest; अध्वयंद्रातृहोतारो यज्ञ:सामित्वः क्रमात् ।; but the word is used here in the general sense of a priest; fr. अध्वर+या+उ(कः Uṇadi I. 38); अध्वरस्याकारलोपश्चेत्युज्वलव्तः।
- Sl. 48. विश्वावसु—विश्वं वसु यस्य. The अ is longthened by विश्वस्य वसुराटो Pán. VI. 3. 128. प्रामहर—chief; प्रक्रष्टमप्रं पाप्रं the foremost point; पाप्रे हरति; हरतिरनुयमने अनु (अ); Pán. III. 2. 9.

- प्रविणि:—प्रक्रश वीणा अस्य । यहा वीणया प्रमायति । सत्याप— (Pâṇ. III. 1. 25.) इति णिजन्तात्पचाद्यच् । versed in playing on the lute; skilful musicians. त्रिपुरावदान:—see Malli.; the valorous or glorious deed in connection with Tripura—i. e. his destroying with an arrow the three cities of gold, silver and iron built in the sky, in the midspace and on earth by Maya for the demons. त्रिपुर may also mean the demon (त्रीण पुग्रवस्य । and अवदान his destruction). अध्यान्त —see supra II. 58.
- 51. 49. ख्रे—may be taken with खेळगामी वर उवाह. चामीकर-चमीकर स्वणांकरभेद भवभः तत्र भवः इति अगुः यद्वा चामी सोभां करोतीतिः चामीकरस्य किंकिण्यः। यद्वा चामीकरस्य विकाराः चामीकराः । विकारार्थे अगु । कचिद्यवाद्विषयेषि उरसगीभिनिवशते इति भाष्यात् ।। now 866 Malli, नदाभि॰—866 I. 56.
- Sl. 50. स.—Char, takes this to refer to Siva. मुहतात—ह्यक्लोप कर्मण्याधकरण चेति वक्तव्यात्पञ्चमी । हष्टिपातः—the glances darted from the third eye (हरतृत्तीयनयनपानः Châr) which had a golden brightness.
- 81. 51. घनतील०—घन may mean a cloud; (dark like &c.) or deep-dark. स्त्रज्ञाण०—the path marked by the flight of his arrow i, e the sorial region; see Malli; some take it to refer to the arrow—hot by Siva at Brahma when running, with his passion intlamed after his daughter (स्वक्रन्यागमनीयतं ब्रह्माण-माहन्तुं निक्षिप्त आर्द्रानक्षत्रक्षण स्थितः शिवस्य ज्ञाण ण्य चिह्नं यस्य). See supra IV. 41. Cf. प्रजानार्थ नाथ प्रक्रमम्भिकं स्वां दृष्ट्रितरं गतं रोहिङ्तां रिग्मियपुष्टुष्यस्य वपुषा । धनुष्पाणयीतं दिवमाप सप्याकृतममुं ज्ञसन्तं तथापि रयज्ञति न मृगन्याधरभतः । Puspadanta's Mahimna sl. 22. The constellation मृग्शिस्म् (orion) is Brahma; आर्द्या the arrow.
- Sl. 52. प्रतीत:—स्याते हृष्टे प्रतीत: Amara प्रतीत: सादरे ज्ञाते हृष्ट्यप्रस्थातयोग्निषु । Medini. प्रकृष्ण— p. p. of फुछ् 1. P. to bloom or फर 1. P. to burst open (फुछ or फुल्त in this sense; फालित in other senses).
- Sl. 53. अविधान-also विधान. भिन्नैक o-The simile vividly expresses the idea of the two pressing crowds mingling together.
- Sl. 56. This sl. occurs with necessary modifications in Rag. See VII. 5. Now the poet proceeds to describe the confusion of the ladies of the town hurrying to obtain a good view of S'iva and the procession. Such descriptions are common enough in Sanskrit; Cf. S'is'. XIII. 30-48, Bud. Ch. III. 13-24, Vikraman. VI. 11-19.

मुन्दरिणास — मुष्ठ उनित्त होतः fr. मु + उन्द् + अर. like शकन्धः вее Vart. on Pan. VI. 1. 94. Fem. मुन्दरी. Cf अवलाकनाय मुर्गविद्यिषां द्विषः पटहपणादविद्वितापहृतयः । अवधीरितान्यकरणीयसस्वरा प्रतिस्थ्यमीयुरथ पीरयोषितः) ॥ Sis'. XIII. 30.

- Sl. 57-Slokas 57-62 are almost the same as in Rag. VII. (6-11). आलाकामार्ग-आलोक्यतं होन दृश्याः ॥ window; or आलोक may mean light तस्य मार्गम, उत्हेष्टन केट--जटतं वष्टनमस्य स उद्देष्टनः । पादिभ्यो धातजस्य वाच्यो बाचोत्तरपदलोपः इति बहुवीहिः। बान्तं माल्यं येनः आदौ उ॰ पश्चादान्तमाल्यः । मालैव माल्यम् । चतुर्वणादिष्यत्रः । Virt ou Pân, V. 1, 124; or मल्यते इति जयत (य) by Pân, III. 1 124. area. The use of the word is not objectionable here as it is used in a metaphorical sense, rez. that of 'thrown down'; see note on बनन VI. 37. बहन here may mean a string by which it was tied up. arad-here adds emphasis: not at all. Malli says इत्योल but not in good taste. For if the lady did not think of tying up her hair when making for the window it was less likely that she should think of it when actually at the window where her attention would be more engressed. Exirg-This shows how great her absent-mindedness was. Châr, says \$37-पाशों बद्धं तावन संभावित एवं नापि रुद्धः, but without propriety, as it does not bring out the ladies' absentmindedness so prominently केशानां कलाप. कश्याश. । a Nitvasamāsa.
- Sl 58. अग्रपादम -- See Malli. If dissolved as पाद्याग्रं the comp. will be पाद्याग्र. Malli quotes Vamana-the meaning is the compounds हस्ताग्र and अग्रह are obtained by taking गुण (अग्रह्व) and गुणी (इस्त) as distinct and as identical respectively. In the present case the गुण, अग्रह्व resides in the foot which is the गुणी. The poet here speaks of them both as identical disregarding the distinction between the whole गुद्र and its forepart to which alone the अग्रह्म properly belongs. See our note on this at Rag VII. 7 ग्रामश्रीम ग्राहा: 1 The word signifies a window by Rüdhi (usage) See notes on 62. further on. Cf. with this Sis'. XIII. 33.
- Sl. 59. दक्षिण—This implies extreme hurry; see Malli.; cf. Nimittanidam वामभागस्त नारीणां श्रष्टः पुंसां तु दक्षिणः । दाने देवादि-पूजायां गृङ्गारकरणापं च ॥ The lady was in such a hurry that when she heard that the procession was advancing she besmeared her right eye and then at once ran to the window.
- Sl. 60. जाला जालान्तरे न्तरण वा प्रेषिता दृष्टियंया। नाभिप्र The word प्रविष्ट indicates depth of the navel, which is supposed

to be a mark of beauty. See supra I. 38; cf. Rag. VI. 52. (आवर्तमनोज्ञनाभिः). Cf. हरिवीक्षणाक्षाणिक चक्कुषान्यया करपञ्चेन गलदम्बरं दिधे + Sis'. XIII. 44.

- Sl. 61. sayio—A comp. grayı. grayı. grayı. fr. fa 5 P. A. to measure to establish (The root is rarely used in classical literature); ill-measured, ill-placed. The woman was stringing her girdle with pearls fastening one end of the string to her big.—toe. But when she heard of the approach of the procession she ran to the window, forgetting in her hurry to secure the part of the waist-band that was strung and so all the pearls dropped down, the string only being left hanging by her great-toe.
- Sl. 62. आसवग्रन्थगर्भः—The word गर्भ takes प्रानिपात by Vart. गुडवादिभ्य: प्रा सप्तमी. Drinking wine seems to have been a fashionable vice with the men and women of the higher societies in ancient India, if it is not morely a poetical fiction; cf. S'is'. X, 33 quoted by Malli, while commenting on IV. 12. supra: cf. also कक्श्रिकन्यावस्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया । मावामोदं महिरया कृतान्व्याधमदमन ॥ S'is', II, 20. सान्द्र - This shows that the women remained stationary and so their faces looked like lotuses. अमरे:-अमन रोतीति। अमतीति वा अमरः। fr. अम + अर (अर्तिक्रमिश्रमिचाम-इति करन Unadi III. 132). It is customary with poets to describe lotuses with bees hovering about them, गनात्रा:-गृं means a ray of light; अश्चि something like an eye. a hole. 318 becomes 3181 at the end of a compound when it does not mean an eye?, by अक्ष्णोद्धर्शनात । Pan. V. 4. 76. Hence nais means a hole for admitting light and so a window by Ru'dhi or usage. Though the word ought to be new. (so it is given in Kas'ikâ) it is mas, by custom. (पुंस्तं लोकात). Manoramá and Taty. Bod.
- Sl. 63. इन्दुमोलि:—इन्दुमीली यस्य Vynd. Bah.; मीलि takes पर-निपात by गड्वादिम्यः &c.; see last sl. राजपर्थ-राज्ञः पन्थाः; or पर्था राजा the chief road; here पश्चिन् takes परनिपात by राजदन्तादिषु परम्। Pân. II. 2. 31.
- Sl. 64. दृष्टिभिः पा—is a Sanskrit idiom for 'to look intently at', see Rag. II. 19,73. नार्यः—i.e. by their senses. विषयाo— अन्ये विषया: वि० राणि। विषिण्यन्ति निवसन्ति इन्द्रियाणि इति विषया: those which attract the senses; hence the objects of senses. 'तद्गतमनस्कत्वाज शृण्यन्ति न स्पर्शमनुभवन्ति न जिद्यन्ति Chár. The women were looking at S'iva so intently that the power of perception of

the other senses seemed to be quite paralysed, ears caught no sound, the skin felt no touch &c. Cf. Rag. VII. 12. Notice the reading df: \mathfrak{A} in this connection.

- Sl. 65. अपर्णया—For the name see supra V. 28. प्लवा— पेलवं विरलं तम्र Amaru; hence delicate, tender.
- 81. 66. परस्परेण—may also be taken with स्वृहः ; इन्दुमत्याः शांभाऽजेन स्वृहणीयस्याजस्य शांभा चेन्दुमत्या इत्यर्थः । शांभयतीति शांभा । Hemadri. द्वन्द्वं—द्वौ द्वौ इति । द्विशब्दस्य द्विचनं पूर्वपदस्याम्भावः अत्ये चे।त्तरपद्स्य । by द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचन &c. Pan. VIII. 1. 15. Cf. Rag. VII. 14, and निशा शशाङ्कं शिवया गिरीशं श्रिया हिर्रं योजयतः प्रतितः । विधेरपि स्वारसिकः प्रयासः प्रस्परं योग्यसमागमाय ॥.
- Sl. 67. त्रीडात्—वीह fr. वीह 4. P. to be ashamed + अ (घल); with आ by Pan. III. 3. 103. ('गुरोश्च' इलः) वीहा; र्ट. वीहमावहति में संस्पति Rag. XI. 73. वीहादिवाभ्यासगतिविल्लिये। S'is'. III. 40.
- Sl. 69. तिनेत्र—Malli, here avoids the ज्ञाल by rejecting its संज्ञाल on the authority of Pan. VIII. 4.39. केयूर०—लाजमुष्टि—It was customary for ladies, young and old, to shower handfuls of lajas (rice grains parched without being husked which swell considerably and lose the husk in the process of parching) on a distiguished person, &c. as an auspicious sign (माङ्गलिकत्वात्). See Rag. II. 10. पदे पदे विवाहानल इव इम्मिमश्रेलांजाल्जालिभरवकीर्यमाणश्रवन्द्रापीद्यः &c. Kád. p. 140. The word लाज is mas. and used in the plural; द्राश्चललाजाम्नो बहुत्वं च । इति लिङ्गान्द्रामनम्बन्धात्रभ्योक्तिः। Malli. The Lâjas were powdered rather as they came in contact with the heyeras worn by the large assemblage of men. The keyeras are worn by men; cf. Raghu. VI. 68. Bhar. 1, Nít. 19. Cf. Rag. VII. 16.
- Sl. 70. अच्युत—नास्ति च्युतं स्वपदात्स्वलनमस्य । उक्षन्—a bull; fr. उक्ष सेचने म्वादिः + अन् (किन by श्वन्तुक्षन् &c. Uṇádi I. 152). कक्ष्या—a room or hall; also कक्षा.
- Sl. 72. विष्टर—A seat; the म is changed to q after वि when the meaning is a tree or a seat; वृक्षासनयोविष्टर: । Pan. VIII. 3. 93, but वाक्यस्य विस्तरः. यथावत्—यथाईम् । तदईमिति वितः । Cf. ततो यथाविद्विताक्वराय । Rag. V. 19. अध्यापिपद्वाधिस्ततो यथावत् । Bhatti. II. 21. गव्यं—गोरिदम् । by गोपयसोर्यत् । Pan. IV. 3. 160; clarified butter and curds. All these form the ingredients of what is technically called मधुपक. It is to be offered to a distinguished guest, or to the bridegroom on his arrival at the door of the bride's father. Cf अलंखत: सितच्छत्राऽपदातिक्रांतिबान्धवै: । वृतो वधुग्रहं गरवा मधुपकांदिग्रजितः ॥. A's'valâyana.

- Sl. 73. This is the same as Rag. VII. 19 where the reading is ्रक्षे: for दक्ष: विनास: —Well-trained, behaving respectfully. स्ट्रफ्०—Large masses of foam give a white appearance to the sea. नव:—This is put in because the rays of the new moon give a mild light and compare well with the humble attendants of the seraglio. The fig. is उपमा and not दुष्टान्त as some have if
- Sl. 74. Here Par'vatt is compared to Autumn, her face to the autumnal moon which appears brighter in that season (cf. चन्द्रं च विशद्मभे Rag. IV. 18), and Siva's eyes to lotuses. The attributes may be taken with शरद and लोकः प्रवृद्धा आननभूतस्य चन्द्रस्य कान्तिर्यस्याम् । प्रभुल्लानि चलंषीव कुमुद्दानि यस्मिन् । प्रसन्नं चेत इव सल्लिलं यस्मिन् । Cf. in this respect प्रमसादे।द्याद्रभः कुंभयोनेर्महोजसः । Rag. IV. 21. संस्डयमानः -कर्तार देवादिकात शानच । cf. संस्डयते सर्सिजेररुणांश्राभिते । Rag. V. 69.
- Sl. 75. समापत्ति—Accidental or fortuitous meeting, cf. समापतिष्टिन Vik. I. ह्यायन्त्रणा—The restraint of bashfulness i.e. they could not look freely at each other. Cf. Rag. VII 23,
- Sl. 77. तेमाञ्च and होड are two of the eight Satvikabhava-which are manifested on the first meeting. समं-equally or at one and the same time, इन--indicates Utprekshâ. Cf. Rag. VII. 22.
- Sl. 78. वपूतरं—There is no special rule in Pâṇiṇi's grammar for the समाहारत्व of this. So we must have recourse to the Paribhasha सर्वे दृन्द्रों विभाषया एकवद्भवति which is admitted by the Bhashyakara. So we shall have वधूतरी also. अध्यां—fr. अप + य (यत्) by तम साधुः। उभयस्य—According to Kaiyata this is not used in the dual; according to Haradatta it is (उभयशब्दस्य दिवचनं नास्ताति केयटः। अस्ताति हरदनः। Sid. Kau. on Pâṇ. VII. 152.): cf. S'is'. तस्य मिन्नाण्यमिन्नास्तं ये च ये नास्ये नृपाः। II. 101. रूचमद्धुरुभय्यः कल्पिता भूषिताश्च । XI. 27: ततृषुश्चाभये भटाः। Bhatți, XIV. 30.
- Sl. 79. This is the same as Rag. VII. 24. प्रविश्वण अदक्षिणं यथा तथा प्रक्रमणं तस्मात्। छशानोः—छश्यतीति that which reduces the mass of a thing; hence fire; fr. छश्+आनु (न्द्र) by Unâdi IV. 2. मेरी:—For मेर see notes on I. 2. अहस्थिमम्—For जियामा see supra Sl. 21. The sing, may be accounted for by the rule निपतिषिद्धं चानधिकरणनाचि । Pâṇ. IV. 4. 13. i. e. words not denoting द्वन्यं or concrete things and incapable of existing together optionally become sing, and neu. (form a Sam. Dw.). But if day and night be regarded as द्वन्यं this will not apply

- Sl. 80. पुराधाः—पुरो धायत इति; the family priest; fr. पुर: and धा + अस् Unâdi IV. 230. त्रधूं—also वस्ता; see Malli. सिमञ्जा०— सिनञ्जमिनियम तरिमन् लाजमाक्षं The offering of lájas on the fire is enjoined by the most ancient writers on marriage rites; c/. इमान् लाजानावपामि समृद्धिकरणान् मम तुभ्यं (अग्रयं) च संवर्णं तदाग्रिरनुमन्यतामयम् । इत्यभिधार्ययं नायुप्यतं ग्री लाजानावपन्ती—दीर्घाग्रुरम्तं मे पित्रधन्तां ज्ञातया मम स्वाहा । Hiranyakes'i Sûtra XIX. 6. 2. Cf. Rag. VII. 25.
- Sl. 81. लाजभू०—is equivalent to लाजाञ्जलिधमम्; लाजानां भूमयुक्तः अञ्जलिः तम् ०संसर्षि०—क्योलयोः संसप्तृं (स्नप्तुं) वा शीलमस्याः । ०स्पलतां—उत्पल is taken here as it is blue and compares well with भूम. Cf. Rag. VII, 26.
- Sl. 82. गण्ड •—पशस्ती कपोशं गण्डलसं उच्छासि—flushed, being wetted, यना •—i.e.—sprouts of yavas artificially grown in shade and watered with any dye, generally yellow and worn as ornaments on the ears. आचार •—The customary inhaling of smoke. See Malli; अन्य बृद्धाचारा द्वावर दिन हिन्दू । Cf Rag.VIII. 27.
- Sl. 83. कमंसा॰—साक्षी fr. साक्षात् + इतिः by साक्षाद्द्रदरि संज्ञायाम्। Pan. V. 2. 91. चर्या —practising of; from चर्+ य with the fem. affix या by गद्मयचर्यमाश्वातुषसर्थ। Pan. III. 1. 100. सुक्तविचार्या —i. e. implicitly; without enquiring into the reason of it.
- 81. 84. अवर्ण वितरय—is a strange expression. It simply means—with sole attention. उत्वण—fr. वृज् 1 P. to sound, with उत्+अ (च्); उद्दणति : Λ word of the पृष्युर्गाद् class. It means what is clearly seen, or prominent; hence has great size.
- Sl. 85. भुवद्शीनाय—It is a part of the marriage ceremony that the bride should see Dhruva (the polar star) actually if possible, or look in that direction, expessing a hope, in the words धुवमसि धुवाहं पतिकुले भूयासम्, to confirm which the bridegroom is to say—धुवा द्योधंवा प्रथिवी धृवं विश्वमिदं जगत् । धृवासः पवता इमे धृवा स्त्री पतिकुले इयम्। सन्न-p. p. p. of सद् to waste away, to be destroyed. कण्ड—voice.
- Sl. 86. उपचार—Rite, ceremony. For another meaning see sl. 88. प्रजानां पितरी—820 Malli. on Rag. I. 1. प्रग्नाः—Brahmâ is always represented as sitting on a lotus; ्रां. कमलासन:. पितामह—लोकपितृणां मरीच्यादीनामर्यमादीनां पिता; the torm. मह is added to मातृ and पितृ in the sense of father of hy the Vâri. मातृपितृम्यां पितरि डामहच्या

6

- Sl. 87. वाचस्पति: &c.—Though the lord of speech i.e. though whatever he said was sure to come to pass, he paused; he did not know what blessing to confer on S'iva; because being अष्टम्ति the whole universe was his, there was nothing that he could have wished for.
- Sl. 88. लीकिक—लाकविदित:; fr. लीकि+इक (उल्.) added in this sense. by लोकसर्वलोकादठल् । V. I. 44. अक्षता:—whole (unbroken) grains of rice. This is ejoined by custom. एषणीयं— Char. reads एषितन्यम्. Cf. Rag. VII. 28.
- Sl. 90. वार्मय—वाचो विकारो वाङ्मयं a composition. संस्कार—grammatical purity or faultlessness. सुख्याह्म o—see Malli. This refers to the custom of early ages which made women and persons of the lower ranks speak in Prakrita which is almost as old as Sans, itself.
- 91 Here the poet has used some technical terms used Sandhi is defined as अन्तरेकार्थसम्बन्धः सन्धिरकान्वय सति । i. e. the proper union of the main plot with episodes and other minor incidents. These are five in number; see com. For these see our introduction to S'ak. or Vikra, व्यक्ति-properly brought out. The style of procedure prescribed for the hero, or of description (तदन्यापारात्मिका वृत्तिश्वतर्धा; नाटके वृत्तयः मोकाश्वतस्त्रो नाटचवेदिभिः।). रस—The nine well known sentiments. राग-a mode of music (in certain fixed melodies). The chief Ragas are-भैरवः कौशिकश्चेव हिन्दोला दीपकस्तथा । श्रीरागो मेघरागश्च रागाः पहिति कीर्तिता: ॥ Each Raga has six Raginas as its consorts and their unions give rise to several musical modes. प्रयोग:-representation of situations with Rasa and proper acting. अन्सरसां—अन्स. is derived as अद्भव: सरन्तीति । fr. अप + सृ + अस् by Una. IV. 237. अव्हानिर्भथनादेव रसात्तरमाद्वरस्थियः । उर्गेतुर्महजश्रेष्ठ तस्मादप्तरसोभवन ॥ Ra'mâyana. The Apsarases are a class of celestial women, regarded as the courtesans of gods and as such the servants of Indra. state-dancing, the pantomimic representation of situations.
 - 81. 92. जहभाये—जह p. p. of वह to marry; it takes क्विनिपात optionally by वा आहिताग्रयादिष्ठ । Pan. II. 2. 37; so भायों also; cf. भायों तमवज्ञाय तस्थे सीमिन्नयेऽसकी । Bhatti IV. 15. शापा॰—See supra IV. 41-43.
 - Sl. 95, unvero—Name of a class of beings (goblins) attending on S'iva. See com.

METRES

Scheme of Ganas:-マュー: モーニ: オーニ: オー

्रं ज ः - ः स ः - ; म - - ; न ः ः . ग a long syll.; ल a short syll.

Cauto I. उपजाति which is a mixture of इन्द्रवेज्ञा and उपेन्द्रवज्ञा.
For def. see Malli.

Sch. इन्द्रo-त त ज. ग ग.

उपेन्द्र - ज न ज ग ग.

Last sl. Málini. (see Mallt on II, 64)

Sch-- न म य य.

Canto II. अनुष्ट्रभु ; last sl. मालिनी.

Canto III. उपजाति, last two sls. वसन्ततिलका and मालिनी. वसः ---उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः।

Sch. तभ ज जगग.

Canto IV. वियोगिनी (See Malli.);

Sch. 1. 3 pådas—स स ज ग.

2, 4 , —सभरलग.

sl. 45. वसन्त. Last sl. पुढिपतामा ; see Malli.

पुष्पिता ०-

Seh.—1. 3 pádas न न र यः

2.4 , नजजरग.

Canto V-वंशस्था. Sch. - ज त ज ए; last two sl.s वसन्त .

Canto VI, अनुष्य, Last sl. पृद्धिताया.

Canto VII. उपेन्द्रवज्ञाः इन्द्रवज्ञा, or उपजानिः डीड. 94-95 मालिनी.

QUESTIONS SET FROM THE TEXT

AT THE

BOMBAY UNIVERSITY EXAMINATIONS.

..... 6. 12- -

1874-75 (CANTOS I-V)

- I. Translate the following closely :-
- (a) तपःपरामपंतिवृद्धमन्यार्भूभङ्कदुव्येक्ष्यमुखस्य तस्य । ॥ III. 71: IV. 13:.... किमंनिराशोपहतात्मवृत्तिमः ॥ V. 76: V. 72.
- (b) Name and dissolve the compounds underlined. (c) What is the metre of the 2nd stanza?
- II. What evidence do you find in Kuma'rasambhava tending to show the identity of its author with the author of the Raghuvams'a:
 - III. Explain the following -
- (१) П 18, (२) П 50. (३) व्यक्तोकयञ्जुन्मिषितस्तिहस्मयैर्महातपः-साक्ष्य इत स्थिताः अपाः (№ 25.
 - IV. Write grammatical notes on ,-
 - (१) लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः (२) तुलां यदारोहित दन्तवाससा. 1879-1880.
 - I Translate into English:—

V 36: IV 31.

- II. (a) Name and dissolve the following compounds— शरीराधंहरां, वृक्षवृत्तिन्यांगरिक्तमाधनः (b) Comment on the grammar — अनः प्रियंवदां वदन्रयणामितं तां पुराविदः। (c) Explain the grammatical construction:—विषवृक्षाऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्। II. 55. What cases do विना and अलम् govern? What is the poetic etymology given by Kâlidâsa of the words उमा and अपणां.
 - III. Explain giving context where necessary :-
 - (ं)) एको दि वंषो ग्रुणसन्निपाते निमज्जनीन्दोः किरणेष्विद्धः। ^[1]. 3
- (6.) अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विपन्ति मन्दाश्चरितं महारमनाभ् ॥ $V_{\rm e} 75.$

1888-1889.

I. Translate into English: -

क्वरगुप्तां दिशमुष्णरदमी गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घः। दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यक्षीकानिश्वासामिवीत्समात्री॥ लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं पूर्वं किं बलवत्तरेः (न खलु म्थः बलात्तरेः)। अपवादेरिवीत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परेः॥ : 1. 43. विपत्प्रतीकारपरेण &c. V. 76.

Name and dissolve the compounds underlined,

- 11. Explain the allusions contained in the following:--11. 13. अभिलापमुदीरितेन्द्रियः म्बसतायानकरात्पनापानः । ; and 11. 8
- 111. Translate the following, adding explanations where necessary:—(a) पुषोष लावण्यमयान् विषेशान् जीवसान्तराणीव कलान्तराणि । (b) पवृत्तिरासीच्छब्यानां चारतार्था चतुष्ट्यी । (r) अन्तश्चराणां मरुनां निरोधाविवातानिष्कम्पमिव प्रदीपम् । (d) श्रुवं वपुः काञ्चनपमनिर्मितं मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च । (r) ममाच अविकरसं मनः स्थितं न काम-वृत्तिवंचनीयमीक्षने ।
- IV Give the sense of the following words as used in your book giving derivations where you can.

विभातिः प्रसंख्यान, पर्यङ्क, न्यायः क्षेत्रविहः उपत्यकाः

- V. Write short syntactical notes on the following:-
- (1) भास्त्रान्त रत्नानि महीषधीश्च प्रश्नपदिष्टां बुदुहुर्धरित्रीम्, (2) विष्ष्ट्रश्नीपं संवर्ध्यं स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् । (3) महोद्धताः प्रत्यनितं विचेर्ध्यं नस्थितीर्मम्मरपत्रमाक्षाः । (4) स्तनसंबाधसुरो ज्ञाचान । (5) हृष्ट्रा परं उयोतिरुपारराम ।
- VI. What theory of creation does Kâlidasa put forth in the 2nd canto of the Kumârasambhaya?

1891-92

I. Translate :-

- तस्याश्चतुरस्रक्शोभ V.32. लर्झाइरफाञ्जनभक्तित्रत्रं &c. III.30. स्वयं विशीणंदुमपणंत्र्यात्ता &c. V. 28. or वदन्त्यपणीमंति तां पुराविदः Which reading do you prefer and why: Name and dissolve the compounds underlined.
 - II. Explain the following stating the context:-
- (a) अपनाऐरियों &c. II 27. (b) देहबद्ध &c. II 47. (c) भुवंमेव च ; V. 19. (d) II 13. (e) प्रायेण सामग्र्य &c. III 28.

III. Write grammatical notes on the following:— विषवृक्षोपि &c. II 55. व्यस्तरात्रिदिवस्य; II. 8; अवेदनाज्ञं कुलिश-क्षनाग्य. I. 20.

बद्धोक्षमः अतिन्द्रताः आस यत्नः । त्रियम्बकमः

- IV. Quote from the Kumarsambhava verses paralled to the following:—
- (a) सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सद्गन्धुवियांगजानि । इष्टे जने प्रयसि दुःसहानि स्रोतःसहस्रेरिव सम्प्रवन्ते ।। (b) दिशः प्रसेदुर्म- हतो ववुः सखाः प्रदक्षिणाचिहिविर्शिशाददे । बभूव सर्वे सुभशंसि तन्क्षणं भवाहि लोकाम्युदयाय ताहशाम् ॥

1907

- 1. Translate into English:—
 1.45; III. 30; IV. 13; V. 66.
- II. (a) Derive the following:—गिरिश, चतुरस, सांयुगीन, वारुणी, साप्तप्तीन, अर्था, अधीतिनी. (b) What are the following in grammar:—उपयुषे. आस in उत्पाद्य इवाऽऽस यत्नः, उदीर्ण. (c) Discuss the following readings:—अपर्णेति च तां पुराविदः and अपर्णामिति तां पुराविदः विमानना सुभु कृतः पितुर्गृहे and सुभूः कृतः तात्रगृहेऽवमाननम्. (d) Dissolve and name the compounds—तत्पूर्वनिबद्धया, समित्कुशम्, अस्रोत्तरम्
- III. Describe in English the tasks imposed on and the terrors inspired into the gods by तारक.
- IV. (a) Quote lines similar to—दुःखानि सद्दन्धुनियोगजानि दृष्टे जने प्रेयांस दुःसहानि स्रोतःसहंस्रीरन संप्रतन्ते and सरसिजमनुविद्धं त्रोबलेनाऽपि रम्यम्. (b) Quote lines in which the difficulty of opposing a fixed will is illustrated.

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय L.B.S. National Academy of Administration, Library

ससूरी MUSSOORIE

यह पुस्तक निम्नाँकित तारीख तक वापिस करनी है। This book is to be returned on the date last stamped

दिनांक Date	उधारकर्त्ता की संख्या Borrower's No.	दिनांक Date	उधारक f को संख्या Borrower's No.
00. 1. 1. W. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1.			
1			
#1/100000000000000000000000000000000000			

GL SANS 891.21 KAL

Samo

891-21	अवा ^{दित} सं १ ।
वर्ग सं. Class No	पुस्तक सं. Book No
लेखक का लिदा	
शीर्षक कुमारतंभ	1 1

Sams

14545

891.21 LIBRARY

कालिद LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration MUSSOORIE

Accession No. 125637

- Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
- An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
- Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
- Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
- Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving